OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU



CLAUDE CAHEN

ÇEVİREN
EROL ÜYEPAZARCI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI



Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr- yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
La Turquie pré-ottomane

(Katkılarından dolayı Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne teşekkür ederiz.)

Yayıma Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kapak Resmi
Selçuklu Dönemine ait Konya Kalesi'nin kapı detayı. (13. yüzyılın ilk yarısı)
İnceminare Taş ve Ahşap Eserler Müzesi

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kitap Uygulama
Tarkan Toğo

Kapak Uygulama
Harun Yılmaz (MYRA)

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Haziran 2000
İkinci Basım: Mart 2002
Üçüncü Basım: Ocak 2008
Dördüncü Basım: Nisan 2011, Şubat 2012

ISBN 978-975-333-127-2



OSMANLILARDAN ÖNCE ANADOLU

CLAUDE CAHEN

ÇEVİREN
EROL ÜYEPAZARCI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Claude Cahen, 1909'da Paris'te doğmuş, 1931'de Ecole Nationale des Langues Orientales'in Türkçe-Arapça bölümünden mezun olmuştur. Bir süre tarih öğretmenliği yaptıktan sonra akademik alanı seçerek 1936-1937'de Türkiye'de araştırmalar yapmıştır. 1940'ta "Haçlılar Döneminde Kuzey Suriye" adlı teziyle doktorasını almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda beş yıl esir kalan Cahen, 1945-1959 arasında Strasbourg Üniversitesi'nde, 1959-1979 arasında da Sorbonne Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Sorbonne Üniversitesi'nde son görevi İslam Tarihi profesörlüğüdür. 1973'ten itibaren Académie des Inscription et Belles-Lettres üyesi olup Société Asiatique'in başkanlığını yapmıştır. Bir ara Michigan Üniversitesi'nde de çalışmıştır. 1991 Kasım'ında vefat etmiştir.

Yapıtları:

Leçons d'histoire musulmane: VIIIe-XIes (Müslümanlık Tarihi Dersleri), Paris, 1957-61.

Mouvements populaires et autonomismes urbains dans l'Asie musulmane du Moyen-Age (Ortaçağda Müslüman Asya'da halk hareketleri ve kentsel özerklik), Leiden 1959.

Pre-ottoman Turkey, Londra, 1968 ve *La Turquie pré-ottomane,* İstanbul-Paris 1988.

Islam, des origines aux debut de l'Empire ottoman, Paris 1970. Bu kitap dilimize "İslamiyet. Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar" başlığı ile Esat Nermi Erendor tarafından çevrilmiştir (Ankara 1990, Bilgi Yayınları).

Introduction à l'histoire de l'orient musulman médiéval (VII- XVe s.) (Ortaçağda Müslüman Doğu'nun tarihine giriş), Paris 1982.

Orient et Occident au temps des Croisades (Haçlılar döneminde Doğu ve Batı) Paris 1983.

Ayrıca, K. Setton'un yayımladığı ünlü beş ciltlik *Haçlılar Tarihi*'nin I. ve II. ciltlerinde bazı bölümleri; Bernard Lewis ve arkadaşlarının yayımladığı *İslam Tarihi*'nin ekonomi, toplum

ve kurumlarla ilgili bölümlerini yazan Cahen, Leiden baskısı *İslam Ansiklopedisi* ve konuyla ilgili bilimsel dergilerde de bazı makaleler yayımlamıştır. Bu makaleleri 1974'te Londra'da yayımlanan *Turcobyzantina* ve *Oriens christianus* adlı iki kitapta toplanmıştır. Claude Cahen'in dilimize çevrilen makaleleri de aşağıdadır:

"XIII. Asır Ortalarında Cezire," çev. Neşet Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/4, 1953.

"İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı," çev. Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası,* 17, 1974.

"Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve diğerleri," çev. İsmet Kayaoğlu, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XVIII, 1972.

"Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı," çev. İsmet Kayaoğlu-Mehmet Dağ, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi,* II/2, 1975.

"Osmanlılardan Önce Anadolu'da Şiilik Problemi," çev. Sabri Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi,* V, 1982.

"İlk Ahiler Arasında," çev. Mürsel Öztürk. *Belleten,* L /197, 1986.

"İslam ve Haçlılar," çev. İsmet Kayaoğlu, *Belleten,* LI/200, 1987.

"Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi," çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten,* LI/201, 1988.

Claude Cahen'in ölümü üzerine, *Revue de monde musulman et de Méditerranée* dergisinin 1991 sayısında J. C. Garcin'in bir anma yazısı çıkmıştır.

(E. Üyepazarcı)

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ KİTAP

MOĞOL DÖNEMİ 233

ÖNSÖZ

İngiltere'deki yayımcının 1968'de benden istediği *Pre-ottoman Turkey*[1] başlıklı kitabı yayımladım, ama bu konuda daha derinleştirilmiş ve notlanmış bir Fransızca versiyon yapma hakkım saklı kalmıştı.[2] Bu versiyonun en azından olayların anlatıldığı bölümleri, 1949'da yazdığım bir nüshada bir ölçüde mevcuttu; ancak, 1968'de de yararlandığım bu nüsha fazlasıyla gençlik dönemime aitti, diğer bölümler için aldığım bütün notlar da ne kadar ayrıntılı olurlarsa olsunlar —1968'de bana çok yararlı olmalarına rağmen— derinleştirilmiş Fransızca versiyon için oluşturduğum tasarıya tam anlamıyla uygun değildi. Ne yazık ki çok farklı araştırmaların peşinden sürüklendiğim için, Osmanlı öncesi Türkiye üzerine çalışmam hatırı sayılır ölçüde gecikti; bu arada birtakım yeni çalışmaların yayımlanmasıyla da bu iş doğal olarak daha karmaşık bir hal aldı. Benim yaşımda, belki de hiçbir zaman gün yüzüne çıkamayacak "nihai" bir eser sözü vermektense, verebileceklerimi hiç beklemeden şimdi vermek daha iyi olur sanıyorum. Bugün yayımladığım kitap 1968'deki İngilizce versiyonla tam aynı değil. Orta Asya Türklerine ve Büyük Selçuklulara ilişkin "Giriş"i neredeyse tamamen attım; buna karşılık, Anadolu Türklerini anlattığım bölüme onların tarihinin anlaşılması açısından gerekli olan bazı paragrafları ekledim. Geri kalan, özellikle de toplumsal ve kurumsal tarihe ilişkin bölümleri ise notladım, doğruladım, geliştirdim ve kaynakçayı da güncelledim. Sanatsal yaşama ilişkin bölümler, büyük ihtimalle, bu konuda benden yetkin bir iki daha genç meslektaşımın da katkıda bulunacağı ek bir fasikül içine konacak. 14. yüzyıl üzerine uzunca bir süredir hazırlanmış, ama yine de henüz tamamlanmamış olan fasikülü çıkarma şansı bulup bulamayacağımı bilmiyorum. Yazdıklarım hakkında 1968'deki kadar

1 *Pre-ottoman Turkey*, Sidgwick & Jackson, Londra, 1968.

2 *Age.*, önsöz, s. xvii ve Copyright, s. iv.

güvenli olmadığımı söylemeliyim; bu kitap bir tartışma zemini oluşturabilir, ama daha fazla bir şey olarak kabul edilmemesini rica ederim.

Türkler, ortaçağın ve modern zamanların genel tarihinde hatırı sayılır bir rol oynadılar. Bununla birlikte tarihlerindeki gelişmeler onları son zamanlarda Avrupa halklarının çoğuyla, bu arada Arap ya da İranlı diğer Müslüman halklarla karşı karşıya getirdi. Bunun sonucunda Batılı tarihçiler Türk tarihine genellikle düşmanca önyargılarla yaklaştılar ve Türklerin bütün yaptıklarını küçümseme ya da onları karanlık bir tablo halinde sunma eğilimi içinde oldular. Türk tarihçileri de, anlaşılabilir bir tepkiyle, özellikle de modern ulusal Türkiye oluştukça. bu tarihin olumlu yönlerini genellikle abarttılar. Duygularımız ne olursa olsun, nesnellik her iki tarafın da önyargılarını önemsemememizi ve önümüze koyduğumuz tarihi kesinlikle bilimsel bir düşünceyle, olabildiğince belgelere dayanarak yeniden oluşturmamızı zorunlu kılıyor.

Bu yüzyılın ortasında, zenginlik açısından Avrupa arşivlerinden asla geri kalmayan Osmanlı arşivlerinin bilimcilere açılması bu bağlamda büyük bir ilerleme oldu. Kuşkusuz bu arşivlerin asıl önemli kısmı ancak 16. yüzyıl sonrasına ait; ama bizim ortaçağımızın son yüzyılları açısından da azımsanamayacak miktarda belge içeriyorlar. Bu nedenle, diğer Müslüman ülkelerde son zamanlarda gerçekleştirilen ilerlemeler ne olursa olsun, Türkler bizce bu açıdan oldukça avantajlı bir konumdalar. Bundan yararlanmanın tek koşulu ise, bilimcilerin, eğer ana dilleri değilse, belgelerimizin ya da çağdaş çalışmaların yazıldıkları dilleri öğrenmesi. Bu konuda uzun süre otorite olarak kabul edilen yapıtların hiçbir Türkçe bilgisi olmayan bilimciler tarafından yazıldığını saptamak ise insanı fazla şaşırtmıyor.

Bugünlerde olaylara dayalı tarihi küçümsemek moda oldu. Ne Doğu ne de Batı tarihi için artık eski düşünce biçimiyle olaylara dayalı tarihe dönmek söz konusu değil. Yine de ne Doğu'da ne de Batı'da tarihin çeşitli yönleri birbirinden ayrılamaz; ne olursa olsun kaynaklardan yola çıkarken de onları bizim istediğimiz gibi değil, oldukları gibi kabul etmek zorundayız. O kaynakların bize açıkça söylemediklerini de görmeye çalışmalıyız, ama kaynakları yok sayma hakkımız bulunmuyor. Bizim nasıl bir ilişkilendirme düşüncesiyle konularımızı sunduğumuzu okuyucunun fark edeceğini umuyorum.

Tarihte Türklerden söz edildiğinde, Müslüman halkların ve Hıristiyan Güneydoğu Avrupa'nın geçmişinde oynadığı hatırı sayılır rolden ötürü, genellikle Osmanlı İmparatorluğu akla gelir; öyle ki ancak kısmen Türk olan insanlara da bu sıfat yakıştırılırken, Osmanlı olmamış Türkler pek hesaba

katılmaz. Orta Asya ve Doğu Avrupa Türklerini ancak konunun uzmanları bilir ve Osmanlılardan önce Batı Asya'ya ve Akdeniz'e gelmiş olanlar ancak yolları İranlılar, Bizanslılar ve Haçlılarla kesiştiği ölçüde tanınır; sadece onlara hasredilmiş incelemeler çok yetersizdir. Osmanlıcılar araştırmalarını, sanki o sırada kendilerini kuşatan dünya içinde çok önemli bir rol oynuyormuş gibi, Osmanlı hanedanının çok mütevazı kökenlerinden başlatırlar ve bu araştırmacıların pek çoğu sanki Osmanlıların civarında daha önemli başka Türkler olmadığına inanırlar. Kuşkusuz bazı bilimciler bu anlayışa tepki göstermeye başlamıştır, ama bunlardan pek azı diğer Türklerin de kendi özgünlükleri olduğunu ve sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na katılsalar da mutlaka başından itibaren böyle bir eğilim içinde olmadıklarını vurgulamıştır. Modern Türkiye'nin varlığı dikkatleri o döneme ilişkin toprakların en Türk bölümüne çekmektedir, ama yazarlar Anadolu Türklerini bağlantıları ve kopuşmalarıyla kendilerini çevreleyen dünya içine yeterli bir kesinlikle yerleştirememişlerdir. Son sözü söyleme iddiası taşımadığını belirtmek gereken bu kitap, işte bu çalışmaya yardımcı olmayı hedeflemektedir.

İncelenen toprak parçası kabaca Bizans Anadolu'suna denk düşmektedir; demek ki daha sonra Türk topraklarına katılan, ama aslında yüzyıllardan beri Arap dünyasının bir parçası olan ve sonra Türk egemenliği altına girdiklerinde bile bu ülkelerin geleneklerine uygun olarak ve Anadolu Türklerininkinden farklı beylikler içinde yaşamayı sürdüren Yukarı Mezopotamya bu incelemenin dışında bırakılmıştır.[3]

Konuyla ilgili açıklamalara girmeden önce, benim için çok keyifli bir görevi yerine getirerek, bana yardım eden herkese teşekkür etmek isterim; bu arada İngilizce baskının önsözünde saydığım ve bugün pek çoğu ölmüş olanları da unutmuyorum; Fransızca versiyon İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün ve onun müdürü, dostum Jean-Louis Bacqué-Grammont'un anlayışı sayesinde gerçekleşebildi. Son olarak şunu da belirtmeliyim ki, Thérèse Naud'nun uzmanca bağlılığı olmasaydı, bu yapıtı son haline getiren düzeltmeler yapılamazdı.

3 Vryonis bir bakış hatası sonucu incelemesine (*age.*, n. 38 ve Kaynakça) Edessa (Urfa) veya Amid (Diyarbakır) bölgelerini de katmaktadır.

GİRİŞ

TÜRKLERİN ANADOLU ÖNCESİ KISA TARİHİ

Türkiye Cumhuriyeti'ne ismini vermiş olan Türkler, bu adla veya başka adlar altında Orta ve Batı Asya'nın büyük bölümü ile Doğu Avrupa arasındaki geniş topraklarda yerleşmiş olan bir halklar topluluğunun bir dalını oluştururlar. Bu eserde inceleyeceğimiz Türkler, göçebe koyun çobanı ve atlılardan oluşan Oğuz boylarından gelirler. Oğuzlar 10. yüzyılda Altay Dağları'nın batı yamaçlarından, Sibirya ormanlarının güneyindeki Aşağı Volga'ya kadar uzanan steplerde yaşarlardı. Daha doğu ve batıda yaşayan bazı akraba kavimlerden farklı olarak, bir taraftan Roma-Bizans, diğer taraftan Çin uygarlığıyla ilişki içindeydiler. Oğuzlar, dünyanın görece bir ucunda kalmış gözükseler de iki-üç yüzyıldır güney sınırlarında İslam dünyasının askerleri, tüccarları ve din adamlarıyla da temas halindeydiler. 10. yüzyılın sonuna doğru Oğuz boylarının belli başlı grupları, en azından görünüşte de olsa İslamiyeti kabul ettiler ve o günden başlayarak Türkmen adıyla tanınmaya başladılar; yavaş yavaş önce Samanilerin sonra Gaznelilerin egemen olduğu İran sınırlarına kadar yayıldılar. 1040'ta Selçukluların yönetimi altında Dandanakan'da kesin yenilgiye uğrattıkları Gaznelilere güçlerini kabul ettirdiler. Bu savaş sonunda İran yaylasının bütün yolları galiplere açıldı.[1] İran'da birkaç kuşaktan beri Sünni ve Şii Müslümanlar arasında dini anlaşmazlıklar vardı; Sünni soylulardan bazıları yönetimin gevşek tutumundan şikâyetçiydi. Bütün Türkler değilse de Selçuklular, büyük olasılıkla bu ortamda ortaya çıkmış din bilginlerinin etkisiyle Müslümanlığa kucak açmışlardı. Hiç şüphesiz, bu ortamda yaşayanların, ülkeyi yağmalamalarını önlemek için yeni gelenlerle uyuşma ve anlaşma zorunluluğunu duydukları da düşünülebilir. Diğer taraftan göçebe Türk atlılarının, bütün tarihleri boyunca, karşılaştıkları düzgün ordulara göre üstün savaşçı nitelikleri olduğuna da şüphe yoktur. Irak kapılarına dayandıklarında, din kavgalarının süregittiği

1 Bu konular için kitabın sonundaki genel kaynakçaya başvurmak yeterlidir.

bir bölgeye gelmiş bulunuyorlardı. Şii Büveyhoğullarının "koruması" altında olan halifenin etrafındaki Sünniler, Türkleri kendileri gibi Sünni kabul ediyorlardı. 1055'te Selçukluların başındaki Tuğrul Bey, hiç dirençle karşılaşmadan Bağdat'a girmiş, orada resmen sultan unvanını almıştı; bu unvanla birlikte üstlendiği görev Arapların yaşadığı Batı Asya topraklarını düzene sokmak ve onun ötesinde İsmaili mezhebinden bir Fatımi halifenin hüküm sürdüğü Mısır'ı ele geçirmekti.[2]

En azından halifeliğin politikası buydu; Tuğrul Bey de ortodoks İslam geleneklerinin takipçisi ve bütün Müslümanlar üzerindeki otoritenin meşru sahibi gibi görünmek istediği için, bu politikayı benimsemişti. Bu arada alması istediği veya alması gereken tavrın başka boyutları da vardı. Örneğin Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'na karşı cihad açmak eski Müslüman gelenekleri arasındaydı. Aslında cihad düşüncesi 11. yüzyılda iyice silinmiş, ama eski kutsal savaşların anıları kaybolmamıştı; bu anıları yeniden canlandırmak özellikle Suriye - Mezopotamya sınırlarındaki halklar katında yeni sultanın itibarını artırabilirdi. Böyle bir davranış, belli bir ölçüde, Orta Asya'daki Müslüman gazilerin mirasçıları olan İslamlaşmış Orta Asya Türklerinin kendilerinden önce göç etmiş Türk köylülerine karşı akın gelenekleriyle de uyum içindeydi —bu miras, Türkmen kitlesinden çok, din entelektüellerinin dilinde daha açıkça ifade edilmiştir. Türkmenler için bir başka cephede akına gitmenin hiçbir zorluğu yoktu, Tuğrul da buna hiç yabancı değildi. Diğer taraftan, asıl gücünün (bu güç ne kadar politikse) Türkmenlerinden kaynaklandığını da çok iyi biliyordu. Türkmenler ise hayvanları için fazla sıcak ve ailelerini yanlarında götürmenin yanı sıra Müslümanları yağmalamanın da yasak olduğu ülkelerde yapılan seferlere zor uyum gösteriyorlardı. Türkmenler, Ermenistan'dan geçerek Anadolu'ya ulaşan geleneksel istila yolunun üstünde, Azerbaycan'da toplanıyordu. Kısa zamanda da, kalelerdeki ağır ordu birliklerine yakalanmadan, Ermenistan-Bizans hududundan içeri dalıp ganimetlerle dönülebileceğini keşfettiler. Ne var ki Tuğrul akınlara her zaman izin vermiyordu; çünkü bu akınların kendisi için de bir tehlike oluşturduğunun farkındaydı. Emrindeki gruplar bu işi alışkanlık haline getirirlerse gitgide daha bağımsız olur, hatta kaçak asilere bile kucak açabilir-

---

2 Buradan başlayarak yararlı kaynaklar, *Byzantion* 1948'de yayınlanıp *Turco - byzantina* (Londra 1974; Variorum Reprints) başlıklı kitabımda yeniden basılan 1 numaralı "La première pénétration turque en Asie Mineur" başlıklı makalemde bulunabilir. Bu makale onu izleyen 2 ve 3 numaralı makalelerle tamamlanmalıdır.

lerdi. Ayrıca Tuğrul'un ebedi Rûm İmparatorluğu'nun topraklarından bir bölümünü kendi egemenliği altına almak gibi bir arzusu da yoktu. Ama eskiden Müslümanların elinde olup da kısa süre önce Bizanslıların fethettikleri yerleri yeniden almak için yapabileceği her şeyi yapmak ve Türkmenlerin katında kendini kanıtlamak zorundaydı. Bu bağlamda Ermenistan'a yaptığı akınlar kadar Ermenistan hudutları dışında, Trabzon'un arka bölgelerine ve Fırat vadisinin üst kısmına yaptığı akınlar ve en sonunda bizzat Tuğrul'un yönettiği Malazgirt seferi, doğrusunu söylemek gerekirse, pek büyük bir dirençle karşılaşmadı. Bu arada Bizans'taki iç karışıklıklar da yolu yeni akıncı gruplarına gitgide daha çok açıyor, çeşitli Bizanslı hizipler rakiplerine karşı kullanmak üzere akıncıları çağırıyorlardı.[3]

Tuğrul 1063'te öldü. Yerine geçen yeğeni Alp Arslan otoritesini güçlendirmek için siyasetinin Türkmen yönüne ağırlık verdi; büyük Ermeni kenti Ani'ye ve Gürcistan sınırına bizzat akın düzenledi; Gürcistan sınırına dört yıl sonra da bir kez daha saldırdılar. Bu süre içinde batıya yapılan akınlar da şiddetini yitirmeden devam etti; ama durumun ciddiyetini kavrayamayan Bizans yönetimi olayları her zaman diplomasiyle yatıştırmayı deniyordu.[4] Komutanlar, örneğin Gümüştekin tarafından yönetilen akıncı çeteleri Bizans İmparatorluğu'nun Suriye-Mezopotamya sınırı boyunca dolaşmayı tercih ederken, diğerleri örneğin Gümüştekin'i öldüren Afşin, Rûm ülkesinin ta ortasına kadar giriyor, Kapadokya'yı yağmalayıp o sırada Halep'teki Arap emirine bağlı diğer Türklerle birleşmeden önce, İç Anadolu'daki Amorium'a kadar ulaşıyordu.[5]

---

3 " Pénétration..." s. 23; Attaliates, s. 78-82; Mathieu, s. 111, 115-125; *Zübdetü't-Tevarih*, ed. M. İkbal; Brosset, *Géorgie*; Bundari, Abrégé de *l'histoire des Seldjuqides de Imâd al-dîn al-Isfahanî*, ed. Houtsma, *Recueil* II 31; Sibt b. el-Cevzî, yazma, Paris 98b-99b; Aristakes, s. 139; Bar Hebreaus, s. 216-218. Ermenistan'a yapılan Türk akınları için bu kaynakçaya şunlar eklenebilir: K. N. Yuzbashian, "Les Daylémites dans l'Histoire d'Aristakès Lastivertc'i ", *Palenstinskiy Sbornik* VII / 70 s. 146-151 ve J. G. Agadzanov, K. N. Yuzbashian, "Contribution à l'histoire des incursions turques en Arménie", *Pal. Sb.* XIII / 7, 1965, s. 144-159.

4 "Pénétration...", s. 24. Buna *Bedi Kartlisa*'daki makalem (XLI-XLII, 1962, s. 87) eklenmelidir; D. K. Kouymjian, "Mxit'ar (Mkhitar) of Ani on the rise of the Seljuqs", *Rev. Et. Arméniennes*, VI, 1969.

5 " Pénétration....", s. 25; Mathieu, s. 130-133, 156-7; Bar Hebr., s. 217-218; İbnü'l-Azrak, s. 143-144; Azîmî, *Chronique abrégée*, yıl 451; el-Adîm, *Zübde* (Halep Tarihi), ed. S. Dehhan, s. 1-12; Attaliates, s. 93, 105, 121.

Bu arada, Konstantinopolis'te yirmi yıldan beri iktidarda bulunan sivil parti, yönetimi Romanos Diogenes'e bırakmak zorunda kaldı. Yeni imparator, istilacılarla hesaplaşmak için ciddi bir askeri harekâta girişmeye karar verdi.[6] Aslında bu kararın gerçekleştirilmesi, ordunun geçmek zorunda olduğu bölgelerin perişan durumu ve esas olarak paralı askerlerden oluşan bir ordunun karma niteliği yüzünden zordu. Alp Arslan'ın bu sırada halifenin isteğine uyarak büyük olasılıkla Mısır'a bir sefer düzenlemek için Suriye'ye doğru yola çıkması belki işi kolaylaştıracaktı. Ama Alp Arslan, son derece çevik kuvvetlerini Doğu Anadolu'da Romanos Diogenes'in ordusuna karşı koyabilecek şekilde düzene sokacak zamanı buldu. İki ordu 1071 Ağustos'unda Malazgirt yakınlarında karşılaştı ve savaş Bizanslılar için ezici bir yenilgiyle sonuçlandı; tarihte ilk kez bir Bizans imparatoru, Müslüman bir ordu tarafından esir alındı.[7]

---

6 " Pénétration....", s. 27, özellikle no. 3; Azîmî, *Chronique abrégée*, ed. Cahen, *Journal Asiatique* 1938, s. 390, yıl 461; İbnü'l-Kalânîsî, ed. Amedroz, s. 98; İbnü'l-Esir, Tornberg (ed.), X, s. 40-42; el-Adîm, s. 1-12; el-Cevzî (yazma), 99a, 118b, 154b, 159b; el-Cevzî, *Muntazâm*, Haydarabad, son cilt, s. 254; Bar Hebr., s. 217; Attaliates, s. 105-119; Mathieu, s. 161-2; Mihail, s. 168-170; Skylitzes, s. 403; Bundarî, s. 8, 28; Ravendî, *Râhatü's-sudûr*, ed. M. Kazvînî, *Gibb Memorial Studies* içinde, Londra, s. 85; Bryennios, s. 32, 117.

7 Bkz. *Byzantion* 1934 içindeki makalem "La campagne de Manzikert". Bu makalenin önemli bir bölümü *Turco-byzantina* II'de yeniden yayımlanmıştır.

BİRİNCİ KİTAP

MOĞOLLARDAN ÖNCE TÜRKİYE'NİN GENEL TARİHİ (1071-1243)



Harita 1: Türklerin 11. yüzyılda Batı Anadolu'ya gelişi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERİN ANADOLU'YA YERLEŞMESİ
(BAŞLANGICINDAN 1107'YE KADAR)

Malazgirt Savaşı, Türkiye'nin doğuş nedeni gibi düşünülebilir. Alp Arslan'ın Bizans Anadolu'sunu fethetmek gibi bir arzusu yoktu; esir imparatoru fazla sayılmayacak bir fidye alarak, bazı hudut değişiklikleriyle ve müttefik olma vaadiyle serbest bıraktı. "Rûm" İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmayı düşünmüyordu; hiç şüphe yok ki bu topraklarda Türkmenler ile Rumların savaşmasına da bir itirazı yoktu; çünkü bu, Türkmenlerden kendisine gelebilecek tehlikeleri sınırlayacaktı. Bütün bu düşüncelere rağmen Anadolu'nun fethi gerçekleşti. O dönemde Türkmenlerin hiçbir belirli siyasal amaçları olmamasına rağmen, onlara hiçbir askeri veya idari direnç gösterilmedi. Hiçbir güç onları akınlarda elde ettikleri ganimetlerle tekrar Doğu'ya dönmeye zorlamadı. Bizanslılar, Türkmenlerin istemedikleri kadar içerilere girmelerini sağlıyor, içlerindeki çeşitli hizipler yardım karşılığında onlara belki kolaylıkla ele geçiremeyecekleri yerlerin kapısını açıyordu. Dahası, Doğu Anadolu nüfusunun çoğunluğu Rum değildi; Ermeni veya monofizit Yakubilerdi ve Roma İmparatorluğu'yla bağları da çok zayıftı, bazen Hıristiyan ordularının güçsüzlüğünü görünce öyle ya da böyle saldırgana boyun eğmeyi yeğliyorlardı.

Bizans Anadolu'sunun örgütsüzlüğü ve Türkmenlerin o dönemde hâlâ ilkel olan örgütlenmeleri, bize bu dönemin kronikçilerinin en önemli olayları bile neden anlatamadıklarını açıklar. Az çok bir şeyler bildiğimiz 1073 yılı olayları bu konuda bize iyi bir fikir verebilir. O yıl Frank paralı askerlerinin başı Roussel de Bailleul, Kaisareia/Kayseri civarında Türklerle savaşmak için Bizanslı komutan İsaakios Komnenos ile yola çıkmış, ama Türklere esir düşen komutanını terk etmişti. Komutanın kardeşi Aleksios büyük zorluklarla

ordusunu Ankara'nın batısına çekti. Roussel'e karşı İmparator VII. Mihail amcası Dukas'ı göndermişti, ancak Roussel onu elde edip Mihail'e karşı tahtta hak iddia etmesini sağladı. Bu durumda Mihail, Artuk'un Türk akıncı çetesini yardıma çağırdı.[1] Nikomedia/İzmit yakınlarında Artuk, Roussel ve Dukas'ı ele geçirdi, ama Bizans'ın isteğinin aksine Roussel'i serbest bıraktı. Roussel doğuya çekildi. Aleksios Komnenos, Amasya dolaylarında Roussel'i teslim etmesi için bir başka Türk çete komutanına rüşvet verdi; bu komutanın adı bilinmiyor. Ancak bu arada batıya giden yol Türk akıncılarına açılmıştı. Aleksios bu tehlikeli durumdan büyük güçlüklerle gittiği Herakleia/Karadeniz Ereğlisi'nden gemiye binerek kurtulabildi. Bu sıralarda Türkler Miletos ve Trabzon dolaylarında da göründüler.

Bu bölgelerde bundan sonraki beş veya altı yıl içinde neler geçtiği hakkında pek bir şey bilmiyoruz;[2] ancak şundan eminiz ki Türk akıncı çeteleri bölgede kaldılar, bazen Frank (Norman) veya Ermeni askerleriyle karışarak, ama diğer Türklerle anlaşarak Bizans ordusunda da görev yaptılar. Ne var ki bu süre içinde, ileride içlerinden biri Anadolu Selçukluları hanedanının atası olacak Kutulmuş'un oğulları da Anadolu'nun güneyinde görünmeye başlamışt. Babaları Kutulmuş, amca çocuklarına karşı sık sık isyan eden Selçuklu soyundan gelen bir kolun başıydı ve onlar tarafından öldürülmüştü. Alp Arslan'ın saltanatı sırasında dört oğlunun başına neler geldiğini pek bilmiyoruz; sonraki olaylarla doğrulanan yarı efsanevi, gelenekselleşmiş bir anlatım, bize onların Orta Fırat havzasında bir çeşit gözetim altında bulunduklarını gösteriyor. Alp Arslan'ın ölümü sırasında (1073) kaçma olanağını buldular, yahut yeni hükümdar genç Melik Şah Kutulmuş'un oğullarını tehlikesiz hale getirmek için bulundukları bölgeyi onlara bağışladı.[3] Ne olursa olsun bölgesel

1 "Pénétration...", s. 33; el-Cevzî (yazma), 148a; Attaliates, s. 189-199; Anne Comnene (Bonn), s. 15-17; Bryennios, s. 57-95.

2 İbnü'l-Kalânisî, s. 113, Hicrî 472 / 1079'da Anadolu'da bir Türk gazi çetesinin yok edildiğini bildiriyor. Bizim burada söyleyebileceğimiz ancak olayların Anadolu'da geçtiğidir, ama Yukarı Mezopotamya ve Suriye'de yer alan olaylardan tamamen ayrı olup olmadığını bilmiyoruz. Bu konu hakkında bkz. "Pénétration..." başlıklı makalem, Zakkar'ın Mirdasides'ler üzerine tezi (Arapça; Şam 1972), Th. Bianquis'nin 1984'te Sorbonne'da verdiği tez ve daha özel olarak Ali Sevim'in *Belleten* 1979'da Harun b. Han ve Tutuş'un ölümü üzerine Türklerin Suriye'ye girişi hakkındaki makaleleri.

3 "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineur" adlı makalem, *Der Islam* 39, 1964 veya *Turco-byzantina* 5 içinde.

politik gelişmeler açısından göz ardı edilemeyecek bir öğe, yani belirli sayıdaki Türkmen, etraflarında toplandı. Filistin'in hâkimi olan ve hem Mısırla hem de Lübnan kıyılarındaki rakipleriyle çatışan Türkmen Beyi Atsız, rakiplerinin çağırdığı Kutulmuş'un iki oğlunun kuvvetleriyle çarpıştı ve onları yendi.[4] Melik Şah'ın yasal otoritesini kabul ettiğinin bir işareti olarak, esir ettiği iki kardeşi hapsedip ona gönderdi. Diğer iki kardeş Güney Anadolu'ya çekildiler ve Selçuklu sülalesinden gelmeleri onlara hiç şüphesiz ciddi ve yarı resmi bir kuvveti yeniden oluşturma olanağını sağladı; ama 1075 ve sonrasındaki davranışları hâlâ Büyük Selçuklulara düşman olduklarını gösterir.[5] Bu arada Bizanslıların iç çekişmeleri onların yararına oldu. 1078'de general Nikeforos Botaniates, İmparator VII. Mihail'e isyan etti ve Anadolu'da Bizans kuvvetlerinden ne kaldıysa hepsini yanına alıp buraları boşalttı. Komnenos ailesinin aracılığıyla Konstantinopolis'e sığınmış ve Bizanslı olmuş, Melik Şah'ın akrabası Erişgen'i (Bizanslı ismiyle Krisoskulos'u) yanına çekti.[6] Mihail, Botaniates'e karşı Kutulmuş'un oğullarına başvurdu. Botaniates onlardan yakasını zor kurtardı, ama Erişgen'in tavassutu ile Kutulmuş'un oğulları Botaniates'in yandaşı oldular. Ona sadakat yemini ettiler; işte lanetli Bizanslıların durumu buydu. Aslında Anadolu'daki bütün toprakları İznik ve Boğaz kıyılarından ibaret olan Bizans için durum gitgide ağırlaşırken, Türkler bağımsızlıklarını hep korudular. Artık bulundukları yerlerden çıkıp gitmiyorlardı. Botaniates imparator olunca Avrupa'da isyan eden Bryennios'la çarpışmak zorunda kaldı; Kutulmuş'un oğulları, tabii ücretleri ödenmek koşuluyla, ona yardım gönderdiler. Biraz sonra Anadolu'da Nikeforos Melissenes isyan etti; bu asi lider yalnızca Türklerin desteğine güveniyordu. Kutulmuş'un oğulları bu kez onu desteklediler; onlar için Bizanslıların hangi hizipten oldukları önemli değildi; iki hizipten de kazandıkları aynıydı. Melissenes onlara aslında işgal etmeye güçlerinin yetmeyeceği kentlerin

---

4 Köprülü'nün *Belleten* 1953, s. 475'te belirttiği gibi Kutalmüş değil, Kutlumuş ya da Kutulmuş adı daha doğrudur, sesli harfleri olan Grek, Ermeni, Latin vb alfabelerin de doğruladığı geleneksel biçim budur.

5 Ali Sevim tarafından yayıma hazırlanan ve incelenen Sibt b. el-Cevzî (Haydarabad), s. 171'e göre "Pénétration...", s. 35-36. İbn Müyesser, *Annales d'Egypte*, ed. Massé, Kahire 1920, s. 22 (yeni basımı: Ayman Fuad Seyyid, Kahire 1983); İzzeddin b. Şeddâd, *A'lâk*, çev. ve ed. Anne-Marie Eddé, 1984; Azîmî, 516 / 1122 yılı; Mathieu, s. 211; Mihail, s. 179.

6 Bu ismin okunuşu tam saptanamamıştır, " Pénétration...", s. 27, n. 3.

kapılarını açtı ve onlar da bu kentleri bundan sonraki hareketlerinin üsleri yaptılar. Bir başka isyanla Aleksios Komnenos tahta çıkınca, yine hiçbir şey değişmedi, çünkü bir Norman hücumu dolayısıyla onun Avrupa'da işi vardı ve Normanlara karşı bizim Türklerden yardım istedi.[7]

Doğal olarak bütün bu olaylar, Melik Şah'ın bilgisi dışında gelişiyordu. Melik Şah, bu tehlikeli amcaoğullarının herhangi bir şekilde güçlenmelerinde hiçbir yarar görmüyordu. Bu yüzden Konstantinopolis'ten Kutulmuş'un iki oğlu Mansûr ve Süleyman'ın sağ yakalanmalarını ve kendisine teslim edilmelerini istedi, isteğini yerine getirmek için de kendi komutanı Bursuk'un yönettiği bir orduyu destek gönderdi. Bursuk, Mansûr'u öldürdü, ama Süleyman ve adamlarına karşı hiçbir şey yapamadı. Geleneksel anlatıya göre bu dönemlerde resmi olmasa da Süleyman "sultan" diye anılmaya başladı; neticede Rumlar, Bizans İmparatorluğu içinde bir Türk sultan yaratmışlardı.[8]

Bununla beraber, Süleyman, taze güçlerle kendini takviye etmesinin gerekli olduğunu, batıda çok oyalandığını ve Doğu Anadolu'daki Türkmenlerle ilişkilerini korumak zorunda olduğunu biliyordu. Bu yüzden doğuya döndü, ama orada da yeni konumunun yardımıyla açıkça olmasa da Bizans'ın yardımcı gücü rolünü oynuyordu. Aleksios Komnenos, hem kendinden uzaklaşması hem de rakiplerine yardım eden Filaretes'in Ermeni Prensliği'ni ortadan kaldırması için onu cesaretlendirmekten geri kalmadı. Süleyman Kilikya'ya geçip Antiokheia/Antakya'yı zaptetti (Aralık 1084). Biz Süleyman'ın bu bölgede neler yaptığını tam bilmiyoruz; yalnız çok önemli işaretler taşıyan iki olayın altını çizeceğiz. Kilikya'ya bir kadı atamak için, Büyük Selçuklulara düşman bir Şii olan Trablusşam Beyi'ne başvurmuş ve Antakya'da kötü gözle bakılan Bizans kilisesine karşı yerli Hıristiyanların kilisesini kollamıştı.[9] Kendi açısından bir şanssızlıktı, ama Suriye'deki iç kavgalara ka-

---

7 "Pénétration...", s. 43; Bryennios, s. 117-119, 130-144, 158-160; Attaliates, s. 215-306; Anne Comnene, s. 25, 90, 109, 171, 178-181, 191, 299; Bar Hebr., s. 227. Aleksios Komnenos'un saltanatı sırasında Türklerle ilişkileri Ferdinand Chalandon tarafından incelenmiştir: *Alexis Ier Comnène*, Paris 1907.

8 Bar Hebr., s. 227; Bryennios, s. 160; Anne Comnene, s. 178.

9 "Pénétration...", s. 45; Azîmî, 476 yılı; el-Cevzî (yazma) 184ab; İzzeddin b. Şeddâd içinde İbn ebî Teyyî, *A'lâk;* İbnü'l-Şinneh, *Les Perles d'or*, çev. Sauvaget, s. 211; İbnü'l-Esir, s. 89; el-Adîm, II, s. 87-88; Mihail, s. 173-4; Mathieu, s. 187; Anne Comnene, s. 300.

rışmaktan kaçınamamıştı; 1086'da Suriye'de öldü. Melik Şah da hiç zorlanmadan hemen hemen bütün Suriye ve Filistin'i işgal etti.[10]

Böylece uzun süre ilgilenmiyormuş görüntüsü altındaki bir bekleyişten sonra, Melik Şah, Süleyman'ın kuvvetlerinin hâlâ kendisine düşman olduğu, kendisini kaygılandıran Anadolu'yu işgal edebilirdi. Süleyman, Batı Anadolu'dan uzaklaşırken orada bazı adamlarını bırakmıştı; bunlardan Ebulkasım Boğazlar bölgesinde ve Hasan Buldacı[11] da Toroslar ve Kapadokya'daydı. Aleksios Komnenos bu Türkleri birbirine düşürerek[12] Boğazlar ve Ege kıyılarındaki etkinliklerini durdurmayı denedi.[13] Melik Şah Anadolu'ya sefer açmadı, Azerbaycan'dan Orta Fırat vadisine kadar uzanan bölgede komutanları Sarhang-Savtekin ve sonra Buzan'ın akınları için sağlam bir üs oluşturmayı yeğledi. 1090'a doğru Bursuk komutasında yeni bir ordu gönderdi. Bu ordudan önce Aleksios'a ittifak yapma ve bütün kıyı bölgelerinden Türkleri çekme önerisiyle bir elçi yollamıştı. Aleksios bu önerilere güvenmedi; şüphesiz Melik Şah'a bağlı Türklerle diğerlerini pek ayırt edemiyordu. Aleksios elçiyi satın aldı ve sultan adına Sinop'u kendisine teslim etmesi karşılığında ona Bizans dükü unvanını verdi. Ancak arkadan Bursuk'un ordusu gelince onun daha tehlikeli bir saldırgan olduğuna karar verip Ebulkasım ile barışmanın yollarını buldu, onu Konstantinopolis'te kabul etti ve Bursuk'a karşı İznik'te ona yardım etti; Bursuk geri çekilmek zorunda kaldı.

Melik Şah, Aleksios'un yardımıyla Anadolu'daki Türklere boyun eğdirme düşüncesinden vazgeçemezdi; çünkü bu kadar uzaktan bu isteğini gerçekleştirmesi için tek olanak buydu. Herhangi bir Bizans toprağı üzerinde egemenlik hakkı istemiyordu, ama kendini nerede bulunurlarsa bulunsunlar bütün Türklerin lideri gibi düşünüyordu. 1092'de Buzan'ı iki görevle yeniden Anadolu'ya gönderdi: Ebulkasım'ı yok etmek ve Aleksios'a sultanın bir oğluyla imparatorun bir kızının evlenmesiyle perçinlenecek bir ittifak

---

10 "Pénétration....", s. 47-48; Anne Comnene, s. 300; el-Cevzî (yazma) 187b - 189b; Azîmî, İbnü'l- Kalânisî ve İbn Hamdûn (Tezkire, yayınlanmamış), 478-479 yılları; İbnü'l-Esir, X, s. 90-91; el-Adîm, II, s. 89-92; Michel, s. 179; Mathieu, s. 190.

11 Hasandağı ismi belki de ondan kalmıştır.

12 Bu işte başlıca yardımcısı Rum kaynaklarının Tatikios ismini verdikleri belki de Bizanslılaşmış bir Avrupa Türküdür; Haçlılar burnunu yok eden bir yara dolayısıyla onu Tatin l'Esnasé diye anarlar.

13 Avrupa kıyılarındaki seferlerin tehlikesi üzerine, bkz. *La vie de St Cyrille le Philéote*, çev. ve ed. Etienne Sargologos, Brüksel 1964.

önermek. Bizans, Süleyman'a bıraktığı bütün toprakları geri alacaktı ve sultan, ihtiyaç duyduğu anda Aleksios'a gerekli bütün askeri yardımı yapacaktı. Ebulkasım, Melik Şah'a giderek barış yapmaya karar verdi, ama yolda yakalandı ve boğduruldu. Aleksios, Hıristiyan olması nedeniyle evlenme önerisini kabul edemezdi; ama sultana bir elçi göndererek nezaketle yanıt verdi. Ne yazık ki elçi huzuruna çıkamadan Melik Şah öldü; ordusu da Anadolu'yu terk etti.[14] Gerçeği söylemek gerekirse ülkede hiçbir şey değişmemişti. Hasan Buldacı İznik'in mirasına kondu. Daha önce Antakya'da esir edilen Süleyman'ın genç oğlu Kılıç Arslan kaçtı ve eskiden babasının komutasında olan bütün Türkleri etrafına topladı. Kendisi özellikle doğudaki topraklarıyla ilişkilerini güvence altına almakla uğraşırken, komutanları Beylerbeyi İlhan ve az çok başına buyruk olan yerli denizcilerin yardımıyla Çaka,[15] Ege kıyılarını ve adalarını işgal ettiler. İşgal ettikleri yerler arasında Klazomenai, Fokaia, İzmir, Khios, Mitilene, Samos vardı. Aleksios bu yerleri geri almak zorundaydı; bu zorunluluk yalnızca Boğazlar'daki korsanlığı önlemek için değil, daha korkuncu, o sıralarda Konstantinopolis'i tehdit eden Peçenek Türkleriyle ilişkiye girmelerine de engel olmak içindi. Aleksios hileye başvurdu; Kılıç Arslan ile barış yaptı ve onu kayınpederi Buldacı'nın hırsına karşı uyarıp korkuttu; Kılıç Arslan, Buldacı'yı bir ziyafete çağırdı ve orada öldürdü; aslında bu olaydan sonra da büyük bir değişiklik olmadı. Eğer kısa bir süre sonra Haçlılar gelmeseydi, belki Türkler 14. yüzyılda kıyılarda gördüğümüz beyliklerin topraklarına o zaman yerleşeceklerdi. İznik'in Türklerin elinde kalmasının kabul edilmesi de Türklerin Bizans'ın iç meselelerinde oynadıkları rolü gösteriyor. Bu sırada Melik Şah'ın vârisleri arasındaki kavgalar onların Anadolu'ya karışmalarını önlüyordu.

Aynı dönemlerde İran Selçuklularının egemen olduğu toprakların dışında, önce Selçuklu Yakuti, sonra oğlu İsmail tarafından yönetilen bölgelerle, ilk kez kendilerinden söz edildiğini işittiğimiz diğer beylikler yavaş yavaş oluşmaya başladı. Bu beylikler kapsamında daha ne Erzurum'daki Saltuklular ne de Erzincan'daki Mengücekler[16] tam anlamıyla ortaya çıkmışlardı; bu

---

14 Şu andaki tek kaynak, Anne Comnene, s. 302-320, 361, 423-435; Mathieu, s. 208; el-Adîm, II 99-100; "Pénétration...", s. 51-52.

15 Çaka'nın önemi, yarı efsane bir öykü olan *Danişmendnâme*'de anılmasıyla da kanıtlanmıştır; bir süre sonra Sinop'u alan Karatekin için de benzer bir sonuç çıkarılabilir.

16 Bkz. s. 48.

bağlamda muhakkak sözü edilmesi gereken beyliklerden biri Dânişmend-lilerdir, aile efsaneleri Malazgirt Savaşı'na iştirak ettiklerini anlatır.

Dânişmend Beyliği'nin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını tam bilmiyoruz. Ancak, 1095'e doğru, Haçlı seferinin arifesinde aileden açıkça söz edildiğini işitiyoruz; Haçlı seferini hikâye edenler bize Dânişmend denilen kişiyi tanıtıyorlar.[17] Dânişmend sözcüğünün kökeni Farsça olup bir çeşit toplumsal ve dini şef anlamına gelir; daha sonraki efsanelere rağmen bir Türkmen liderinin Türkmen olmadığına inanmak zordur. Ancak ailenin ilk etkinliklerinin tarihçesini de pek açık bilmiyoruz. Asıl adı Taylu olan Dânişmend'in 1104'te öldüğü doğruymuş gibi gözüküyor. Onun yerine geçen kişi bazen bir Türk ismi olan Gümüştekin, bazen bir Arap adı olan Muhammed, bazen de savaşçı niteliklerini anımsatan Emir Gazi isimleriyle anılmaktadır. Sivas'tan Kapadokya'ya kadar Orta Anadolu'da, belki de Ankara'da yerleşmişlerdi. Çünkü Türkmenler tam yerleşik hale gelmemiş olsalar da, bir veya iki büyük reisin yönetimi altında toplanma eğilimleri vardı. Kılıç Arslan'a muhalefetleri ordularının niteliğinden kaynaklanmıyordu; çünkü o dönemde her iki tarafın birlikleri de Türkmenlerden oluşuyordu. Asıl neden Kılıç Arslan'ın hak iddialarını -ki bunlar genellikle kabul ediliyordu- kendisinin Selçuklu olmasına dayandırmasıydı. Bu durum, diğer Selçuklulara karşı duyduğu düşmanlığa rağmen, onun da amcaoğullarının sultanlığında olduğu gibi İran-Türk karışımı bir siyasi çatı yaratmaya sevk ediyordu. Bu göreli muhalefet iki ailenin evlilik yoluyla bağlanmalarına mani olmadı.[18] Dânişmend, Selçukluların dışında Haçlı seferini anlatan kronikçilerin tanıdığı tek büyük Türk komutanı olacaktır. Kılıç Arslan'a gelince, onu babası gibi "Süleyman" diye adlandırırlarsa da Araplar böyle iki isim kullanılmasını doğru bulmazlar.

Orta Toroslar yöresinde Kılıç Arslan ile Dânişmend'in adamları yanyanaydı ve aralarında henüz bir sınır olmadığından birbirlerinin topraklarına geçmekte bir sakınca görmüyorlardı. İki Türkmen beyi de Doğu Anadolu'dan

---

17 "Pénétration..." s. 46 ve not 2, 47, 58 not. 3 ve 59; *EI*[2] "Dânishmend" maddesi. Burada 17. yüzyılda yaşayan bir yazarın Berlin 9730 sayılı yazmada söz ettiği Tâlûviye el-Urtikiye adlı hanedanın tarihini zikretmenin gerekli olup olmadığını bilmiyorum. İbn Hamdûn da 495 yılı olayları arasında Dânişmend adını yazıyor.

18 Daha sonra ortaya çıkan yarı efsane anlatılar, Orta Asya'daki eski Türk geleneklerine uygun olarak Dânişmend'i Kılıç Arslan'ın ordu komutanı gibi gösterir (İbnü'l-Kalânisî, 493 yılı?).

Yukarı Mezopotamya'ya giden stratejik yol kavşağındaki Malatya/Melitene'yi ele geçirmek veya yeniden fethetmek istiyorlardı. Bu konu özellikle Kılıç Arslan açısından önemliydi; çünkü artık Ege bölgesi ve Boğazlara pek ilgi duymuyordu; çünkü Güneybatı Anadolu'yu bir şekilde elinde tutan Aleksios Komnenos ile ilişkilerini bozmak istemiyordu. Şüphesiz İznik'te karısını, çocuklarını ve hazinesini bırakmıştı, ama bu kent onun için hem başkent hem de güvenli bir üstü. Koşullar böyleyken Kılıç Arslan Haçlıların geldiğini duydu. İlk başta Norman askerlerinden oluşan Haçlıları pek de önemsemedi; çünkü Türkler, Anadolu'da Normanları bazen düşman, bazen iş ortağı olarak uzun süredir tanıyorlardı.[19] Münzevi Pierre'in sabırsız adamlarının 1096'da İznik'te Türkler tarafından nasıl yok edildiği bilinen bir öyküdür; bu çarpışmalar Türklere Haçlıları ciddiye almama gibi bir düşünce vermiş olabilir. Gerçek Haçlılar Boğazları geçip İznik'e geldiklerinde Kılıç Arslan ne kenti ne ailesini kurtaracak zaman bulabildi. Ancak ailesine Bizanslılar çok iyi davrandılar; ne de olsa geçmişte olduğu gibi gelecekte de Kılıç Arslan'a ihtiyaçları olacaklarını biliyorlardı. Kılıç Arslan, Haçlıların yürüyüşüne Anadolu yaylasında, Dorylaion/Eskişehir yakınlarında, Dânişmendlilerden sağladığı yardımlarla engel olmak istedi.[20] Savaş çok çetin geçti, ama sonunda yenildi ve Batı Anadolu'yu savunmaktan vazgeçti. Her şeye rağmen, hâlâ yarı göçebe olan Türkler için geri püskürtülme ve sağa sola dağılma yok olma anlamına gelmiyordu. Zaten Anadolu yaylasını geçen Frankların ülkeyi işgal etmek gibi bir düşünceleri de yoktu; onların arkasından gelen Rumlar ise ancak Batı Anadolu'daki vadileri ele geçirebilmişlerdi. Franklar Torosları aşarken cereyan eden çarpışmalarda Türkler bazı Ermeni derebeyliklerini yok etmeyi denediler; ama bu çarpışmalar olayların gelişimini değiştirmedi. Haçlılar ileride fethedecekleri Antiokheia ve Edessa/Urfa'ya doğru yöneldiler; bu kentlere Melik Şah'ın vârisleri egemendi ve Anadolu Türkleri hiçbir zaman onlara yardım etmediler.

---

19 Bkz. Haçlı tarihleri, özellikle Grousset, Runciman, Prawer'in vb ve Philadelphia ve Wisconsin üniversitelerinin hazırladığı yapıtlar. Bizanslıların Türklere karşı Franklardan yardım istediklerini görmek şaşırtıcı olacaktır; halbuki Bizanslılar düşmanlarına karşı sık sık Türklerden de yardım istemişlerdi. Ordularında Türkler vardı ve bu dönemde Bizanslılar için Türkler düşman değildi; olsa olsa kendi içinde eritemedikleri, yerli halktan farklı ve daha sonra ülkeye yerleşmiş yabancılar olarak görüyorlardı.

20 Klasik kaynakçalara İbnü'l-Kalânisî 134'ü eklemek gerekir.

Dânişmendliler, Kılıç Arslan'a oranla Haçlıların geçişinden fazla etkilenmemişlerdi; bir süre Süleyman veya Kılıç Arslan'ın egemenliğinde olup şimdi yeniden Ermeni-Bizanslı vali Gabriel'in yönetimine geçen Malatya'ya saldırabilirlerdi.[21] Gabriel, Haçlı komutanlarından birinden, Antakya Prensi Bohémond'dan yardım istedi. O da Dânişmend sınırına yakın, Malatya'ya göre bir parça kuzeyde bulunan bazı yerel Ermeni derebeylerine boyun eğdirmek için Maraş'a doğru bir maceraya atıldı. Bohémond Malatya yolu üzerinde ihtiyatsızca ilerlerken, kendisini Neakaisarcia/Niksar civarında yakalayan bir Dânişmend ordusuyla karşılaşarak şaşkına döndü; bu arada iki Ermeni piskoposu öldürüldü. Malatya o anda Edessa Kontu Baudouin'in yardımıyla kurtulduysa da, sonunda 1102'de kesin olarak Türklere teslim oldu.

Bu arada Dânişmendliler, batıdan yeni bir Haçlı ordusunun yaklaştığı haberi üzerine yeniden önlemlerini aldılar. Haçlılar bu kez kuzey yoluyla Anadolu'nun kalbine girme yolunu seçmişlerdi, ama bu yeni Haçlılar da orada yok edildiler. Diğer başka Haçlı kuvvetleri de 1097 Haçlılarının yolunu izlemişlerdi, ama deneylerinden ders alan Kılıç Arslan gerçek bir savaşa girmeden geçtikleri yolları bir çöle çevirdi, sonunda da Konya Ereğlisi yakınlarında onları kılıçtan geçirdi.[22]

Dânişmendliler, bu arada, Bohémond'un uzun zamandan beri Aleksios Komnenos'un düşmanı olduğunu ve verdiği sözü tutmayarak Antakya'yı zaptettiğini bilmiyor değildi. Bu olaylardan sonra Aleksios, Bohémond'a karşı mücadele etmenin, Anadolu'nun sadece iç bölgelerinde, o da hâlâ tam örgütlenememiş ama gerçek bir güç olan Türklere karşı mücadele etmekten daha önemli olduğuna karar verdi. Dânişmendlilere, Bohémond'un kendisine teslim edilmesi koşuluyla kurtuluş fidyesi ödemeyi önerdi. Dânişmendlileri hiç şüphesiz kendine bağlı imiş gibi düşünen Kılıç Arslan fidyeden pay istedi; ne var ki Bohémond, Dânişmendlileri Edessa Kontu Baudouin tarafından verilecek fidyeyi almaya ve Kılıç Arslan'a karşı Frankların ittifakını

---

21 Bu olay, sonraki olaylar ve özellikle Ermeni komutanı Kogh-Vasil'in entrikaları hakkında bkz. *Syrie du Nord*, (s. 230 vd.) adlı makalem. 1112'de Kybistra / Konya Ereğlisi hâlâ Türklerle Ermenilerin elindeydi. Bu bölgelerde de Ermeni Mandale oğulları arasında ne olduğu belirsiz çarpışmalar cereyan ediyordu, Mathieu 80 vd.; Vartan, JA 1860, çev. Dulaurier, s. 103; Orbelian, *Histoire de Siounik*, II, s. 63-64.

22 Bkz. dipnot 19'da sözü edilen Haçlı tarihleri ve *Syrie du Nord*, s. 231.

yeğlemeye ikna etti.[23] Kılıç Arslan da Aleksios Komnenos'a yanaştı, Ege Denizi'nde İzmir ve Efes'teki son Türk kalesinin (Tengriberme/Tengrivermiş) yıkılmasını kabul etti ve Haçlıların uzağında kaldı;[24] diğer taraftan da Bizanslılara olası bütün düşmanlarına karşı yardım sözü verdi. Bohémond, Bizans karşıtı bir sefer düzenlemek için Avrupa'ya döndü, gerçekten de 1107'de Epiros'ta karaya çıktı; Kılıç Arslan da söz verdiği kuvvetleri Aleksios'a gönderdi.[25]

Dânişmend 1104'te ölmüştü.[26] Yerine geçecek kişinin seçilmesi bazı karışıklıklara neden oldu ve 1106'da Kılıç Arslan Malatya'yı işgal etti. İşte tam o sırada Yukarı Mezopotamya'dan gelen çağrılara kulak vermeye başladı. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed'e karşı ayaklanan emirler, şimdi Kılıç Arslan'ın komşusu olmuşlardı ve ataları gibi onun da Büyük Selçuklulara düşman olduklarını biliyorlardı; onun bölgede görülmesi kendileri için yararlanılması gerekli bir fırsattı. Kılıç Arslan da hiç şüphesiz ailenin iki kolu arasındaki eski çekişmeyi biliyordu. Anadolu'da yerleşik düzene geçmiş Türkmenlerden farklı olarak, halkının İran'daki temel unsurlarıyla ilişkilerini korumaktan ve amcaoğulları arasındaki kavgalara karışmaktan hiçbir zaman vazgeçmemişti. Musul'a kadar ilerledi. Bu arada Muhammed yandaşlarını yeniden örgütledi; Kılıç Arslan ise Aleksios Komnenos'a gönderdiği yardımcı kuvvetler yüzünden zayıflamıştı. Fırat'ın sol kollarından biri olan Hâbûr üzerinde bir savaş yapıldı; Kılıç Arslan öldürüldü ve oğlu Şehinşah esir edildi (Haziran 1107).[27]

Bu olay, Anadolu tarihinde bir dönüm noktasını işaret eder ve bu ilk bölümün bilançosunu görebilmek için bir an durup geçmiş olayları değerlendirmemiz gerekir.

İlk önemli nokta, Türklerin ilk göç dalgasının sona erdiğidir; birkaç küçük istisnanın dışında, 13. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar başka önemli bir göç dalgası olmamıştı. Anadolu toprakları üzerinde bir ölçüde toprağa bağlı bir düzene geçen Türkmenler, özellikle Selçuklular ve Dânişmendlilerin öne

---

23 Dânişmendliler, Yağıbasan'ın kızının serbest bırakılmasını sağladılar. Büyük Selçukluları temsil eden Antakya valisi, Bohémond'un Haçlılarıyla çarpışmıştı; bu olaylar, Dânişmendliler ile Büyük Selçuklular arasında bir ilişkiye işaret eder mi?

24 *Syrie du Nord*, Anne Comnene'e göre, s. 234 vd.

25 Not 7'de sözü edilen Chalandon'un *Alexis Ier Comnène* adlı yapıtı.

26 Bkz. s.13.

27 *Syrie du Nord*, s. 248.

çıktığı üç veya dört merkezi otoriteye bağlı yaşıyorlardı, ancak bu beylikler ile beyleri arasında iyice belirgin organik bağlar henüz mevcut değildi.[28] Otlak alanları sınırlıydı ama çoğu yarı-göçebe çobanlar olarak yaşamayı sürdürüyordu ve beyleri için önemli olan kentlerdeki birkaç garnizon dışında,[29] Türkmenler öncelikle yayla insanlarıydılar. Tarım yerlilerin elindeydi; fakat bu yerli köylüler özellikle Batı Anadolu'da istilacıların yağmalarından büyük zarar görmüşlerdi, büyük bir bölümü topraklarını bırakıp kaçmıştı. En azından hali vakti yerinde olanları Bizans topraklarına sığınmıştı. Kargaşa dönemi bir kere geçtikten sonra köylüleri yerlerinde tutmak ve geri getirmek için gayret sarfedilecekti; ama bu çabalar henüz başlangıç aşamasındaydı. Yağma yapabilecekleri için Türkmenlere ilk başta hudut bölgeleri cazip geliyordu; okumuş, kültürlü kişiler de bu etkinliğe kutsal bir savaş rengi veriyorlar ve savaşa karışanları gazi diye adlandırıyorlardı, ama daha sonra göreceğimiz gibi onlar bile özellikle bu hudut bölgelerini uç (Rumca *akritai*) diye tanımlıyorlardı.[30] Göçmenlerin sayısını ve buna bağlı olarak yeni Türk halklarının oranını saptamak açıkça görüldüğü gibi olanaksızdır; aynı şekilde bu dönemdeki yıkımın derecesini veya ülkedeki geçimlik faaliyeti belirlemek de mümkün değildir.[31] Sadece, Bizans İmparatorluğu'nda hayvan yetiştiriciliğinin büyük işletmelere doğru dönüşüm içinde olmasının yeni gelenlerin yöreye alışmasında bazı kolaylıklar sağlamış olabileceğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan açıkça görülen bir husus Doğu Anadolu'nun karışıklıklardan daha az etkilendiğidir. Bu bölgede yaşayan Ermeniler büyük oranda yerlerinde kaldılar ve ilk anlar geçtikten sonra yeni gelenlerin egemenliği altında yaşamaya şöyle yahut böyle alışmış göründüler. Bütün bu sorunları, belgeler bir parça daha ayrıntılı olarak yorumlamamıza izin verdiği oranda, daha ileride de irdeleyeceğiz.

Anadolu Türkleri ile daha güneyde geleneksel Arap topraklarını işgal eden Türkler arasında temel bir ayrımın varlığını kabul etmek gerekir. Bu

---

28 Daha sonraları belirli hiçbir otoriteye bağlı olmayan bazı gruplar görülecektir.

29 Örneğin İznik'ten sonra, Kılıç Arslan'ın yeni "başkenti" Konya idi; yaşamının son aylarında ise karısı ve bir oğlunu götürerek önemini gösterdiği Malatya, Konya'nın yerine başkent oldu.

30 Bkz. s. 105.

31 Bkz. Sp. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*, 1971, ve benim *IJMES* 1972'de yaptığım hesap.

bölgelerin sınırları, tam belirgin değilse de, aşağı yukarı incelediğimiz dönemden önceki Bizans İmparatorluğu sınırıyla bugünkü çağdaş Türkiye'nin sınırlarına benzer. Kuzeyde, Anadolu'da bazı yerli unsurlar varsa da tam bir Türk yerleşimi vardır; güneyde ise Türk halklarının gerçek bir yerleşimi değil, bir askeri işgal söz konusudur.[32] Cezire (Yukarı Mezopotamya) Türkmenler tarafından işgal edilmiş ve büyük bölümü Artuklu sülalesinin yönetiminde olan bir ara bölgedir,[33] ama Artuklular, Büyük Selçukluların sadık hizmetkârları olup geleneksel Arap-Müslüman dünyasının en zengin eyaletlerinden biri olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Bunun aksine kuzeydeki Türkler, Rûm/Roma-Bizans İmparatorluğu topraklarında olduklarının bilinciyle bağımlılıkları gitgide daha da azalan, hatta hiçbir bağımlılık işareti göstermeyen bir konumdadırlar. Genel olarak Bizanslı Hıristiyanlar veya yabancı Hıristiyanları tanımlayan Rûm sözcüğü, bir süre sonra Anadolu'daki Türk topraklarını tanımlamak için kullanılacaktır.

---

32 Bunun asıl nedeni Bedevi ve Kürt çobanların bölgede zaten var olmasıyla Mezopotamya ve Suriye'nin çok sıcak iklimine Türk develerinin uyum gösterememesidir.

33 Bkz. aşağıda 3. bölüm.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEHİNŞAH DÖNEMİNDE BATIDA TÜRK FAALİYETLERİ

Kılıç Arslan'ın ölümünü izleyen olaylar daha önce sözünü ettiğimiz farklı etkenleri gün ışığına çıkardı. Önce geçici olarak hanedanın zayıflamasına neden oldu. Bir taraftan Türkmenler bundan yararlanıp sınırda yine akınlara başlarken, diğer taraftan Sultan Muhammed, İran Selçuklularının Anadolu'ya son müdahalesini gerçekleştirdi. Bu iki olay aslında birleştirilebilir. Çünkü o sıralarda gaza uğruna Suriye'deki Hıristiyanlara karşı büyük bir savaş örgütlemekte olan Muhammed, Bizanslılara karşı da bir cephe açabilirdi. Bu arada aynı zamanda kendine itaat etmeyen bazı bölge beylerini de egemenliğini kabul etmeye zorlayabilirdi.[1]

1107 yılı sonunda ve 1108 yılında Kilikya'daki Frank-Ermeni prensliklerine, Maraş yakınlarında Pertusd'a ve Hisnü'l-Mansûr'a (Adıyaman) Türkmen akınları olduğunu biliyoruz;[2] bu akınlar sırasında Yukarı Suriye'deki Ermeni prenslerinden Kogh-Vasil bir "Ermenistan Sultanı"nı esir etmişti; bu kişi hiç şüphesiz Erzurum Saltuklularından Ali'ydi.[3] 1109-10'da da bu kez batıda Bizans topraklarına akınlar yapıldığını biliyoruz. Belki de "naib" olan Kapadokyalı Hasan'ın gönderdiği Türkmenler, Çanakkale Boğazı'nın güneyinde Lampe, İzmir, Bergama ve Kelbianos/Kelbiân'a akın yapmışlar ve Ha-

---

1 "Diyâr Bakr" makalem, JA 1935, s. 230 vd.; *Syrie du Nord*, s. 247 vd.; "Pénétration...", s. 57; ***Tarih-i Selçuk*** içinde, Hâbûr felaketinden önce Kılıç Arslan'a karşı Cezire emirlerinin soğuk davranması bir ihanet olarak anlatılır, 17b/37.

2 Mathieu, s. 83-84.

3 "Pénétration...", s. 57 n. 3. Bu kişi gelecekteki Şah-ı Arının Sokman el-Kıtbî olamaz; çünkü bu unvanı daha almamıştı ve Mezopotamya'da Muhammed'in hizmetinde savaşıyordu.

san da bizzat Filadelfia/Alaşehir'e hücum etmişti; birbiriyle ilişkisi olmayan çeteleri Bizanslı komutan Filokales ya yok etmiş ya geriye püskürtmüştü.[4]

Muhammed'in müdahalesi Kılıç Arslan'ın yerine kimin geçeceği kargaşası nedeniyle kolaylaşmıştı. Malatya'da Kılıç Arslan'ın genç oğlu Tuğrul Arslan'ın annesi oğlu adına iktidara el koymuştu; bu kadın oğluna "atabeg" tayin ettiği birkaç komutanla birbiri ardından evlenmiş,[5] en sonunda da 1113'te Hanzit'i fetheden Artuklulardan Belek'te karar kılmıştı. Belek ile evlenmeden önce de düşmanlarıyla entrika çevirmekle itham edilen ikinci atabegi Sultan Muhammed'e gönderdi, daha sonra da yanındaki Türkleri, Suriye'de Muhammed'e yardım için, Yukarı Kilikya ve Ceyhan'daki Frank-Ermeni prensliklerine karşı sefere çıkardı.[6]

Konya'nın etrafındaki asıl Selçuklu egemenlik alanında ise, Dânişmendli Gümüştekin'le yapılan bir savaş sırasında Kılıç Arslan'ın büyük oğlunun ölümünden sonra,[7] Kılıç Arslan'ın ikinci oğlu Şehinşah tahtın doğal vârisi olarak kabul ediliyordu. Ama Şehinşah Mezopotamya'daki talihsiz savaşta esir edilmişti. Yeğenlerinden biri tahta el koydu. Başka bir grup ise Şehinşah'ın serbest bırakılması için Sultan Muhammed'e bir Hanefi fakîh gönderdi; Hıristiyanlara karşı yapılacak savaşta onun varlığının gerekli olduğunu söylüyorlardı.[8] Şehinşah serbest bırakıldı; bir başka öyküye göre de kaçtı.[9] Her neyse, Şehinşah 1109'da geri döndü ve yeğenini öldürdü.[10]

Olayların gelişimi, Muhammed'in Şehinşah'ın kendisini bir tür egemen kabul etmeye ikna ettiğini gösteriyor. Bu dönem, Muhammed'in Suriye'de-

---

4 Anne Comnene, XIV-1; Chalandon, *Alexis*, s. 254-255.

5 Suriyeli Mihail (Mihail, s. 194-200) ilk kocasının adının "Pizmiş", ikincisinin onu öldüren İl Arslan, üçüncüsünün ise ismi bilinmeyen biri olduğunu söylüyor.

6 Mathieu, s. 95; Mihail, s. 200.

7 Mihail, s. 194; *Syrie du Nord*'da zikredilen Orderic Vital, s. 235 not 23; Mihail Gümüştekin'in adını yanlış olarak Arab diye yazmaktadır; çünkü diğer kaynaklar gibi, bu Arab'dan 1125'te de bahsedecektir.

8 İbnü'l-Furât, Viyana yazması, I, 27b.

9 İbnü'l- Kalânisî, s. 158, ona Melik Şah der.

10 Anne Comnene, XV, s. 6'da bu yeğenden "Asan Katuh" diye söz ediyor. Yazarın kitabının başka yerlerinde "Katuh" diye ikinci bir isim kullanmamasına karşın bu Kapadokyalı Hasan olabilir mi? Eğer öyleyse 1109-10 yıllarındaki rolü ve o yıllardan sonra kendisinden söz edilmemesi izah edilebilir mi? Eski Kapadokya hâkimi Buldacı'nın oğlu ve kızı Kılıç Arslan'la evlenen Ebulkasım'ın kardeşi olabilir ("Pénétration..." s. 45, 46, 52).

ki Franklara saldırmak için bir ordu gönderdiği zamana rastlamaktadır. Sultanın bir diğer ordusu da, öngörüldüğü gibi Bizanslılara karşı savaşmak için Anadolu Türkleri ile birleşmek üzere gönderilmişti. Filadelfia/Alaşehir'e hücum edildi, ama Bizanslı Konstantin Gavras, Kelbiân yakınında Türkleri yendi (1111).[11] Aslında hem Muhammed hem de Aleksios Komnenos Franklarla çarpışıyorlardı; birbirleriyle savaşmaları anlamsızdı. 1110'dan sonra Bizans İmparatoru, Muhammed'e bir elçi gönderip onu Franklara karşı savaşmaya teşvik etmişti;[12] 1112'de Anadolu'da Muhammed ve Aleksios'un elçileri arasında barış müzarekeleri başladı.[13] 1118'de Suriye'deki başarısızlıklarından sonra, Muhammed Anadolu'ya yeni bir müdahalede bulunamadan öldü, yerine geçen de Anadolu ile uğraşmak istemedi.

Bu koşullarda şekillenen barış, doğal olarak Şehinşah'ın Türkleri ile Bizanslılar arasındaki savaşın bittiği anlamına gelmiyordu. Emir Kutogmes (Kutlumuş? ... doğmuş?), Kılıç Arslan zamanında İznik beylerbeyi olan Muhammed, yine beylerbeyi olan ve ileriki tarihlerde Şehinşah'ın yaşlı ve bilge danışmanı olarak gösterilen Monolikes (?), 1113'te Lopadion, Poimanenon, Parion, Çanakkale civarında Abidos, Ege kıyısında Adramyttion'a saldırdılar ve Aleksios'un İznik valisi Eumathios Kamitzes'i esir ettiler. Anna Komnena'ya göre, Türklerle birlikte "Karme'den gelen Müslümanlar" da çarpışıyordu; Aleksios, Kütahya yakınında önlerini kesti ve onları mağlup etti.[14] Ancak bu mağlubiyet aynı Monolikes'in 1116'da İzmit ve Poimanenon/Manyas önünde görülmesini engellemedi ve Şehinşah her taraftan toplanıp gelen kuvvetlerle bizzat sefere çıktı.[15] Bu koşullar altında, Aleksios,

11 Chalandon, *Alexis*, s. 264.

12 İbnü'l-Kalânisî, s. 171.

13 Anne Comnene, XIV-3, bu bölümde bazı karışıklıklar vardır. Diğer zamanlarda kullanılması normal karşılanacak Şehinşah (Saysan) unvanı ile Sultan Muhammed'in mi yoksa biraz önce yalnızca Sultan unvanıyla söz edilen Rûm sultanı Şehinşah'ın mı kastedildiği anlaşılmıyor; aslında yazar, Rûm sultanından bir süre önce "emir" diye bahsetmiştir. Bu dönemde Türkler Yukarı Kilikya'ya da hücum ediyorlardı (Mathieu, s. 104).

14 Anne Comnene, XIV-5 ve XV-8, Aynı tarihte Türkler Stamirra'da (İsauria kıyılarında Anamur ?) idiler (Albert d'Aix, XII-5).

15 Anna Komnena, Horasan ve Halep'ten gelenler diyor; ancak o dönemdeki siyasal durum karşısında bu sözleri yüzde yüz doğru kabul etmek olanaksızdır, bağımsız bazı çeteler söz konusu olabilir. Anna, Şehinşah için birbiri ardına Şehinşah Süleyman, Kılıç Arslan, Saysan isimlerini kullanıyor; belki karıştırıyor. Ama bu

uzak Kilikya ve Suriye'de bir işe yaramayan seferlerin gereksizliğini anlayarak yakındaki düşmana saldırmaya karar verdi. Onları içten vurmayı istiyordu; Dorylaion/Eskişehir, Kedrea, Polibotos ve son olarak da Filomelion yoluyla "Puşeas"ın[16] yönettiği bir sefere çıktı, ama klasik şekilde, Türkler saklandılar ve bölgeyi yakıp yıktılar. Aleksios bu bölgeyi tam olarak elde edemeyeceğini anladığından Hıristiyan halkı yanına alarak çekildi. Şehinşah ve "Monolikes" onları izledi, ama Anapun'da yenildiler.[17]

Burada karakteristik bir olay cereyan etti. Şehinşah barış isteyip Aleksios'la görüştü; Anna Komnena'ya inanmak gerekirse yalnızca "beylerbeyleri" ve Monolikes değil bizzat Şehinşah da imparatora büyük saygı gösterdi, saygı işareti olarak yere diz çöktü ve geleneğe göre Aleksios tarafından koluna girilip ayağa kaldırıldı. Şehinşah, "Roma" İmparatorluğu'nun sınırlarını Romanos Diogenes'in zamanındaki durumuna getirmeyi, Türkleri bu hudutların ötesine çekmeyi ve sınırları bir daha zorlamamayı kabul etti. Bu koşulların gerçekleşmesi aslında mümkün değildi; ama Bizans geleneklerine uygun olarak söylenen bu sözler, aslında öncekilerin de yaptığı gibi, Şehinşah'ın Bizans'ı Anadolu'da süzeren olarak yeniden tanıması diye anlaşılmalıdır ve babasının politikasına benzer bir politika gütmüştür.[18] Fakat bu kadarı bile Türkmenlerin hazmedemeyeceği koşullardı; Şehinşah'ın yokluğunda çıkan bir ayaklanma sonunda iktidara kardeşi Mesud geldi,[19] Aleksios misafirini uyardı, ona destek sözü verdi, Rumlarla ittifakı nedeniyle Tiragin kentinin Hıristiyan halkı da onu iyi karşıladı. Ama bunlar bir işe yaramadı; Şehinşah "Puşeas"ın ihaneti sonucu yakalandı, önce kör edilip sonra boğduruldu.[20]

---

sultanın üç isim (Türk, Arap ve unvan) taşıması da olasıdır; benzer örnekler yok değildir.

16 Bu isimle Haçlıların tanıdığı komutan Boessas veya Boessach (Ebu İshâk) arasında (Albert d'Aix, IV-10; Foucher de Chartres, I-19) ve Horasan'a doğru Niz (Ani) topraklarındaki ("secta turcorum") bir aşiret olan "Amasa"nın bir ilişkisi olabilir mi bilmiyorum.

17 Anne Comnene, XV, 1-5; Zonaras, Bonn yayını, XVIII-26.

18 Anne Comnene, XV, 6; Mihail, s. 194.

19 Mihail, s. 195; isyanı örgütleyen kişiden önceleri Gazi diye söz etmişti, ama Mihail, onu sık sık adaşlarıyla karıştırır (s. 204'te Diyarbakırlı İlgazi ile); Anne Comnene, XV, 6'da isyanın liderine "Gazi" der; ona göre "Asan Katuh"un oğludur (not 50) ve Gümüştekin ile ilişkisi yoktur (Gümüştekin'e de Gazi denilmesinden dolayı); daha sonra Mesud ile Gümüştekin arasında iyi ilişkiler olduğu ise doğrudur.

20 "Elegmen" isimli bir bey tarafından yakalandı (Anne Comnene, XV, 6; Mihail, s. 195).

Bu durumda Bizans ile barış gerçekleşmedi ve Aleksios Komnenos'un ölümünün ertesi günü (1118), Türkler Yukarı Menderes vadisine sızdılar, Laodikya/Denizli ve Sozopolis/Uluborlu'yu ele geçirdiler, Antalya yolunu kestiler; böylece Bizanslıların Kilikya ve Suriye bağlantısı da kesilmiş oldu.[21] İoannes Komnenos, 1119'da Laodikya'yı "Alpikhara" veya "Pikhara" (Ebu'l-hayr ?)[22] adlı komutandan geri aldı, 1120'de de Sozopolis ve Antalya yolu üzerindeki Hierakorpihites'i yeniden fethetti ve bir daha Türklerin eline geçmemesi için fethettiği yerleri tahkim etti.[23] Mesud'dan herhangi bir tepki gelmedi, şüphesiz kuvvetli bir orduyla karşılaşmak istemiyordu.

Doğuda Malatya ile Frank-Ermeni prenslikleri arasında da barış gerçekleşmedi. Frank-Ermeni prenslikleri Mesud'un isyanından yararlanarak Ceyhan'a yeniden el koydular. Tuğrul Arslan, Belek'in Fırat seferiyle aynı sırada[24] yaptığı harekâtla, Malatya'ya yaptıkları misilleme saldırılarına rağmen onları yeniden ve kesin olarak Ceyhan'dan attı. Bir diğer Selçuklu, Devleb ise Artuklu beyi İlgazi ile birlikte Suriye sınırlarında Azâzlı bir Frank olan Guillaume ile savaşırken öldü.[25]

---

21 Stamirra bölgesinde (Anamur civarı kıyıları) Hıristiyan hacılar 1113'ten beri Türklerin varlığını haber veriyorlardı (Albert d'Aix, XII, s. 5).

22 Kinnamos, s. 1, 2, s. 5-6; Niketas, s. 17.

23 Kinnamos, s. 6-7; Niketas, s. 19; Migne, *Patrologie Grecque* CXXXIII içinde Prodromos, s. 1382, krş. Chalandon, *Jean et Manuel Comnène*, s. 37 vd., 47 vd.

24 Krş. "Diyâr Bakr" makalem, *JA*, s. 238-239.

25 Mihail, s. 205; Azîmî, 516 yılı; el-Adîm, *Histoire d'Alep, Historiens Orientaux du Croisades* içinde, III, s. 433.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÂNİŞMENDLİLERİN YÜKSELİŞİ VE BİZANS'IN YENİDEN GÜÇLENMESİ

Şehinşah'ın devrilmesini Dânişmendlilerin yükselişi izledi. Bu sıralarda Dânişmendliler öncelikle doğu bölgelerinde faaliyet gösteriyorlardı. Tuğrul Arslan ve Belek 1118'de bir akına misilleme olarak Mengüceklerin topraklarını işgal ettiler; Mengücek Beyi, Bizanslı Konstantin Gavras'tan yardım istemek için Trabzon'a gitti (1120), Belek de Gümüştekin'e başvurdu; Gavras ve Mengücek Beyi esir edildi. Mengücek, Dânişmendlilerin damadıydı, muhtemelen hemen serbest bırakıldı, Gavras ise 30.000 dinar fidye ödedi.[1] Belek'in ölümünden sonra (1124), yerine geçmek için, Tuğrul Arslan ile Belek'in kuzenleri, yani Belek'in amcası Artuklu İlgazi'nin oğlu Meyâfârikîn (Silvan) hâkimi Süleyman ve Süleyman'ın da ölümü üzerine ardılı ve kardeşi Timurtaş arasında anlaşmazlık çıktı; Tuğrul, Fırat üzerindeki Gerger ve Masara'yı işgal etti. Gümüştekin bu durumdan yararlanarak kayınpederi ve hamisi Mesud'un da razı olmasıyla Malatya'ya hücum etti; Tuğrul'un anası oğlunu, boşuna da olsa, o sırada Halep'i kuşatmakta olan Franklardan yardım istemeye gönderdi ve kentin ileri gelenlerini sıkıştırarak savunma olanaklarını artırmayı denedi, ama Aralık 1124'te, kent yeniden Dânişmend Beyliği'nin bir parçası oldu. Bu arada, Timurtaş'ın yeğeni Davud Hanzit'i aldı; Davud ile Gümüştekin arasında bir düşmanlık doğdu; Tuğrul Arslan'ın annesi ise çekildiği Masara'yı hâlâ elinde tutuyor ve bölgede Gümüştekin'i tedirgin etmeyi deniyordu.[2]

---

1 "Diyâr Bakr" (JA) makalemdeki kaynaklar.

2 Mihail, s. 219-220, 225; Chron. *Anon. Syr.*, çev. Abuna, 64 /par. 285; Mathieu, s. 143; Azîmî, 519 yılı; Belek zaptetmeden önce Gerger, eski Ermeni derebeyi tarafından yeniden fethedilmişti (Mathieu, s. 140); Masara da 1133'te bir süre için

Görüldüğü gibi bu dönemde Anadolu Türkleri arasında bir karışıklık hüküm sürüyor, bu arada birçok Türk beyi civarlarındaki Hıristiyanlarla işbirliğinden çekinmiyordu. Mesud'un kardeşi Arab, ailesine ihanetle suçlayarak Mesud'a isyan etti; Mesud Konstantinopolis'e sığınmak zorunda kaldı; İoannes Komnenos ona bir ordu kurması için gerekli yardımı yaptı. Gümüştekin ile de güçbirliği yapan Mesud, Arab'ı yendi ve Yukarı Kilikya'nın Ermeni prensi Toros'a sığınmaya mecbur etti (1125 veya 1126). Ertesi yıl Arab, Türk ve Ermenilerden oluşan bir ordunun başında sırasıyla Gümüştekin'in oğlunu, Masara hâkimi Muhammed'i, sonra da onun oğlu Emir Yunus'u esir etti; bütün bu olaylardan sonra Gümüştekin, Komana'yı yeniden ele geçirdi ve oğlunu kurtardı ama Arab da muhtemelen Gümüştekin'in bir diğer oğlu olan Yağan'ı öldürdü. Kanlı çatışmalardan sonra Arab da Bizanslılara sığınmak zorunda kaldı ve onların topraklarında öldü. Mesud böylece tahtına yeniden kuruldu, ama Anadolu'nun en güçlü adamı Gümüştekin'di.[3]

Kılıç Arslan döneminin koşullarında Bizanslıların çeşitli müttefikleriyle yarattığı buna benzer karışıklıklar ve Türkler arasındaki iç savaşlar Rum topraklarını ciddi akınlardan korumuştu. Ama yakında iş tersine dönecek, 11. yüzyılda olduğu gibi, Bizans'taki isyanlarda taraflar Türklerden yardım isteyeceklerdi. Daha 1129 veya 1130'da Gümüştekin, belki de Arab'a verilen yardımlara misilleme olarak bir Rum valinin yönettiği Doğu Karadeniz kıyılarını istila etti. Bu bölgenin valisi Kassianos pek direnmeden teslim oldu.[4] Ertesi yıl İoannes Komnenos'un öz kardeşi İsaakios, başarısız bir darbeden sonra Gümüştekin'e sığındı; oradan Trabzon'a gitti, yeniden Gümüştekin'in

---

aynı şekilde zaptedilmişti (Sempad, *RHC* Arm., s. 615). Azîmî'nin 518 yılı olayları arasında anlattığına göre Tuğrul ile Ahlat Beyi Sukmân'ın oğlu Davud arasında Bitlis yakınlarında bir çatışma olmuştu; ama bu Davud ile Artuklu Davud karıştırılabilir veya daha sonraki bir dönemde Artuklu Davud'un Hanzit'e yerleşmesi sırasında böyle bir çatışma söz konusudur.

3 Mihail, s. 223-224; Azîmî, 520 yılı olaylarını anlatırken Mesud ile Arab'ı karıştırmış olabilir; diyor ki "Konya emiri Mesud, Dânişmend'in oğluna yenildi ve Konstantinopolis'in yolunu tuttu". Bu arada Mihail de çok doğru bir kaynak olmaktan uzaktır, çünkü (Mihail) s. 237'de Gümüştekin'in oğlu Muhammed'in tahta geçmesinden sonra Yağan'ın ölümünden söz ediyor ve onu Arab'ın öldürdüğünü söylüyor. *Tarih-i Selçuk* 17b / 37'de Arab ile Mesud 'un birbiriyle çekişmesi yarı efsane şeklinde anımsatılmaktadır.

4 Mihail, s. 227; Prodromos, J.P. Migne *Patrologie Cursus Completus Series Greco-Latina*, Paris, 1857 içinde, 1378.

yanına geldi, sonra Toros'un yerine geçen I. Levon'a başvurdu; Levon ona kızını ve çehiz olarak da Misis ve Adana'yı verdi; İsaakios bir süre sonra Kudüs'e gitti, kayınbabası ile arası açıldı, Mesud'un yanına kaçtı ve ağabeyine karşı bütün Türk ve Hıristiyan düşmanlarını kışkırttıktan sonra 1140'da İoannes ile barıştı. Bir süre geçince bu kez İsaakios'un oğlu Mesud'a sığındı, Müslüman oldu, ileride Selçuk Sultanı'nın bir kızıyla evlenecekti.[5] Bütün bu olaylara karşın Bizans İmparatorluğu'nda bir isyan söz konusu değildi ve bu gelişmeler İoannes Komnenos'un askeri gücünü sarsmamıştı.

Gümüştekin'e gelince, Arab'la işbirliği yapmış Ermenilerden intikam almak istiyordu; Kilikya'yı istila etmek için Toros'un ölümünden yararlandı (1129); bir rastlantı sonucu Misis yakınlarında, Ermenilerle arası bozuk olan Antakya'nın Frank prensi II. Bohémond ile karşılaştı ve onu bozguna uğrattı; savaş alanında bu genç prens öldü ve başı kesilerek halifeye gönderildi (Şubat 1130).[6] 1131'de yeni bir sefer açarak, Toros'un kardeşi ve ardılı olan Levon'u kendine itaat etmeye, haraç vermeye ve her türlü düşmanca davranışlardan sakınmayı kabule mecbur etti; sonra da Maraş üzerinden Edessa Kontluğu'na saldırdı.[7] Symnada dahil birçok bölgeye akınlar yaptı.[8] Damadı, gözbebeği ve iktidarının yasal desteği Mesud da çoğu zaman kendisiyle birlikte hareket ediyordu.[9] 1135 başlarında halife ve Büyük Selçuklu sultanı ona, "kuzey ülkesinin" resmi hükümdarlık belgesiyle melik unvanını ve nişanlarını gönderdiler.[10]

Gümüştekin bu unvanı belki de Avrupa'daki tehditler nedeniyle uzun zamandır Asya işleriyle ilgilenmeyen, ama şimdi Anadolu'daki bu yeni güçle savaşmaya karar veren İoannes Komnenos'un saldırıları nedeniyle istemişti. İmparator, 1132'de Rhyndakos'ta donattığı bir üsten yola çıkarak Paflagonya'ya girdi, Kastamonu'yu zaptetti ve Prodromos'a inanmak gerekirse Kızılırmağı geçerek birçok emire boyun eğdirdi: Aralarında Amasya be-

---

5 Mihail, s. 230; Niketas, s. 42-43, 48; Prodrome, ed. Papadimitriu, s. 144; Chalandon, s.15 not 2, s. 37 not 5, s. 152 not 8, s. 179 not 6.

6 Guill. Tyr, XIII 27; Orderic Vital, IV 267; Romuald, MGSS XIV 420; Mihail, s. 227; *Chron. Anon. Syr.*, çev. Tritton, JRAS 1933, s. 98-99; Azîmî ve İbn Hamdûn, 524 yılı; İbnü'l-Esîr, X 468.

7 Mihail, s. 230, 232; *Chron. Anon. Syr.*, 100; Guill. Tyr, XIV 3.

8 Mihail, s. 230.

9 *Age.*

10 Mihail, s. 233, 237. Mihail (*age.*), bu sıralarda Doğu Karadeniz kıyılarındaki Zinin ve Albara'yı Gümüştekin ve Mesud'un birlikte kuşattıklarından söz eder.

yi Tuğrul, Çankırı beyi Alp Arslan ve isimleri Selçuklu isimlerini andıran "Parakhimos", "el-Eldin", "Elpenkus" (Alpkuş ?), "Tzykes", "Kalinokles", "Ansararis", "Aydoğdu" -hiçbirini tanımıyoruz— ve bir para üzerinde ismini gördüğümüz Gümüştekin'in oğlu İnal vardı.[11] Ancak 1132-33 kışından sonra Gümüştekin Kastamonu'yu yeniden fethetti.[12]

1134-35 kışında Gümüştekin öldü. Oğlu Muhammed, babasına ait meliklik unvan ve nişanlarını devralarak tahta geçti ve kardeşlerinden birini öldürttü. Bir diğer kardeşi Aynüddevle Ceyhan'da isyan etti ve ancak iki yıl sonra bölgeden sürülüp Edessa Kontu Joscelin'e sığındı.[13] Muhammed, Selçuklu Mesud ile de bozuştu ve İoannes Komnenos Mesud'a ittifak önerdi. Bu olaylardan yararlanarak Kastamonu'yu yeniden zaptetmek için bir Bizans ordusu gönderdi ve bazı Müslümanların kendisiyle işbirliği yapması sonucu ilk kez Çankırı'yı da ele geçirdi. Seferin ortasında ciddi bir tehlikeyle karşılaştı; Muhammed, Rumlarla ittifak yaptığı için askerleri tarafından terk edilen Mesud'u ödünler vererek yeniden yanına çekmişti.[14] Ancak Muhammed Kaysûn'a doğru gelmeye başlayınca,[15] İoannes Komnenos bu sınırlarını iyice kontrol altında tuttuğuna kani olarak, Kilikya ve Suriye'ye ünlü seferini yapmaya karar verdi. Bu durumda da Muhammed Kaysûn seferinden vazgeçti.

Şimdi müttefik olan Muhammed ve Mesud, Bizanslıların Kilikya'daki ulaşım yollarına akınlar düzenlediler (1137-38)[16] ve Rumların yokluğundan yararlanarak "Kassianos'un ülkesi"ne yeniden saldırdılar; hiç şüphesiz bu sırada Gangres/Çankırı'yı yeniden zaptettiler[17] ve Sangarios/Sakarya'ya[18] yeniden nüfuz ettiler. İoannes Komnenos'un Konstantinopolis'e dönmesinin nedenlerinden biri de bu olaylardı. O zaman Muhammed, Kaysûn ve Kuzey

---

11 "Pénétration...", s. 58 not 3.

12 Kinnamos, s. 13-14; Niketas, s. 25-26 ve 28; Mihail, s. 232-234; Prodromos, Migne içinde s. 1375-1384.

13 Mihail, s. 236, 237'de (253. sayfada değil) bu kişinin adı Aynüddevle Devleb diye anılmaktadır. Öldürülen kardeşinin ismi de Yağan olarak zikredilir, ancak krş. not 3 ve bir sonraki bölüm not 1.

14 Kinnamos, s. 14-15; Niketas, s. 27-29; Chalandon içinde Prodromos, 88 not 4, 89 not 4, 90 not 3.

15 Mathieu, s. 146.

16 Mihail, s. 247-48; *Chron. An. Syr.*, s. 60-61 / par. 278-279; Sempad, s. 617; Niketas, s. 42.

17 Mihail, s. 248; Niketas, s. 29.

18 Niketas, s. 44; Prodromos, Migne içinde, 1344-1346.

Kilikya'da Toros'a yeni akınlar düzenledi ve Malatya'daki Türkler, sonraki yıllarda Edessa Kontluğu'nun kuzey sınırlarında özellikle saldırganlaştılar.[19] 1139-1140 kışında Trabzon üzerinde Bizans'ın doğrudan iktidarını yeniden gerçekleştiren İoannes Komnenos, Doğu Karadeniz kıyılarından hareketle, Muhammed'in yeniden tahkim ettiği Niksar'a hücum etti, ama İsaakios'un çocuklarının firar ettiği haberini alınca geri çekildi.[20] Ertesi yıl Antalya yolu üzerindeki Türklerin hücum ettiği Sozopolis'i kurtarmak, Karalis Gölü'nün (bugünkü Beyşehir Gölü) sınırda bulunan kalelerini tahkim etmek için yeni bir sefere çıktı.[21] Ama tam bu sırada Muhammed öldü.[22]

---

19 Mihail, s. 248; Rahip Grégoire, s. 153; Sempad, s. 517.

20 Niketas, s. 47-48; Kinnamos, s. 20; Mihail, s. 249 ve İbnü'l-Esîr, XI, 52 (*Historiens Or. Croi.* I, 438) bu savaşın tarihini 1141 olarak veriyor; İbnü'l-Esîr bir Müslüman zaferinden söz ediyor. Azîmî 534 / 1139 yılında "Bâdûkiya"ların (Nâvukiya ?) bir zaferini belirtiyor; bunlar için krş. benim *WZKM* 1952'deki "Tribus turques d'Asie occidentale.." makalem.

21 Niketas, s. 50; Kinnamos, s. 22.

22 İbnü'l-Kalânisî, s. 275'e ve Azîmî 536 yılına göre 1140 Ağustosu ile 1141 Ağustosu arasında; İbn Hamdûn, 537 yılı (İbnü'l-Esîr, XI, 61 içinde) ve İbnü'l-Fûrat, II, v. 136'ya göre 1141 ve 1142 Ağustosları arası; Mihail, s. 253'e göre 1142 Ekimi ile 1143 Ekimi arası; bu kronoloji bize bir yıllık bir fark gösteriyor. Grégoire ise 1143 yılını veriyor. Büyük olasılıkla İoannes Komnenos'un Kilikya seferinden önce (1142 ortaları) bu ölüm vuku bulmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÂNİŞMENDLİ DEVLETİNİN PARÇALANMASI: BİZANS VE NUREDDİN ARASINDA SELÇUKLULAR

Bu ölüm Anadolu'da Dânişmendliler ile Selçuklular arasındaki güç dengesini alt üst etti, çünkü Muhammed'in devletinin bütünlüğü süremedi. Oğlu Zunnûn'a karşı, ölenin iki kardeşi, Muhammed'in dul karısıyla evlenen Sivas valisi Yağıbasan[1] ve Aynüddevle isyan etti. Aynüddevle, sığındığı Frankların yanından dönmüş, Yağıbasan'ın gönderdiği takviye güçlere rağmen, Masara hâkimi ve Zunnûn'un kardeşi Yunus ile halkın yardımıyla Malatya ve Arka'yı ele geçirmişti. Daha sonraları Yağıbasan ile Aynüddevle barıştılar ve Aynüddevle Ceyhan'ı işgal etti. Zunnûn, Symnada'ya sığınmak zorunda kaldı. Mesud yeğeninin tarafını tutarak Sivas'ı tehdit edip Aynüddevle'nin karısı olan diğer yeğeni aracılığıyla, Aynüddevle ile tek başına müzakerelere girişti; sonra bu müzakerelerden hoşnut kalmayarak Malatya'yı kuşatıp (1143 yazı) Ceyhan'ı işgal etti (1144). Daha sonra Yağıbasan'a yakınlık göstererek onunla birlikte Malatya'yı yeniden kuşattı; bu sırada Zengî tarafından tehdit edilen Artuklulardan Kara Arslan'ın yardım isteği geldi.[2] Mesud, zamanı tam

1 Bu ismin Yağıbasan şeklinde okunması gerektiği, İbnü'l-Esîr ve Hıristiyan kronikçilerin Yağı Arslan, Yakûb Arslan şeklindeki isimlendirmelerinin aksine, paralardan ve kitabe yazılarından kanıtlanmıştır. Son Dânişmend beyleri üzerinde bkz. N. Oikonomides, "Les Danishmendites entre Byzance et Bagdad et le Sultanat d'Iconium", *Revue Numismatique*, 6. bölüm, XXV, 1983.

2 Mihail, s. 253-4, 258; Kinnamos, s. 39; Aksarayî, s. 29 'da Zunnûn'un hasta olduğu söyleniyor.



Harita 2: 12. yüzyılda Anadolu.

belirlenemeyen bir tarihte de Yağıbasan'dan Ankara, Çankırı ve bu eyaletin Bizans sınırındaki bölgelerini ele geçirdi.[3]

Doğal olarak bu anlaşmazlıklar Bizansla ilişkileri de etkileyecekti. Bu bağlamda Türkler şanslıydı; çünkü Muhammed'den biraz sonra, İoannes Komnenos da Kilikya'da ölmüştü (Nisan 1143). Oğlu Manuel, Prakana Türklerinin yine işgal ettiği yollardan geçerek Seleucia/Silifke üstünden Konstantinopolis'e döndü; Kilikya'dan çıkışı sırasında bir av partisinde tutuklattığı kardeşi Andronikos ile damadını serbest bıraktı.[4] Ertesi yıl Türk akıncılarını, Malangia ve Pitheca bölgesinden, Sakarya Irmağı çevresi ve İznik'in güneydoğusundan püskürttü.[5] Ama bu arada Selçuklulara bağlı (?) başka Türkler, Prakana'yı yeniden ele geçirdi; bir diğer Türk grubu da Kelbiân'a doğru Menderes Vadisi'ni yağmaladı. Yağıbasan ile Manuel Komnenos arasında müşterek düşmanları Mesud'a karşı geçici bir yakınlaşma oldu; bu bir yenilikti. 1146'da Manuel, Menderes Vadisi yoluyla Konya istikametinde yeni bir sefere çıktı, Filomelion civarında bir savaşı kazanarak "Heyr" adlı bir Türk komutanını öldürüp Filomelion'u zaptetti; sonra Andraşmân, Andrianapolis/Doğanhisar ve Gayta'yı ele geçirdi,[6] en sonunda da Konya üstüne yürüdü. Mesud, kuvvetlerini Konya ve Kavala arasında ikiye ayırarak kent dışına çıktı;[7] kendilerinden yardım beklediği Dânişmendlilerle yeniden barıştı. Önemsiz birçok savaş, "Tribrelitzeman" (Çivreli Çeman)[8] denilen mevkide cereyan etti, bu savaşlar sırasında Mesud'un çeşnicibaşısı "Farkus" ve Rum kökenli olmakla beraber Türkler arasında büyüyen ve bir eyaletin beyi olan Gavras[9] esir edildi. Düşman ordusunu yok edemeyen Manuel, Türklerin tarafına geçen İoannes Komnenos'un yeğeninin Türk karısının da muhtemelen rol oynadığı barış önerilerine yanaşmayarak geri çekildi; yolda, Menderes vadisinde "Rama" diye birinin akıncı çetesinin saldırısına uğradıysa da onları püskürttü. İkinci Haçlı Seferi'nin başladığını haber aldığında

3 Grégoire, s. 176; İbnü'l-Esîr, XI, s. 61; Chalandon, s. 245.
4 Niketas, s. 68.
5 *Age.*, s. 71; Kinnamos, s. 36.
6 Normal yol Filomelion - Konya (Ramsay, *Hist. Geogr. of Asia Minor*, s. 359).
7 Kavala, ortaçağda önemli bir stratejik yerdi, bugünkü Çivril'dir.
8 Çimen çayırlık demektir; Çivreli ise Çivril olabilir mi? Bir Bizanslı yazar tarafından, bir yerin isminin Türkçe söylenişiyle verilmesi ise çok ilginçtir; Kinnamos'un söz ettiği Andraşmân bir "Fars" (= Türk) ismidir.
9 Gavras konusunda daha sonraki s. 41 ve s. 168 not 22'a bakınız.

belki de Selçuklulara karşı yeni bir sefere hazırlanıyordu. Ancak bu haberi alınca, Mesud'un ona verdiği Prakana'nın, Mesud'un komutanlarından Süleyman'a iadesini kabul ederek, barış önerilerinin üstüne atladı.[10]

Bizanslılar, Haçlılara yardım etmediler, aksine Türkleri onlara karşı kışkırttılar. Türkler, bu olayda hiçbir ciddi tehlikeyle karşılaşmadılar. Her zaman olduğu gibi büyük savaşlardan kaçınarak Haçlı ordularını hırpaladılar. II. Konrad'ın ordusu birinci Haçlıların izlediği yolu takip ederek doğrudan Konya üzerine yürüdü; Dorylaion/Eskişehir yakınında "Manplanes" isimli bir Türk komutanı onları tuzağa düşürdü; Haçlılar bu tuzaktan çok kayıp vererek güçlükle kurtuldular. Filomelion'a geldiklerinde tükenmişlerdi; en çetin koşullarda, Türk okçuları tarafından kovalanarak yarı yoldan dönmek zorunda kaldılar. Bir süre sonra VII. Louis'nin ordusu, daha ihtiyatlı davranarak Antalya'ya doğru yola çıktı, ama Türkler onları da Kelbiân vadisinde daha sonra da Menderes geçidinde, az çok Bizanslıların da yardımıyla, Antalya'da gemilere bininceye kadar II. Konrad'ın ordusu gibi hırpaladılar.[11]

Haçlılardan sonra da Bizanslılarla barış devam etti. Barışın sürmesi, Mesud'un Güneydoğu Anadolu ile ilgilenmesine olanak sağladı. Daha Haçlılar gelmeden önce Mesud, oğlu Kılıç Arslan ile Maraş'ı sıkıştırmaya başlamıştı.[12] Haçlıların arkasından, Antakya Prensi Raymond, misilleme olarak, kuzeye bir akın yaptı.[13] Bu koşullarda Mesud ile Halep hâkimi ünlü Nureddin arasında yakın ilişkiler doğdu; iki taraf da Franklara karşı bir harekâtta birbirlerini gönüllü olarak desteklemeyi kabul etti, ama her biri ganimetten aslan payını almak için yollar aramayı da sürdürdü.

Nureddin, 1148'de, Mesud ile anlaşarak ilk saldırısını yaptı. 1149'da Antakya Franklarını büyük bir bozguna uğrattı ve Raymond savaş alanında öldü. İki hükümdarın faaliyetleri artarak devam etti. İlk kez Ceyhan'ın öte tarafında, Yukarı Suriye'nin girişinde, bir Selçuklu harekâtı ortaya çıkıyordu; bu faaliyet gelişecek ve Orta Asya'nın Müslüman göçebeleri ile Suriye göçebeleri arasında ilişki kurulacaktı. Aslında bu ilişkiler Kutulmuş'un oğlu Süleyman'ın fetihleriyle altmış yıl önce başlamıştı, ama ilk Haçlı seferlerinden

---

10 Niketas, s. 72; Kinnamos, s. 38-63, 66; "Rama" acaba Abdurrahman mı demek? Onun kahramanlık öyküsü *Tarih-i Selçuk*, 18a/38'dedir.

11 Migne içinde Deuil'ün incelemesi, *Patrologie Latine*, CLXXXV, 1254 vd.; Niketas, 88-95; Kinnamos, s. 80-84.

12 Mihail, s. 275; İbnü'l-Furât, II, 158b.

13 İbnü'l-Furât, II, 194a.

sonra doğan devletlerin araya girmesiyle yarım yüzyıl kesilmişti. 1149 yazında Mesud, Maraş'ı işgal etti, kentin Frank sâkinleri Antakya'ya geri çekilme koşuluyla kenti teslim etmişlerdi, ama yolda Türkler tarafından kılıçtan geçirildiler. Mesud, daha sonra Suriye sınırları üzerindeki Sâm ve Dulûk'u ele geçirdi; Edessa Kontluğu'na bağlı, Fırat'ın sağ yakasındaki önemli bir merkez olan Tel-Bâşir'i tehdit etti. Kudüs'ten gönderilen bir Frank yardımcı kuvveti Tel-Bâşir'e geldi, bu arada Nureddin işe karışıp Mesud'un istediği yardımı ona gönderdi. Mesud, harekâtını burada noktaladı ve haraç vermeyi kabul eden Edessa Kontluğu ile çarpışmalara bir ara verdi.[14] Fakat 1150'de Tel-Bâşir hâkimi Joscelin, Suriye Türkmenleri tarafından esir edildi ve kente yeniden saldırı başladı. Bunun üzerine Mesud ile Nureddin, Tel-Bâşir kuşatmasında güçbirliği yapmaya, kenti ele geçirdiklerinde de, aralarındaki ittifakı güçlendirmek için, Nureddin ile evlenecek olan Mesud'un kızının çeyizi olarak kentin Nureddin'e verilmesinde anlaştılar. Mesud, yalnız Nureddin'e yarayacak bu fetih işini, tamamen müstakbel damadına yıkmanın yolunu buldu. Bölgeden ayrılmasının mazereti bir iç isyanı önlemekti; aslında, daha kuzeyde Kaysûn (Göksun), Behesni, Rabân, Merzibân gibi yerleri ele geçirdi. Bu yeni toprakların kendisine bağlanmasına büyük önem veriyordu; çünkü bu yeni topraklar, oğlu ve veliahtı Kılıç Arslan için bir has oluşturacaktı.[15] Hemen hemen bütünüyle çembere alınmış olan Franklar, bu durumda Tel-Bâşir'i Suriye'ye yeniden ayak basmaktan mutlu olacak Manuel Komnenos'a terk etmeye ve Antakya'ya çekilmeye karar verdiler, yolda Selçuklu ve Halepli kuvvetler tarafından iyice hırpalandılar. Ancak 1151'de Nureddin Tel-Bâşir'deki Rumları esir ederken Mesud da Antep'i işgal etti. Fırat ve Suriye arasındaki Franklara ait toprakların taksimi bitmişti.[16]

Daha kuzeyde, Malatya'daki Aynüddevle, Samsat'ın yukarısında Ermenilere saldırıyordu,[17] ama bu sırada öldü. Oğlu Zülkarneyn, Yağıbasan'ın öğüdüne uyarak Mesud'un talep ettiği bağlılık koşulunu reddetti. Ancak Mesud Yağıbasan'ı tehdit ederek ve kızını vererek kendisine boyun eğmesini sağladı ve Malatya'ya saldırdı. Genç emirin annesi baldızıydı, onun yalvarıp yakarması üzerine genç emirin bizzat saygılarını sunmasıyla yetindi (1152). Emirin annesi daha sonra halkı ezmeye başladı ve etrafındaki kadın kâhinle-

---

14 Bkz. *Syrie du Nord*, s. 385 ve not 13 ve 14.

15 *Age.*, s. 387 ve not 20.

16 *Age.*, s. 388-9 ve not 24 ve 25. *Tarih-i Selçuk*, 18a / 38'deki anılar.

17 *Chron. An. Syr.*, s. 76 / 299.

rin kışkırtmasıyla oğluyla arası bozuldu; Türk komutanların isyanı sonunda da sürgün edildi.[18]

Anadolu'da Bizanslılar ile Dânişmendliler arasındaki ilişkiler bir kez daha bozulmuştu. Yağıbasan Samsun yöresindeki Oinaion/Ünye ve Paurae/Bafra kentlerini ele geçirdi.[19] Bu gelişmelerin aksine, Mesud ile Manuel'in ilişkilerinde Tel-Bâşir olayının uzun süren bir uzlaşmazlığa yol açmadığı görülüyordu. Büyük olasılıkla, Manuel'in kışkırtması sonucu[20] Mesud, 1153'te, Ruben Ermeni hanedanından Toros'un kurduğu prensliği işgal etti; bu kez Ermeni prensi ile bir anlaşma yapmakla yetindi[21] ve muhtemelen bu sıralarda, Mut'tan geçip Silifke'den Larende'ye (Karaman) giden yol üzerindeki Panura ve Sybila'yı Bizanslılardan (Türkmenlerin yardımı ile mi?) aldı. 1154'te oğlu Kılıç Arslan ile birlikte Kilikya'yı yeniden istila etti; bu istilanın Manuel'in isteği üzerine yapıldığı muhakkaktır. Bu sefer diğerleri kadar başarılı olmadı. Maceraperest bir kişi olan Yakup adlı bir komutanının kuvvetleri, Toros'un Templier Şövalyelerinden yardım alan kardeşi Sdefan tarafından bozguna uğratıldı; Til-Hamdûn kuşatması sırasında sivrisinekler ve iklim koşulları yüzünden adamları ve hayvanları arasında salgın hastalık çıkınca çekilmeye mecbur oldu. Mesud, on ay sonra, görece uzun sayılabilecek otuz dokuz yıllık bir saltanattan sonra öldü (1155 Nisan'ına doğru).[22]

II. Kılıç Arslan'ın tahta çıkması sırasında alışılmış aile içi anlaşmazlıklar ortaya çıktıysa da, Dânişmendliler arasındaki benzer bölünme dolayısıyla tehlikeli boyutlara ulaşmadı. Kılıç Arslan "başvezir Bağdeyn (?)", baş kadı ve bazı komutanların kardeşlerinden birini desteklemeleri tehlikesine karşı, bu kardeşini saf dışı etti. Ancak diğer kardeşi Şehinşah, Mesud'un kendisine verdiği Çankırı ve Ankara yöresine sığınıp bir Dânişmendli sultan kızıyla evlendi. Yağıbasan, bütün ağırlığını Şehinşah'tan yana koydu ve önce Larissa,[23] sonra Ceyhan'a saldırdı. Suriye'deki bir rakibi ortadan kaldırmaktan ve Ayn-

---

18 Mihail, s. 305.

19 *Age.*, s. 297; Kinnamos, s. 276.

20 Grégoire, s. 169 ve Bar Hebr., s. 280'e göre bu saldırının nedeni, Kapadokya'ya bir akın yapan Ermeni Prensi Toros'tur.

21 Aynı kaynaklar ve Sempad, s. 620.

22 Grégoire, s. 171 ve 176; Ermeni Mihail, s. 347 (Bar Hebr., s. 281). Mesud'un ölüm tarihi için bkz. Chalandon, s. 431 not 5.

23 Ramsey'e göre (s. 317 ve harita) Tzamandon'un aşağısında; Honigmann'a göre Tzamandon ile Divriği arasında (*Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, 1935, s. 64-65).

tab, Dulûk, Merzibân'ı ele geçirmekten çok mutlu olacak Nureddin'in işe karışmasını istedi. Bu arada Kaysûn'a yeni bağlanmış Hıristiyan halkı, Toros ve Sdefan kardeşlerin kışkırtmasıyla kaynaşmaya başladı; Ermeniler Maraş yakınındaki Pertusd'u bir an için zaptedip Besni'ye kadar bir akın düzenlediler. Ama Kılıç Arslan "imam"ların aracılığıyla Yağıbasan'la barıştı; bu barışın koşullarını bilmiyoruz. Manuel Komnenos'un işe karışmamasını sağlamak için de, daha önce işgal ettiği, imparatorun da bir elçi vasıtasıyla istediği İsauria'daki yerleri ona iade etti; Yağıbasan da Bizans'la yapılan bu anlaşmaya saygı göstereceğini vaat etti. 1157'de Kaysûn'da egemenliğini tekrar kurdu; bir hoşgörü siyaseti izleyerek eski yöneticilerin beceriksizliklerinden sonra bölge halkıyla iyi ilişkiler geliştirdi. Toros'a, Antakya Prensi Renaud'ya ve Kudüs'teki Baudouin'e, Nureddin'e karşı bir ittifak önerdi.[24]

Yalnız bu arada Manuel Komnenos, Kilikya ve Suriye'de Bizans'ın egemenliğinin veya süzerenliğinin tanınmasını sağlamak için iki öncülünün çizdiği plana göre bir sefere çıkmaya karar vermişti. Resmen Selçuklu toprağı olan bölgelerden geçerken zayıf bağımsız Türk çetelerine rastladı ve Küçük Frigya'da onları dağıttı.[25] Antakya'daki ikameti sırasında, Yağıbasan'ın elçisini diğer elçiler gibi kabul etti.[26] Kılıç Arslan ile arasında herhangi bir düşmanlık yoktu, ama Manuel yine de gerekli önlemleri almayı zorunlu görüyordu. Franklara vaat ettiği Nureddin'e karşı seferden vazgeçerek, ona Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak önerdi. Kılıç Arslan'ın kuzey sınırlarını çiğneyeceğinden her zaman endişe duyan Halep Emiri, bu öneriyi memnuniyetle karşıladı.[27] Dönüş yolunda Manuel, yokluğunda Konstantinopolis'te ortaya çıkan entrikaları bastırmak için acele ettiğinden, Selçuklu topraklarının içinden geçti. Larende Türkleri onun Konya'ya hücum edeceğini sanıp ordusundan uzak durdular. Manuel'in düşmanca bir projesi olmadığını anlayınca diğer Türkler ona erzak verdiler; ama Kütahya'ya doğru gidip de Bizans topraklarına girince sınırdaki akıncılar ona arkadan saldırmayı deneyip başaramadılar.[28]

---

24 İbnü'l-Kalânisî, ed. Amedroz, s. 332-334; Usâma, *K. el-İtibar*, ed. Hitti, s. 611, Miquel çevirisi, s. 137; İbnü'l-Furât, III, 26a; Niketas, s. 152; Kinnamos, IV 16; Grégoire, s. 176-183; Ermeni Mihail, s. 352 (Bar Hebr., s. 281). İbnü'l-Furât'ın verdiği, bu tarihte Nureddin'in Maraş ve Besni'yi işgal ettiği bilgisi yanlıştır.

25 Kinnamos, s. 179.

26 *Age.*, s. 183.

27 *Syrie du Nord*, s. 403 not 13.

28 Niketas, s. 144; Kinnamos, s. 190-191.

Birkaç ay sonra (1159 sonu) Manuel, komutanlarına, komşu ülkedeki bu çetelere karşı harekât yapılması buyruğunu verdi, kendisi de Yukarı Rhyndakos üstünde ve Dorylaion'a doğru bir misilleme seferine çıktı. Ama başarı kazanamadı; geri çekildiği Bitinya'daki Pylae'de Kılıç Arslan ona bir elçi yolladı; olaylarda sorumluluğu olmadığını belirtti ve ittifak önerdi.[29]

Kilikya ve Suriye'de kendini emniyete aldığına inanan Manuel, yeniden Kılıç Arslan'a müdahale etmeye karar verdi. Dânişmendliler arasındaki uyuşmazlıklar yüzünden Kılıç Arslan ile Yağıbasan arasında savaşın yeniden başlaması bu politikayı kolaylaştırıyordu. 1158'e doğru Kılıç Arslan ile müttefiki Sivas ve Kayseri hâkimi Zunnûn'un, Yağıbasan'a karşı düşmanlıklarının işaretleri görülmeye başladı. Geçici bir barışı yeni bir gerilim izledi. 1160 sonlarına doğru Malatya hâkimi Zülkarneyn öldü; Yağıbasan, onun yerine genç yeğeni Muhammed'i yerleştirdi. Kılıç Arslan'a göre, Yağıbasan onu öldürerek yerine kardeşi Şehinşah'ı geçirme yollarını arıyordu. Büyük olasılıkla Ceyhan Nehri'nin kıyılarında bir savaş oldu, Kılıç Arslan yenildi.[30] Aynı anda Nureddin, bahtsız asi kardeşi Emir Mîrân[31] Kılıç Arslan'a sığındığından, mevkiini korumak için kendisine teslim olan bir valinin yardımıyla Besni, Göksun, Rabân ve Maraş'ı ele geçirdi. Kendisine uygun bu koşullar altında Manuel Komnenos, Anadolu'da yeniden etkin bir rol oynayabilirdi.[32]

Manuel, 1160-1161 kışında, kendisini tedirgin etmek için elinden geleni yapan Türk komutanı Süleyman'ın bulunduğu Filadelfion ve Yukarı Menderes vadisine bir sefer yaptı; Kılıç Arslan kendisiyle müzakereler yapmak için akrabalarından birini, belki de eskiden Bizans ordusunda görev yapmış olan "Pupakes"i (Ebubekir?) gönderdi, ama Manuel yola çıkmıştı. İmparator geri dönünce Türkler yeniden gözüktü; Fileta adındaki (yeri bugün belirlenemeyen) bir mahalli zaptettiler ve Küçük Frigya'daki Denizli yöresini yağmaladılar.[33] Hemen hemen ıssız bir sınırı özerk çetelere kapatabilmenin

---

29 Kinnamos, s. 191-194.

30 *Agc.*, s. 200; Niketas, s. 153; Grégoire, s. 194; Ermeni Mihail, s. 352, 354, 355 (Bar Hebr., s. 285-286).

31 Emir Mîrân hakkında bkz. *Syrie du Nord*, s. 399 ve not 9.

32 Grégoire, s. 194; İbnü'l-Esir, XI 209; İbnü'l-Furât, 125a; el-Cevzî, 558 yılı; Guill. Tyr, s. 886; Ermeni Mihail, s. 353. Nureddin'e karşı onu savaşa kışkırtmak için Mısırlı vezir Tala'i b. Ruzzik'in Kılıç Arslan'a gönderdiği ve Ebû Şâme ile İbn Vâsıl'ın söz ettikleri bir şiir elimizdedir.

33 Kinnamos, s. 195-198.

olanaksızlığı açıktı. Daha büyük bir darbe indirmek gerekiyordu. Bunun için Manuel, Ankara hâkimi Şehinşah ve Yağıbasan ile eski ilişkilerini yeniledi, onları bir ittifaka kışkırttı. Bu çabalarında, Yağıbasan ile Kılıç Arslan arasındaki yukarıda belirttiğimiz düşmanlığın pek tabii rolü vardı. Manuel, ordu komutanı Kontostefanos ile Kilikya Ermenilerinin ve Suriye Franklarının kendisine 1159'da söz verdikleri askerleri de getirtti; bu güçler yolda bir Selçuklu birliğini mağlup ettiler.[34] O zaman Kılıç Arslan müzakerelere girişti. Nureddin'in isteklerini kabul etti; Kılıç Arslan'ın kızkardeşi olan Nureddin'in karısı, iki hükümdar arasında yeniden barış yapılmasını sağladı.[35] Kılıç Arslan kendisini yenen Dânişmendlilere Ceyhan'ı vermeyi kabul etti, belki Şehinşah'a yeni yerler de verdi.[36] Manuel'e esirleri geri vermeyi, Kontostefanos karşısında güç durumda kaldıktan sonra da, Bizans sınırlarına saygı göstermeyi ve tebaasının saygı göstermesini sağlamayı, aldığı kentleri iade etmeyi, imparatorluğun düşmanları ile çarpışmayı, askeri yardım göndermeyi teklif etti. Bu ittifakın son maddesi olan askeri yardım kendisine gelir de sağlayabilirdi; ama ilk madde, Bizans sınırlarına saygı gösterme ve tebaasının saygı göstermesini sağlama, lafta kalmaya mahkûmdu.[37] Daha sonra, Manuel ile karşıtlarının ısrarlı entrikalarına engel olmak için önce Konstantinopolis'e "mühürdarı Christoph"u gönderen Kılıç Arslan, dikkate değer bir girişimle, bizzat Konstantinopolis'e giderek imparator ile buluşma yolunu seçti.

Kabul töreni, bu çeşit bütün görkemli törenlerde olduğu gibi Bizans'a özgü bir şaşaa içindeydi. Amaç hem "barbar"ı etki altında bırakmak, hem de başkentteki tebaanın gözlerini dünkü düşmanın baş eğişiyle ve imparatorun politikasının zaferiyle kamaştırmaktı. Kılıç Arslan başkentte seksen gün kaldı,[38] bu süre içinde aralarında Emir Mîrân'ın da bulunduğu Müslümanların hayranlıklarını kazanan masraflı törenler ve oyunlar düzenlendi ve Manuel verdiği görkemli armağanlarla misafirini adeta ezdi. Müzakereleri daha önce tamamlanmış anlaşma, hükümdarlarına Konstantinopolis'te refakat eden Türk komutanlarının güvence vermesiyle daha da kuvvetlendi; bu arada diğer Türkler de Manuel'den kendilerini Kılıç Arslan ile barıştırmasını istedi-

---

34 Niketas, s. 153; Kinnamos, s. 200.
35 İbnü'l-Furât, s. 148a.
36 Grégoire, s. 194; Kinnamos, s. 200.
37 Kinnamos, s. 200; Chalandon, s. 462.
38 Konstantinopolis'teki ikameti üzerine bkz. *Comptes rendus Acad. Inscr.* 1935'teki "Chronique chiite..." adlı makalem.

ler. Niketas Honiates'e göre Kılıç Arslan Sivas'a gitmeye söz verdi. Aslına bakılırsa bu basit bir söz değildi; kendisini Bizans'ın bir vasalı gibi gösterecek bu sözü hiç de vermek zorunda olmadığı ortadadır.[39]

Kılıç Arslan, zaman zaman (mesela 1167'de Macarlara karşı)[40] askeri destek vermek bahasına, ama özellikle kendisine o kadar yararlı olan Bizans politikaları sayesinde Manuel'e borçlu olduğunu bildiği bu saygınlığın mutluluğu içinde, aldığı para yardımının dışında batı hudutlarının güvenliğini de sağlamış oluyordu. Vaat edilen fetih payını ve haksız alınan malların iadesini istemek için gönderilen Konstantin Gavras[41] havada kalan yanıtlardan başka bir cevap almadı; uzun yıllar sürecek olan Manuel'in Avrupa'daki etkinlikleri de, Türklerin davranışları ne olursa olsun Bizans'ın işe karışmayacağını sağlama bağlıyordu. Bu bağlamda Kılıç Arslan, düşmanlarıyla gerektiği gibi uğraşmak olanağına kavuşmuştu. Yağıbasan, genç Muhammed'in Malatya hâkimi olmasını kabullenmişti, ama batıda genişlemesi zor olduğundan doğuda genişleme politikasından vazgeçmedi. Harput hâkimi Artuklulardan Kara Arslan'ın tehdit ettiği Amid beyinin yardım çağrısını alınca, Kara Arslan'ın kayınbabası olmasına rağmen harekete geçti ve Çemişgezek yöresini yağmaladı; bu olay Kemah'taki Mengücek Beyi ile arasını bozdu; çıkan savaşta Kemah Beyi öldü.[42] Aynı şekilde Zunnûn[43] ile de yeniden savaşa tutuştu; yenilen Zunnûn Yağıbasan'ın tarafına geçmek zorunda kaldı. Bunu, Kılıç Arslan'ın Sivas yönünde aynı anda ikisine birden saldırmasından anlıyoruz.[44] Onlara karşı Erzurum'daki Saltuklularla işbirliği yapmış ve Saltuklu beyinin bir kızıyla evlenmek istemişti; ama Yağıbasan bu kızı kaçırıp Zunnûn ile evlendirdi. Zunnûn savaşta yenildi ve Yağıbasan ölünce Manuel Komnenos'tan yardım istedi.

Kılıç Arslan'ın Dânişmendlilere karşı harekâtına şans da yardım etti; 1164'te, Çankırı'da müttefiki Şehinşah'ın yanında bulunan Yağıbasan öldü. Yerine, doğrudan veya değil, kardeşi İbrahim'in oğlu, Yağıbasan'ın dul karısı

---

39 Kinnamos, s. 204 vd.; Niketas, s. 154 vd.; Chalandon, s. 463-466.

40 Kinnamos, s. 272.

41 Bizans-Anadolu kırması bir ailenin üyesi; metinde gerekli yerlerde bu kişi hakkında bilgi verilecektir.

42 Mihail, s. 320; Ermeni Mihail, s. 357-8 (Bar Hebr., s. 278).

43 Ermeni Mihail, s. 357; İbnü'l-Esîr, XI 209 (*Hist. Crois. Or.*, s. 544).

44 İbnü'l-Esîr, *age.*; Niketas, s. 159'de bu tarihte Kılıç Arslan'ın Zunnûn'dan Kayseri'yi aldığı belirtiliyor, oysa bu olay ancak 1168'de cereyan etmiş olabilir.

ile evlenen İsmail geçti.[45] Ama o sırada Ceyhan'da, belki de Dânişmend ailesiyle hiçbir ilişkisi olmayan ve kim olduğu bilinmeyen Mehdi adlı bir kişinin oğlu Mahmud bağımsızlığını ilan etmişti.[46] Kılıç Arslan bu yeni karışıklıktan yararlandı. 1164'ten itibaren Zunnûn ile barışarak, Ermeni Toros Maraş'ın güney bölgelerine saldırdığı sırada, Elbistan ile Ceyhan'ı topraklarına kattı.[47] Ama dört yıl sonra Kılıç Arslan, Zunnûn ile yeniden bozuşarak onun bütün topraklarına el koydu.[48] 1169'da muhtemelen bir Bizans vasalı olmasına rağmen kardeşi Şehinşah'ı Ankara ve Çankırı'dan çıkarıp sürgüne gitmeye zorladı.[49] Kılıç Arslan'ın karşısında artık yalnızca Sivas yöresine hâkim olan İsmail ile Malatya'nın garip davranışları olan beyi kalmıştı. Bu genç beyin adı Feridun olup 1171'de bir kaza sonucu ölen kardeşi Ebulkasım'ın ardılıydı. Ebul Kasım da, 1169'da komutanların isyanı sonucu tahttan indirilen Muhammed'in yerine geçmişti. Feridun, 1171 yılında Kılıç Arslan'ın saldırısından ancak Hisnü'l-Keyfâ'daki Artukoğulları'nın beyi olan Nureddin Muhammed'in geleneksel desteği sayesinde kurtulabildi. Feridun, Nureddin'in kızkardeşiyle evliydi. Bu kadın önce Feridun'un ağabeyi ile nişanlanmış, ama o ölünce Feridun ile evlenmişti. Bu bağ dolayısıyla Nureddin, Feridun'a yardım etmek için Harput'taki komutanı Saadeddin'i göndermişti.[50]

Topraklarını yitiren veya Kılıç Arslan tarafından tehdit edilen bu beyler, Bizans'tan güçlü bir destek bulamayacaklarını hesapladıklarından Nureddin'e başvurdular. Nureddin ise şimdiye kadar bütün gücüyle komutanı Şirkûh'un Mısır'da Franklara karşı yaptığı mücadeleyi desteklemiş, kuzeyde bir anlaşmazlık çıkmaması için 1166 veya 1167'e doğru Kılıç Arslan'a Ma-

---

45 Hezarfen (Casanova'nın *Rev. Numis.*, XII, s. 445'te zikrettiği) Yağıbasan'ın ardılı olarak oğlu Cemal Gazi'yi, sonra İbrahim'i, sonra da 1168'de İsmail'i veriyor. Halbuki aynı dönemde yaşamış bir yazar olan Ermeni Mihail (s. 358, Bar Hebr., s. 288) onun yerine hemen İsmail'in geçtiğini söylüyor. İsmail'in Yağıbasan'ın kardeşi İbrahim'in oğlu olduğu bir sikke üzerindeki yazılarla da kanıtlanmıştır (Casanova, *Rev. Num.* 1896, s. 229). İbnü'l-Esîr, s. 209'da da İbrahim'in Yağıbasan'ın ardılı olduğu vurgulanıyor. Oikonomides'in bu bölümde not 1'de sözü edilen yapıtına da bakılmalıdır.

46 Ermeni Mihail, s. 359.

47 *Age.*, s. 360 (Bar Hebr., s. 289).

48 *Age.*, s. 366 (Bar Hebr., s. 293).

49 Bar Hebr., s. 293; Kinnamos, s. 291.

50 Mihail, s. 336, 343, 346; Niketas, s. 161'de Malatya Beyi'nin Kılıç Arslan tarafından Malatya'dan kovulduğuna inanıyor.

raş, Göksun ve Besni'yi terk etmişti.[51] Ama 1171'den itibaren, Hıristiyanların girişimlerine rağmen, Şîrkûh'un yeğeni Selahaddin Mısır'ı fethetmiş ve kesin olarak denetimi altına almıştı. Bu durumda, doğal olarak Nureddin kuzey komşusunun güçlenmesine iyi gözle bakmıyordu; son zaferleri onun saygınlığını hatırı sayılır derecede artırmış, dolayısıyla eyleme geçme olanağı sağlamıştı. Şehinşah, çaresizce Manuel'e başvurmuştu;[52] Zunnûn ise Nureddin'in yanındaydı, Feridun da yardımını istiyordu. Nureddin, kendine bağlı beylerle geniş bir ittifak oluşturdu; Musul'daki yeğeni, Mardin ve Hisnü'l-Keyfa'daki Artukoğulları, onun yardımıyla Bizanslıları Kilikya'dan çıkaran Ermeni Mleh, kendi güçleriyle Nureddin'in ordusuna katıldılar ve Sivas hâkimi İsmail'in komutası altında birleştiler. Suriye-Mezopotamyalılar altmış yıldır ilk kez Anadolu'nun ta kalbine müdahale ediyorlardı. Kılıç Arslan 1171'de Kayseri'ye geldi, müzakereleri kabul ederek savaşı önledi. Malatya'da aldığı tutsakları geri vermeyi, Şehinşah'a oturacağı bir yer tahsis etmeyi kabul etti, ama fethettiği beylikleri iade etmeyi ve Şehinşah'ın yakaladığı yedi çocuğunu serbest bırakmayı reddetti; söylendiğini göre bu çocuklardan birini öldürdü ve çekip gitmezlerse diğerlerinin de sonunun bu olacağı uyarısını yaptı.[53] Şiddetli kış koşulları müttefikleri çekilmeye mecbur etti; Sivas'ta bulunmaları kentte açlığa neden olmuştu, halk isyan etti; İsmail'i, karısını, çocuklarını ve kölelerinden beşini katlettiler. 1172 başında Zunnûn Şam'a gidip mirası olan topraklar için yardım istedi ve Nureddin'in verdiği yeni bir orduyla geri döndü.[54] Büyük olasılıkla bu tarihlerde Yağıbasan'ın (ve eğer tarih daha evvel değilse İsmail'in de) dul karısı Zunnûn'un Amasya'ya da gelmesi için pazarlığa girişti, ama halk tarafından öldürüldü ve Kılıç Arslan kenti işgal etti.[55] Sonra da doğal olarak Sivas'taki Zunnûn'a saldırmayı amaçladı. O zaman Nureddin, bizzat katıldığı bir sefer başlattı, ordusuna eskiden Göksun valisi olan ama yeğeni tarafından azledilen Kılıç Arslan'ın amcası Gök Arslan da katılmıştı.[56] Bir kez daha Maraş, Besni, Göksun, Rabân, Merzibân işgal edildi, sonra Toros Dağları aşıldı ve Kapadokya'da Yukarı Cihân üzerinde Selçuklu ordusuyla karşılaşıldı. Nureddin'e halife tarafından

---

51 *Syrie du Nord*, s. 411
52 Niketas, s. 161.
53 Mihail, s. 346.
54 *Age.*, s. 349.
55 Niketas, s. 260.
56 1160'da esir edilen kişi olabilir mi?

Kılıç Arslan'ın bütün topraklarının resmi hükümdarlık beratı verilmişti. Kılıç Arslan her büyük tehlikede olduğu gibi barış görüşmelerine girişti, Nureddin de Suriye'deki topraklarından bu kadar uzak yerlerde uzun süre kalmak istemediğinden barışa hazırdı. Kılıç Arslan Nureddin'e bağlı bir bey olarak Sivas'ı Zunnûn'a bırakmayı kabul etti; Nureddin de kente bir garnizon koyup Musul'daki yeğeninin eski veziri olan Hıristiyan kökenli Abdülmesih'i yönetici olarak atadı. Belki Ankara da Şehinşah'a geri verilmiştir. Kılıç Arslan ise Bizanslılara yeniden savaş açarak zararını karşılamak zorunda kaldı.[57]

Bu arada gerçekten de Bizans-Selçuklu ilişkileri yavaş yavaş gerginleşiyordu. Kılıç Arslan'ın Konstantinopolis'i ziyaretinden beri bu ilişkiler resmen iyi gidiyor görüntüsündeydi. Şüphesiz Selçuklular fetih yoluyla kazandıklarını geri vermemişlerdi; ama zaten vereceklerine cidden inanan var mıydı? Türk akıncı çetelerinin sınır ihlalleri kesilmemişti, örneğin Sandıklı yakınında Pentapolis'te, bugün için tam belirleyemediğimiz bir tarihte yine sınırı geçmişler, hâlâ tahkimatı tamamlanamayan Laodikya'da geri püskürtülmüşlerdi; ama bu akınların Selçuklu politikası gereği yapıldığı söylenemezdi. Manuel'in bölgeye gelmesine neden olan Pentapolis'teki bir saldırı üzerine, 1160'ta kendisinden söz ettiğimiz komşu yörenin komutanı Süleyman, imparatora bu akının kendisinin ve Kılıç Arslan'ın bilgisi dışında yapıldığını izah etmiş ve zararı karşılamak için cins atlar vermişti. Anlaşmazlıklar dostça hallediliyordu ve iki hükümdar arasındaki yazışmalar da gayet saygılıydı. Manuel, Kılıç Arslan'a tebaasının bu dostluğu bozabilecek hareketlerden sakınmalarını sağlama gayretlerini cesaretlendirmek için armağanlar gönderiyordu. Kılıç Arslan'ın Bizanslı komplocuların entrikalarına kulak verdiği ve Türkmenleri cezalandırmakta pek de istekli görünmediği düşünülebilir. Niketas'ın belirttiğine göre, Türkmenler Bizanslılara ne kadar çok zarar verirlerse, o kadar çok armağan alıyorlardı. Ama en azından, Bizans kuvvetleri topraklarına saldıran göçebe Türkmenlere misilleme yaptığı zaman onları korumuyordu. Zaman ilerledikçe, Pergamum/Bergama, Chliara/Kırkağaç, Adramyttion/Edremit gibi bir dizi kalenin inşasıyla yavaş yavaş bu topraklarda belirli bir denetim sağlanmaya başlandı, dolayısıyla köylüler yeniden vergi ödemeye başladılar; daha sonra bu bölge küçük Nikaia İmparatorluğu'nun en sağlam unsurlarından biri olacaktı.[58] Diğer taraftan Kı-

---

57 Mihail, s. 350; İbnü'l-Esir, ed. Tornberg, XI 257 (*Hist. Crois. Or.*, s. 591-3); Aksarayî, s. 30; *Syrie du Nord*, s. 415.

58 Niketas, s. 161-164, 193-194. Laodikya da bu arada tahkim edilmiştir ama tarihi bilinmiyor.

lıç Arslan Macarlara karşı 1167'de vaat ettiği yardımı da göndermişti.[59] Nureddin'in onu Bizanslılarla çarpışmadığı için kınaması boşuna değildir.[60] Var olan koşullarda bütün bunlar Kılıç Arslan'a pahalıya mal olmuyor, Anadolu'da birliği sağlayıp tek egemen olmasına yarıyordu; bu gelişme sadece Nureddin'in dışarıdan müdahaleleriyle kesiliyordu. Bizans'a gelince, saldırı üslerini doğrusu iyi örgütlemişti.

Müslümanlar arasındaki, Nureddin, Kılıç Arslan, Şehinşah ve Mleh'in de katıldığı 1173 anlaşması, Konstantinopolis'te Bizans karşıtı bir ittifak gibi algılandı. Gerçekten de, Manuel ilk açıklama istediğinde Kılıç Arslan, Nureddin'in Bağdat'tan aldığı resmi unvan belgesini ve sitemlerini ima ederek, kendisinin Bizans ile barış içinde yaşama politikasının halife ve Müslümanlarla arasını bozduğu yanıtını verdi. Ancak Manuel, eğer böyle bir anlaşma yaptığını kabul etmezse ona saldıracağını açıkça belirtip Alaşehir'e kadar ilerleyince, o an için Kılıç Arslan boyun eğdi.[61]

Ama bu arada Nureddin öldü (1174). Kılıç Arslan'ın yalnızca Suriye hükümdarının saygınlığı ve yardımıyla ayakta durabilen karşıtları direnmeyi bile denemediler. Abdülmesih Musul'a döndü; Zunnûn ve Şehinşah Konstantinopolis'e kaçtı. Kılıç Arslan, karşıtlarının topraklarını kan dökmeden kolaylıkla ele geçirdi.[62]

O sırada Manuel, topraklarını kaybeden beylerin kışkırtmasıyla, ilk kez ciddi olarak işe karışmayı düşünmeye başladı. Kılıç Arslan'ın bir karşıtından ziyade bir olası müttefiki gibi yorumladığı Nureddin'in ölümüyle daha cesur bir politika sürdürmeye karar verdi. 1174- 1175 kışında eskiden vaat edilen kentlerin geri verilmesini talep etti. Şehinşah ve Zunnûn'un bütün topraklarını daha ele geçirmemiş olan Selçuklu hükümdarı akıllı bir manevra düzenleyerek kentlerin ele geçirilebilmesi için bir Bizans kuvvetinin gönderilmesini istedi; İmparator, Aulps'lı Aleksios'u gönderdi. Kılıç Arslan ise Bizanslıların kuvvet gönderdiği kentlere el altından haber göndererek kendi otoritesini tanıma-

---

59 Kinnamos, s. 266-7, 272.

60 İbnü'l-Esîr, XI-257 (*Hist. Crois.*, s. 592).

61 Kinnamos, s. 289-291.

62 İbnü'l-Esîr, *Tarihü'l-Atabekiyye*, s. 292 = ***Kâmil fi'l-ta'rih***, s. 259, 269 (*Hist. Crois.* s. 592, 610); İbnü'l-Azrak, 197a, 200a; Mihail, s. 357; *Chron. An. Syr.* 1489 yılına (1178) göre, Şehinşah, Myriokefalon'dan sonra entrika çevirmekle itham edilerek Konstantinopolis'ten kovuldu ve Lazkiye'ye (Suriye) sığındı, orada III. Bohémond tarafından tutuklandı, s. 141 / 471.

larını istedi.[63] Aynı olaylar Amasya'da da cereyan etti; Şehinşah'ın yandaşları Manuel'e başvurdular, o da Amasya'ya Mihail Gavras komutasında Paflagonya ve Trabzon kuvvetlerini gönderdi. Şehinşah batıdan bu kuvvetlere katılacaktı ama yolda Kılıç Arslan'la karşılaşınca kaçmaya mecbur oldu, Gavras da Amasya'ya girmeye cesaret edemedi; Kılıç Arslan kenti ele geçirdi.[64] Ancak bu kez Manuel, kendisiyle oyun oynanmasına artık izin vermemeye karar verip büyük hazırlıklara girişti. Türk sınırında halk ve askeri üsler için korunak olmak üzere, Dorylaion ve Sublaion kalelerini yeniden inşa etti ve güçlendirdi; bu önlemlerine ek olarak, bir dizi harekât ile çevredeki göçebe Türkleri geri püskürttü.[65] Bu girişimlerden kuşkulanan Kılıç Arslan, danışmanı Gavras'ı (yukarıda söz ettiğimiz Gavras değildir, ama 1146'da Mesud'un hizmetinde gördüğümüz görevliyle aynı kişi olabilir) anlaşmaları yenilemek üzere imparatora gönderdi, ama bu, boşuna bir çabaydı. Manuel ordularını topladı ve büyük bir sefer için bütün imparatorluktan silah ve yiyecek sağlayabilmek üzere örgütlendi. Kafasında hiç şüphesiz, ilk kez Müslüman hükümdarlara karşı, Suriye'nin Frankları ile birlikte bir dizi harekât planlıyordu.[66]

Saldırı birkaç cepheden birden yapılmalıydı. Andronikos Vatatzes komutasında bir Paflagonya ordusu, Zunnûn ile birlikte Niksar'a hücum etti; Zunnûn'un eski tebaasının yardıma koşacağı umuluyordu. Ancak, Niksarlılar, Zunnûn ile Vatatzes'in arasına ayrılık tohumları ekmeyi başardılar ve Bizanslıları bozguna uğrattılar; bu savaşta Vatatzes yaşamını yitirdi. Bu süre içinde Manuel de asıl ordusunu Yukarı Menderes vadisinden Konya'ya yöneltti. Sublaion'dan Myriokefalon Geçidi'ne girdi. Kılıç Arslan yeniden barış önerdi; bu kadar ağır bir ordunun sarp ve yakıp yıkılmış bir bölgeden geçmesindeki güçlükleri belirten komutanlarının düşüncelerine karşın, Manuel barış koşullarını Konya'da belirleyeceği yanıtını verdi. Selçuklu hükümdarı bütün topraklarından gelen kuvvetleri etrafında toplayacak zamanı bulmuştu. Manuel'in ordusunun girdiği geçit dardı, Bizans ordusu uzun bir sıra halinde geçmek zorundaydı. Kılıç Arslan kendi kuvvetlerini geçidin iki yakasındaki tepelerde pusuya yatırmıştı ve saldırdı. Düşman ordusunu ikiye ayırdı; hayvan leşleri ve arabaların enkazı iki bölümün birbirleriyle birleşmelerini engelliyordu; Bizans ordusunun imparatoru koruyan artçı kuvvetleri

---

63 Kinnamos, s. 292-293.
64 *Age.*, s. 295-297.
65 *Age.*, s. 295-297.
66 Chalandon, s. 505-506.

yok edildi; bu arada Manuel kaçtı, sığındığı, siperlerle tahkim edilmiş bir tepe üzerindeki ordusunun geri kalan bölümü de çember içine alınarak sarıldı. Bizanslılar ve Türkmenler savaşmaya devam etmek için ertesi sabahı beklemeye başladılar; ama Kılıç Arslan'ın gönderdiği Gavras, Dorylaion ve Sublaion kalelerinin yıkılması ve bir haraç ödenmesi koşuluyla barış önerdi. Bu öneriyi sevinçle karşılayan Manuel, hemen kabul etti ve Bizans ordusundan arta kalanlar ile geri çekildi (1176 sonbaharı).[67]

Myriokefalon'daki Türk zaferi, bir bakıma, bir yüzyıl sonra Malazgirt'in tekrarlanmasıydı. Bu zaferin, Türkmenler için hemen bir yeni toprak kazancına dönmediği muhakkaktır ve şu soru sorulabilir: Kılıç Arslan niçin bu zaferden daha fazla yararlanmadı? Ama en azından Türkmenler, Manuel'in onlara yasakladığını iddia ettiği topraklarda göçebe olarak yaşamaya devam ettiler ve fırsat buldukça da çevreyi yağmaladılar. 1177'de "Atabeg"[68] —hiç şüphe yok ki bu kişi, Dânişmendlilerin hüküm sürdüğü Niksar'daki kitabelerden tanıdığımız Arslan Doğmuş'un oğlu emir sipahsâlâr-atabeg Bedreddin Şehinşah idi— komutasındaki bir ordu, İoannes Vatatzes'in dönerken kısmen tahrip ettiği Menderes vadisini denize kadar yağmaladı; bir diğer Türkmen kuvveti, Laodikya ve Honas'ın doğusundaki Haraks'ı işgal ederek yörenin güvenliğini yeniden sağlamaya çalışan bir Bizans ordusunu şaşkınlığa uğrattı; 1179'da Bitinya'da Billaios üzerindeki Klaudiopolis yöresine saldıran diğer Türkmen çeteleri bizzat yardıma gelen Manuel tarafından püskürtüldü. Genel anlamıyla göçebe Türkmenlerin akınları kuşkusuz devam etti. Myriokefalon'un Bizans için özel anlamı, teoride kendilerinin kabul ettikleri Asya topraklarını gerçekten geri alma ve Suriye siyasetinde de büyük bir rol oynama umudunun, bir daha asla geri gelmeyecek şekilde yıkılmasıdır; bu savaş, bundan sonra Anadolu'da kesin ve tamamıyla bağımsız bir Türk devletinin var olduğunun işaretidir.[69]

---

67 Kinnamos, s. 300, bu tarihten sonra maalesef bitiyor; Mihail, s. 369; Niketas, s. 233-248; Manuel'in II. Henri'ye mektubu, Roger de Hoveden'in içinde, ed. Stubbs, II 102; Guill. Tyr, XXI, 12; Her dildeki kroniklerin çoğunda kısaca anlatılır. *Chron. syr.* 137-38 / 466-68. Bugün için bkz. R. J. Lilie "Die Schlacht von Myriokephalon," *Revue des Et. Byzantines* 35 / 1977, s. 257-275.

68 *RCEA*, s. 3348, 3376, 3377. "Atabeg" öldürüldü. Niksar'daki mezarında ölüm tarihi 578 / 1182'dir.

69 Niketas, s. 251, 254, 257; Chalandon, s. 514-515; Wittek, "Von der byzantinischen...." *Byzantion* X, s. 26, not 1 ve 2 (27. sayfada devam ediyor).

Kılıç Arslan'ın bu üstünlüğünden daha fazla yararlanmamasının temelinde, bu savaşa Bizanslılar tarafından zorlanışı yatar; bu savaş onun gerçek politikasıyla bağlantılı değildi. Hiç şüphesiz, yanmış yıkılmış toprakların lehinde bir yarar görmüyordu; Ege kıyılarına kadar erişmek kolaydı, ama bu fetihler, Hıristiyan yardımlarının gelmesini kışkırtabilirdi. Türkmenleri Hıristiyan halkın içine, akına yollamak ona yetiyordu. Hıristiyan halk, Kapadokya halkı ve Ermenilerin aksine, kısmen de olsa Bizans'a manevi bakımdan bağlıydı; buraları fethetmek onun gücünü artıracak mıydı? Kılıç Arslan için bu temel bir soruydu; daha iyi tanıdığımız ardılları için de bu soru önemini koruyacaktır. Bizans topraklarını fethedeceğine Anadolu'nun iç bölgelerinin birliğini sağlamayı, Ermenistan'da, Suriye'de, Mezopotamya'daki Müslüman dünyasının politikasında gittikçe artan bir rol oynamayı yeğlemek gerekiyordu; bu bağlamda batıda çok büyük bir harekâta girişmekten vazgeçti.

Myriokefalon'un ertesi günü, biz Kılıç Arslan'ın dikkatini gerçekten yeniden doğuya çevirdiğini görüyoruz. 1175'te Malatya hâkimi Feridun, kardeşi Muhammed tarafından öldürüldü. Muhammed, bir isyan sonunda tahtından indirilmişti ve o zamandan beri Nureddin'in, Frankların ve kendisine Herakleia/Karadeniz Ereğlisi'ni veren Kılıç Arslan'ın yanında yaşamıştı; daha önce de Malatya'yı ele geçirmeyi denemiş ama Nureddin'e esir düşmüştü. Nureddin'in ölümü üzerine serbest bırakılmış, bu kez kenti yeniden ele geçirmişti. Ama o yıl hasadın kötü oluşu yüzünden yine halkın sevmediği bir kişi oldu; o da 1177 sonunda Malatya'yı Kılıç Arslan'a verdi. Kılıç Arslan da böylece Yukarı Fırat'ın anahtarı olan bu kenti almış ve nihayet babasının ve kendisinin emelini gerçekleştirmiş oldu.[70] Bu dönemde, Nureddin ailesinin beyleri ile Mısır'ın yeni hâkimi Selahaddin arasında, Selahaddin'in fetih hırsının sonucu çıkan kavgalar da Kılıç Arslan'a Suriye sınırı meselesine karışma olanağı sağladı. Yarım yüzyıldır, Halep beyleri, güneyden gelen tehditlere karşı Selçuklu yardımına oynuyorlardı. Kılıç Arslan 1179'da Halep Beyi'nin Selahaddin'e teslim etmek zorunda kaldığı Rabân'a saldırdı.[71] Ertesi yıl, Hisnü'l-Keyfâ hâkimi Nureddin Muhammed, Kılıç Arslan'ın kızı olan karısını boşadı; iki hükümdar arasında bu nedenle bir anlaşmazlık çıktı. Nureddin, Selahaddin'den yardım istedi; o da Besni'nin kuzeyine kadar Selçuklu ülke-

---

70 Mihail, s. 362-364, 373; *Tarih-i Selçuk* bu kişiden Muhammed Bâbâ diye söz etmektedir (18b/39).

71 *Age.*, s. 383; İmâdeddin, Ebû Şâme'de s. 211; Bahaeddin b. Şeddâd, *Vie de Saladin*, *RHC Or.* III, s. 65.

sini işgal etti. Bu durumda Kılıç Arslan bir anlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı; karşılığında, Selahaddin'in Ruben Kilikyası Ermenileri'nin Anadolu sınırlarındaki Türkmenlere yaptığı zulümlere karşı intikam seferine yardım edecekti.[72]

Manuel Komnenos'un ölümü (1180) ve onu izleyen karışıklıklar doğal olarak Türklerin konumunu kuvvetlendirdi. II. Aleksios (1180-1183) ve I. Andronikos'un (1183-1185) saltanat dönemlerinde, Kılıç Arslan bir kez daha Kütahya yöresini yağmaladı, çok geçmeden kent düştü; II. İsaakios Angelos'un tahta çıkmasının hemen ardından, Aşağı Menderes vadisinin kuzeyindeki Kelbiân yöresi, Kılıç Arslan'ın buyruğu ile Sâmi isimli bir komutan tarafından yakıp yıkıldı. Artık Türkmen toprakları arasında bir ada gibi kalan Sozopolis de Aleksios veya Andronikos'un saltanatı döneminde düştü ve Burgulu adı altında (bugün Uluborlu) Güneybatı Anadolu Selçuklu topraklarının yönetim merkezi oldu. Bizanslıların davranışları Türklerin yüreklenmesine sebep oluyordu; örneğin Nikaia'da, kent sakinleri Andronikos'a karşı destek olarak Türkleri çağırıyorlardı; bu da çevresindeki surlarla gayet muhkem olan kentin Türklerin eline düşmesi sonucunu getiriyordu. Filadelfia'da Ioannes Vatatzes, Andronikos'un düşmanıydı; II. İsaakios Angelos'un saltanatının ilk günlerinde kent Mangafas adlı birinin eline geçti. Bu kişinin, Suriyeli Mihail'e göre, Türklerin yardımıyla 1184'te bu kenti fetheden "üç kardeş"ten biri olup olmadığı iyi bilinmiyor. Ancak, Kılıç Arslan'ın Suriyeli Mihail'e yazdığı bir mektup bu izlenimi veriyor; bu mektupta Kılıç Arslan, Bizans İmparatoru'nu ezmekte kendisine yardım eden ve büyük bir destek kuvveti sağlayan bir Filadelfiya Prensi'nden övgüyle söz etmektedir. Onun bu mektupla Yakubî patriğine bildirdiği, "Türklerin şimdiye kadar hiç işgal etmediği topraklar"dan "deniz"e kadar uzanan geniş fetihler, olaylarla da doğrulanmaktadır. Niketas Honiates de gerçekten bize, Kılıç Arslan'ın büyük olasılıkla İbn Bîbî'nin Antalya-Konya yolu üzerinde bir yerleşim diye belirttiği Dûdân olması gereken "Diadion"u uzun süre tehdit ettiğini söylemektedir. Hiç şüphesiz, bu zaman dilimi içinde, ayrıntılarını izleyemediğimiz şekilde, Türkmenlerin Güneybatı Anadolu'ya, gelecek yüzyılın başla-

72 İmâdeddin ve Bahaeddin b. Şeddâd, *ae.*; Mihail, s. 388. İbn Cübeyr, yukarıda sözü edilen Hatun'a 1182'de Bağdat'ı ziyareti sırasında rastlamıştır (ed. Wright, s. 264); Hatun Bağdat'ta ölmüştür (Niebuhr'un gezisinde anlattığı mezar yazısına ve İbnü't-Te'âvîzî'nin mersiyesine bkz., *Divan*, ed. Mangoliouth, s. 222).

ında sahip olacakları Likya kıyılarına kadar ilerleyişi de başlamıştır. 1190'da Friedrich Barbarossa, Laodikya/Denizli'yi hâlâ Bizans'ın elinde kalmış son yer olarak bulacaktır, ama bu kent Türkmenlerin yakıp yıktığı toprakların ortasındadır.[73]

73 Mihail, s. 394-395; Niketas, s. 340, 364, 371, 481, 522. Dûdân için bkz. Houtsma içinde İbn Bîbî, IV, s. 35. Bu dönemde bu bölgelerde Türkmen yayılması için bkz. *Byzantion* içinde Wittek, X, s. 26-28 ve 34. Son olarak, İsaakios Komnenos'un Kilikya'daki isyanına karşı Kılıç Arslan'ın davranışına da işaret etmek gerekir. Bkz. tezim.

BEŞİNCİ BÖLÜM

12. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU

Şimdiye kadar incelediğimiz bütün olaylarda, Doğu Anadolu'nun payının aşağı yukarı hiç mertebesinde olduğunu görürüz. Sebebi, bir taraftan bu bölgeyle ilgili belgelerin azlığı, diğer taraftan da bölgenin gerek politik gerek kültürel açıdan büyük merkezlerden uzak olmasıdır. Gerçeği söylemek gerekirse, Erzincan ve Erzurum hükümdarlarının teoride bile olsa İran (Azerbaycan) sultanına bağlı olup olmadığını bilmek çok güçtür.[1] Ancak Rum Sultanlığının gelişmesiyle, bu sultanlığın egemenliği altına girdikleri muhakkaktır. Buna rağmen, bu iki beylikten mümkün olduğunca söz etmek zorundayız; bir sebebi, tıpkı eskiden Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası oldukları gibi bu kez de Anadolu Selçuklu devletinin birer parçası olmaları, diğeri ise ilerideki olayların gösterdiği gibi, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar devam eden süreç içinde bu eklemlenmenin sağlamlaşmasıdır. Bunun dışında bu beyliklerin, Anadolu Selçuklularının komşusu olmaları, doğal olarak iyi veya kötü ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır, bu ilişkilerin incelenmesi de tarih açısından önemlidir.

Selçuklu devletine katılmadan önce Erzincan (Mengücek) ve Erzurum (Saltuklu)[2] beyliklerinin tarihi hakkında pek az şey bilinmektedir. 12. yüzyıl Erzurum beylerinin şecerelerinde ataları olarak bir Abdülkasım görülür, ancak bu kişinin yaşayıp yaşamadığını saptayamıyoruz. Oğlu (?) Ali'nin 496/1103'te Erzurum hâkimi olduğu saptanmıştır; amcaoğlu Barkyaruk'la yaptığı savaşı kaybetmesini takiben, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed'e

1 11. yüzyılın sonunda, Büyük Selçuklular bölgeyi "ve bütün civarını" amca oğullarından biri olan Yakûtî'ye, sonra da onun oğullarından biri olan İsmail'e vermişlerdi. Belki Saltuklar ve Mengücekler onların emrindeydiler (bkz. "Pénétration..." s. 23 not 3).

2 Genel olarak Saltuklular üzerine şu yapıta bakılabilir: Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971.

sığınmış ve Ahlat'ta onun hizmetine girmiştir. Bu kişi, daha sonraları Erivanlı Mkhitar'ın yapıtında bu dönem anlatılırken Ali Ermeni Arslan diye söz edilen kişiye benzemektedir. Bir süre sonra, Latin kronikçi Orderic Vital, Artuklu Belek'in müttefiki "Medler Kıralı Ali"den bahsetmektedir. Belek, ona hediye olarak Frank esirler göndermiştir. Yine Artukoğullarından İlgazi'nin, Gürcülere karşı Erzurum'dan geçen seferi sırasında, bizim Ali'den söz edilmemesi ise çok ilginçtir.[3]

Ali'nin oğlu ve ardılı Saltuk'tan özellikle Gürcülerle yapılan savaşlar vesilesiyle söz edildiğini görüyoruz. Bir kızı, 543 / 1130'da Ahlat hâkimi II. Şah-ı Armin Sokman ile evlenmişti, bu sultan hanımın hacca gittiğini biliyoruz.[4] 1153 veya 54'te Saltuk, Ani kentinde çıkan bir isyan nedeniyle Gürcülerle bozuşmuştu; bu isyanı şüphesiz Gürcüler kışkırtmışlardı, isyanın bu topraklara egemen olan bu eski Müslüman hanedanın kovulmasıyla sonuçlanması tehlikesi vardı. Saltuk çıkan savaşta yenildi ve esir edildi, ama kızı Şahbânû'nun girişimiyle fidyesi ödenerek kurtarıldı.[5] 1164'te Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan, Dânişmendli Yağıbasan'a karşı bir ittifak kurabilmek için Saltuk'un kızıyla evlenmek istedi; ama bu kız yolda Yağıbasan tarafından esir edildi ve zorla yeğeni Zunnûn ile evlendirildi.[6] Diğer taraftan Erzurum kalesinde bulunan bir kitabede, Abdülkasım oğlu Muzaffer Gazi oğlu Ziyaeddin İnanc Yabgu Alp Tuğrul Bey'den söz ediliyor.[7]

Receb 563/Mayıs 1168'de[8] ölen Saltuk ile oğlu Ebû'l-Feth Muhammed zamanında basıldığı anlaşılan bazı bakır paralarda,[9] komşu beyliklerde ol-

3 İbnü'l-Esîr, X 247a; Mkhitar, s. 90; Orderic, 247 vd. İlgazi'nin seferi için benim "Diyârbakr" makaleme bkz.

4 Brosset, *Géorgie*... I içinde Vartan, Ek 2, s. 246. İbnü'l Azrak, 172b.

5 Ani'li Samuel, 1154 yılı; İbnü'l Esîr, XI 125 (548 / 1153-54 yılı; *Hist. Crois.*, s. 491) ve XI-185 (556 / 1161 yılı). İbnü'l-Azrak, İbnü'l-Kalânî'de zikrediliyor (ed. Amedroz, s. 328). İbnü'l-Esîr'de iki ayrı tarihte bu olayla ilgili bir tekrar varmış gibi görülüyor (1156'da Gürcüler gerçekten Ani'yi ele geçirdiler). Belki bu tekrarın nedeni, Rahip Grégoire'ın sözünü ettiği (Brosset zikrediyor, s. 457) Ahlatlı Şah-ı Armin'in Gürcülere karşı, kayınbabası Saltuklu Melik Sâhib'e (?) gönderdiği yardım kuvvetleridir.

6 İbnü'l-Esîr, XI-209 (*Hist. Crois.*, s. 543) (560 / 1165 yılı; ama Yağıbasan 1164'te ölmüştür).

7 *RCEA*, no. 3202. Ali'nin yeğeni? veya Muzaffer = Ali?

8 Çağdaşı İbnü'l-Azrak'a göre.

9 Ahmed Tevhid, no. 92 ve 93. A. Launois, "Monnaies musulmanes d'Erzerum et de Khwarezm", *Revue Numismatique*, VI. S., 2, 1959-60.

duğu gibi, yalnızca Bizans paralarına benzerlik değil (Aziz Georgios) başka ilginç noktalar da vardır. Bütün vekayinamelerde Saltuk olarak yazılan ismin imlası bu paralarda Salduk şeklindedir ve bu ismin yanında İran Selçuklularının isimleri olan Mesud ve Tuğrul'un adı da yazılmıştır; bu da Saltukoğullarının bu dönemde Büyük Selçukluların nüfuz alanında olduklarını göstermektedir.

Saltuk'un oğlu Muhammed'i ancak Gürcüler ile ilişkilerinden tanıyoruz. Oğlu Muzaffereddin, Gürcistan'ın genç kraliçesi Tamara ile evlenmek isteyenlerin arasındaydı; ancak gayrimeşru "kandan" bir prenses ile yetinmek zorunda kaldı. Bir süre sonra Tamara'nın koca olarak seçtiği David, yukarıda sözü edilen paradaki Muhammed ile aynı kişi olan Nâsıreddin tarafından savunulan Erzurum'u yağma etti.[10] Bu kişinin 593/1197'den önce ölmüş olması gerekir; yerine İbn Bîbî'nin tanıdığı Ebu Mansûr[11] geçmiş, onu da Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin 597/1201'de devirmiştir.[12] Muhammed ve Ebu Mansûr, görkemli bir kitabede, Erzurum'daki yeni ulu caminin kurucusu olarak zikrediliyorlar. Başka yerlerde olduğu gibi bu kitabede de eski Türk isimlerinden söz edilmemesini görmek ilginçtir; yalnızca geleneksel Arapça unvanlar yazılmaktadır.[13]

Erzincan, Kögonya/Karahisar ve Divriği Mengüceklerinin tarihini de pek iyi bilmiyoruz. Mengücek adı ilk kez, daha sonraki hatırşinas yazarların hayal ettiği gibi Malazgirt Savaşı'nda değil, Kemah'tan Malatya'ya saldırdığında geçer. Malatya'daki Selçukluların ve onların koruyucusu olan Belek'in misillemeye geçmesi üzerine, çok ilginçtir, Trabzon'un Bizanslı dükü Gavras'tan yardım istemişti. Fakat ikisi de, Dânişmendli Gümüştekin'den yardım isteyen Belek tarafından yenilgiye uğratılıp esir edilmişlerdi; bu arada

---

10 Brosset, s. 418 ve 432. Krş. BEO VII VIII, 1937 içindeki *Bustân* adlı makalem, s. 152'de (İbn Nazif'ten, ed. Gryaznevitch, s. 207). Rus Prensi Georges Bogolyuski Gürcistan'ın elinden Erzurum'u almayı denemişti.

11 *RCEA*, no. 3498. Barthold, İzzeddin'in bir kitabesini II. Kılıç Arslan'a atfediyor, gerçekte bu kitabe Saltuklulara aittir (*EI*'de "Kars" maddesi).

12 İbn Bîbî, son Saltuklu'yu Alaeddin lakabıyla tanıyor. İbnü'l-Esîr, XII, son Saltuklu beyinden yalnızca "Muhammed'in torunu" diye söz ediyor ve Bar Hebreaus (s. 350) bu olaylardaki kişinin bizzat Muhammed olduğuna inanıyor. Duda ise Erzurum yerine Erzin okuyor, oysa Erzin Diyarbakır'dadır (Diyar-ı Bekr) ve bu mümkün değildir.

13 *RCEA*, no. 3349 ve 3498. Saltuklu hanedanı ile çok sonra ortaya çıkan *Saltuknâme* arasında bir ilişki var mıdır?

öğreniyoruz ki Mengücek Beyi, Gümüştekin'in damadıdır ve fidye alınmadan serbest bırakılmıştır.[14]

Ancak, bu perdenin kalkmasından sonra Mengücek Beyliği ile ilgili başka hiçbir söz edilmez. Erzincan Beyliğinin tarihi, hangi kökenden olursa olsun bütün vakanüvisler tarafından sessizlikle geçiştirilir; bundan da buralarda pek ilginç sayılabilecek olayların geçmediği sonucu çıkarılabilir. Mengücek'ten sonra yerine İshak adlı oğlunun geçtiğini, ancak kitabeler ve paralar üzerinde gördüğümüz daha sonraki beylerin soyağaçları sayesinde bilebiliyoruz.[15] Aynı kaynaklara dayanarak İshak'ın Süleyman ve Davud adında iki oğlu olduğunu ve topraklarını bu ikisi arasında paylaştırdığını söyleyebiliyoruz. Süleyman Divriği'yi almış, Davud Erzincan'da kalmıştır. Geç tarihli bir istisna dışında,[16] Mengüceklerin sadece Divriği kolundan geriye izler kalmıştır. En azından diğer kollara göre daha çok anıt yaptırdıklarını kitabelerden biliyoruz. Bu hanedanın yan kollarının paralarına da rastlanmıştır. Bu kollar arasında birinin diğerine bağlılığı gibi bir ilişki olup olmadığı da bilinmemektedir.

Erzincan Beyliği'nin tarih sahnesinde yeniden gözükmesi ancak 1163'e doğrudur. Bu kez Belek'in varisleriyle müttefik olan Mengücek Beyi, Dânişmendli Yağıbasan ile ihtilaf halindedir; Belek'in ardılının hücumu ile başlayan savaşta Mengücek beyi öldürülmüştür. Burada sözü edilen kişinin Davud olduğu açıktır; çünkü iyi tanıdığımız oğlu Behramşah altmış yıl sonrasına kadar hükümdarlık yapacaktır. Behramşah'ın hükümdarlık süresini tam olarak bildiğimizden bundan İshak hakkında da bilgi çıkarabiliriz. Çünkü Behramşah'ın hükümdarlık süresi bize Davud'un kısa bir saltanattan sonra genç yaşta öldüğünü gösteriyor ve bu durumda kabaca da olsa İshak'ın saltanatı 1130-1150 yılları civarında olması gerekiyor.[17]

Sonraki kuşak hakkında da bazı bilgilere sahibiz. En azından 592/1196'ya kadar hüküm süren Divriği'deki Şehinşah, kendisini kitabelerde "emir-i sipahsalâr"[18] diye adlandırmaktadır. Yine kitabelerden birinde kendisinden söz ederken, pek çok diğer Müslüman beylerde de görüldüğü gibi, en azın-

14 Bkz. bu kitapta s. 23.

15 Zambaur, s. 145-146; *RCEA*, no. 4001-4005; *Corpus Inscriptionum Arabicarum*, ed. van Berchem, *Asie Mineur*, I, 55-110.

16 Houtsma, "La dynastie des Banu Mangucek", *Revue Orient*, 1904.

17 *RCEA*, no. 4126, 4210, 4355.

18 *RCEA*, 576 yılı, no. 3363.

dan resmi olarak, onun ülke içinde din sapkınları ve ülke dışında kâfirlerle savaştığını gösteren bir dizi unvan sıralanmıştır. Bu unvanların yanında hiçbir özgünlüğü olmayan Türkçe bir dizi başka unvanlar da görülmektedir (Alp Kutluğ Uluğ Hümâyûn —son sözcük Farsçadır— Yabuga Tuğrul Tekin gibi). Diğer Türkmen hanedanlarının çoğunda bu dönemde (ve bu arada Erzurum beylerinde) geçerliliği olmadığından terk edilen bu unvanların bütün içeriği ile korunmasının arkasındaki endişe acaba nedir? Şehinşah, kaledeki camiyi ve karısı Sittü'l-Mülk ile kendisinin türbesini yaptırmıştır. Cami, H. 576'da, türbe ise 592'de bitirilmiştir. Aynı yıl onun büyük "hâcib"i* olan ve Zeyn (?) el-Hacc ve'l-Haremeyn diye anıldığına göre kuşkusuz hac görevini de yerine getirmiş olan emir Kemaleddin Dûzbeh'in (?) türbesi de bitmiştir. Caminin mimarı Hasan b. Pîrûz (?) el-Meragî (?) adında biridir. Eğer bu okunuş doğru ise belki bir Azerbaycan Ermenisinin Müslümanlığı kabul etmiş oğludur;[19] aynı mimar, kim olduğu bilinmeyen ama "Behram'ın oğlu" denilen bir kişinin de türbesinin mimarıdır, çünkü mimari karakter aynıdır. Erzurum gibi Erzincan'da da nüfusun belli bir bölümü Ermeniydi ve bu iki kentte alenen içki içilebiliyordu; Divriği'de de durumun farklı olduğunu sanmıyoruz.

Şehinşah'ın amcaoğlu olan Erzincan Beyi Fahreddin Behramşah anıtsal yapılarla pek ilgilenmemiştir; biz onu H. 563 - 616 arasına yayılan paralar sayesinde tanıyoruz. 559 tarihli olan bir paranın üzerinde gazi unvanını taşıdığını görüyoruz; bu bize Trabzonlulara karşı bazı harekâta giriştiğini veya komşularının Hıristiyan düşmanlarına karşı seferlerine katıldığını düşündürebilir. Bu paranın, Bizans paraları biçiminde darbedilmiş olması da ilginçtir. Fakat Behramşah'ın asıl ünü, büyük İranlı şair Genceli Nizamî'nin belli başlı eserlerinden birinin, *Mahzenü'l-Esrâr*'ın ona ithaf edilmesinden gelir. Bu ise, doğru veya değil, onun, İran kültürünün çevresinde yayılması için ilginç denebilecek bir istek gösterdiğini düşündürmektedir. Cömertliği de övgü konusudur. Bu konuda kitabın ilerideki "Kültürel Yaşam" bölümüne bakılabilir.

Dânişmendlilerin ve Malatya Beyliği'nin ve pek de önemi olmayan Erzurum Saltuklularının yok olmasından sonra, Selçuklulara karşı Behramşah

---

Kapıcı, perdeci, eskiden vezirlere denirdi [Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*] -ed. n.

19 *RCEA*, 576 yılı, no. 3364 .

bir büyük vasal gibi davranmıştır.[20] Bu durumu, ihtiyar Kılıç Arslan ile oğlu Kutbeddin arasındaki ihtilafı yatıştırmak için gösterdiği çaba ve daha sonra Erzurum'a müdahale eden Rükneddin'e verdiği destek açıklar. Behramşah, zaten Rükneddin'in kayınbabasıdır ve daha sonra iki hanedan Keykavus'un Behramşah'ın bir kızı veya torunu ile evlenmesiyle daha da yakınlaşacaktır. Divriği Mengüceklerinin vasallık durumunun ise daha da belirgin olması gerekir, zira amcaoğullarının toprakları Selçuklulara katılıncaya kadar pek önemsiz sayılmışlardır. Mengüceklerin bu kolundan Şehinşah'ın oğlu Süleyman'ın oğlu Ahmedşah'ın H. 626-640 yıllarında hüküm sürdüğü, kitabeler sayesinde kanıtlanmıştır. Amcalarından biri olan İshak b. Şehinşah, 645/1248'de Karatay Hanı'nın vakfiyesini imzalamıştır. Ahmedşah bugün hâlâ mevcut olan güzel camiyi inşa ettirmiş ve kaleyi tamamlamıştır. Oğlu Salih de 650 yılında kaleyi tamir ettirmiştir. Aile daha sonra karanlığa gömülmektedir. Erzincan ve Kögonya kollarına gelince, onların Keykubad tarafından nasıl sona erdirildiklerini biraz sonra okuyacağız.[21]

Mengücekler, özellikle Behramşah, ileride ilgili bölümde görüleceği gibi önemli bir kültürel rol üstlenmişlerdi; özellikle Divriği'deki anıtlar kitabımızın sanatla ilgili bölümünde incelenecektir.

20 Mihail, s. 320 (=Ermeni Mihail, s. 357-8). Bu vasallık paralar sayesinde Şehinşah'ın döneminden itibaren saptanmıştır; paraların üstünde Kılıç Arslan ve Rükneddin Süleyman'ın isimleri görülmektedir (Ahmed Tevhid, Ek s. 521 ve 522).

21 Harput kolu için, bkz. " Diyâr Bakr au XIV. s." adlı makalem, JA 1955, s. 1 not 7 ve arka sayfadaki devamı.

ALTINCI BÖLÜM

BÜYÜME BUNALIMI

Bütün gelişmelere rağmen, Anadolu Selçuklu devletinin incelemekte olduğumuz bu döneminde bir bunalıma girdiğini görüyoruz. 1185-1187 arasında, ne yazık ki gücünü iyice bilmediğimiz büyük bir Türkmen hareketi gelişmişti. Hareketin kökeni, sözcüğün dar anlamıyla Anadolu dışındaydı; çünkü ilk evreleri Yukarı Mezopotamya ve Diyar-ı Bekr/Diyarbakır'da yaşanmıştı. Bu ilk dönemde olaylar, Türkmen ve Kürt göçerleri arasında sık sık rastlanan bir çarpışmayla başlamıştı. Daha sonra olaylar neden ciddi şekilde büyümüş ve yol açtığı huzursuzluk neden bu kadar geniş bir bölgeye yayılmıştı? Bu sorulara yanıt vermenin zor olduğu görülüyor. Olayların sebebi yeni bir göçmen akını mıydı? Bunu kanıtlayan hiçbir veri yok; çünkü 12. yüzyılda Oğuzların İran'ı istilasının, en azından görünürde büyük bir etkisi olmamıştı ki İran'ın batısında bir etkisi olsun. Özel ekonomik koşullar, böyle bir toplumsal bunalıma sebep olabilir miydi? Maddi etkilerini saptadığımız bu harekette, ileriki yüzyıllarda görülecek diğer isyanlarda olduğu gibi dini bir nitelik var mıydı? Bütün bunlar yanıtını bilmediğimiz sorulardır.

Bilinen, ilk çatışmaların Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabia'da göçebe çobanlar olan Türkmenler ve Kürtler arasında başladığı ve Rüstem adlı birinin komutasındaki Türkmenlerin kılıçtan geçirdiğidir. Daha sonra, bölge halklarının dinini göz önüne almaksızın Gürcistan sınırından Kapadokya'ya kadar kıyım yapmışlardı. 1186-1187 kışında, Türkenlerin bir bölümü Yukarı Kilikya'da yaptıkları bir akından dönerken, Selçuklu topraklarına bir misilleme hücumunu yöneten Ruben hanedanından Levon tarafından Maraş yakınlarında tuzağa düşürüldü. Diğerleri ise, Halep ve Antakya'nın kuzey sınırlarında tekrar bir araya geldiler, III. Bohémond'un kenti olan Antakya'yı sıkıştırdılar, Lazkiye'ye kadar ilerlediler, aşağı Asi nehri vadisini ve Amanus'u

yağmaladılar, ama sonunda bozguna uğratıldılar ve büyük olasılıkla Rüstem, bir geçitte Frank Prensi tarafından öldürüldü. Frank zaferinin yankısı Konstantinopolis'e kadar gelmişti; ama hareketin Selçuklu topraklarındaki merkezlerinde görünürde hiçbir değişikliğe neden olmadı.[1]

Tam bu sıralarda, artık yetmiş yaşını geçmiş bulunan Kılıç Arslan, ülkesini oğulları arasında paylaştırmaya karar verdi. On oğlu vardı ve bir kardeşiyle onun oğlunu da bunlara katmak gerekiyordu. Ancak on oğlundan birinin ortadan kaybolmuş olması gerekir, çünkü kaynaklarımızda yalnızca on bir hisseden söz edilmektedir. Tokat (Rükneddin Süleymanşah), Niksar (Nâsıreddin Berkyarukşah), Elbistan (Mugîseddin Tuğrulşah), Kayseri (Nureddin Mahmud Sultanşah), Sivas ve Aksaray (Kutbeddin Melikşah), Malatya (Mu'izeddin Kayserşah), Niğde (Arslanşah), Ankara (Muhyiddin Mesudşah), Burgulu (Gıyaseddin Keyhüsrev) oğullar arasında paylaştırıldıktan sonra, Kılıç Arslan Konya Ereğlisi'ni kardeşi Sencerşah'a ve Amasya'yı onun oğlu Nizameddin Argunşah'a verdi. Her birinin egemen olacağı yerler, Kılıç Arslan'ın divanına kaydedilmişti ve yılda bir kez kuvvetlerinin başında babalarını görmeye geleceklerdi. Başlangıçta Kılıç Arslan'ın kendisine yalnızca başkenti Konya'yı ayırdığı sanılmaktadır.[2]

Acaba Kılıç Arslan'ın amacı oğullarının sabırsızlığını yatıştırmak veya babaları öldüğünde içlerinden herhangi birinin haklarından mahrum kalmasını önlemek miydi? Yoksa Türkmenlerin çıkardığı kargaşa gibi birçok olayın artık zorunlu kıldığı, daha etkin bir eyleme girişmek miydi? Bu soruların yanıtı

1 Bahaeddin b. Şeddâd, *Hist. Crois. Or.* III, s. 86; İbnü'l-Esîr, s. 342; Brosset, *Histoire de Géorgie* I, I, s. 416; *Chronique attribuée au Connétable Sembat* (ed. Dédéyan, 1980, s. 64); Sempad, *Hist. Arm. Crois.*, s. 629; adı geçen manzum kronik, s. 510; Robert d'Auxerre, *MGSS*, XXVI, s. 251; Mihail, s. 400. Rüstem'i Ermeni, Süryani, Gürcü yazarlar tanımaktadır. Gürcü kroniği, onun adına "Talguz" (İldegiz ?) ve "Alfe" (Alp ?) sözcüklerini de katmaktadır. Krş. kitaptaki Alman Haçlı seferleri ile benim *Mélanges Duda*'daki makalem.

2 İbn Bîbî (s. 5) on bir isim, İbnü'l-Esîr (XII. 58) dokuz isim, Niketas (s. 342) dört isimden söz ediyor. Niketas'ın söylediklerine göz atarsak, örneğin Keyhüsrev'e Konya'yı veriyor, oysa bu daha sonra olmuştur. Niketas, Mesudşâh'ın payının Dorylaion/Eskişehir'e ve Pontus sınırlarına kadar yayıldığını, Keyhüsrev'in payının da daha başlangıçta Pamfilya hududuna ve Kütahya'ya kadar genişlediğini söylemektedir. Malatya için krş. Mihail, s. 407. Kitabeler ve nümizmatik kanıtlara dayanarak yapılmış ayrıntılı bir inceleme ise *Byzantion* X, 1935, s. 11 vd.'de P. Wittek tarafından yapılmıştır ("Von der Byzantinischen ...").

ne olursa olsun, kardeşler arasında kısa sürede bir kıskançlık başgösterdi; hatta birbirlerini şikâyet ettiklerinde, Kılıç Arslan birini desteklerse onunla bile ilişkileri bozuluyordu. Bu şekilde anlaşmazlıklar ortaya çıkınca, Türkmenlerin azgınlığından yararlanıp onları birbirlerine karşı kullanma fırsatı Kılıç Arslan'ın vârislerine çok çekici gelmeye başlamıştı. Bu durumda da, Selçuklu ailesindeki iç çekişmeler, Türkmen akıncı çetelerinin güçlerini ve eylem alanlarını genişletmelerine neden oldu.

Çocukların en büyüğü Kutbeddin Melikşah idi. Babasının vârisi olarak tanınıp tanınmadığını bilmiyoruz, ama veraset hakkını sağlama bağlamak için Konya'yı ve babasının hükümetini ele geçirmeye niyetlendi. Büyük olasılıkla 1189 yılının ilk yarısında babasıyla savaştı ve yenildi; bu savaşta ona yardım eden Türkmenler kılıçtan geçirildi, ama yenilgi bir felakete dönüşmedi. Kutbeddin, önce babasıyla onun yaşlı danışmanı İhtiyareddin Hasan b. Gavras'ın arasını açmayı başardı; böylece kendisine düşman olan bu kişiden kurtuldu. Hasan, Kılıç Arslan'dan büyük olasılıkla doğduğu yer olan Trabzon'a komşu, sultanın damadı Behramşah'ın hüküm sürdüğü Erzincan'a çekilmek için izin istedi; yolda muhtemelen Behramşah'ın kışkırtmasıyla Türkmenler tarafından öldürüldü (Eylül 1189), malları Behramşah'a kaldı.[3] Daha sonra 1189-1190 kışında, tam olarak bilemediğimiz koşullar altında Kutbeddin, babasının hükümetiyle birleşmeyi ve Konya'ya el koymayı başardı; ancak bu başarısında Rüstem'in Türkmenlerinin katkısı olduğu sanılmaktadır.[4]

Friedrich Barbarossa'nın Haçlı orduları Anadolu'ya geldiklerinde işte bu durumla karşılaştılar. Barbarossa, İtalya'da izlediği siyasete Manuel Komnenos karşı olduğundan, 1178'den İtibaren Kılıç Arslan ile ilişki kurmuştu.[5] 1188'de bu eski ilişkiden yararlanarak diplomatik yollarla ordularının Anadolu'dan zarar görmeden geçmesini sağlamak için, Konya'ya bir Alman soylusu olan Gottfried von Wiesenbach'ı gönderdi. Kılıç Arslan ilk yanıtını

---

3 Mihail, s. 405; İmâdeddin, *Conquête de Jérusalem* (ed. Landberg), s. 451, çev. Massé, s. 403 ve Ebu Şâme'de, *Hist. Crois. Or.* IV, s. 209; *Bustân*, benim yayınım, BEO VII-VIII, s. 193, 148; *Chron. Syr.*, s. 147.

4 Daha sonra inceleyeceğimiz Friedrich Barbarossa'nın Haçlı seferlerinin öyküsünden ve İmâdeddin, s. 452'den bu sonuç çıkmaktadır. *Tarih-i Selçuk*, Kutbeddin'in tahta çıkmasını 17 Ramazan 585 / Kasım 1189 olarak vermektedir, 19a / 40.

5 Manuel'in Barbarossa'ya mektubu *Annales Stadenses*, *MGSS* XVI 349 içinde ve Barbarossa'nın yanıtı Kap-Herr, *Die abendlaendische Politik Kaiser Manuel*, s. 156-157'de.

daha imparator Almanya'da, Nüremberg'deyken gönderdi; Gottfried'in de birlikte olduğu, "Tolili" (?) adında birinin başkanlığındaki daha resmi bir elçi heyeti de yolda Barbarossa'yı karşılayıp selamlayacaktı. Ancak Barbarossa ile Bizanslılar arasındaki büyük gerilim yüzünden bu heyet Konstantinopolis'te haftalar boyu tutuldu ve Alman İmparatoru'na gönderilen hediyeler yağmalandı. O sıralarda Adrianapolis/Edirne'ye gelmiş olan Barbarossa ile yeni Bizans İmparatoru İsaakios Angelos arasındaki uzlaşmaya göre serbest bırakıldılar ve elçi heyeti 14 Şubat 1190'da imparatorun huzuruna çıkabildi. Elçi, Barbarossa'ya, ülkesinden geçişi sırasında Kılıç Arslan'ın desteğini vaat etti ve seferin başına kadar onun yanında kaldı. Birkaç gün sonra, Kutbeddin tarafından gönderilen yeni bir elçi geldi; bu elçi babasının gönderdiği elçinin yerine geçmek için gelmişti ve eski elçiye emrine girmesini bildirdi. Bu yeni elçi de aynı vaatleri tekrarladı; ama her şeyden önce bu yeni elçinin amacı, Barbarossa'nın Anadolu'da Kutbeddin'e düşman bir politika[6] izlemesini önlemekti.

Gerçekten de, Kılıç Arslan'ın, Haçlıların topraklarından mümkün olan en barışçı şekilde geçişini içtenlikle istemediğini düşündürecek hiçbir neden yoktur. Ama bu tutumu bütün Türklerin paylaştığı da söylenemez. Kılıç Arslan'ın Selahaddin Eyyubi'nin gittikçe büyüyen nüfuzunu hesaba kattığı da muhakkaktır; 1187 sonlarında, Kudüs'ü aldığı zaman Hasan b. Gavras'ı göndererek onu kutlamış, Eyyubi'nin bir kızıyla oğlu Kutbeddin'i nişanlamıştı. Bu durum doğal olarak Selçukluların bir bölümüne Haçlılara direnirken cesaret veriyordu; gönderilen para yardımlarının da hiç şüphesiz etkisi vardı. Ama Türkmenler, sultana karşı disiplinsiz davranışları bir tarafa, Haçlı ordularını bozguna uğratmaya ve yağmalamaya niyetleniyorlardı ve Kutbeddin daha önce de gördüğümüz gibi 1190'da onlarla açıkça ilişki kurmuştu.[7]

Haçlılar, daha önceleri Türk akıncı çeteleri tarafından birbirleriyle irtibatı kesilmiş olan son Bizans kentleri Filadelfia ve Laodikya'dan Nisan sonlarında yola çıktıkları zaman, Türklerin Almanlara davranışlardaki farklılıklar işte bu

6 Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi hakkında bkz. Ekkehard Eickhoff, *Friedrich Barborossa im Orient*, Münih 1977. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, VI, s. 265'e başvurmak da hâlâ yararlı olabilir.
7 *Historia peregrinorum*, s. 170, İmâdeddin, s. 119-120, 268. Kılıç Arslan ile Sicilya Kralı II. Guillaume arasında da benzer nedenlerle temaslar vardı (Chalandon, II).

şekilde açıklanabilir.[8] Uç bölgelerinde herhangi bir sultanın barışçı politikasına uyma diye bir zorunluluk duyulmuyordu.[9] Bu arada, Keyhüsrev'in kışkırttığı Bizanslı asi Mangafas, Frigya ve Karya'yı yağmalamaya başladı, ancak İsaakios Angelos Keyhüsrev'e para vererek asinin kendisine teslim edilmesini istedi, hayatını bağışlayacağına söz verdi. Böylece hareket bastırılabildi.[10] Kılıç Arslan'ın elçileri, Türkmenlerin Haçlı ordularına yiyecek vermek istememelerinin, onları pusuya düşürüp hırpalamak istemelerinin doğal olduğunu Barbarossa'ya açıkladılar. Selçuklu egemenliğine karşı isyan içinde olan bu çeteleri Barbarossa'nın bozguna uğratmasından da, samimi veya değil, memnun olduklarını belirttiler. Ama bir süre sonra bizzat Kutbeddin'in ve "Rüstem'in adamları" denilen diğer Türkmenlerin Almanlara saldırdığı görüldü. Rüstem ölmüştü, ama adının sanki daima onların başındaymış gibi kullanıldığı görülüyordu.[11] Bu koşullar altında, biraz da isteyerek, Ankara Beyi Muhyiddin, "Grazzara" veya "Gandra" (Çankırı?) Beyi ve Haçlıların yolu üzerindeki Filomelion[12] Beyi gibi resmi Selçuklu komutanları da Barbarossa'ya saldırmaya zorlanmışlardı. Kılıç Arslan'ın elçileri de, şüphesiz endişe ettiklerinden, Selçuklu yöneticilerle görüşüp durumu düzelteceklerini söyleyerek Alman ordusundan ayrılmışlar, ama bir daha görünmemişlerdi. Bu gelişmeler üzerine bir dizi çarpışma olmuş, Türk akıncı çeteleri dağıtılmış ve Almanlar Konya surlarının önüne kadar gelmişlerdi. Almanlar Kılıç

8 En ayrıntılı anlatım Giesebrecht'tedir, age., VI, s. 261-278 ve 713-722nci sayfalardaki notlar. Bellibaşlı kaynaklar: Tageno (Magnus de Reichenberg, *MGSS* XVII, s. 513-515); Ansbert, *Historia Peregrinorum* (bu iki kitabı Chroust yayınlamıştır) ve nihayet *Gesta Friderici*'lerde (MG ad usum scholarum, 1892 içinde, ed. Holder-Egger) kısmen yer alıp bağlantılar pek açık değildir.

9 Giesebrecht'e göre, Ansbert'in bu Türkmenleri "Nagestes" ve "Bariani" veya "Barialı" diye adlandırdığını *Syrie du Nord*, s. 439 not 12'de tekrarladım. Bu şekilde adlandırma ancak *Gesta*'larda ve onları izleyen Salimbene, *MGSS* XXXII, s. 11'de bulunmaktadır, ama *Gesta*'lar, Salimbene ve *Historia peregrinorum*, s. 155 karşılaştırılırsa görülür ki "nagestes" sözcüğü "agrestes" ile "Bariani" (yahut "Barialı") sözcüğü "Bedevi" sözcüğüyle ilişkilidir; bu sözcükler de genel anlamda göçebe demektir; bu nedenle bu kaynaklardaki sözcüklerin özel adlarla hiçbir ilgisi yoktur.

10 Niketas, s. 523-524.

11 *Gesta*'lara göre Rüstem, "Restagnus" veya "Rostagnus" diye adlandırılmaktadır.

12 Aynı bölgede, *l'Epistola de morte Friderici*, ed. Chroust, s. 175'te Filomelion'dan (Finimini, Vinimil) farklı olan "Ferma" veya "Fermin" adlı yerin emirinden de söz edilmektedir. *Chron. syr.*, s. 151.

Arslan karşısında güçlü bir konumda olduğuna inanıyor, düşmanın kalleşlik edip vermeyi reddettiğini bu kez güç kullanarak almayı düşünüyorlardı. Kılıç Arslan boşuna da olsa bir kez daha görüşme yolu aradı; saldırı karşısında da bir şey yapamayıp Konya kalesine sığındı. Başkenti kurtarmak için yaptığı girişimde Kutbeddin'in mağlup olması ve kentin Almanlar tarafından yağmalanması, kardeşi Muhyiddin tarafından daha önce de eleştirilen Kutbeddin'in durumunu sarstı. Kutbeddin, işlerin düzeltilmesini babasına bırakmaktan başka bir çare bulamadı; bunu da memnunlukla yaptı. Kılıç Arslan, suçu Kutbeddin'in üstüne yıkarak Suriye'ye gitmek için acele eden Alman İmparatoru ile şubat ayındaki vaatlerinin doğrultusunda bir anlaşma yaptı; ancak bu kez imparatora rehinler verildi. Kılıç Arslan, Haçlı ordusuna yiyecek sağladı, Haçlılar da Larende yoluyla hiçbir sıkıntıya uğramadan Kilikya'ya geçtiler. Bu kez uç Türkmenlerinin hücumları yolculuğun başındakiler kadar önemli değildi, yine de Almanlar ellerindeki rehineleri korumak zorunda kaldılar (1190 Haziran başı).

Kutbeddin'in durumu, yukarıda da değindiğimiz gibi, bu olaylar sonucunda epeyce sarsılmıştı, ertesi yıl daha da kötüleyecekti. Malatya'da, Kutbeddin'in hakkından mahrum etmek istediği kardeşi Mu'izeddin, o sıralarda Diyar-ı Bekr'i ele geçirmeye çalışan kardeşi el-Adil'in bir kızıyla evlenmesini sağlayan Selahaddin Eyyubi'den yardım istemenin yollarını bulup kendini sağlama aldı.[13] Bunun üzerine Kutbeddin, Nureddin Sultanşah'ın payını ele geçirmeye karar verdi ve Kılıç Arslan'ı da yanına alarak Kayseri'ye doğru yola çıktı; ama Kılıç Arslan, bu harekât sırasında fırsatını bulup kaçtı. Vakanüvislerin vurguladığı gibi, ihtiyar baba, bir süre bir oğlundan diğerine gidip birliği tekrar kurmayı, bu arada Konya'yı, Aksaray'ı ve hazineyi elinde tutan Kutbeddin'e karşı bir destek bulmayı deneyerek gezgin bir hayat sürdü. Sonunda Gıyaseddin Keyhüsrev ile anlaştı. Keyhüsrev ilginç bir kişiydi. Annesi Hristiyandı, belki bu nedenle batı sınırına yerleşmişti. Uzun zamandan beri Türkmenlerin de dolaştığı bu topraklarda o zamana kadar Bizanslı kalabilmiş bölge merkezlerini kendisine bağlamış, böylece Selçuklu yönetiminin bütünlüğünü sağlamıştı; muhtemelen yerli Hıristiyanların desteğine güvenebilirdi. Ayrıca, daha önceleri Rumlar arasındaki çarpışmalara karıştıkları gibi bu kez de Anadolu'daki karışıklıklara müdahale etmeye hazır uç Türkmenlerinden yardım umabilirdi. Gerçekten de Keyhüsrev bu Türkmenlerin yardımıyla ve

13 İbnü'l-Esîr, XII, s. 50.

hiç şüphesiz Kutbeddin ve Rüstem'in doğudaki Türkmenleri ile çarpışarak, babasını yeniden Konya'ya yerleştirdi, sonra da Aksaray'a saldırdı. Bu arada Kılıç Arslan, 77 yaşında ve 38 yıl süren bir saltanattan sonra, Keyhüsrev'i resmen ardılı ilan ederek öldü (588 / 1192).[14]

Wittek, Keyhüsrev'in veliaht ilan edilmesinin yol açtığı karışıklıkların tarihini gayet güzel yazmıştır.[15] Doğal olarak Keyhüsrev kardeşlerine kendini kabul ettirememişti. Her biri bağımsız bir hükümdar gibi hareket ediyor, sikke bastırıyor, bazıları diğerlerinin zararına yayılma yollarını arıyordu. Hâlâ Sivas ve Aksaray hükümdarı olan Kutbeddin, 1193-94 kışında Nureddin ve veziri Hasan'ı öldürerek topraklarına Kayseri'yi kattı. Sonra Elbistan'a saldırdı; Elbistan hükümdarı Mugîseddin, Kilikya Ermeni hükümdarı Levon'un vasallığını kabul ederek sağladığı yardımla bu hücumu atlatabildi (1194-1195). Biraz sonra da Kutbeddin öldü.[16] Ama onun başlattığı yeni topraklar kazanma mücadelesini Rükneddin sürdürdü ve kendi payına düşen topraklara Tokat'ı da kattı. 1197'de Rükneddin Konya'yı Keyhüsrev'den aldı. Hemen sonra da Niksar ve Amasya'yı ele geçirdi, bunu 1201'de Malatya'yı fethi izledi. Kardeşi Mu'izeddin, Eyyubi hükümdarı Selahaddin'in o sırada Ruhâ'da bulunan kardeşi el-Adil'e sığınarak hayatını kurtardı. Rükneddin Saltukoğullarını Erzurum'dan kovdu ve kardeşi Mugîseddin'e, kendisine Elbistan'ı teslim etmesine karşılık olarak bu kenti verdi. En sonunda da, iki yıl süren bir düşmanlık ve baskıdan sonra 1204'te Ankara'yı ele geçirip belki de son zamanlarda Bizanslılarla kendisine karşı ittifak yaptı diye kardeşi Mesud'u öldürttü. Keyhüsrev eski payı olan Burgulu'da da tutunamayarak Kostantinopolis'e sığındı.[17] Böylece Selçuklu birliği sağlanmıştı.

---

14 İmâdeddin, s. 452-453; İbnü'l-Esîr, XII, s. 58; Mihail, s. 408; Niketas, s. 690; İbn Bibi, IV, s. 3. Kılıç Arslan'ın Konya'daki mezarı korunmuştur, *EI²*, "Konya". Kemaleddin b. el-Adîm, 592 yılı'nda Maraş derebeyinin bir hücumundan söz ediyor.

15 Wittek, "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion*, X-1 (1935) içinde, özellikle s. 11 - 47.

16 Leuthold, *Riv. ital. numismatica*, 1971, s. 181'de büyük olasılıkla Kutbeddin'in ölümünden biraz sonra basılan bir sikkeyi yayınladı.

17 Keyhüsrev, önce yardım sağlamak için Konstantinopolis'e doğru yola koyulmak istedi. Ancak Rükneddin'in zaferini haber alıp gerek Konya'nın kuzeybatısındaki Ladik sakinlerinin düşmanca davranışları yüzünden (İbn Bîbî, s. 8-9), gerekse dönüşünde III. Aleksios'un çekimser davranışı yüzünden cesareti kırılarak kardeşinin onayını sağladıktan sonra, Larende yoluyla Kilikya'ya geçti; sonra Elbistan, Malatya, Amid, Ahlat, Trabzon güzergâhını izleyerek deniz yoluyla Konstantinopolis'e vardı.

Ama bu birlikten ne Ankara zaferinden birkaç gün sonra ölen Rükneddin[18] ne de onun ardılı olan genç oğlu III. Kılıç Arslan faydalanabildi. Çünkü bu anda sahneye bir çocuğun sultan olmasından memnun olmayan veya bundan yararlanan uç bölgelerinin Türkmenleri ile Dânişmendli ailesinden gelen Yağıbasan, Muzaffereddin Mahmud, Zâhireddin İlî ve Bedreddin Yusuf çıktı. Keşiş kıyafetinde Bizans'a giden "hâcib" Zekeriya'nın aracılığıyla Bizanslı Maurozomos'un yanında saklanan Keyhüsrev'i tahta geçmesi için arayıp buldular. Maurozomes, Bizans askeri aristokrasisinin bir üyesi olup muhtemelen Manuel Komnenos'un gayrimeşru bir kızıyla evliydi.[19] Keyhüsrev, Latinlerin Konstantinopolis'i zaptı sırasında ona sığınmıştı. Onun bir kâfir kadının oğlu olduğunu söyleyerek örgütlenen bazı bağnaz Müslümanların direnişini kırdıktan sonra,[20] Keyhüsrev Konya'yı ele geçirdi (1205). Bu son buhran, Selçuklu birliğini sarsamamıştı; birlik Moğolların gelişine kadar devam edecekti.

Türkmen yayılmasının niteliği, Kılıç Arslan'ın çocukları arasındaki mücadelelerin daha önceden başlamış bu yayılmayı hiçbir şekilde engelleyememesini açıklar. O sırada Harmala'dan Menderes Vadisi'ne kadarki bölgede düzmece Aleksios isyanı ortaya çıkmıştı. Bu kişi, Kılıç Arslan makamından indirilmeden önce Kutbeddin'i ziyaret etmiş ve ondan Türkmenlere kendisine yardım etmelerini emreden bir buyrultu almıştı. Aralarında "Arsanes" (Arslan ?) adlı birinin yönettiği akıncı çetesinin de bulunduğu pek çok çeteyi kendi yanına çekmiş, Menderes Vadisi'nin bir bölümünü ele geçirmişti; Honas'ta Aziz Mihail kilisesindeki İsa mozaikini tahrip ettirmiş veya bu tahribe seyirci kalmıştı[21] (bu olay Mangafas'tan daha önce olmalıdır). Bir süre sonra bu düzmece Aleksios öldürüldü. Tam belli olmayan bir tarihte İoannes Vatatzes, Filadelfia'dan Mangafas'ı çıkarıp atmış, o da Konya'ya sultana sığınmıştı. Sultandan istediği kadar Türkmen askeri toplama iznini alınca onlarla birlikte —hâlâ Bizans'a bağlı olan— Laodikya ve Honas'ın kırlık yörelerini yakıp yıktı ve Honas'taki Aziz Mihail kilisesini yaktırdı; Niketas Honiates'e inanmak gerekirse, Hıristiyan komşularına insanca davranan Türkmen akın-

18 *Tarih-i Selçuk*'a göre 7 zilkade 600 / 9 Temmuz 1204. Bu tarihe diğer kaynaklar da itiraz etmemektedir (İbnü'l-Esîr, s. 46-8; İbn Bîbî, s. 30).

19 Wittek, *Byzantion* içinde, X-2, s. 513.

20 İbn Bîbî, s. 32; *Tarih-i Selçuk*, 19a / 40; *Chron. Syr.*, 156 / par. 495.

21 Niketas, s. 654-5, 658, 701.

cılarını azarlıyordu.[22] Mangafas kendine bağlı çeteleri Karya bölgesine de götürdü; en sonunda Konya'ya döndü. Bir süre önce babasının yerine geçen Keyhüsrev, hapisten başka bir cezaya çarptırılmamak koşuluyla onu İsaakios'a teslim etti. Mangafas'ın teslimi Türkmenler için önemsizdi, onunla birlikte akın yaptıkları kent ve kasabalardan ellerini hiçbir zaman çekmediler. Olayların gelişmesi sonunda, Wittek'in de gösterdiği gibi, bu dönemde Laodikya Türkler tarafından fethedildi. Ancak, aşağıda anlattığımız Maurozomos'dan önce, bu bölgede gerçek anlamda yeni bir yönetimin kurulması söz konusu olmadı.[23] Birkaç yıl sonra, 1197 başlarında Keyhüsrev'in Mısır'dan imparatora gönderilen atlara el koymasından sonra (belki Keyhüsrev bunu dostça bir davranış gibi görüyordu), Bizans İmparatoru III. Aleksios Konya'dan gelen Konstantinopolis tüccarlarını tutuklatınca, Keyhüsrev de Geyre ve Dandal-Su (Aşağı Menderes'in iki kolu) yörelerine aniden bir sefer açtı. Lampe ve Burgulu'ya doğru gitmeden önce Antiokhia'yı (Menderes kıyısında) kuşattı; bu arada Arslan da aynı tarihlerde Aşağı Menderes Vadisi'ne akın yapıyordu. Bu koşullarda, bir süre sonra III. Aleksios'un, Rükneddin'in yerinden ettiği Keyhüsrev'e doğrudan yardımcı olmamakla beraber kabul göstermesi şaşırtıcıdır; ileride görüleceği gibi, Rükneddin ile ilişkileri gergindi. Bu gerginliğin nedeni, Rükneddin'in Menderes bölgesinde isyan eden genç Mihail Komnenos'un yağma girişimlerine Türkmen çetelerinin katılmasına izin vererek onu cesaretlendirmesiydi. Her şeye rağmen Antiokhia, Laodikya'nın düşmesinden sonra, Palaeologoslar dönemine kadar Menderes kıyısında Bizanslıların sınır üssü olarak kaldı.

Keyhüsrev'in ikinci saltanatında bu sınır savaşları geçici de olsa çözümlendi. Keyhüsrev'in Konstantinopolis'in Latinlerce zaptı sırasında evine sığındığı ve kızıyla evlendiği Bizanslı komutan Mauzoromos ile İznik'teki yeni Bizans hükümdarı Teodoros Laskaris'in arası iyi değildi. Keyhüsrev

---

22 *Agc.*, s. 522-524 ve 549-553. Bu konuda tek kaynak olan bu yazarın kroniği bu bölümde birbirini tutmayan ifadelerle doludur; Mangafas'ın Konya'daki ilk ikametinin Keyhüsrev'in saltanatı sırasında olduğuna inanır gözükmekte, sonra da ikinci ikameti sırasında Keyhüsrev'in babasının yerine geçmek üzere geldiğini söylemektedir. Mangafas'ın Filadelfia'daki hâkimiyetinin uzun sürmediğine inanıyormuş gibi bir hava verirken, üçüncü Haçlı seferinden önceki bozgununa kadar bu egemenliğin sürdüğünü hikâye etmektedir; halbuki üçüncü Haçlı seferleri çok sonradır. Ayrıca düzmece Aleksios'un tarihini, Mangafas'ın olayından sonra gibi göstermektedir; halbuki bu olayın başlangıcı çok daha eski olmalıdır.

23 Niketas, s. 658, 668; Wittek, *Byzantion* X-1, s. 28 ve 35-37.

Konya'ya tekrar çağırıldığı zaman onu da yanında götürdü. Bizans topraklarından serbestçe geçme iznini alabilmek için Keyhüsrev, Laskaris'e Honas ve Laodikya'yı geri vereceğini vaat etmişti. Sınıra vardığı zaman, bu sözünü tutsun diye rehin bıraktığı oğulları kaçmayı başardı; bu durumda Bizanslılara verdiği sözü tutması için bir neden kalmamıştı. Keyhüsrev, Konya'da saltanat sürmeye başlayınca, kayınbabası Mauzoromos, Türklerin başında Menderes Vadisi'ne akınlar düzenlemeye başladı, bu akınlar gitgide başka bölgelere de yayıldı. Laskaris, Latinlerle savaşmak için Keyhüsrev ile barış yapmak zorundaydı. Bu nedenle Laodikya[24] ve Honas'ın Mauzoromos'a verilmesi gibi bir ara çözümü kabul etti; ancak bu çözüm geçiciydi. Mauzoromes ortadan yok olunca —bu da çok çabuk oldu[25]— Laodikya, Selçuklu egemenliği altındaki uç bölgesinde, başlıca üs olarak Türk topraklarına katıldı.

Daha kuzeyde Dorylaion/Eskişehir de Kılıç Arslan'ın ölümünden önce Türkmen saldırıları sonucu düşmüştü, ama bu kentin Selçuklu topraklarına tam olarak katılıp katılmadığı şüphelidir. Bu bölgede Bizanslıların iç kavgaları Türklerin ilerlemesini kolaylaştırmıştı. III. Aleksios'un hükümdarlığı sırasında, 1196 yılına doğru, ikinci bir düzmece Aleksios, önce Kilikya'da sığınacak bir yer bulmuş, sonra da Ankara'daki Selçuklu şehzadesi Mesud'dan yardım almıştı. Bu yardımlar sayesinde Dadybra/ Ereğli'nin doğusundaki Devrek, Krateia/Gerede ve Klaudiopolis/Bolu'yu ele geçirdi. Bu bölgede Manuel Komnenos döneminde sınır kaleleri inşa edildiğini görmüştük. Düzmece Aleksios bir süre sonra öldürüldü, ama bu yerleri Bizanslılar bir daha geri alamadılar, hepsi Selçukluların eline geçti. 13. yüzyılın başlarında yazan Bizanslı tarihçi Niketas Honiates'in Devrek yakınındaki küçük bir dağ silsilesinden söz ederken Babadağ diye Türkçe ismiyle anması çok dikkat çekicidir ve bu toprakların uzun süredir Türkleştiğinin kanıtıdır. Bu durumu III. Aleksios'un kabul etmesi, hiç olmazsa Dorylaion'un batısındaki kentleri güvence altına almak arzusundan ileri geliyordu. Bunun için o sırada Rükneddin tarafından tehdit edilen Mesud ile bir anlaşma yaptı; Mesud da ona Ulahlara karşı yardım gönderdi.

24 Wittek, *age.*, s. 41-45. Aksarayî ve *Tarih-i Selçuk* hiç şüphesiz bu olayları anımsatarak, Keyhüsrev'e ayırdıkları kısa bölümlerde, onun Laodikya'yı fethettiğinden söz ederler.

25 Niketas, s. 827, 842; İbnü'l-Esîr XII, s. 93; İbn Bîbî, s. 17-29. Belki de, 1220 yılında Keykubad'ın Keyhüsrev'den dul kalan kızıyla evlendikten sonra Emir Komnenos diye tanılan kişidir (Wittek, *Byzantion*, X-2, s. 509vd) ama 612/1215'te onun bu bölgelerin hâkimi olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur.

Keyhüsrev'in aksine, Rükneddin Selçuklu devletinin doğu ve kuzey sınırlarına öncelik vermişti. Sebebi acaba ilk başta eline geçen toprakların çıkarına olduğunu düşünmesi veya kendine bağlı Türkmenlerin Bizans sınırlarındaki Keyhüsrev'e bağlı Türkmenlerden farklı olan istekleri miydi? Bizans'la, Karadeniz tarafındaki faaliyetleri nedeniyle bozulan barışı korumak için, savaşçılarını doğuya yönlendirmeyi daha münasip bulmuş olabilir mi? Kutbeddin'in ardılı ve daha önce eski bir Türkmen bölgesinin hâkimi olarak, Kılıç Arslan'ın daha önce yaptığı gibi doğuda bir Müslüman birliği politikasına mı öncelik vermişti? Ermenistan'da yaşayan Türkmenlerin sebep oldukları kargaşayı görerek bu bölgeye bizzat el koymayı mı düşünmüştü? Aralarında sınır anlaşmazlıkları ve ticari rekabet olan (eğer yüklerini genelde Trabzon'da boşaltan Erzurum kervanlarını Samsun'a çekebildiyse böyle bir rekabet doğmuştur) Trabzonluların müttefiki Gürcülerin gittikçe güçlenmeleri yüzünden Erzurum Saltukluları kendisinden yardım istemiş miydi? Bütün bu sorular bir yerde varsayımdan ileri gitmez. 1201 - 1203 arasındaki olaylar ise şöyle gelişti: Rükneddin, Elbistan hâkimi kardeşi Mugîseddin Tuğrulşah'ın, Erzincan hâkimi Mengücek Behramşah'ın, belki de Harput hâkimi Artuklu'nun ve diğer uç Türkmenlerinin kuvvetlerini de yanına alarak Saltuklu Erzurum'u topraklarına girdi. Orada, büyük olasılıkla taraf tutan İbn Bîbî'nin anlatımına göre, Saltuklu Ebu Mansûr, sonunu kötü gördüğünden Gürcülere karşı bir savaşa katılmayı reddetti. Gürcülerle müşterek hududu olmamasına rağmen Rükneddin acaba bu savaşa neden tek başına katılmak zorunda kaldı? Gürcü kronikçilere ve İbnü'l-Esîr'e göre, Rükneddin Erzurum beyini müttefiki sanmış, ama bu bey Rükneddin'e ihanet etmişti. Bunun üzerine Rükneddin, onu tutuklatmış, beyliğini işgal etmiş ve bu beyliğin topraklarını, Elbistan'a karşılık kardeşi Mugîseddin'e vermişti. Sonra Gürcülere hücum etti, yenilmesine karşın, Mugîseddin Erzurum'da hüküm sürmeye devam etti.[26]

Karadeniz kıyılarında, Wittek'in gösterdiği gibi, uzun yıllardır Oianion/Ünye ve Bafra kıyı bölgelerini zorlayan Tokatlı Türkler, 1194'ten kısa bir süre önce[27] Samsun'u işgal ettiler ve bu kent Kuzey Anadolu'nun limanı haline geldi. Ama yine de III. Aleksios, 1200 yılına doğru, Karadeniz'e açılan Samsunlu Türk tüccarlara saldırdı. Samsun'un fethi, Keyhüsrev'e kar-

26. İbn Bîbî, s. 20-23; Brosset, *Géorgie*, s. 456 vd.; İbnü'l-Esîr, XII, s. 111; *Chron.Syr.*, s. 159 / par. 499.

27. Niketas'ın Selçuklu toprakları hakkında verdiği bilgilerden tarih olarak bu yılı saptıyoruz.

yı müşterek bir düşmanlığın o tarihlerde birbirine yaklaştırdığı Aleksios ile Rükneddin arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Ama gelişmeler ne olursa olsun Türk işgali bu kez kalıcı olmayacaktı. 1204 veya 1205'te dördüncü Haçlı seferi[28] yüzünden alt üst olan Bizans İmparatorluğu'nun Asya'daki mirasına sahip olmak için Teodoros Laskaris ile çatışmaya giren ve batıya bir sefer açan Trabzon hâkimi David Komnenos, III. Kılıç Arslan'ın çocuk yaşta tahta geçmesiyle ortaya çıkan belirsizliklerden de yararlanarak, İbnü'l-Esîr'in deyişiyle "denizi kapadı." Bu durum, Sivaslı tüccarların büyük bir krize girmelerine yol açtı.[29] Bu bölgede yalnızca Türkmenler değil, Selçuklular da hiç egemenlik kuramamışlardı. Yeniden sultan olunca Keyhüsrev, Trabzonlulara karşı açtığı bir seferle bu kıyıları ele geçirmeyi denedi, ama başarılı olamadı.[30] Ardılı Sinop'u ancak 1214'te fethedecekti. Sinop'un fethiyle, Selçuklu devleti, artık Karadeniz'de çıkış yoluna sahip olacaktı.

Rükneddin, el-Adil ile karşı karşıya gelince (el-Adil onun Malatya'daki kardeşi Mu'izeddin'in müttefikiydi) babasının Fırat'ı elde tutma politikasını izleyerek Selahaddin Eyyubi'nin oğlu el-Efdal'ı (el-Adil ona küçük bir iktâ verip Sümeysat/Samsat'a sürmüştü) vasalı yapıp Harput'u Selçuklu koruması altına aldı.[31] Diğer taraftan da, Selahaddin'in el-Adil'den korkan diğer oğlu Halep Emiri ez-Zâhir ile ittifak yaptı ve Antiokheia'yı ele geçirmeye çalışan Kilikya'daki Ermeni Kıralı I. Levon tarafından saldırıya uğrayan Antiokheia ve Trablusşam Prensi IV. Bohémond'a yardım etti.[32] Bu yardımlarla kendi çıkarlarını koruduğu ortadadır. Ermeniler, o sırada hem Frank devletlerinde, hem de Selçuklu ve Bizanslılarda ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak küçük ama güçlü bir krallık kurup, Bizans'ın vârisiymiş gibi, o zamana kadar Bizanslıların elinde olan İsauria kıyılarındaki çeşitli yerleri ele geçirmek istiyorlardı. Rükneddin'in Franklara yardımı bunu önlemek içindi. Trabzonlular ve Gürcülere karşı yapılan savaş da aynı genel plan içinde değerlendirilmelidir.

---

28 Vasiliev, "The foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum*, 1936.

29 Claude Cahen, "Le commerce anatolien au début du XIIIe s.", *Mélanges L. Halphen*, 1951, s. 93 ve not 1, İbnü'l-Esir'e göre, XII, 160.

30 İbnü'l-Esir, *agc.* Keyhüsrev'in o sırada Tokat ve Amasya asilerine karşı yaptığı harekât ile Trabzonlulara karşı başlattığı harekât arasında bir ilişki olup olmadığını söyleyebilmek mümkün değildir.

31 İbnü'l-Esîr, XII, s. 132.

32 Migne, no. 1003 içinde "Correspondance d'Innocent III"; "Eracles" efsanesi ve Guillaume de Tyr'in Fransızca eki *Hist. Occid. Crois.*, II, s. 230 ve 313'te; krş. benim *Syrie du Nord*, s. 601.

YEDİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİNİN DORUK NOKTASI (1205-1243)

Keyhüsrev'in İkinci Saltanatı

Rükneddin'in yerine Keyhüsrev'in geçmesi, sanıldığı gibi Selçuklu devletinin siyasetinde köklü değişikliklere neden olmadı. Yeni sultan, Laskaris ile yaptığı anlaşma yüzünden Nikaia İmparatorluğu toprakları dışında kalan batı bölgeleriyle daha çok ilgilense de doğudaki sorunlardan habersiz değildi. Doğuda Trabzonlulara karşı pek de başarılı olmayan girişimlerinden ayrı olarak, Ermenilere ve aracı kullanarak da olsa el-Adil'e müdahale etti. Erzurum'daki Mugîseddin, eskiden Rükneddin'i nasıl süzereni olarak kabul ediyorsa, Keyhüsrev'i de öyle kabul etti ve 604/1207-8'de boşuna da olsa, Eyyubilerin Ahlat kenti üzerindeki emellerine karşı çıktı.[1] Vasalı el-Efdal,[2] onun buyruğu üzerine, Amid Artuklularının saldırısına uğrayan Harput Artuklularını kurtarmak için yardım etmek zorunda kaldı.[3] Eskiden ona evsahipliği yapan Ermenistan Kıralı I. Levon'dan, eskiden kendisine bıraktığı ama hâlâ iade edilmeyen toprakları, bu arada 1209'da zaptettiği Maraş'ın kuzeyindeki Pertusd'u geri aldı; Levon, Keyhüsrev'den yardım isteyen Su-

---

1 *Tarih-i Selçuk*, 20a / 42; İbnü'l-Esîr, XII, s. 180.

2 Ziyaeddin b. el-Esîr'de (benim *Bull. of the School of Or. St.*, XIV, 1, 36'daki makalemde) bulunan ve el-Efdal adına yazılan bir mektup; bu mektubun tarihi, hiç şüphesiz derleyicinin veya yazan kâtibin hatası sonucu, Keyhüsrev'in tahta çıkmasından bir yıl öncesinin tarihi olan Hicri 600 yılı ise de, ad belirterek görevlendirme yapıldığını göstermektedir; tarihsiz bir diğer mektupta da üç kaleyi ele geçiren I. Levon'a karşı el-Efdal Keyhüsrev'den yardım istemektedir (Burada söz konusu edilen kaleler nerededir? Genelde, Maraş yöresi, el-Efdal'in topraklarıyla ilişkili değildir, el-Efdal'in egemen olduğu topraklarla Ermenilerin topraklarının arasındadır).

3 İbnü'l-Esîr, XII, s. 133.

iye'deki müttefikleri Halep Emiri ve Antakya Frank Prensi'ne saygı göstermek zorunda bırakıldı.[4]

İkinci saltanatı sırasında Keyhüsrev'in asıl büyük girişimleri batıya yöneldi; ama bu girişimler Laskaris ile olan anlaşma gereğince İznik İmparatorluğu'na ait toprakların dışında, yani imparatorluğun düşmanlarının topraklarında gerçekleşti; Trabzonlulara (karş. yuk.) ve Kilikya Ermenilerine karşı seferlerde görüldüğü gibi, Laskaris Türk sultanına açık bir biçimde bu topraklar üzerinde tam bir hareket serbestisi tanımıştı. Ta III. Kılıç Arslan zamanında hiç şüphesiz uzun bir kuşatmadan sonra Isparta Türklerin eline geçmişti; bu kent kendini, Antalya'nın hâkimi Toskanalı-Bizanslı karışımı bir maceraperest olan Aldobrandi'den kurtarmayı denemişti.[5] Keyhüsrev 1207'de Antalya'yı da fethetti; Türkmenlerin uzun süredir çeşitli akınlarla tanıdığı bir yörede sağlam bir Selçuklu üssü kurmayı gerekli görmüştü; ayrıca apaçık ticari nedenler de söz konusuydu. Doğu Akdeniz'de oluşan yeni koşullar altında, Antalya, Kıbrıs'ın etkisi altında kalmaktan kurtulamayacaktı. İskenderiyeli tüccarlar, Antalya'daki Frankların eziyetlerinden dolayı Keyhüsrev'e başvurmuşlardı. Aslında Antalya, Anadolu ve Konya'nın doğal olarak güneydeki çıkış yeri ve Mısır ile ticaretin en büyük limanıydı. Antalyalılar, Selçuklulardan kendilerini koruması için Kıbrıs Kral Naibi Gautier de Montbéliard'dan yardım istediler, o da 200 şövalye gönderdi. Bu yardım kuvveti Türkleri kentten biraz uzaklaştırdıysa da, Franklar Antalyalıların mal ve mülklerinin bulunduğu civar yöreleri Türklerin tahrip etmesini önleyecek

4 el-Adîm, *Rev. Or. Lat.* içinde, V, s. 45; Ebu Şâme, *Hist. Crois. Or.* içinde,V, s. 155; *Chron. An. Syr.*, 165 / par. 510, yıl 1520. Bu son kaynağa göre Levon ve Keyhüsrev arasında, el-Adil'in aracılığıyla bir barış gerçekleşti; bkz. *Syrie du Nord* adlı makalem, s. 614.

5 İbn Bîbî, s. 24'te Burgulu'ya bu kadar yakın ve Likya'daki Türkmen baskılarının çok gerisinde kalan Isparta'nın bu kadar uzun süre direnmesini garip bulur; Wittek ise (*Byzantion*), söz konusu kentin Isparta değil kıyıdaki Patara olduğu şeklinde bir düzeltme gerektiğini söyler, çünkü İbn Bibi, kentin "sahilde" olduğunu söylemekredir ki bu da sahilden içerde bir yayla üzerinde bulunan Isparta'nın tanımı değildir. Coğrafi olarak Antalya ile en iyi ilişkisi olan kent ise Isparta'dır. 613 / 1216 tarihli bir vakfiye (O. Turan, *Belleten* XLIII, 1947, s. 423-6 ve 428) Antalya'daki bir camiyi, bu kentten olan bir tanıkla Isparta şehrinde gösteriyor; belki bu tarihte Isparta eski bir yönetim merkezi olan Burgulu'ya bağlıydı. Hicri 621 tarihli bir kitabede ise Isparta'yı yeniden Antalya'ya bağlı gösteriyor ki (*RCEA*, no. 3922) vali orada bir medrese kurmuştur. Burgulu ise doğrudan bir Selçuklu merkezidir.

güçte değildiler. Yerliler ile Franklar arasında kimin egemen olacağı konusunda da anlaşmazlıklar çıkmakta gecikmedi. Doğrudan konuyla ilgili hiçbir kaynağın doğrulamadığı İbnü'l-Esîr'e göre, Rumlar sonunda Franklara karşı Türkleri yardıma çağırdılar. Belli başlı Frank kaynakları Gautier'nin Türklerden önce Antalya'yı fethettiğini, sonra Türklerin kenti ele geçirdiklerini söyler; İbn Bîbî de Türklerle savaşanların yalnız Franklar olduğunu bildirir.[6] İşte böylece Keyhüsrev 1207 Mart'ında üç günlük bir kuşatmadan sonra kenti fethetti ve Frankların çoğu savaşta öldü; sonra kent ve çevresini yeni bir yönetim birimi olarak düzenledi, ileride de kendisinden söz edeceğimiz azatlı kölesi Mübarizeddin Ertokuş b. Abdullah'ı vali atadı.

Keyhüsrev'in saltanatının sonu Rumlarla bir yeni anlaşmazlıkla noktalandı; bu anlaşmazlık Selçuklu tarihinin kaydettiği son Türk-Rum çekişmesiydi. Bu anlaşmazlığın sebebi vakanüvisler tarafından farklı şekillerde anlatılıyor. Akropolites'e göre, eski dostluklarını hatırlatarak Laskaris'i devirmek için Keyhüsrev'e başvuran eski imparator ihtiyar III. Aleksios Angelos çeşitli entrikalar çeviriyordu; Keyhüsrev de bu fırsattan yararlanarak bütün Anadolu'yu ele geçirmeyi denemişti. İbn Bîbî'nin ise Aleksios'un girişiminden haberi yoktur, ona göre savaşın nedeni, daha gerçekçi bir varsayımla, göçebe Türkmenlerin resmi Rum-Türk sınırlarının ötesindeki hakları konusunda Laskaris ile Keyhüsrev'in anlaşamamasıydı. *Tarih-i Selçuk* ise bir sürü rivayet ortasında, bir kısım Bizanslıların, Antalya'nın teslim edilmesine kızarak Türklere hadlerini bildirmek istemelerini muhtemel bir savaş sebebi olarak gösterir. Bütün bunlara ek olarak, Laskaris ile savaş halinde olan Konstantinopolis'teki Latin İmparatoru Henri'nin diplomatik oyunlarını ve sultanın hem siyasi hem ticari alanda Venedik ile yakınlaşmasının etkilerini de göz önüne almak gerekir. Venedikliler ile Antalya'nın fethinden sonra bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşmayla onlara pek çok ayrıcalıklar sağlanmıştı.[7] Savaş,

---

6 İbn Bîbî, s. 33-35; İbnü'l-Esir, XII, s. 167 (Bar Hebr.'de); Niketas, s. 842-43; Robert d'Auxerre, *MGSS*, XXVI, s. 271 (Guill. de Nangis, *Vie de Saint Louis* içinde); "Eracles", s. 316; Mas-Latrie, *Hist. Chypr.*, II, s. 13; Hill, *Hist. of Cyprus*, II, s. 74; benim "Commerce anatol." makalem, s. 93.

7 Akropolites, ed. Heisenberg, s. 14-17; İbn Bîbî, s. 36-39; *Tarih-i Selçuk*, 20ab / 42-43; Aksarayî, s. 32 ; Venedikliler ile yapılan anlaşma, ancak daha sonraki olaylar ışığında belirgin hale gelmiştir (Tafel ve Thomas, "Urkunden zur alteren Handels und Staatsgeschichte Venedig", *Fontes rerum Austriacarum*,c. 2 no. 231, s. 143 içinde). Bu anlaşma, Keykavus ve Keykubad'ın tahta çıkışlarında yenilenmiştir. Korunabilen tek anlaşma olan Keyhüsrev ile yapılan anlaşmadaki Türk elçisi

Keyhüsrev'in saldırdığı Menderes Irmağı yakınındaki Antiokhia kenti yakınlarında oldu. Sultan galip geldi, ama mağlupları takip ederken öldü. Onun ölümüyle Türkler geri çekildi ve bu arada çaşnigir Seyfeddin İneh tutsak düştü. Yeni sınırlar da savaşın hemen sonunda Antiokhia'nın doğusu olarak yeniden saptandı (1211).[8]

Keykavus'un Saltanatı

Keyhüsrev'in yerine kimin geçeceği sorunu bazı güçlüklere yol açtı; çünkü üç oğlu vardı ama hiçbiri veliaht olmak için herkesin onayını sağlayamamıştı. Keyhüsrev, büyük oğlu İzzeddin Keykavus'a Malatya'yı, bir diğer oğlu Alaeddin Keykubad'a Tokat'ı vermişti; üçüncü oğlu Keyferidun İbrahim ise babasının ölümü sırasında Antalya'daydı. Keyhüsrev'in ani ölümü ortaya çıkınca, yeni sultanın kim olacağına büyük emirlerin karar vermesi gerekti. Emirlerin çoğunluğu o sırada Kayseri'ye geçen Keykavus üzerinde birleşti; ancak Tokat'ta bulunan Keykubad, Erzurum hâkimi amcası Mugîseddin, Kilikya Ermeni Kıralı Levon, pervane Dânişmendli Zâhireddin İlî ile işbirliği yaparak bu kararı tanımadı ve Keykavus'u Kayseri'de kuşattı. Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı, emir-i ahur Zeyneddin Beşara, emir-i meclis Mübarizeddin Beşara ve vali Celaleddin Kayser tarafından desteklenen Keykavus, önce uç Türkmenlerinden destek alarak geri dönmek üzere Konya'ya kaçmayı düşündüyse de, sonunda Zâhireddin ve Levon'u kendi tarafına çekmeyi başardı.[9] Mugîseddin ile Keykubad arasında da anlaşmazlık çıktı ve Keykubad Ankara'ya çekildi; bu arada Zâhireddin de Kilikya'ya geçmeyi akıllıca bir

emir-i hâs ve emirü'l-ümera sipahsalâr Şemseddin İlyas'tır. Bu zatın ismine başka kaynaklarda rastlanmamıştır ama en azından elçinin adı olduğu kesinlikle doğrudur.

8 Keyhüsrev, nedeni bilinmeyen sebeplerden ölü bulundu (krş. örneğin *Tarih-i Selçuk*, 20b / 43 ve benim *Mélanges Grégoire* III, 1951'deki "Seldjuqides etc. d'après le Seldjuqnâmeh anonyme" adlı makalemdeki yoruma bakılabilir). *Tarih-i Selçuk*, Amasya'da bir Artuklu isyanından söz ediyor; burada yer adında yahut daha büyük bir olasılıkla isyancıların adında bir yanlışlık olması gerekir. Artukluların yerine Danişmendliler olabilir, çünkü geleneksel olarak kendi toprakları olan bu bölgelerde hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı. Artuklulara ise Doğu Anadolu'da rastlandı ama orada hiçbir zaman sürekli kalmadılar.

9 Levon, Karahisar Develi yoluyla geri döndü, bu da Kayseri'ye kadar ilerlediğini gösteriyor; ancak *Cartulaire des Hospitaliers*'de (ed. Delaville Leroux, II, s. 118) aynı zamanlarda, deniz kıyısındaki Silifke'yi alan Kudüs Şövalyelerinin ele geçirmeyi planladıkları Larande'ye saldırdığı yazılıyor.

hareket olarak düşündü. Bu durumda Keykavus önce Konya'ya gitti ve sonra Keykubad'ın bulunduğu Ankara'yı kuşattı. Keykubad'ı beylerbeyi Seyfeddin Kızıl ve Kastamonu Türkmenlerinin reisi Hüsameddin Emir Çoban destekliyordu. Keykavus bütün bunlara rağmen sonunda kenti ele geçirdi. Laskaris'in serbest bıraktığı çaşnigir Seyfeddin İneh, onun adına Ankara'yı zaptetmiş ve Keykubad'ı esir almıştı. Keykubad, saygılı davranılan bir mahpus olarak Malatya ilindeki Minşâr'a veya Sivas yakınındaki Höyük'e gönderildi.[10]

Şimdi yalnızca Keyferidun kalmıştı. Antalya'nın yerli halkı, Keyhüsrev'in ölümünü haber alınca Franklardan da destek göreceklerini düşünerek isyan ettiler. Keyferidun da isyanı bizzat yönetirken Kıbrıslı askerlerden destek bulmanın yollarını aradı. Ancak Keykavus kenti tekrar zaptetti; Keyferidun'a üç bölgeden oluşan bir iktâ verip uzaklaştırdı ve daha sonra onun adı hiç duyulmadı.[11]

Laskaris bu durumdan yararlanmak isteseydi, gelişmeler Keykavus için daha tehlikeli olabilirdi; ancak diğer cephelerde yeteri kadar zorlandığından Seyfeddin İneh'in aracılığıyla Keykavus'la barış yapmayı yeğledi. Anlaşma mevcut sınırlara karşılıklı saygı göstermeyi öngörüyordu. Taraflar buna uyduklarından, bu anlaşma gerçekten de iki devlet arasında neredeyse kesin bir barışın başlangıcı oldu. Konya sultanları bundan sonra, yalnızca Bizans sınırının ötesinde, örneğin Kilikya ve Trabzon Hıristiyanlarına ve Fırat'ın ötesindeki veya Suriye'deki Müslümanlara karşı savaştılar.[12]

Bu cephe değişikliği şaşırtıcı bir olgu olarak kabul edilebilir; daha doğrusu asıl şaşırtıcı olan, doğuda genişleme arzusu değil, batı cephesinden bütünüyle çekilmedir. Bunun birçok nedeni olabilir: sadece Asya'da toprakları olan İznik'teki Bizans devleti doğu hudutlarını yarı Avrupalı olan eski Konstantinopolis İmparatorluğu'ndan daha iyi savunuyordu; Selçuklular daha tehlikeli gördükleri Franklarla aralarındaki bu tampon devleti ortadan kal-

---

10 İbn Bîbî, s. 40-50 (44. sayfadaki bilgilere göre Celaleddin Kayserî pervane, Zeyneddin Beşârâ Niğde valisi, Hüsameddin Yusuf Malatya valisi, Mübarizeddin Çavlı Elbistan valisi oldu; Zâhireddin İlî kısa bir süre sonra Halep yakınlarındaki Tel-Bâşir'de öldü); *Tarih-i Selçuk*, 20b / 43'e göre Keykubad'ı yenen Emir-i Dâd Kıvameddin'dir, İbn Bîbî'de ise ismi belli değildir.

11 İbn Bîbî, s. 51-53; *Tarih-i Selçuk*, 20b / 43; Ebu Şâme, *Suite, Hist. Crois. Or.* V, içinde, s. 158; "Eracles", s. 316; *Annales Terre Sainte*, ed. Raynaud, *Archives de l'Orient latin* 2, 1184, 436; *Chyprois*, ed. Raynaud, *age.*, s. 69; krş. Hill, s. 77.

12 İbn Bîbî, s. 45-6; Akropolites, ed. Heisenberg, s. 14-28.

olmayı istemiyorlardı; kendi devletleri içinde, Bizans topraklarını ele geçirerek Müslüman tebaanın aleyhine Hıristiyan tebaanın sayısının artmasını arzu etmiyorlardı; Doğu dünyasındaki karışıklıklar nedeniyle acil görülen doğu seferlerine paralel olarak batıda da faaliyette bulunmak pek hesaplı gelmiyordu. Bütün bu nedenler, herhangi bir belge ve metin tarafından desteklenmeyen varsayımlardır, ancak hepsinin de doğruluk payı yüksek görülüyor. Sonuçta ortaya çıkan yeni yönelim düşüncemizi kanıtlamaktadır.

Keykavus'un politikası, Keyhüsrev'in başlattığı denize açılan kapıları ele geçirme, Yukarı Mezopotomya ve Suriye işlerinde etkili olma siyasetiyle aynıydı; ayrıca Rükneddin ve Keyhüsrev'in yeniden başlattığı eski geleneksel bir politika olan Kilikya hudutlarının sağlama alınması da Keykavus için önem taşıyordu.

Güneyde Antalya limanını yeniden eline geçiren Keykavus, ticari çıkarları aynı olan Kıbrıs Kralı ile bir geçici anlaşma yaparak, limanın eski etkinliğine kavuşması ve gelişmesi için uğraştı. Burada zorluk, iki devletin Suriye-Kilikya politikalarında ayrı hükümetleri desteklemelerinden ileri geliyordu. Fakat, sultanın girişimiyle 1213 sonuyla 1216 sonu arasında yapılan ve gittikçe daha fazla ayrıntıyı kapsayan yazışmalar, iki devletin tüccarlarına, birbirlerinin ülkelerinde güvenli ticaret koşulları sağlamakla sonuçlanmışa benziyor. Ancak iki hükümdar da Kilikya Kıralı Levon ile yeğeni Raymond'dan (1216-1219 arasında Antakya'yı elinde tutmuştu) biriyle savaşmak veya birine yardım etmekte serbesttiler, yani iki sorun arasında bir ayrım yapılmıştı.[13]

Kuzeyde Keykavus döneminin en büyük başarısı, Selçuklu devletine Karadeniz'de ilk kez sağlam bir kapı açan Sinop'un fethidir. Sinop'u ele geçirmekte hızlı davranmak gerekiyordu; çünkü Teodoros Laskaris Trabzonluları mağlup etmiş, Doğu Karadeniz kıyılarına doğru genişlemeye başlamıştı. Eğer acele edilmezse, en azından Karadeniz'de bir limandan yoksun kalmamak için Laskaris'le Keykavus'un politikasına ters düşen zorlu bir savaş yapmak gerekecekti. Halbuki hızlı hareket edilirse, Trabzon Kırallığı'nın en başında yer alan Sinop fethedilerek İznik ile savaşmadan bu devletin doğuya gelişmesi durdurulabilecekti. Ayrıca Sinop'un ele geçmesiyle bu iki Bizans kökenli devletin müşterek sınırı kalmayacak, bundan da Laskaris herhalde mutlu olacaktı; çünkü rakibi Komnenos'un daha sonraki olası hücumlarından korunmuş olacaktı. Büyük bir ihtimalle, Trabzon Kıralı Aleksios Kom-

13 Sp. Lampros, "E Ellenike os episemos glossa ton soultanon", *Neos Ellenomnemon*, 5, 1908, s. 40 içinde; benim "Commerce anatolien" makalem, s. 93 ve not 3.

nenos'un kardeşi ve hanedanın gerçek askeri şefi olan David Komnenos, bu sıralardaki harekât sırasında veya diğer hazırlık mahiyetindeki savaşlardan birinde öldürüldü.[14] Sinop'un fethinde Keykavus'a şans da yardım etti. İki devlet arasındaki kimin egemen olduğu belirsiz bir bölgedeki Türkmen topraklarında macera arayan Aleksios tuzağa düşerek esir oldu. Kuşatma altındaki surların altına getirilmiş esir imparatorun görüntüsü, aslında ele geçirilmesi oldukça zor olan kentin sakinlerinin teslim olma önerisini hemen kabul etmelerine yol açtı. Anlaşma sonunda 1 Kasım 1214'te yaşamlarına ve mallarına ilişilmeyeceği vaadiyle şehri teslim ettiler ve Aleksios özgürlüğüne kavuştu. Keykavus'un vasalı olmayı, yıllık bir vergi ödemeyi ve her istenildiğinde askeri yardım göndermeyi de kabul etti.[15] Bu anlaşma düzgün işlemedi; ama Sinop da Selçuklu olarak kaldı. Sinop'un surları on beş emirin yaptıkları harcamalarla tamir edilip tamamlandı; bu çabalarını anımsatmak için isimleri sur duvarlarına konan kitabelere yazıldı.[16] Büyük olasılıkla Müslümanlığı kabul etmiş bir Ermeni olan Hetum vali atandı; kente bir Türk garnizonu yerleştirildi ve kentin en büyük kilisesi camiye çevrildi. Sinop ko-

---

14 Vasiliev, "Foundation of the Empire of Trebizond," *Speculum* XI, 1936, s. 26-29 içinde. Ancak bu yazar, Sinop'un arka arkaya iki kez fethedildiğinden söz ederek olayı karmaşık hale getiriyor; çünkü İbn Bîbî'yi Farsçadan Türkçeye çeviren Yazıcıoğlu'nun Melioransky tarafından yapılan Rusça tercümesinden yararlanan yazar, Aleksios'un Sinop'u ilk fetihten sonra yeniden ele geçirdiğini söylüyor. İbn Bîbî'nin Farsça kitabında ve Türkçe metinde bu konuda hiçbir kayıt yoktur. Metinlere dikkatli bakılırsa belki Sinop çevresine basit yağmalama akınları söz konusu olabilir.

15 İbn Bîbî, s. 54-59; Bar Hebr., s. 369, İbn Vâsıl, III, s. 225; *Tarih-i Selçuk*, 21a / 44'te kıyıda önemli bir savaşın romanlaştırılmış bir öyküsünü veriyor ve tarih olarak da 26 Cemaziyelahir yerine 1 Şevval 612 / 16 Ocak 1215 tarihini veriyor (krş. *Mélanges Grégoire*, III, s. 102 ve 105'te bulunan "Seldjuqides etc.. .." isimli makalem). İbn Bîbî verilecek verginin ayrıntılarını anlatıyor: 10.000 altın lira (Yazıcıoğlu 12.000), 500 at, 2.000 sığır, 10.000 koyun, 500 yük çeşitli hediye. Ayrıca ayrıntılı olarak, Aleksios yanında olduğu halde, Keykavus'un şehri teslim alma törenini ve Aleksios'un Trabzon'a gitmek için gemiye binişini hikâye ediyor. Anlaşma ile Sinop eyaleti hariç bütün Canik yöresinde Rum hükümdarın egemenliğinin kabul edildiğini de belirtiyor; bu durum sultanın, Türkmenlerin sık sık akın yaptığı Samsun ve Ünye ile diğer yöreleri yeniden fethetmekten kendi payına vazgeçtiğinin işareti kabul edilebilir. İbn Nazîf, ed. Gryaznevitch (*Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971'de yayınlanan "Questions d'histoire de la Province de Qastamonu" adlı makalemde yararlanılmıştır).

16 *RCEA*, no. 3750-3774 ve 3825.

nunu itibariyle çok elverişli bir yerleşim merkeziydi ve bu tarihten sonra Karadeniz'de Selçukluların bir limanı ve üssü oldu. Yakında bu fethin önemi daha iyi anlaşılacaktı.

Kilikya taraflarına gelince, Levon, Keyhüsrev ölünce verdiği sözleri tutmaktan vazgeçti; Ermeni prensinin hudutlarını aşıp Selçukluların iç işlerine karıştığını görüyoruz. 1216'da Levon, IV. Bohémond'dan Antakya'yı alıp yeğeni Raymond'a verdi. IV. Bohémond, müttefiki Halep hâkimi ez-Zâhir ile birlikte bir kez daha Selçuklulardan yardım istedi. Keykavus bu dileği kabul etti. 1216 yılı sonlarında Kuzey Kilikya'daki Gençin veya Şogagan (İzdi) denilen kaleyle Cencîn kalesini ele geçirdi (Bu kale Selçukluların elinde geçici bir süre kalmış olmalıdır; çünkü Keykubad daha sonra yeniden fethedecektir). Devam eden savaşlarda Ermeni başkomutanı Konstantin yenildi ve esir edildi, 1218'de onun fidyesi olarak Sis-Kayseri yolu üzerinde birinci derecede önemi olan Luluve müstahkem mevkii Selçuklulara verildi. Bu kale, bundan sonra Selçukluların en güçlü üslerinden biri olduğu gibi, yakınındaki zengin gümüş kaynaklarının kontrolunun da yeni sahiplerinin eline geçmesini sağladı.[17]

Keykavus döneminde, Kilikya'nın dışında, Suriye'deki olaylara da siyasi müdahalenin arttığı görülmektedir. Son yıllarda ez-Zâhir, bir taraftan Halep'te yerine genç oğlunun geçmesini sağlamak için el-Adil ile barışma yollarını ararken, diğer taraftan her ihtimale karşı kendini sağlama almak için Keykavus ile ilişkilerini sürdürüyordu. 1216'nın son günlerinde ez-Zâhir ölünce, Keykavus Suriye'ye sağlam bir adım atmanın zamanı geldiğine inandı. Bu bölgeyi doğrudan kendi topraklarına katma gibi bir düşüncesi olduğunu gizlemek için Halep tahtına veliaht olarak, ölenin kardeşi ve kendi vasalı el-Efdal'ın adaylığını destekledi. Keykavus, beşinci Haçlı seferi nedeniyle, Haleplilerin el-Adil veya oğullarından yardım alamayacağını düşünüyordu. 1218 ilkbaharında, Keykavus, el-Efdal ile birlikte Halep devletinin kuzeyini işgal ederek atalarının daha eski tarihlerde fethettiği Merzibân, Rabân ve Tel-Bâşir'i ele geçirdi. Tel-Bâşir'de eski düşmanı Zâhireddin İlî'nin cesedini mezarından çıkarıp yaktırdı. Bu seferde, doğu eyaletlerinden ge-

17 El-Adîm, *Rev. Or. Lat.* V, s. 50-51; İbn Vâsıl, 175b - 176b/242; Sempad, s. 647; *La Chronique attribuée au Connetable Smbat*, ed. Dedeyan, 1980, s. 92; İbn Bîbî, s. 57-58; *Syrie du Nord* adlı kitabım, s. 601. 20 Mart 1210'da Töton Şövalyeleri Tarikatı'nın Büyük Üstadı (bu kişi o tarihlerde Kilikya'ya ayak basmıştı), Toroslarda yaşayan Türkler ile yapılan bir savaşta öldürüldü (Perlbach, *Regesten*, s. 364; *SS Rerum Prussicarum*, III, içinde, s. 589).

len kuvvetlerin ve uç Türkmenlerinin yanında en büyük rolü Maraş Emiri Nusreteddin Hasan b. İbrahim üstlenmişti. Tehlikeyi fark eden Halep'teki naibe, ez-Zâhir'in dul karısı, kardeşi Eyyubi el-Eşref'ten ve babası el-Adil'in Cezire'de bulunan ama Franklara karşı çarpışmak için Suriye'ye gelen komutanından yardım istedi. El-Eşref, ez-Zâhir ile eski düşmanlıkları unutarak ister bir baskın şeklinde gelişen harekâtın, ister Keykavus'un komutanları katında çevirdiği entrikaların sonucu olsun Selçuklu ordusunu Buzâ'a yakınında ezerek bozguna uğrattı; Selçuklu ordusu, fethettiği yerleri terk ederek Elbistan'a doğru geri çekildi.[18]

El-Efdal'ı desteklemeyi amaçlayan bu girişim felaketle sonuçlanmıştı. Keykavus, Cezire'ye hücum ederek intikam almayı istedi. Cezire'de el-Eşref'in desteklediği ve çocuk yaştaki son Zengi şehzadesinin yerinde gözü olan ünlü Musullu vezir Lu'lu'ya, çocuğun bir amcası ile Hisnü'l-Keyfa ve Amid Artuklu Beyi karşı koyuyorlardı; Artuklular eski anlaşmazlıklara rağmen Keykavus'tan yardım istediler. Bunu kabul eden Keykavus, vasalı veya müttefiki olan Erzincan hâkimi Behramşah'ın kızıyla evlenerek doğu hudutlarındaki konumunu güvenceye aldı.[19] Erzurum'daki amcası Mugîseddin'den ise hiç korkmuyordu; çünkü o da kendisi gibi el-Eşref'e düşmandı. Cezire'nin ötesinde, halifenin Şeyh Sühreverdî aracılığıyla gönderdiği fütüvvet nişanlarını kabul ederek iyi ilişki içinde olma isteğini de göstermişti.[20] Artık Fırat'ın ötesine bir sefer hazırlığına başlayabilirdi. Ama H. 617/Aralık 1220'de ölünce ortaklık dağıldı. Lu'lu ve el-Eşref bu durumdan kazançlı çıktı, yörede Selçuklu nüfuzu azaldı.[21]

Keykubad'ın Saltanatı

Keykavus'un yerine geçen Alaeddin Keykubad, gelecek kuşaklarda hanedanın en saygın hükümdarı olarak ün kazanacaktı; bu yargı kısmen doğ-

---

18 İbnü'l-Esîr, XII, s. 227-229; el-Adîm, s. 49-54; Sibt b. el-Cevzî, Haydarabad'daki yayından, son cilt, s. 379-80, 389, 392-393; el-Mekin b. el-Amîd, "La Chronique des Ayyûbides", *BEO*, XV, 1958 içinde benim yayınım, s. 129; İbn Bibî, s. 72-81; *Tarih-i Selçuk*, 22b /47; *Chron. An. Syr.*, s. 166-167; Bar Hebr., s. 372-373.

19 İbn Bîbî, s. 67-72.

20 *Age.*, s. 59.

21 *Age.*, s. 81; İbnü'l-Esîr, XII, s. 231 (*Hist. Crois.*, s. 150-2); İbn Vâsıl, III, s. 249-50; el-Adîm, *Rev. Or. Lat.* III, s. 188; *Tarih-i Selçuk*, 21b / 45'te ölüm tarihini 12 Zilhicce 615 / Ekim 1218 olarak veriyor.

nıdır, çünkü o son bağımsız hükümdardır.[22] Tahta çıkışı, eskiden ona karşı Keykavus'u destekleyip şimdi ise belki Keyferidun veya Erzurum hâkimi Mugiseddin'i yeğleyecek bazı emirlerin karşı koymasına rağmen, görece sorunsuz oldu. Burada sonucu etkileyecek büyük rolü yine Keykubad'a karşı Keykavus'un tahta çıkmasında etken olduğunu gördüğümüz birkaç büyük emir oynamıştı. Aralarından pervane Şerefeddin Muhammed, bu kez Keykubad'ı hapishanesinde bulup dönüş seyahatini ve merasimlerini hazırladı. Önceki sultanların tahta geçişlerinde bu hiç görülmemişti. Sühreverdî, halifenin özel görevlisi olarak yeni sultana Rûm topraklarının resmen sultanı olduğuna dair bir berat getirdi. Bunun halifenin kendi isteğiyle mi yoksa Keykubad'ın talebiyle mi gerçekleştiğini bilemiyoruz.

Yeni hükümdar hiç şüphesiz kişilik sahibiydi. Onun çağdaşlarını ve yakınlarını da tanımış olan İbn Bîbî hükümdardan dini konular yanında tarih ve kimya eğitimi almış bir kişi olarak söz etmektedir; birçok sanatı bilmekte ve yapmaktaydı, spora ve satranç oynamaya meraklıydı; Gazneli Mahmud, Kâbus b. Veşnegir, Nizamülmülk ve diğer yüce gönüllü kişileri örnek alıyor, onlar gibi davranıyordu. Bazıları onu kibirli ve kuşkucu olarak tanımlarlar. Ancak Keykubad'ın, tehlikeli sayılan emirlerin her zaman buyruklarına uymalarını ve belirli sınırlar içinde kalmalarını sağladığı da ileride görülecekti. Uyguladığı fetih politikası hem öncüllerinden miras kalan amaçların gerçekleşmesini hem hanedanın saygınlığının artmasını sağlamış, ayrıca emirleri dış ülkelerde kazanç aramaya yöneltmişti.[23]

İlk fetihleri Kilikya Ermenilerinin veya eskiden Bizans'a, ama o sırada I. Levon ve ardıllarına bağlı Rum-Ermeni derebeylerinin aleyhine gerçekleşmişti. Önce, 1221'de Antalya Körfezi'nin doğu kıyılarındaki Kalonoros fethedildi. İki ay süren çok şiddetli bir kuşatmadan sonra, bu kentin derebeyi Kir Ferîd, Selçuklu topraklarındaki Akşehir'in yönetimi kendisine verilmesi karşılığında Kalonoros'u teslim etti. Kent, sultanın ismiyle Alâiye olarak isimlendirildi,[24] o günden itibaren Selçuklu sultanlarının belli başlı en güven-

22 Keykubad, birkaç monografinin konusu olmuştur; bunlar arasında *Festschrift Robert Böhringer*'deki Rudolf Fahrner'in çalışması ile, *Zeki Velidi Togan'a Armağan* içinde yayınlanan H. Jansky'nin "Selçuklu Sultanlardan Birinci Alaeddin Keykubad'ın emniyet politikası" adlı çalışması sayılabilir.

23 İbn Bîbî, s. 82-97. Eflakî de yapıtında (c. I, s. 35 ve 58'de) Sühreverdî'nin elçiliğine atıf yaparak bunu vurgulamıştır.

24 Bu yüzyılın sonunda *Tarih-i Selçuk* yazarının hâlâ Kalonoros ismini kullanması çok ilginçtir.

li şehirlerinden biri ve soğuk kış mevsiminde ikamet yerleri oldu. Antalya ile Alâiye arasındaki sahilin işgali Alâra'nın ele geçirilmesiyle tamamlandı. Daha sonra 1225'te eyaletin valisi Ertokuş'un komuta ettiği harekât sonunda Mafga, Andûsanc, Anamur alındı, kıyı sınırı, Ermeni süzerenliği altında Hospitaliers Şövalyelerinin elinde olan Silifke yöresine kadar dayandı. Bu fetihler sayesinde arkadaki dağlık yörelere nüfuz edilebilmişti. 1222'de Selçukluların eski müttefiki olan IV. Bohémond, oğlu Philippe I. Levon'un yerine geçince Kilikya'nın koruyucusu rolüne soyunarak Türk tehdidini geri püskürttü; ama 1225'te oğlu Hetum adına hareket eden bir Ermeni derebeyi, Lampron'lu Konstantin tarafından devrilince eski ittifakı yeniden yürürlüğe soktu. Çaşnigir Çavlı ve Emir Komnenos'un yönettiği harekât, Cencîn'in kesin olarak ele geçirilmesiyle sonuçlandı, Ermenek ve Mut dağlarındaki bu bölge Kemereddin adında birine bırakıldı. Kemereddin sonradan bölgeye adını verdi. Türkmenlerin sızdıkları veya kendilerine çekici gelen bu bölge sonraki yıllarda Türkmen gruplarından en önemlilerinden birinin, Karamanlıların merkezi ve doğup geliştikleri yer alacaktı.[25] 1231'de II. Friedrich'in gönderdiği takviye kuvvetlerinin gelişinden ve Selçuk devletinin doğusunun Hârizmlilerce istila edilmesinden yararlanan Kıbrıslılar, kenti yeniden ele geçirmek için Alâiye valisiyle anlaşıp entrika çevirdiler; bu komplo, eğer gerçekse, ortaya çıkarıldı ve vali ölüme mahkûm edildi.[26] Bu olay bu yeni önemli bölgelerin Selçuklu topraklarına eklemlenmesinde herhangi bir sorun yaratmadı.

Karadeniz kıyılarında da Selçuklu politikası gitgide daha saldırganlaşmış, Trabzon devletine yalnız karadan saldırmakla yetinmeyip Konstantinopolis'in düşmesinden sonra Trabzonluların ticari ve siyasi üstünlük kurdukları Kırım'a kadar uzanarak onları denizde de tehdit eder hale gelmişlerdi. Selçuklular yönünden iyi bilinen Kırım Seferi'nin dışında Trabzon ile yapılan savaşları anlatabilmek zordur. Çatışmaların, özellikle İbn Bîbî'nin pek iyi bilmediği sınırlar üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgilerimizi de, yazarın kitabındaki tutarsız, dağınık ve tamam olmayan bilgi kırıntıları arasından çıkarabiliyoruz.

Karadeniz'in kuzey kıyısı halkları ile Selçuklu tebaası arasında ilişkiler kurulmuştu.[27] Güney Rusya'ya ilk Moğol istilası olduğunda büyük Kırım

---

25 İbn Bîbî, s. 97-104, 138-142; *Tarih-i Selçuk*, 21b /45; Bar Hebr., s. 294, 381; İbnü'l-Esir, s. 303-4; *Syrie du Nord* adlı makalemdeki referanslar, s. 632.

26 İbn Bîbî, s. 153.

27 Krş. "Commerce anatolienne" adlı çalışmam, s. 94-95.

limanı Suğdâk'ın saldırganlar tarafından kovalanan tüccarları ve daha kuzeydeki diğer Ruslar, Selçuklu Anadolu'suna, büyük olasılıkla Sinop'a sığınmışlardı.[28] Bütün bu olaylara rağmen, Bizans İmparatorluğu'nun bölünmesinden sonra Kırım limanları İznik'teki devletin değil, Trabzon'un vasalı olmuştu ve muhtemelen Latinlerin eline geçmesinden beri Konstantinopolis ile ticari ilişki içindeydiler.[29] Kırımlıların Trabzonlulara bağımlı olmasını ise Sinop'un Selçuklu tüccarları iyi karşılamıyordu. Bu çekişmeyi belirgin hale getiren bir olayın hikâyesini Müslümanlar ve Trabzonlular bize başka başka anlatıyorlar; iki anlatım arasında benzerlik bulmak olanaksızdır. İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre[30] içinde Rus sığınmacıların bulunduğu bir gemi Sinop açıklarında batmak üzereyken, sultanlığın görevlileri onu kurtarmış, geçerli genel kurala göre kurtardıkları her şeye el koymuşlardı; bir Trabzonlu yazara göreyse bu gemi Şerson liman kentinin Trabzon'a vermekle yükümlü olduğu vergiyi getirmekteydi ve Sinop valisi Hetum bunu bildiğinden gemiye hücum etmiş, ayrıca "Gothic" kıyılarını yağmalamıştı (1223). Selçuklular ve Trabzonlular arasındaki düşmanlık devam etti; Trabzon'un yeni imparatoru Andronikos Gidos Sinop'a denizden hücum etti; bunun üzerine Hetum ganimeti vermeye razı oldu. Trabzonlu yazarın yalnızca Melik diye adlandırdığı bir Selçuklu şehzadesi Trabzon'a hücum etti, ama kent kapılarında mağlubiyete uğradı (belki de esir düştü); bu olaydan sonra da Trabzonluların vasalı veya müttefiki olmayı kabul etmeye mecbur oldu.[31] Hücum edenin Mugîseddin Tuğrulşah veya Erzurum'daki ardılı olduğu düşünülebilir. Bu kişinin sonraki yıllarda Keykubad ile ilişkilerinin çok kötü olduğu biliniyor; ilişkilerin kötülüğü ta 1212 yılındaki olaylara kadar geri götürülebilir, ama belki daha sonra Trabzon politikasıyla paralel hale gelmiştir ve belki de gerçek anlaşmazlık Tuğrulşah'ın yenilgisi yüzünden ortaya çıkan yeni politik çizginin bir sonucudur. Her durumda, Melik olarak sözü edilen kişinin Keykubad olmadığı kesindir, çünkü Trabzon'a bir sefer açılsaydı İbn Bîbî muhakkak yazardı. İbnü'l-Esîr ise sadece, Keykubad'ın beş yıl sonra Erzurum'a düzenlediği seferin, o sırada Trabzonluların Sinop'a saldırması üzerine yapılamadığını anlatıyor. Trabzonluların

28 İbnü'l-Esîr, XII, s. 253-54.

29 Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge (Mass.) 1936, böl. IV.

30 İbnü'l-Esîr, *agy.*

31 *Miracles de St Eugène*, Papadopoulos Kerameus, *Fontes rerum Imperii Trapezuntini* içinde, s. 117 vd. ve age., M. Panaretos'un *Chronique*'i, par. 2.

bu eylemi, hiç şüphe yok ki müttefikleri Selçuklu şehzadesine bir çeşit yardımdı.[32]

Bu iki olay arasında ünlü Kırım Seferi yapılmıştı. Bu sefer, Trabzonlu yazarın, bir parça tarihleri karıştırarak atıf yaptığı şu basit yağmalama olayı mıydı? İbn Bîbî hariç hiçbir kaynak, büyük olasılıkla olağandışı olan bu önemli seferden bize söz etmiyor. Moğolların çekilmesinden sonra Suğdak'ta Rusların nüfuzu artmıştı. Selçuklu topraklarından gelen tüccarların mallarına haksızca el konulmasından şikâyet ettikleri söyleniyordu. Keykubad, Ankara günlerindeki eski dostu, Kastamonu beyi Hüsameddin Emir Çoban komutasında Suğdak'a bir harekât düzenledi. Suğdak halkının sağladığı Kıpçak yardımı ezildi, o zaman Ruslar anlaşma yollarını aradılar. Liman teslim oldu, tüccarların zararları karşılandıktan başka Selçukluların koruması kabul edildi. Bir cami yapıldı, kente bir Selçuklu garnizonu yerleşti ve bir kadı atandı (1225?). 1239'daki kesin Moğol fethine kadar bu korumanın devam edip etmediğini bilmiyoruz.[33]

Öncellerine göre, Ermenistan'da ve Mezopotamya sınırlarındaki "uluslararası" politikanın ayrıntılarıyla daha çok ilgilenen Keykubad, bu yörelerde etkin bir müdahale politikası uyguladı. El-Eşref ile kardeşi Şam hâkimi el-Muazzam arasındaki uyuşmazlık, el-Eşref ile Keykubad arasında bir anlaşma yapılmasını kuşkusuz kolaylaştırmıştı. Keykubad, bu anlaşmayı tahta çıkışında yapmıştı. 1226-27 yıllarında Amîd Artuklu Beyi Mesud ve Hisnü'l-Keyfâ Beyi, el-Eşref'e karşı Cezire ittifakına katıldılar; el-Eşref, Selçuklu sultanından yardım istedi. Keykubad bu fırsatı değerlendirerek, ne yapacağı belirsiz komşusu Mesud'un elinden Yukarı Fırat'taki güçlü kaleleri almaktan çok mutlu oldu. İki sefer yaptı: biri güneydeki Kâhta'ya, diğeri kuzeydeki Çemişgezek ve Karfarâk (?) kentlerine. İki sefer de başarılı oldu, kaleler ele geçirildi; bu başarıda ismi Arap harfleriyle "F.r.d.h.lâ (?)" diye yazılan Frank komutanının askerlerinin de epeyce yardımı oldu. Gazgar Hisnü'l-Mansûr/Adıyaman da bu sırada düştü. Son anda el-Eşref ile yeniden anlaşan Mesud'un, Kâhta'yı kurtarmayı denediği doğrudur, ama olumlu bir sonuç alamadı.[34] Bu sırada el-Eşref, kardeşi el-Muazzam ile yakınlaşma çaresi

---

32 İbnü'l-Esîr, s. 313.

33 İbn Bîbî, s. 126-138; Yakubovski, "Rasskaz ibn al-Bibi etc", *Vizantiiskiy Vremennik*, XXV, 1927.

34 İbn Bîbî, s. 124; İbnü'l-Esîr, s. 299-300.

bulmak için onunla buluşmaya Şam'a gitti. Keykubad, Eyyubiler arasındaki görüşmelerde söz sahibi olmayı denedi. Bunu bu sıralarda el-Eşref'e, Meyyâfârikîn'deki Gâzi'ye, Şam'daki el-Muazzam'a, Halep'te nüfuzu olan ve el-Eşref'in müttefiki Hums'taki el-Mücahid'e ve nihayet ailenin reisi Mısır Sultanı el-Kâmil'e ve onun Şam'daki temsilcisi Fahreddin b. Hamaveyh'e elçiler göndermesinden çıkarıyoruz (ancak bu elçilerin ne gibi görevlerle gönderildiğini bilmiyoruz).[35]

Keykubad'ın Mengücek Beyliğini ilhak etmesi ve Erzurum'a saldırması kısmen bu olaylarla ilgilidir. Bu iki gelişme hakkında da bilgilerimiz çok kısıtlıdır. İhtiyar Behramşah 622/1225'te Erzincan'da ölmüştü.[36] Oğlu Davudşah'ı, bazı emirleri, dağıttığı iktalar yüzünden Keykubad'a şikâyet ettiler. Durumdan kuşkulanan Erzincan Beyi Kayseri'ye geldi ve sultan ile bir görüşme yaptıktan sonra, aralarında bir anlaşma yapıldı. Ne var ki Davudşah, yeni bir anlaşmazlığın çıkmasını kaçınılmaz gördüğünden, en azından öyküyü anlatan Selçuklu yandaşı yazarın söylediklerine inanılmak gerekirse, döner dönmez, el-Eşref ve Halife en-Nâsır ile yaptığı anlaşmadan sonra Alamut "Haşhaşiler"inin başı "Nev Müslüman" diye adlandırılan Alaeddin ve bu sıralarda Batı İran'da gözükmeye başlayan Celaleddin-i Hârizmşah'la görüşmelere girişti. Hepsine de desteklerine karşılık önemli ve sağlam bir kale olan Kemah'ı vermeyi öneriyordu. El-Eşref Erzincan'a geldi. Bu arada, bu entrikalardan haberdar olan sultan, Erzincan'a bir ordu gönderdi. Emirleri Davudşah'a Sultan Keykubad ile barışmayı denemek için oğullarını göndermesini öğütlediler ama bu girişimden hiçbir sonuç alınmadı. Umulan yardım kuvvetleri de zamanında yetişmedi. Davudşah, Keykubad'ın Erzincan seferine katılmayı kabul etmek zorunda kaldı; Selçuklu ordusu Erzincan'a gelince de önemli bir iktâ karşılığında beyliğini terk etmeyi kabul edip Keykubad'dan iktâ olarak Anadolu'nun iç kısımlarındaki Akşehir'i aldı (bu kent artık Kîr Ferîd'in değildi).[37] Kögonya hâkimi olan bir diğer Mengücek Beyi, Muzaffereddin, Selçuklu ordusunun yaklaştığını görür görmez, aynı şekilde yapılacak bir takası hemen kabul etti; üç oğluna Ceyhan'da Arabissos, Remmâm ve Nehrü'l-Kalî, kendisine de Kırşehir verildi; sultana bağlılığı evlilik ilişkileriyle de güçlenip II. Keyhüsrev'in saltanatı dönemine kadar sürdü. Erzincan Beyliği aslında Selçuklulara hiç sorun yaratmamıştı. Şimdi Keyku-

35 İbn Bîbî, s. 124; İbnü'l-Furat, 183a, 190ab, 192b.
36 İbnü'l-Esîr, s. 278vd.
37 Bkz. yukarıda s. 73.

bad bu beyliği ilhak etmişse, ardında alışılmış bir mazeret olarak ileri sürülen Erzincan emirlerinin şikâyetlerinin bulunmadığı kesindi. Asıl neden Erzurum Beyi ve Eyyubiler ile kısa süre sonra çıkması kesin olan anlaşmazlıklardı ve bunun ardında da biraz sonra sözünü edeceğimiz Hârizmli tehdidi vardı. Bu gelişmeler, sultana ilk kez, önemli bir stratejik bölgeye sağlamca ve doğrudan sahip olmanın gerekliliğini hissettirmişti. Gerilerde bir bölgede bulunan, aynı önemde olmayan ve Selçuklu topraklarıyla çevrili, çok uysal ve saygılı davranan Divriği Mengüceklerinin yaşamalarına Keykubad göz yumdu. Bunun kanıtını, son Mengüceklerden biri olan ve en azından 650/1252'ye kadar yaşamış olması gereken Ahmedşah b. Süleymanşah b. Şehinşah'ın bir vakıf senedinde ve kitabelerde buluyoruz. Erzincan valiliği, sultanın büyük oğlu olduğu halde veliahtlığı öngörülmeyen Keyhüsrev'e bir süre önce atabeg atanan Ertokuş'a verildi; hiç şüphe yok ki Erzincan bu şehzade için ileride bir iktâ olarak düşünülmüştü.[38]

Keykubad'ın saldırısından önceki Erzurum hakkındaki bilgilerimiz hiç de ayrıntılı değildir. Mugîseddin Tuğrulşah, Rükneddin ve Keyhüsrev'in politikalarına paralel bir siyaset izleyip el-Adil'in oğullarıyla[39] çatışarak Erzurum'daki hükümdarlığına başlamıştı. Ahlat'taki Şah-ı Armin hanedanının ortadan kalkmasından sonra onların yerine geçen Balaban'a el-Adil'in oğlu el-Evhad'a karşı 604/1207-8'de yardıma geldiği zaman, kenti ve beyliği ele geçirmeyi denedi. Ama başaramadı; Ahlat'a yerleşti ama Balaban'ı hile ile öldürmüştü ve bu yüzden Eyyubilerden yardım isteyen kent halkının ayaklanması üzerine kaçmak zorunda kaldı.[40] Daha sonra el-Evhad öldü (H. 610) ve Ahlat, kardeşi el-Eşref'e kaldı; bu gelişmeler sırasında Mugîseddin Tuğrulşah'ın olaylara ne müttefik ne de düşman olarak karıştığı görülüyor. Belki de dikkatini Trabzonlular ile Gürcülere çevirmeyi yeğlemişti. 1223'te Trabzon'a başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer başlattığını ve seferin kurbanı olduğunu daha önce görmüştük; Gürcüler Kars'ı işgal ettikleri 1206'dan beri çekinilecek komşular olduklarını göstermişlerdi; zaman zaman Tuğrulşah onlara haraç ödemek zorunda kalmıştı.[41] Bununla birlikte Gürcüler, ne-

---

38 İbnü'l-Esîr, s. 312-313; İbn Bîbî, s. 142-45 ve 147-53; *RCEA* no. 3993, 3999-4005, 4187-89, 4196, 4210, 4355. Van Berchem, *Corpus inscriptionum arabicarum*, III içinde waqf.

39 İbnü'l-Esîr, s. 97-8.

40 *Age.*, s. 180.

41 Brosset, *Géorgie*, I-146; İbnü'l-Esîr, s. 169.

ordeyse yalnızca Errân/Karabağ, Azerbaycan ve 1223'te açıkça görüldüğü gibi Ahlat'a saldırıyorlardı. Tuğrulşah, Gürcistan Kraliçesi Rusudan'ın, müzakerelerde bulunmak için veya rehin olarak yanında bulunan oğullarından biriyle Hıristiyan olması koşuluyla evlenme önerisine, kabulü çok zor olmasına karşın boyun eğdi.[42] Azerbaycanlı komşularıyla ilişkileri hakkındaysa hiçbir bilgimiz yok. İki kitabe gösteriyor ki Bayburt 610/1213'te Erzurum'a, 625/1227-8'de Erzincan'a bağlıydı.[43] Bu değişikliğin nedeni Trabzon'daki bozgunun sonucu muydu yoksa Behramşah ile Keykavus ve Keykubad arasındaki sıkı ittifakla mı ilgiliydi? Mugîseddin Tuğrulşah'ın 1212'de Keykubad ile birlikte hareket etmesi, onun Anadolu işlerine son karışması mıydı, bilmiyoruz. Keykavus'un ölümü üzerine çıkan küçük olaylarda kışkırttığı adamlarının parmağı var mıydı? Bu konuda da hiçbir kanıt yoktur. Mugîseddin Tuğrulşah, Behramşah ile aynı yıl, 622/1225'te öldü.

Ardılı Rükneddin Cihanşah ile Davudşah hiç şüphe yok ki Keykubad'a karşı birleşmek için görüşmüşlerdi. Sultanın Erzincan'a saldırısını daha sonra, büyük olasılıkla önceden öngörüldüğü gibi Erzurum'a saldırının izleyeceğini biliyoruz. Trabzonluların Sinop'a hücumu, sultanı bu saldırıdan vazgeçmeye mecbur etmişti. Diğer taraftan Cihanşah'a, el-Eşref'ten de bir yardım kuvveti gelmişti; bu kuvveti el-Eşref'in topraklarının kuzeydoğu ucundaki başkomutanı Hâcib Hüsameddin b. Ebu Ali yönetiyordu. Bu yardım kuvveti, Keykubad ile el-Eşref arasındaki ittifakın epeyce gevşediği bir anda gelmişti. Diğer yandan Cihanşah ile el-Eşref'i yakınlaştıran bir diğer etken de Hârizmlilerin ilerlemesiyle ortaya çıkan tehlikeydi. 623/1226'da bir Hârizm kuvveti Gürcistan'dan gelmiş, Erzurum kırsal alanını Harput yakınlarına kadar yağmalamıştı. Aynı sırada da Hârizmşah Cezire ve Suriye hâkimi el-Eşref'in düşmanlarıyla birlikte Ahlat'a saldırmıştı. 624/1227'de kuşatmayı kaldırmaya mecbur olduktan sonra, Azerbaycan'a çekilmişti; Cihanşah Azerbaycan'a bir intikam akını yapan Hâcib'e yardım etti. Bu olağan bir davranıştı, çünkü o da bir yıl önce Keykubad'a karşı Cihanşah'ı desteklemişti. Ayrıca gerek Cihanşah, gerekse el-Eşref, Keykubad'ın Hârizmlilere düşman olmadığını düşünüyorlardı.[44]

42 İbnü'l-Esîr, s. 270; Brosset, *Géorgie*, I-501 ve not 2. Aslında bu kraliçenin kızı, Tuğrulşah'ın oğlu ile evlenecekti; ama kıraliçe, bir süre sonra Tuğrulşah'ın oğlunun eşini aldattığını öğrenerek şaşırdı; onu hapsetti ve evliliği bozdu.

43 *RCEA*, no. 3739 ve 3993. 13. yüzyıl başlangıcında geçici olarak Trabzonluların eline geçmişti (Papadopoulos-Kerameus, s. 113 vd).

44 İbnü'l-Esîr, s. 297; Nesevî, *Vie de Djâlâl al-dîn Manguberti*, ed. Houdas, s. 68 ve 84; krş. İbnü'l-Esîr, s. 307.

Gerçekten de bu sıralarda, birçok kez kendisinden söz ettiğimiz Celaleddin Mengübertî (Hârizmşah), Batı Asya politikasında önemli bir unsur olmaya başlamıştı; biraz üzerinde durmamız gerekir. Moğolların ülkesinden kovduğu Hârizmşah Muhammed'in oğluydu; eskiden babasının fetihlerine katılan ve şimdi Moğollardan kaçan eski kurt savaşçılardan müteşekkil çeteleri etrafında toplamıştı. Yaşamak için fethetmek zorundaydı; İran'daki iktidar boşluğundan yararlanarak, yaşamı bıçak sırtında olan bir imparatorluk yarattı. Yavaş yavaş Kuzeybatı İran onun merkez üssü olmaya başladı. Kaderi sürekli olarak güç ve ölüm arasında gidip geliyordu; en kötü sonu beklerken, ertesi gün en büyük başarıları kazanıyordu. Adamlarının yol açtığı korku, çağdaşlarının katında ona hatırı sayılır bir şöhret kazandırmıştı; bu şöhrette duruma göre hayranlık ve dehşet yan yanaydı. Celaleddin'in tehditlerine, hatta onunla çarpışmalarına rağmen, Anadolu Türkleri ona sevecenlikle bakıyorlardı; bu tutum, hükümdarlarının Türk kökenli olmasına rağmen, her zaman Türklükten çok uzaklaşmış olan diğer komşu devletlere göre onu açıkça aynı ırktan bir hısım gibi görmeleri veya geldiği ülkenin, kendi atalarının ülkesi olmasıyla açıklanabilir. Gerek Hârizmşah'ın, gerekse rakibi Moğolların önünden kaçan yeni göçmenlerin de eski hatıralarında sultanlarının oğlu Celaleddin vardı.[45]

Birkaç yıldan beri, Mezopotamya'daki Eyyubiler, Artuklular ve Musul hâkimi Lu'lu arasındaki siyasi çekişmelerde Celaleddin'in etkisi büyük olmuştu. Celaleddin'in batıya doğru yayılması genellikle Gürcülerin, hatta el-Eşref'in, Cihanşah'ın ve Harput Artuklularının aleyhineydi. Uzun vadeli düşünüldüğünde, Ahlat gibi Anadolu'ya giden istila yollarından birini koruyan bir kalenin onun eline geçmesi Selçuklular için bir tehlike teşkil ediyordu, ama şu anda can sıkıcı komşularını zayıflatması bu tehlikeyi dengeliyordu. Hârizmşah açısında da, güçlü Selçuklu devletinin müdahalesine yol açacak her türlü kışkırtmadan kaçınmak akıllı bir politikaydı ve iki güç arasındaki ilk ilişkiler dürüstçe gelişti. 1225'te Celaleddin'in gönderdiği kadı Müciredddin Tahir b. Said el-Hârizmî bir parça da kibirli bir tavırla Keykubad ve Suriye emirleriyle ilişki kurdu; belki de görevinde yeterli başarıyı sağlayamamıştı, çünkü dönüşünde bir süre hapsedildi. Buna rağmen, Keykubad, Celaleddin Gence'de iken ona tatlı dilli bir elçi göndererek yanıt verdi. Ertesi yıl Keyku-

45 Keykubad ile Celaleddin arasındaki mektupları içeren bir mecmua korunabilmiştir (Bib. Nat. İran Ekleri 1353 = O. Turan, *Vesikalar*).

bad'ın vezirinin bir sözcüsü, Moğollarla savaşta Selçuklulardan mali yardım isteyen Hârizmşah'ın veziriyle görüştü ve batıdaki imansızlara karşı yapılan savaşların ağır yükünü mazeret göstererek yardım edemeyeceklerini belirtti. 1227'de geçen yılı Güney İran'da geçiren Celaleddin, kuzeye yönelip hemen Ahlat'ı kuşattı. Bu sıralarda Keykubad ile el-Eşref arasında bir soğukluk ortaya çıkmıştı. Sipahsalâr Selahaddin, Hârizmşah'a hediyeler götürerek hem kendisine karşı entrika çevirmediğini söyledi, hem de Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'in, atabeg Said Farsî'nin kızıyla evlenen Celaleddin'in kızlarından biriyle evlenmesini ve el-Eşref'e karşı bir ittifak yapılmasını önerdi.[46]

Bununla birlikte, 1229'da olaylar başka türlü gelişiverdi. Şiddetli bir kuşatmadan sonra, Celaleddin, o sırada Suriye'de bulunan el-Eşref'in yokluğundan da yararlanarak Ahlat'ı zaptetti. Diyar-ı Bekr'deki Artuklular, el-Eşref ile ittifak yapınca Keykubad adına okuttukları hutbeyi hemen Celaleddin adına okutmaya başladılar. Daha kötü olan ise Erzurum hâkimi Rükneddin Cihanşah'ın tutumundaki değişmeydi. Hârizmşah'a karşı el-Eşref'in kuvvetleriyle işbirliği yaptığını görmüştük. Celaleddin'in topraklarına giden tüccarları hapsediyordu; Keykubad'a gidip geri dönen elçilerden birini de öldürmüştü. Ancak Celaleddin, Gürcistan kraliçesiyle evli olan ama aslında başkasıyla seviştiğinden karısının rızası olmadan Gürcistan'dan kaçan oğlunu esir edince, Rükneddin Cihanşah ağlayarak Celaleddin'e sığındığını belirtip Keykubad'a karşı kendisine yardım etmesini istedi. İster Hârizmşah kendiliğinden Anadolu'yu fethetmek istesin, ister bu düşünceyi Rükneddin Cihanşah onun aklına sokmuş olsun, Celaleddin sefere çıkmaya karar verdi ve Keykubad ile görüşmeleri kesti. Çaşnigir Altun Aba başkanlığındaki Keykubad'ın elçi heyeti Ahlat kuşatmasından önce yola çıkmıştı fakat yolda Rükneddin tarafından engellendiler (bu engellemenin nedeni belki de kendisinin, Celaleddin'e gidip tam teslimiyetini söylemek için acele etmesiydi). Elçiler Celaleddin'in yanına kuşatma bittikten ve Hârizmşah ile Erzurum hâkimi arasında anlaşma sonuçlandıktan sonra varabildiler; Keykubad'ın elçilerini, Celaleddin aşağılayarak kabul etti, getirdikleri hediyelere önem vermedi.[47] Elçilerinin geç kaldığını haber alan Selçuklu sultanı, pervanesi Kâmyâr'ı Ahlat'a gönderdi, yine de olumlu bir sonuç almadı. Nesevî'nin Keykubad'ın mektubuna yanıt vermek üzere gönderildiğini söylediği, taşt-

46. Nesevî, 47, 69, 74, 84; İbn Bîbî, s. 154-157 (Mücîreddin Tahir tarafından getirilen mektuptan söz eder).

47. Nesevî, 84; İbnü'l-Esir, s. 319; Vartan, *JA*, 1860, çev. Dulaurier.

dâr* Cemaleddin Faruk yönetimindeki bir Hârizm elçi heyeti Keykubad'a geldi; İbn Bîbî ise aksine eski elçinin geldiğini söyler,[48] ama ne olursa olsun bu girişim de olumlu sonuçlanmadı. Erzurum'dan geçen Keykubad'ın elçilerinin Cihanşah'a tutumunun tehlikelerini anlatmaya çalışmaları da sonuç vermedi. Bu durumda Kâmyâr'ın bir an önce gidip efendisine tehlikenin eli kulağında olduğunu haber vermekten başka çaresi kalmamıştı.

Keykubad, durumu hemen kavrayıp bir taraftan Erzincan'a çaşnigir Çavlı komutasında iki bin süvari gönderirken,[49] diğer taraftan da Kâmyâr'ı o sırada Harran'da bulunan el-Kâmil ve el Eşref'e gönderdi. Elçisi, onlara Celaleddin ile anlaşmanın asla mümkün olmadığını ve hemen Hârizm karşıtı bir ittifak kurulması gerektiğini açıkladı. Zaten Hârizmlilerin kurbanı olan el-Eşref bu öneriyi kabul etti; ailesindeki bütün emirlerin hâmisi olmayı isteyen ama bunu zahmetsizce yapmayı düşünen el-Kâmil ise II. Friedrich'in Haçlıları ile savaştığından, el Eşref'e ancak Halep'teki Meyâfârikîn Emiri Gâzi'nin kuvvetleriyle bazı ikinci derecedeki Eyyubilerin yardımlarını sağlayabildi. Halep Kürtleri ve Arap hafif süvarileri dahil Eyyubi ordusu seçkin 5.000 kişiden oluşuyordu. Keykubad, değerlendirmelere göre 12.000 - 20.000 adama sahipti ve vasalları yahut zoraki müttefikleri olan Kilikya Ermenileri ile Franklardan da yardım alacaktı; Çavlı da hudutta ona katılacaktı. Celaleddin'in ise Anadolu'da 100.000 adamı olduğu söyleniyordu; yani sayıca üstündü.[50] İttifak kuvvetleri Elbistan yoluyla Sivas civarında birleşti, Suriye ordusu geldi ve Keykubad ile el-Eşref arasında bol törenli bir

---

* İslam devletlerinde yemekten önce ve sonra hükümdarın elini yıkarken ve abdest alırken leğen ibrik getirerek hizmette bulunan ve hükümdarın elbise, kılıç ve oda takımlarını korumakla görevli kişi. Devellioğlu, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat. ed.n.

48 Büyük olasılıkla iki elçi heyeti söz konusudur; tâştdâr'ın yanındakilerin isimleri iki yazarda birbirini tutmuyor.

49 Nesevî, s. 196 vd.; İbn Bibi, s. 159 165; *Tarih-i Selçuk*, 16a /34'e göre Celaleddin hutbenin kendi adına okunması ve paranın kendi adına basılmasını istedi. Hârizmşah'ı yolundan çevirip Keykubad'a karşı harekâta sürüklemek için entrika çeviren ise Burak Hâcib Kirmânî'dir.

50 Mübarizeddin İsa ve Kemahlı Nureddin ile birlikte. İbn Bîbî, s. 165; Nesevî, s. 200; İbnü'l-Esir, s. 320; Sibt b. el-Cevzî, s. 436; Gottschalk, *WZKM*, s. 56, 1960, s. 55-67'de İbn Nâzif bir tanığın ayrıntılı öyküsünü anlatıyor; Abdüllatif el-Bağdadî'nin tanıklığının bir diğer öyküsü ise otobiyografisindedir, benim yayınım, *BEO* 1970 içinde.

görüşme yapıldı. Rükneddin Cihanşah, Celaleddin'e kendisine karşı kurulan bu ittifakı haber verdi. Hârizmşah, bu sırada Malazgirt'i kuşatmıştı. Önce olarak Erzurum hâkimini, düşman kuvvetlerinin birleşmesini önlemek amacıyla Harput'a doğru gönderdi; fakat hasta olup onu takip edemedi; Cihanşah'ın kuvvetleri de, birleşmeyi önleyecek kadar ileri gidemediler. Kuşatmayı sürdürme işini vezirine bırakan Celaleddin, duruma hâkim olmak için, kuzeyden Selçuklu toprağına geçerek Erzincan üzerine yürüdü, sonra bu kenti de geçip Sivas yolu üzerindeki otlak bir havza olan Yassıçimen'i savaş alanı olarak seçti. Yolda bir Selçuklu öncü kuvvetini tamamen yok etti (24 Ramazan). İttifakın asıl kuvvetleri Erzincan Akşehir'i yoluyla savaş alanına geldi. Çarpışma 25 Ramazan 628/29 Temmuz 1231'de başladı. Art arda üç gün sonuç alınamadı; bir anda ittifak güçleri başarı gösterir gibi oluyor, onu hemen düşmanın yenilmezliğinin bir kanıtı izliyordu; Celaleddin alıştığı şekilde savaşırken, el-Eşref onun zayıf noktalarına dikkat ediyordu. 28 Ramazan/1 Ağustos'ta son çarpışmalar yapıldı. Savaşa katılanların sonradan anlattıkları her birinin ayrı ayrı gururunu okşayacak öyküler içerir. Suriyelilerin öyküsüne göre, Selçuklu ordusu kötü bir durumda iken el-Eşref'in kuvvetleri savaşı kazanmıştı. Bu kuvvetlerin savaştaki rolleri belirleyici olmuştur ve el-Kâmil'in biraz sonra göreceğimiz girişimi de bu yüzdendi. Celaleddin yenilmişti, Eyyubilerin çadırına doğru hücum ettiklerini görünce çılgına dönüp hazinelerini terk ederek kaçtı, Malazgirt kuşatmasını kaldırdı, Ahlat'ı terk etti, ta Azerbaycan'a kadar geri çekildi. Dar vadilerde, dere yataklarında ve harabe haline gelmiş evlerde takip edilen Hârizmliler kitleler halinde katledildiler. Bu katliamdan (şüphesiz müttefikleri olan) Trabzon'a sığınan üç bin kadarı kurtuldu. Sağa sola dağılmış olanlar da Celaleddin ile birleşme olanağı kalmadığından bir sorun teşkil etmediler. Devasa bir ganimet ve bütün pazarları dolduran sayısız esir elde edildi. On yıldan beri bütün İran'ı titreten bir adamın ve ordunun uğradığı bu büyük mağlubiyetin etkileri de çok büyük oldu. Müslümanlar kadar, Hıristiyanlar da Keykubad'ın bu zaferini kutlamakta birbirleriyle yarıştılar.[51]

51 İbnü'l-Esîr, XII-320; Abdüllatif (o sırada Erzincan'daydı), Zehebî'nin tarihinde zikrediliyor, 627 yılı (*BOE*, XV, 1955-57'deki makalem); İbn Vâsıl, *Müferric*, IV-297vd.; el-Adîm, III-204; İbnü'l-Amîd'de 627 yılı; Sibt b. el-Cevzî, s. 436-37 (Savaş alanını Ve're yakınında Vete diye isimlendirir); Bar Hebr., s. 395; *Chron. An. Syr.*, s. 176 / par. 523; Guiragos, JA, 1858, s. 208-9'da; Brosset, *Géorgie*, I-537; Cuveynî, s. 181 (ed. ve çev. Boyle); Nesevî, 89; İbn Bîbî, 168-175 ve Şemseddin Cuveynî'nin

Keykubad için, Hârizmlilerin mağlup olmasının en yararlı sonucu Erzurum Beyliğini topraklarına katması oldu. Savaş kargaşası içinde Cihanşah esir edilmişti. Keykubad, el-Eşref de yanında olduğu halde kenti kuşattı; bir yerden yardım beklemeyen ve beyleri esir olmuş Erzurum'un ileri gelenlerini temsilen cândâr* Hüsâmeddin, sultan ile görüşmelere başladı. Bu arada el-Eşref de eski müttefiki için şefaat diledi. Cihanşah, eski beyliğine karşılık, galibin topraklarının ortasında Aksaray ve Eyübhisar'ı iktâ olarak aldı. Bu kez, Erzurum kimseye has olarak verilmedi; doğrudan yönetilmesi yeğlendi. Türk akınlarının ilk kez başladığı dönemlerde, yani iki yüz yıl önce Bizans İmparatorluğu'nun bu akınları önlemek için Batı Ermenistan'a genişlemesi gibi, bugün de Selçuklu devleti, İran'daki kargaşa yüzünden ve Moğolların yaklaşmasını önlemek için aynı yönde genişliyordu. Ama bu genişlemenin bir yararı olmayacağını gelecek gösterecekti.

Bu arada el-Eşref, Gürcülerin bazılarına göre mecbur olduğu için, bazılarına göre de geleneksel hırslarından dolayı Hârizm saldırısına katılmalarının intikamını almak için bir Gürcü kentini aldıktan sonra Malazgirt ve Ahlat'ı yeniden fethetti; bu seferine çaşnigir Mübarizeddin Çavlı komutasında 5.000 Selçuk süvarisi de katıldı. Tam bu sırada daha önce sözünü ettiğimiz Alâiye'deki acil durum ortaya çıkmış ve Keykubad'ı hızla o bölgeye gitmek zorunda bırakmıştı. Azerbaycan'dan gelen Moğol kuvvetleri, Selçuk kuvvetlerinin dağınık olmasından ve aynı zamanda Hârizmlilerin yenilmesinden yararlanarak Ermenistan sınırını geçip Sivas eyaletindeki Ribâtü'l Ahmed'e, Harput ve Malatya kapılarına kadar bir akın yaptılar. Sultan, Kâmyâr'ı kendi muhafız kuvvetlerindeki köleler ve yataklarla birlikte Moğollarla çarpışmak için gönderdi, ama düşman yok olmuştu.[52] Sultan, Erzurum'a yerleşen Çavlı aracılığıyla sınırını korumak için gerekli çalışmaları yaptırdı; gelecek için alınması gereken önlemleri aldı. Sultan, Cihanşah'ın eski müttefiki, Hârizm-

mektubu, s. 181; Eflakî, I-38'de, öncü kuvvetlerin arasındaki Keykubad'ın Bahaeddin Veled'in bir mucizesiyle kurtulduğuna inanır; Gottschalk, *WZKM* 56, 1960 içinde İbn Nazîf.

* Muhafız. ed. n.

52 İbnü'l-Esîr, s. 320; Sibt b. el Cevzî, s. 437; Abdüllatif, agy.; Nesevî, 89 sonu; İbn Bîbî, s. 175 178 ve 182-3; Bar Hebr., s. 395'de Keykubad'ın Cihanşah'ın bir kızkardeşiyle evlendiğini ve sonra onu ve Cihanşah'ı öldürdüğünü söylüyor; Nesevî de Erzurum Beyi'nin öldürüldüğüne inanıyor; İbn Bibi ise öldürme olayını yalanlıyor, en azından hemen olmadığını söylüyor.

[illegible] vasalı Gürcüleri, Moğolların suç ortağı veya onlara engel olmayanlar diye görüyordu; ne olursa olsun sultanlığın koruması altına girmelerinde yararı vardı ve hiç şüphesiz Ermenistan'da son Hârizm ve Moğol yağmalarının kayıplarını Gürcistan'da ele geçireceği ganimetle kapatmak da hiç fena bir düşünce değildi. Büyük sayıda kuvvetler yola çıktı. Gürcü toprakları istila edildi, bir hafta içinde Hâh ve Nahâh müstahkem kalelerine kadar, otuz hudut kasabası düştü. Kraliçe Rusudan'ın Hârizmliler ve Moğollar tarafından arka arkaya yıkılıp yakılan zavallı ülkesini, bir de Selçuklular ile savaşarak mahvetme gibi bir arzusu olmadığı muhakkaktı. Daha önce Erzurum Beyi ile yaptığı anlaşmadaki ittifaka onun yerine Selçukluları almayı denedi; Tuğrulşah'ın oğlundan olan kızıyla Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'in evlenmesiyle pekişecek bir yakınlaşmayı önerdi; olay ilke olarak böylece sonuçlandı ama evlenme daha sonra gerçekleşti. Ordu Erzincan'a geri döndü.[53]

Bu arada, Selçuklu Ermenistanı, birbirini izleyen yağma ve savaşlardan çok etkilenmişti. Kıtlık hüküm sürüyordu.[54] Diğer taraftan el-Eşref, yakılmış yıkılmış en doğudaki eyaletlerini kendi kaderleriyle başbaşa bırakmışa benziyordu; bundan sonra ancak Suriye ve Diyar-ı Bekr ile uğraşacaktı. Bu durumun, Selçuklu topraklarının savunulmasında da zararlı etkileri olabilirdi. İbn Bîbî'ye inanmak gerekirse, bu sebeple veya daha basit bir açıklama ile, yalnızca Hârizm tehlikesinin kesintiye uğrattığı doğuya doğru genişleme politikasını tekrar ele almak için uygun fırsatı bulduğundan, Keykubad, Kâmyâr'a "Bitlis'ten Tiflis'e" bütün ülkesinin örgütlenmesini üstlenmesi emrini verdi ve Kâmyâr Ahlat'ı işgal etti. Bütün doğu eyaletlerinde alınan önlemlerin kapsamı, kesin olarak buraların sahiplenildiğini kanıtlıyordu. Kâmyâr, sultanın dikkatini bu toprakların harap haline çekti. Keykubad, ölmüş veya kaçmış kişilerin mallarının tespiti, bu toprakların yeniden dağıtımının yapılması ve şimdiki sahipleriyle çiftçilere erzak ve gereç yardımı verilmesi, kalelere komutanlar atanması, vb için sâhib Ziyaeddin Kara Arslan'ı, müstevfî Saadeddin Erdebilî'yi, Kadı Şeref'in oğlu pervane Taceddin'i bölgeye gönderdi. Bu önlemler Errn ve Gürcistan'dan kaçakların geri dönmesine neden oldu ve Sinâneddin Kaymaz bütün doğu bölgesinin serleşkeri atandı.[55]

Bütün bu önlemlere karşın, bu bölgede gereken sayıda askeri güç sürekli bulundurulamıyordu; bu arada asayişi bozan ve amaçsızca dolaşan Hârizmli

53 İbn Bîbî, s. 183-185; *Tarih-i Selçuk*, 22a / 46; Brosset, *Géorgie*, s. 501.
54 Bar Hebr., s. 397, 401.
55 İbn Bîbî, s. 185-187.

çeteler de eksik değildi. Bunlar savaşçı ama şaşkın eski askerlerdi, kendilerine bir parça güvenlik sağlanırsa ilk hizmet önerecek kişiye kiralanmaya hazırdılar. Ahlat'ın güneyindeki Tatvan'da bulunan Kırhân komutasındaki bazı askerleri, Meyâfârikîn hâkimi Şihabeddin Gazi ve el-Eşref geçici olarak işe aldı. Kırhân, daha sonra Bereket, Yılan Nugu, Saruhan, Kuşlu Sangum gibi diğer reislerle birlikte, Kaymaz'ın düzenlediği bir törenle teslim oldu ve bu törende sâhib ve pervanenin önünde bağlılık yemini ettiler; adlarına düzenlenen beratlarla Erzurum eyaleti ikta olarak bu reislere dağıtıldı. Ancak bu çözümün hayal olduğu pek çabuk ortaya çıktı. Moğollar, her zamanki gibi Mugan'daydılar. Bu Moğollardan 700 kişilik bir kuvvet, Dogodaf/Tuğtab otlaklarında Hârizmlilere baskın yaptı. Moğollar karşısında moralleri eskiden beri bozuk olan Hârizmliler şaşırıp kaçtılar. Moğol akınlarına tamamen açık olan bu topraklarda onları tutabilmek sâhibe olanaksız geldi. Onları sultanın bulunduğu Kayseri'ye götürdü. Sultan da ülkenin içlerinde önemli toprakları ikta olarak verdi; ama her birini başka bir yere dağıttı: Kırhân'a Erzincan, Bereket'e Amasya, Kuşlu'ya Larende, Yılan'a Niğde'de ikta verildi. Böylelikle gelecekteki çatışmalarda onların kuvvetinden yararlanabilme olanağı öngörülmüştü.[56]

Yassıçimen zaferinden sonra nasıl Hârizm tehlikesi kalkıp Batı Ermenistan bütünüyle Selçuklu egemenliği altına girdiyse, Diyar-ı Bekr yöresi de Eyyubilerin eline geçti. Eyyubi hükümdarı el-Kâmil, el-Eşref'in yardımıyla Amid ve Hisnü'l Keyfa'yı Artuklulardan aldı,[57] oğlu es-Salih'in yönetimine verdi. Daha güneydeki Mardin şiddetle kuşatılmasına rağmen direndi ve mağlup hanedanın tek kalesi olarak kaldı. Bu gelişmelerden sonra Selçuklu ve Eyyubi çıkarları çatışmaya başladı; bu arada Keykubad'ın Ahlat'ı zaptetmesini, ne el-Eşref ne de el-Kâmil karşılıksız bırakabilirdi. Nureddin Zengi'den beri hiç denenmemiş olmasına rağmen, 1231 yılında el-Kâmil'in başlattığı Anadolu seferi, el-Kâmil ve yandaşlarının Anadolu'yu istila etmenin pek güç olmadığına inandıkları izlenimini veriyor. El-Kâmil bu sefere, bütün akrabalarının ve Halep hâkimi el-Aziz dahil bütün vasallarının ve nasıl yeniden anlaştıklarını bilemediğimiz Sümeysat hâkimi el-Efdal'ın kuvvetleriyle birlikte çıktı. Ama doğal olarak bu çapta hazırlıklar Keykubad'ın haberi olmadan gerçekleştirilemezdi ve o da gerekli savunma önlemlerini aldı. Hüsameddin

---

56 *Age.*, s. 187-190; *Chron. syr.*, 180 / par. 527.

57 *Oriens*, IV, s. 151'de söz ettiğim gibi, Cezerî'den çıkan sonuca göre Keykubad da onu kentin teslim alınması sırasında ziyaret etmişti.

Kaymerî ve Sire Basri'nin (?)[58] kuvvetleriyle birlikte Kâmyâr'ı, Elbistan'a giden Suriye yolunu koruyan Akçe Derbend'i korumaya gönderdi. Bu, sultana gerekli zamanı kazandırdı; üç gün sonra Hârizmli Kırhân'ın kuvvetleri dahil tam donanımlı güçlü bir ordunun başında kendisi de bölgeye geldi. Zelli yakınlarındaki Nûr Kağal'daki çarpışmalardan sonra Tuzak Dere ve Bâğbân geçitleri Selçuklu kuvvetlerince başarıyla savunuldu; el-Kâmil zor kullanarak bu geçitlerden geçemeyeceğini anlayıp Cezire'ye geri çekildi. Geri çekilirken Anzanîn Gölü (Aksu nehrinin kaynağı), Besni ve Hisnü'l-Mansûr yolunu kullandı, Hisnü'l-Mansûr onun emriyle kan ve ateş içinde bırakıldı. Süveyda'da ordugâh kurdu, kuşkusuz yeni bir hücum için hazırlık yapıyordu. Bu arada, müttefiki olan ve kenti Selçuklular tarafından kuşatılan Harput Artuklu Beyi'ne, onun talebi üzerine, Cezire'deki komutanı Şemseddin Sevâb ve Hama kenti hâkimi el-Muzaffer komutasında 3000 piyade ve 500 süvarilik bir yardım kuvveti gönderdi. Keykubad, geçitleri koruyan bütün kuvvetlerini bu kuşatma için bir araya getirmiş, ayrıca Kâmyâr'ı da Suriyelilerin olası bir geçişini önlemek için Fırat nehri kıyısındaki Birecik'e göndermişti. Harput surları altında büyük bir savaş yapıldı; savaşın sonucunda yardıma gelen Suriye kuvvetleri püskürtüldüğü gibi, bir aylık bir kuşatmadan sonra kale teslim oldu. El-Kâmil'in esir olan kuvvetleri, komutanları sultan tarafından yerine uygun bir şekilde kabul edildikten sonra, fidye istenmeksizin serbest bırakıldı. Söylenildiğine göre bu savaşlarda Selçuklu ordusundan bir tek asker öldü; o da bir Franktı. El-Kâmil'in vasalları kendileri için bir yararı olmayan bu girişimde, ona kısmen ve gönülsüzce yardım ediyorlardı. Ayrıca eğer el-Kâmil savaşı kazanırsa, Suriye ve Cezire'deki topraklarını, Anadolu'daki daha verimsiz başka topraklarla değiştirmek zorunda kalacaklarından da korkuyorlardı. Bunun gibi nedenlerle, belki de Keykubad ile gizli görüşmeler bile yaptılar. Sonunda el-Kâmil, bir daha geri dönmeyi düşünmeksizin Mısır'a çekildi (630/1233).[59]

Ertesi yıl Keykubad, Kâmyâr'ı Rakka'ya kadar olan bölgeyi, yani bütün Diyâr-ı Mudâr'ı, Harran, Suruç, Urfa, Süveyda'yı fethetmek için gönderdi.

58 Kilikyalı bir Frank mı?

59 İbn Bîbî, s. 192-196; *Tarih-i Selçuk*, 22a /46'da savaş yerine Sarmâryâ diyor; İbn Vâsıl, V-78 vd.; el-Adîm, s. 85-86; İbn Şeddâd, REI s. 117,ed. A.M. Eddé; Sadeddin, ed. Cl. Cahen, *Bull. de la Fac. Lettres de Strasbourg*, 1947, *Peuples musulmans*...'da yeniden basılmıştır, s. 324; *Vie de Dâûd*, Aya Sofya, no. 4823, 154; Sibt, s. 452-453; İbn Hazrecî, 136ab, benim "Les chroniques arabes... dans les bibliothèques d'Istanbul" adlı makalemde, *REI* 1936, s. 341.

Harran ve Urfa'nın alınması için epeyce zorlu kuşatmalar yapılması gerekti; kısmen Gürcü ve Frank askerlerinin de katkısıyla sonunda bu iki kent de teslim oldu. Savaş ganimetleri olarak hazineler, çeşitli mallar elde edildi, Urfa halkının bir bölümü de sürgün edildi. Aslında Selçukluların istila ettiği bu yerler, Suriye ve Cizre Eyyubilerinin birbirleriyle ilişki kurabilmeleri için yaşamsal önemi olan bir bölgeydi; bu nedenle el-Kâmil bölgeyi yeniden ele geçirmek için geldi ve Harrân'daki Selçuklu garnizonu kuşatmanın sonunda esir edildi.[60] Keykubad, bu cephede savaşa devam etmek isteyen Kâmyâr'ın fikrini kabul etmeyerek pervane Taceddin'in düşüncesine uyup Amid kentini fethetmeye karar verdi. Mardin hâkimi el-Mansûr'un da yardım ettiği Tâceddin bir ordu kurup kenti kuşattı; bu arada Hârizmliler, Nusaybin, Sincâr, Meyâfârikîn bölgelerini yağmaladılar, hatta eski efendileri Celaleddin'e düşmanlığını hatırladıklarından intikam duygusuyla Mardin yöresinin bir kısmını da talan ettikleri söylenir. Ama kuşatmadan bir sonuç alınamadı ve halifenin araya girmesiyle kaldırıldı. Bu arada Keykubad, bu işi bizzat yönetmeye hazırlanıyordu; çünkü el-Kâmil'e otoriter davranışı ve doğu politikası nedeniyle bir ittifak doğmaya başlamıştı. Bu ittifaka hem el-Eşref, hem de el-Aziz'in yerine geçen genç en-Nâsır'ın annesi ve naibesi olan dul karısının yönettiği Halep kenti de katılıyordu. Bütün bu olumlu koşullara rağmen kentin fethi, birkaç yıl sonra, babasının bu dileğini yerine getiren Keykubad'ın oğlu II. Keyhüsrev'e nasip olacaktı.[61]

Bunun gibi küçük sorunlara karşın, Keykubad bu sıralarda gücünün doruğundaydı. Rodos'un karşı kıyılarından Dicle'nin kaynaklarına, Eskişehir'den Ağrı Dağı'na kadar bütün Anadolu'nun tek ve tartışmasız efendisiydi. Komşu Hıristiyan prenslikleri, daha çok vasallık niteliğindeki ittifaklarla onun himayesini kabul etmişlerdi. Daha sonraları II. Keyhüsrev döneminde de görüleceği gibi, bu prensliklerde basılan paralar bu ilişkiyi kanıtlamaktadır. Örneğin aynı para üzerinde Takavor (Ermenice kral) Hetum ile Sultan Alaeddin Keykubad'ın ismi görülmektedir; ne yazık ki bu parada tarih yoktur.[62] Trabzon Rum devletinin de daha sonra oğlu zamanında, veya Keyku-

---

60 İbnü'l-Amîd'de 631 yılı; *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, s. 343-345; Bar Hebr., s. 400-401; *Chron. Syr.*, s. 178-180; İbn Bîbî, s. 199-200; İbn Vâsıl, 296ab; Sibt, s. 459; İbnü'l-Amîd, 632-33 yılı; İbn Şeddâd, *REI*, s. 117.

61 İbn Bîbî, s. 200-202; Bar Hebr., s. 402; İbn Vâsıl, 299a; Sibt, s. 460; İbn Hazrecî, 137b ; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Cemiyet*, yay. Mustafa Cevad, Hicrî 1351, s. 91.

62 Ahmed Tevhid, no. 305-306; K.J. Basmadjian, ***Numismatique générale de l'Arménie***,

bad döneminde Erzurum'un alınmasından ve Gürcülerle olan anlaşmadan sonra vasallığı kabul ettiği düşünülebilir.

Ne var ki, arka planda Moğol tehdidi de görülmeye başlamıştı. Moğollar Celaleddin'i yurdundan ederek Anadolu'yu istila etmeye itelemişlerdi; o bu amacını gerçekleştirmek isterken yenilmiş ve ve bu mağlubiyet kesin olarak onun sonunu hazırlamıştı. Bu olaylardan biraz sonra, Sivas ve Malatya kapılarına kadar ilerleyen Moğol müfrezelerinin fetih amacı taşımayan ama çok tahrip edici olan akınları görüldü. Bu olayların bir yandan Keykubad, diğer yandan Gürcüler ve Eyyubiler arasındaki ilişkiler üzerinde derin etkileri vardı. Moğolların bu akınlardan vazgeçmeleri için onlara bir vergi ödenmesi bu aşamada söz konusu olmadı, ama onlar da Selçuklulara sığınmış Hârizmlilere karşı Dogodaf'ta yeniden göründüler; bunun üzerine daha önce sözünü ettiğimiz gibi Hârizmliler Selçuklu devletinin daha iç bölgelerine yerleştirildiler. Moğollar Selçuklu topraklarına bütün güçleriyle saldırmadılarsa, bunun nedeni, o sıralarda Gürcistan'ı tam anlamıyla egemenlikleri altına almaya uğraşmalarıdır. Yukarıda değindiğimiz akınları ise yıldırma ve yağmalama amaçlıdır. 1236'da Moğollardan Selçuklulara bir elçi heyeti geldi. Heyette iki Moğol, Bedûn ve Aramtay elçi olarak görev almışsa da gerçekte asıl önemli olan kişi, eski İran emiri ve şimdi tüccar olan Şemseddin Ömer Kazvînî idi. Bu zat, Moğollardan kaçıp Erzurum'a sığındıktan sonra düşünüp taşınıp Moğollara yanaşmaya karar vermiş, hizmetlerine girmişti. Bu elçilerin söylediklerine göre, Büyük Kağan, periyodik olarak kendisine verilecek olan vergileri getirecek bir Selçuklu elçisinin atanmasını istiyordu.[63] Aslında uzun yıllar bir olay çıkmamıştı; sebebi de İran Moğollarının kendi iç sorunlarıyla uğraşmalarıydı. Keykubad, nazik bir yanıt hazırladı, ama bunu göndermek ardılına nasip oldu, çünkü 4 Şevval 634/31 Mayıs 1237'de öldü.[64] Ancak ölümünden iki yüzyıl, hatta üç yüzyıl sonra bile, geçmişlerini

Venedik 1936 (Ermenice) ve P. Bedoukian'ın American Numismatic Society'nin çıkardığı *American Numismatic Society Museum Notes* 7, 1957 içindeki "The bilingual coins of Hethoum I[er] -1226-1270-, King of Cilician Armenia" isimli makalesi.

63 İbn Bîbî, s. 190-91, 202vd.; *Tarih-i Selçuk* Keykubad'ın, İran'da isimleri bir süre sonra tanınacak olan Mengütimur ve Muğultay isimli komutanların yönettiği Moğol güçlerini yok ettiğinden söz eder.

64 İbn Bîbî, s. 205-206; Keykubad'ın ölümü İbn Şeddâd, 83a'da da anlatılır; *Tarih-i Selçuk*'a göre Keykubad, oğlu Keyhüsrev'in emriyle zehirlenerek ölmüştür.

Selçuklulara bağlamak isteyen birçok küçük hükümdar, kendi hükümdarlık unvan ve haklarının Selçuklu hanedanının büyük sultanına kadar dayandığını iddia ettiler.

Moğol İstilasına Kadar II. Keyhüsrev'in Saltanatı

Keykubad'ın ölümünde, büyük emirlerin ne kadar güçlü oldukları bir kez daha görüldü. Onun üç oğlu vardı: İzzeddin, Rükneddin ve Keyhüsrev. İlk ikisi Eyyubilerden olan karısından doğmuştu ve Keykubad, büyüğü İzzeddin'in kendinden sonra sultan olması için etrafındaki kişilere yemin ettirmişti; ancak çocuklarının en büyüğü Keyhüsrev'di. Ettiklere yemine karşın, emirler tahta Keyhüsrev'i geçirdiler. Altun Aba, Taceddin, Saadeddin Köpek gibi bazıları zaten Keyhüsrev'i istiyorlardı; Kâmyâr ve Kırhân gibi diğerleri ise İzzeddin'in zayıflığını görüp onlara katıldılar.[65] Bu koşullar altında yeni sultanın tahta geçmesinden hemen sonra, hükümdarın yakın çevresindeki emirler arasında kanlı bir rekabet savaşı başladı. Ancak, görünüşte de olsa, en azından Keykubad'ın genişleme politikasının sürmesi açısından, dış ilişkilerde bir değişiklik görülmedi.

Keyhüsrev'in çevresinde bulunan kişiler arasında onu en çok etkileyen, hırslı bir kişi olan Saadeddin Köpek'ti.[66] Bir parça dengesiz olan hükümdarı, saltanat kavgası sırasında ilk andan itibaren kendini desteklemeyen emirlerin hâlâ kendisine düşman olduklarına kolaylıkla inandırdı. Köpek'e göre bunların en tehlikelisi, arkasındaki güç nedeniyle Hârizmlilerin komutanı Kırhân'dı; Keyhüsrev onu tutuklattı ve Zamandu kalesinde hapsetti. Doğal olarak kendilerini tehlikede gören Hârizmliler, Arabkir yoluyla Fırat'ın öte yakasına geçip kurtuldular; kaçarken de yolları üzerindeki her yeri yağmaladılar. Hârizmlilerin başka hükümdarların emrine girmesini istemeyen sultan, Kâmyâr'ı onları yakalamak ve geri getirmek üzere gönderdi, ama bu girişimi işe yaramadı. Malatya serleşkeri Ertokuş, Harput yakınlarında onların önünü kesmek istedi; bu arada kendisine Harput subaşısı Seyfeddin (veya Şemseddin) Bayram'ın kuvvetleri de katıldı. Ertokuş, önce onlara bir elçi gönderdi, ama bu girişim sonuç vermedi. Çıkan savaşta Ertokuş esir oldu, Bayram

65 İbn Bîbî, s. 207-209.

66 Saadeddin Köpek, Keykubad'ın kâtip-tercümanıydı, sonra av törenlerinin düzenleyicisi ve sultan adına yapılan binaların yöneticisi oldu (bu görevi sırasında Keykubad'ın sarayını inşa etti); el-Kâmil ile yapılan savaş sırasında askeri komutanlardan biriydi ve Hicrî 631'de Harput kentini fethetti.

öldürüldü; Hârizmliler büyük ganimetler elde ettiler ve hemen Cezire'ye geçip Diyâr-ı Mudâr'a yerleştiler.[67]

Bu olay Köpek'e Kâmyâr ve diğer emirleri suçlama vesilesi oldu. Tâceddin'in yardımıyla önce Altınbey'i öldürttü. Oysa Altınbey, Keyhüsrev'in atabegi idi ve her zaman taraftarı olmuştu. Bu olay Şemseddin İsfahanî ve Kâmyâr'ı tedirgin etti, tetikte durmalarına neden oldu ve daha da ihtiyatlı davranan Tâceddin, Ankara'daki iktasında bir emekli gibi yaşamayı tercih etti. Ancak Köpek Akşehir'e geldiğinde, Tâceddin sultana karşı komplo kurmakla suçlandı ve kadılardan onun aleyhine bir fetva alındı. Köpek, Ankara'ya gidip onu tutukladı, kendi yandaşı kişilerden oluşan bir mahkemeye sevk etmek üzere Konya'ya getirdi. Mahkemesinden sonra tekrar Ankara'ya götürüp halkın gözleri önünde öldürttü ve mallarını müsadere etti.[68] Bu arada Keyhüsrev de Antalya'dan Kayseri'ye gelip iki kardeşinin annesini Ankara'da hapsetti ve kısa bir süre sonra da boğdurttu. İki küçük şehzade Burgulu'da göz altına alındılar. Keyhüsrev'in üç ayrı kadından, üç erkek çocuğu vardı; bu yüzden İzzeddin'in atabegi Armağanşah'a onu ve küçük kardeşini öldürmesini buyurdu; bazıları Armağanşah'ın, efendisinin haberi olmadan onları kurtardığını söylerler.[69]

Bu trajediler Keyhüsrev'in dış politikasını uygulamasına bir engel oluşturmadı; bu arada Köpek de, doğal olarak rakiplerini ortadan kaldırmanın başarısı yanında, kamuoyu nazarında da itibar kazanma ihtiyacını duyuyordu. Keykubad'dan birkaç ay sonra el-Eşref de öldü. El-Kâmil, veliahtı es-Salih lehine Şam'a el koydu. Bu olay üzerine özellikle Halep hâkimi, el-Kâmil'in kendisini gitgide daha çok tehdit eder konuma geldiğini hissetti. Keyhüsrev Halep naibesine yardım vaat edip, genç Halep Meliki en-Nâsır'ın bir kızkardeşiyle, Gaziye Hatun ile evlendi ve karşılık olarak kayınbiraderine kendi kızkardeşlerinden birini verdi.[70] Bu sırada el-Kâmil de öldü. Cizre yöresinin hâkimi olan oğlu es-Salih'e karşı, Kuzey Suriye ve Cizre bölgesindeki diğer bütün emirler hemen birleştiler. Es-Salih ve oğlu el-Mugîs doğrudan veya Halep Beyi aracılığıyla Keyhüsrev ile yeniden barışma yollarını aradılarsa da bir sonuç alamadılar.[71] Aksine Halepliler ile Keyhüsrev arasında bir anlaşma oldu; bu anlaşmaya

67 İbn Bîbî, s. 209-211; Bar Hebr., s. 403. Dudoğlu komutasında bir grup Türkmen de Hârizmlilere katıldı.

68 İbn Bîbî, s. 211-212.

69 *Age.*, s. 212-213.

70 el-Adîm, ed. Dehhan. III-236, çev. *ROL*, V-99-102.

71 *Age.*, III-238, çeviride V-104; İzzeddin b. Şeddâd, Cahen, *REI*, s. 117.

Hums hâkimi el-Mücahid, Meyâfârikîn hâkimi Şihabeddin Gazi, Mardin hâkimi Artuklu el-Mansûr da katıldı. Yapılan anlaşmaya göre Keyhüsrev'e Sümeysat ve Amid verilecekti (Amid'in eski hâkimi olan, II. el-Adil'in Mısır'da tahta çıkması üzerine serbest bırakılan akrabası gelip ülkesine yerleşti; bu durumda ister istemez ona hakları geri verildi).[72] Halep'te bu gelişmelerden sonra Keyhüsrev adına hutbe okundu ve para basıldı; bu paraların örnekleri kanıt olarak mevcuttur.[73] Köpek'in yönetimindeki bir Selçuklu ordusu Sümeysat'a doğru harekete geçti; el-Efdal'in çocukları direnmeye çalışmadılar; kenti terk ederken, yalnızca kalede bulunan bir haçı beraberlerinde götürme iznini aldılar. Bu haç onlar için bir gelir kaynağıydı.[74] Bir akınla Amid'i de almayı planladılar; ama bu sırada, es-Salih Diyâr-ı Mudâr'ı terk etme bahasına, eskiden kendisine düşman olan Hârizmlileri kendi yanına çekmeyi başardı. Onlarla çarpışmak gerektiğinden sefere devam edilmedi.[75]

Ama Köpek, rakiplerini ezmek için yaptıklarını yeterli bulup Malatya'da Kaymarî'yi tutuklattı; Kaymari canını kurtarmak için sultana olduğu kadar ona da büyük paralar vermek zorunda kaldı. Sonra Konya'ya gelen Köpek, Kâmyâr'ı hapise attırdı ve Keyâla'da öldürttü. Ancak bu anda Keyhüsrev, ya kendi kendine ya da hayatlarından endişe duyan diğer emirlerin telkiniyle Köpek'e dur demeye karar verdi. Keyhüsrev'in emri üzerine Sivas'tan gelen emir-i cândâr Karaca, emir-i meclis ve emir-i alem Togan, Köpek'i tuzağa düşürerek katlettiler. Hazinenin yönetimi Celaleddin Karatay'a, saltanat naibliği Şemseddin İsfahanî'ye, vezirlik de Mühezzibeddin Ali'ye verildi (637/1239 sonu 1240 başı?).[76]

Bu sıralarda, Keyhüsrev, babasının sağlığında karar verildiği üzere Gürcü Prensesi ile evlendi ve kısa bir süre sonra bir erkek çocuk babası oldu. Gürcistan Kraliçesi Rusudan ile bu yolla bir vasallık anlaşması yapılmasının, Moğol tehdidinin yeniden ortaya çıkmasına rastlaması ilginçtir. Bir rahibin kendisine refakat ettiği genç Gürcü prensesi, evliliğinin ilk günlerinde Hıristiyan kaldıysa da, daha sonraları İslam dinini kabul etmek zorunda kaldı. Rusudan, bu Gürcü prensesi ile yeğeni David'i de Selçuklu ülkesine göndermişti; bir süre sonra sultanın yeni karısı, David'in kontrolundan kurtulmak

---

72 *Patriarches d'Alexandrie*, s. 389.
73 Ahmed Tevhid, no. 464.
74 el-Adîm, ed. Dehhan, III-239; çeviride V-104.
75 İbn Bîbî, s. 216.
76 *Age.*, s. 216-219.

istedi ve karanlık bazı entrikalardan sonra onu kraliçe ile zina yapmakla suçlayıp Keyhüsrev'e tutuklattı.[77]

Keyhüsrev, belki Moğol tehlikesi nedeniyle, ama daha çok Cezire bölgesindeki planlarının önüne çıktıklarını gördüğü için, Hârizmlilerle arasının bozulmasını istemiyordu. Geri dönmeleri için Köpek'in düşüşünü öne sürüp onları ikna etmeye çalıştı. Tercümanı Mecdeddin, gidip Hârizmlilerin Rûm ülkesine dönmelerini istedi; Hârizmliler sadece sınır boylarındaki yağma ve yapıdu kesmeyi ve Diyâr-ı Mudâr'da es-Salih'e (o sırada Suriye'deki trajik olaylara karışmıştı) biat ettikleri gibi bu kez Keyhüsrev'e biat etmeyi kabul ettiler.[78] O zaman Keyhüsrev, bir süredir es-Salih'in Halep, Hıms, Mardin, Meyâfârikîn, Musul'daki tüm rakipleri ve Hârizmliler arasında sürdürülen ittifak görüşmelerini kesin bir sonuca bağladı. 638 yılı başlarında (1240 yazı) Erzurum'a saldıran Moğollara karşılık vermek için bir Halep kuvveti yardıma gelmişti.[79] Bu kez Selçuklu sultanı, tercümanlığını da yapan melikü'l-ümera Zahireddin komutasında 3.000 süvariyi Harput, Malatya, Elbistan ve Maraş sınırından yola çıkardı. İttifak güçlerinin Hârizmlilere karşı 24 Rebiyülahir/13 Ekim'de kazandığı zaferde bu güçlerin katkısı vardı.[80] Hârizmlilerin reisi Bereket Han'ın kendine mekân tuttuğu Harran'da Halepliler yeniliyordu; tam o sırada çaşnigir Çavlı, Niksar subaşısı Yutuş ve "Dânişmend topraklarının" diğer komutanlarının yönetimindeki Selçuklu ordusu taze kuvvetler ve kuşatma araçlarıyla gelince zafer kazanıldı. Bu arada Fahreddin Dinarî komutasındaki Kürt grupları da es-Salih'in elindeki Amid'i zaptetmek için harekete geçti. Zahireddin'in komutanlarından, Kaymaz'ın oğlu Nâsıreddin Arslan, bir Diyar-ı Bekr'li ile ilişki kurdu ve Kürt kuvvetleri savaşın ortasında kalenin bir kulesini ele geçirdiler. Bunun üzerine es-Salih'in oğlu Turanşah teslim anlaşmasını imzaladı ve o sırada Mısır'da sultan olan es-Salih de bir tazminat verilmesi karşılığında anlaşmayı onayladı. Kentin komutanlığı, candâr Mübarizeddin İsa'ya serleşker unvanıyla birlikte verildi. Yol üzerinde bulunan Süveyda da aynı günlerde ele geçirildi (633/1241 başı).[81] Bir kita-

77 *Age.*, s. 219; Bar Hebr., s. 403; Brosset, *Géorgie*, s. 501.

78 İbn Bîbî, s. 219-221; İbn Vâsıl, 23a / V-183.

79 el-Adîm, ed. Dehhan, III-240, çeviride VI-4; Bar Hebr., s. 405-406; Guiragos, s. 428.

80 İbn Bîbî, s. 222-223; krş. *Syrie du Nord*, s. 647, n. 4.

81 İbn Bîbî, s. 223-227; el-Adîm, ed. Dehhan, III-245, çeviride VI-11-13; İbn Şeddâd, *REI*, 119; Sibt, s. 487; Bar Hebr., s. 406.

bede gördüğümüz vergi afları bu fetihleri izledi.[82] İki yıl sonra, biraz sonra sözünü edeceğimiz Türkmen isyanının ezilmesinden sonra, Keyhüsrev bu fetihlerini tamamlamak istedi. Bu seferki hedefi, ittifaktan ayrılıp es-Salih ve Hârizmliler lehinde bir siyaset uygulamaya kalkışan Şihabeddin Gazi'ye karşı, müttefiklerin yararına Gazi'nin başkenti Meyâfârikîn'i zaptetmekti. Moğolların yaklaştıkları öğrenilinceye kadar kuşatma bütün şiddetiyle sürdü. Ama bu haber gelince, Selahaddin Eyyubi'nin hâlâ hayatta olan oğlu ve ittifaka Şam'dan destek gönderen Muazzam Turanşah'ın aracılığıyla acele barış görüşmeleri sonuçlandırıldı ve dünün düşmanları geleceğin müttefiki oldular (641/1243 başlangıcı).[83]

Hükmettiği toprakların alanı göz önüne alınırsa, Keyhüsrev'in babasından daha güçlü bir hükümdar olduğu düşünülebilir. Onun dönemi hakkında yazan rahip Simon de Saint Quentin, bir parça masalımsı bir anlatım içinde de yazsa, yine de çok mükemmel sayılabilecek bilgiler toplamıştır. Vasal olarak bağlı olmakla geçici ittifakları birbirine karıştırsa da, verdiği bilgiler gerçeğe yakın görünmektedir. Bu bilgilere göre, Ermenistan kralı dört ay için (belki de yalnız bir kere) 1.400 mızraklı asker göndermekle yükümlüydü; buna özerk Lampron gibi 29 diğer derebeyinin göndermekle mükellef oldukları asker sayısı dahil değildi. İznik'teki İmparator Vatatzes, zaman ve yer sınırlaması olmadan 400 asker, Trabzon 200 asker veriyordu. Halep için bu sayı 1.000'di; eğer bu 1.000 asker, Moğollara karşı yapılacak sefer için asker toplanması kapsamında düşünülüyorsa, büyük olasılıkla bu askerlerin masraflarını karşılamak için para da verilecekti. Yine aynı yazar, Ermenistan kralının veya ihtiyar babası Konstantin'in, İznik İmparatoru İoannes Vatatzes'in, sultanı çok sık ikamet ettiği Kayseri'de ziyaret ettiklerini yazıyor; ancak diğer kaynaklar bu konuyu ne doğruluyor ne de bu konuda bilgi veriyor.[84] Büyük olasılıkla bütün bu ziyaretler Moğollara karşı savaş hazırlıklarıyla ilgilidir ve biraz olağandışı bir durumu gösterir. Ne olursa olsun, Keyhüsrev, Mısır hükümdarı ile birlikte Ortadoğu'nun tartışmasız en kuvvetli iki hükümdarından biridir.

Keykavus'un tahta çıkmasından sonra İznik'teki Rumlar ile Türkler arasında barışın sürekli egemen olduğunu daha önce söylemiştik; gerçekten de

---

82 *RCEA*, no. 4800; 4200'de Mukûs adlı verginin kaldırılması.

83 İbn Bîbî, s. 228.

84 Simon de Saint Quentin'den söz eden Vincent de Beauvais, XXXI, s. 143, 144 (ed. Richard). Vatatzes ile Moğolların akınlarının arifesinde yapılan görüşmeler hakkında, krş. Gregoras *CSHB*, s. 41.

alarında bir düşmanlık olmamıştı. Buna karşılık, Keykubad ile çağdaş olan Suriyeli vakanüvis İbn Nazif, sultan ile "Leşkerî" (Teodoros Laskaris'in oğlu Ioannes Laskaris)[85] arasında 1230 yılına doğru iki savaş olduğunu, ilk savaşı sultanın kazanıp ikincisini kaybettiğini söylüyor. Anadolu Selçuklularının vakanüvislerinin ve İznik İmparatorluğu tarihçilerinin söz etmediği bu savaşlara inanmak güçtür; muhtemelen önemsiz sınır kavgalarıydı. Buna karşın, Keykubad'ın saltanatının sonlarına doğru Papa IX. Grégoire'a bir elçi gönderdiğini ve oğlu Keyhüsrev'in Latin misyonerleri hoş karşıladığını biliyoruz. Keyhüsrev 1242'de Konstantinopolis Latin İmparatoru II. Baudouin ile bir evlilik konusunu görüşmüştü. II. Baudouin bu konuyu, Fransa Kraliçesi Blanche de Castille'e açmış, bu ilişkiye Vatatzes'e karşı müşterek düşmanlıklarının yol açtığını söylemişti.[86] Moğolların gelişi her şeyi değiştirmişti; çünkü bu yeni düşmana karşı Keyhüsrev ve ardılları çok uzaklarda bulunan Frankların yardımı yerine, yanıbaşlarındaki İznik'in hemen gerçekleşecek yardımını yeğlemişlerdi; Vatatzes de o sırada bizzat Konya'ya gidecekti. Ancak arada bir gerilim olabileceğinden de şüphe etmemek gerekir; eğer Moğol istilası olmasaydı, bu gerilimin sonuçları çok önemli olabilirdi.

Bu arada bütün gelişmeler Selçuklu devletinin yapısında ve Keyhüsrev'in politikasında bazı zaaflar olduğunu bize göstermektedir; Moğol müdahalesi yalnızca bu zaafları gün ışığına çıkarmıştı; yoksa bu zayıflama işaretleri çok zaman önceden ortaya çıkmıştı ve iyice fark edilmekteydi. Bu açıdan bir kez daha dikkatimizi Türkmenlere çevirmemiz gerekiyor.

Moğolların, İran içinden geçerek Azerbaycan'a ve Gürcistan sınırlarına kadar ilerlemesi İranlıları olduğu kadar İran'daki Türkmenleri de yerlerinden etmiş, onları sürülerine Anadolu otlaklarında yer bulmaya zorlamıştı; bu durum, bu bölgelere onlardan önce yerleşmiş olanların huzurunu kaçırıyordu.[87] İleride söz konusu edeceğimiz olayların, bu göçlerin mi yoksa Anadolu Türkmenleri arasındaki kendine özgü bir değişimin mi sonucu olduğunu bilebilmek çok zordur. "Babai" adı verilen bu hareket daha sonraki yansımaları nedeniyle mümkün olduğu kadar ayrıntılı incelenmeye değerdir.

Bu hareketin ne kadar önemli olduğunu dolaylı da olsa doğrulayan bir husus, yalnızca İbn Bîbî'nin değil, Hıristiyan Bar Hebraeus'un, Suriyeli

85 İbn Nazif, krş. "Qastamûni" maddesi, s. 148.

86 F. Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores*, V, s. 421-26; Nikeforos Gregoras, Lehmann, *Die Nachrichten* içinde.

87 Brosset, *Géorgie*, I-518.

Müslüman Sibt b. el-Cevzî'nin ve özellikle Dominiken papazı Simon de Saint Quentin'in de Babaileri ayrıntılı olarak anlatmasıdır. Bilhassa Simon de Saint Quentin'in naklettiği, Batılı kronikçi Vincent de Beauvais'de olayların en mükemmel öyküsünü bulmamız da bir paradokstur.[88]

630/1233'e doğru, Orta Toroslar, Kuzey Suriye ve Fırat Vadisi'ni kapsayan Kefersud denilen bölgede halkın Baba İshak dediği, çevre sakinlerinden kiminin şarlatan kiminin peygamber kabul ettiği İshak adında biri ortaya çıktı. 638/1240'ta çevresine, doğuda Malatya, kuzeyde Amasya ve güneybatıda Maraş arasında kalan yöredeki herkesi endişelendirecek kadar mürit topladı; bu arada şu veya bu yolla Hârizmlilerden de yararlandığı bir gerçektir. Ona karşı muhtemelen Germiyanların başı olan Muzaffereddin bin Alişir gönderildi; Baba İshak, Malatya yakınlarında onu iki kez yendi. Daha sonra Sivas yakınlarında iğdişbaşı Hürremşah'ı perişan etti. Kubâdâbâd adasına [Beyşehir Gölünde] çekilmiş olan Sultan, bu kez, paralı askerlerden oluşan ve Simon de Saint Quentin'in de içinde bulunduğu bir Frank kuvvetinin de yardım ettiği Armağanşah'ı isyanı bastırmakla görevlendirdi; bu kuvvetler Baba İshak'ı bir mağarada kuşattılar ve öldürdüler. Ama asilerin bir bölümü batıya, Kırşehir'e kaçarak kurtuldu ve her yerde terör estirdiler; yok edilmeleri iki yıl sürdü. İshak'ın öğretisi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz; bildiğimiz tek şey Allah tarafından gönderilen Baba Resul olduğunu söylediğidir (Simon de Saint Quentin, Baba Resul sözcüğünü "Paperoissole" diye yazıyor). Diğer taraftan, Orta Asya'dan yeni gelen Türkmenler arasında, Ahmed Yesevî geleneğini sürdüren Baba İlyas adlı kişiye büyük saygı gösterildiğini biliyoruz. Baba İshak ile Baba İlyas arasında ne gibi ilişki vardır? Bu sorunla daha sonraları yine karşılaşacağız.

İşte tam bu sırada Moğollar gerçekten geldiler. Büyük Kağan Ogoday'ın yerine kimin geçeceği konusundaki kargaşa, akınlarını bir süre geciktirmişti. Rusya'da bulunan Büyük Kağan Batu'nun uzaktan gözetimi altında, görünüşte hasta bir kişi olan Curmagun'un, ama gerçekte Baycu'nun komutası altında yeniden göründüler. 1242-43 kışında diğer Moğol kuvvetleri Yukarı Mezopotamya'ya girerken, Baycu Erzurum'a hücum etti. Her zaman olduğu gibi, Moğol hücumlarının yoğunluğu ve şiddetine ihanet de eklenince

---

88 İbn Bîbî, s. 219, 227-232; Simon de Saint Quentin, 139-140 (ed. Richard, s. 62-65); Bar Hebr., s. 405; el-Cevzî, 733 / 483; bkz. *Turcica*, I, 1970 içindeki "Bâbâ Ishaq, Bâbâ Ilyâs, Hadjdjî Bektash et quelques autres" isimli makalem ve Ernst Werner, *Das Gebürt...*, 1966.

"Tatarlar" şehri hiç kuşatmadan ele geçirdiler; ihanet olmasaydı, bu mevsimde ve bu yükseklikte (1.000 metreden daha yüksek) bir kuşatmayı sürdürebilmek çok zor olurdu. Erzurum'u alınca Anadolu'nun anahtarını ele geçirmiş oldular, ilkbaharda da Anadolu'yu istila ettiler. Önceleri tehlikeyi pek ivedi görmeyen Keyhüsrev, bu yeni durum karşısında yalnızca uzakta olan kuvvetlerini yanına çağırmakla yetinmeyip para ve armağanlardan da yararlanarak vasallarından ve müttefiklerinden mümkün olan en büyük yardımı istedi, hatta bu talebini gelen tehlike nedeniyle yeni barıştığı eski düşmanlarına bile iletti. Yardım istedikleri arasında Meyâfârikîn hâkimi Gazi (yardımını önlemek için Moğollar kentini elinden aldılar), Halep, Trabzon, İznik (?), Ermeniler ve Franklar vardı. Bütün kuvvetler sultanın da gittiği Sivas'ta toplandı. Moğolların yaklaştığı her yerde görülen panik duygusuyla, sultanlığın yarısını işgal ve yağma etmelerini beklemeksizin onları durdurmak isteyenlerin sabırsızlığı gözleniyordu. Kuvvetli ama mütecanis olmayan bir orduyla yola çıkan Keyhüsrev, ordusuna katılacak diğer kuvvetleri beklemeksizin (Ermeniler çoktan Moğolların yandaşı olmuşlardı) Erzincan eyaletinde Kösedağ geçidine doğru yürüyüşe geçti. Durum Baycu için gerçekten de çok zordu ama o, sahte bir geri çekilişi izleyen hızlı bir geri dönüş ve hücumdan oluşan denenmiş bir savaş hilesiyle düşman kuvvetlerini bozmayı bildi. 6 Muharrem 641/26 Haziran 1243 gecesi artık Selçuklu ordusu diye bir şey kalmamıştı. Sultan, Tokat'ta bıraktığı hazinesini alarak Ankara'ya kadar kaçtı, bu arada annesi de Kilikya'ya gitmişti. Moğollar Sivas'ı aldılar ve kısa bir süre mukavemet ettiği için Kayseri'yi korkunç şekilde yağmalayıp intikam aldılar. Bir an için daha fazla ileriye gitmediler; belki de diğer cephelerden daha çok uzaklaşmayı istemiyorlardı. Bu arada Keyhüsrev'in veziri de onlarla görüşme hazırlıklarına başlamıştı (bakınız s. 226). Ancak Kösedağ yenilgisi telafisi mümkün olan bir mağlubiyet değildi. O gün, Anadolu tarihinin yönü önlenemez bir şekilde değişmişti.[89]

89 J. Matuz, "Der Niedergang der Anatolischen Seldschuken bei Köseh Dâgh," *Central Asiatic Journal*, XVII, 1973, s. 180-99.

İKİNCİ KİTAP

MOĞOLLARDAN ÖNCE TOPLUM VE KURUMLAR



LATİN İMPARATORLUĞU
KARADENİZ
GÜRCÜ KRALLIĞI
Sinop
Kastamonu
Samsun
Trabzon
Kars
Konstantinopolis
Nikaia/İznik
Amasya
Niksar
Bayburt
Tokat
Erzincan
Erzurum
Sivas
Ankara
NİKAİA
Divriği
Malazgirt
Kütahya
Ahlat
Kayseri
Harput
Van Gölü
Karahisar
İzmir
Aksaray
Elbistan
Malatya
Menderes
Konya
Niğde
Diyâr-ı Bekr
Dicle
Maraş
TOROSLAR
Isparta
Ayıntab
Edessa/urfa
Larende
Adana
ERMENİLER
Antalya
Alâiye
Antakya
Halep
Fırat
HAÇLILAR
Rodos
Kıbrıs
AKDENİZ

BİRİNCİ BÖLÜM

"TÜRKİYE"NİN DOĞUŞU

Anadolu'nun bu dönemde tam anlamıyla olmasa bile "Türkleşmesi"nin çoğu zaman şaşırtıcı bir olay gibi düşünülmesi, kanımızca asıl şaşılacak husustur. Tarihin akışı içinde diğer pek çok ülke etnik niteliğini değiştirmiştir. Bize düşen görev, buna benzer her olayda bu değişimin nasıl oluştuğunu anlamak ve eğer mümkünse hangi ölçülerde ve hangi oranda gerçekleştiğini saptayabilmektir.

Anadolu'ya Türk göçünü kesin rakamlarla belirtmek kuşkusuz olanaksızdır. Bu dönemde bir anda onbinlerce, hatta koşulların sonucu olarak iki-üç yüz bin kişinin göç edebileceğini kabul etmek pek akla yakın gelmemektedir. Konuyla ilgili metinlerde çok büyük kitlelerin göç etmesinden söz ediliyorsa da, aynı dönemde savaşan büyük düzenli ordulardaki asker sayısının bile birkaç binden ibaret olduğunu anımsamakta yarar vardır. Yalnız genel anlamda ve Anadolu özelinde, bu sayısal büyüklüğü, mutlak anlamda artırmasalar da, en azından göreli etkisini çoğaltan çeşitli etkenler devreye girmektedir. Birincisi, daha önce değindiğimiz gibi, Türkler Anadolu'ya sızmaya başladığı sırada bazı istisnai yerler dışında bölgenin bütününde nüfus çok azdı. Fetihler sürerken bölgeden kaçanlar, katliamlar veya tutsak alınanlar dolayısıyla bu nüfus daha da azalmıştı. İkincisi, Anadolu'daki nüfusu oluşturan unsurlar birbirinden çok farklıydı. Toplam sayıları tabii ki yeni göçmenlerden çok fazlaydı, ama yeni göçmenler nüfusun dağınık unsurlarının her biriyle karşılaştırıldığında, yani terazinin bir kefesine gelenlerin yayılma gücü, diğerine Anadolu nüfusunu oluşturan unsurların direnme gücü konulunca, sayısal eşitsizlik önemini yitiriyordu. Rum bölgeleri, Ermeni bölgeleri, vb vardı, ama Türkler her taraftaydı. Üçüncüsü, Orta Asya'dan gelen Türklerin en büyük bölümünün Azerbaycan ve Anadolu'ya yerleştiklerine dair en ufak bir şüphe yoktur ve Anadolu'ya yerleşenlerin sayısı Azerbaycan'a yerleşenlerden fazladır. Türkler Arap ülkelerinde ya da Orta ve Güney İran'da bulamadıkla-

rı, alıştıkları yaşam koşullarına çok benzer koşulları Anadolu'da bulmuşlardı. Nihayet önemli bir noktaya yine değinelim: bir istilanın etnik etkisini, anlık statik bir olgu olarak düşünemeyiz. Bu olguda önemli olan yalnızca göçmenlerin sayısı değil, onların sosyoekonomik durumu ve özellikle evlenme ve doğum açısından, yerleşik halklarla yeni gelenlerin ilişkileridir. Yeni gelenlerin egemenliği altına giren yerleşik halklarda tutsaklık veya umutsuzluk doğumu azaltan bir etki yaratırken, istilacı halklarda geleceğe daha güvenle bakmayı, bolluğa ve başarıya çocuklarının sayısının artmasıyla ulaşılacağına inanmayı getirir, dolayısıyla yerli halkın aksine doğumlar çoğalır. Diğer taraftan ister kaçırma yoluyla olsun, ister ülkenin yeni sahiplerinin kendilerini rahat bırakmalarını sağlamak için yerli aile reislerinin rızalarıyla olsun, yerli kızlar istilacıların yataklarına girecekler ve sonuçta doğan çocuklar Türk olarak yetiştirileceklerdir; bu durumda doğurganlık açısından Türkler kazançlı, yerli halk zararlı çıkacaktır. Aynı bağlamda Türk toplumuyla bütünleşen sayısız savaş esirinin de etkisi olacağı kesindir. Bu gelişmeleri sayısal veri olarak saptamak ve daha belirgin anlatabilmek olanaksızdır. Bu tespitlerimiz belirsizlik de taşısa ve bazı durumlarda hiç şüphesiz doğruyu tam aksettirmese de, muhtemelen gelişimin genel yapısına uymaktadır. Bu ırk karışımının sonucu olarak Türk tipinin de kısmen değişmiş olması doğaldır, ancak bu değişme doğan çocukların Türk olduklarına inanmalarına ve başkalarının da onları Türk kabul etmelerine engel teşkil etmemiştir. Yaptıkları savaşlar ve bu savaşlardaki kayıplarının çokluğu, egemen halk grubunun etnik üstünlüğünü bazı durumlarda tehlikeye düşürebilir. Bu durum Kuzey Afrika'da Vandalların, incelediğimiz dönemden bir süre sonra daha az oranda da olsa Moğolların başına gelmiştir. Ancak, Anadolu Türkleri için savaşlar yöresel veya geçici de olsa hiçbir zaman böyle bir sonuca neden olacak kadar sürekli ve fazla zayiatlı olmamıştır; ayrıca dengeyi sağlayacak diğer etkenler de her zaman mevcut olmuştur.

Her ne kadar Müslüman yazarların Anadolu'dan, Selçuklular orada devlet kurduktan sonra bile, hiçbir siyasal anlamı kalmamasına rağmen "Rûm/Roma" diye söz etmeye devam ettikleri biliniyorsa da, Friedrich Barbarossa'nın Haçlılarından itibaren Batılı yazarlar bu ülkeden, Türk egemenliği altına giren hiçbir ülkeye vermedikleri bir adla "Turchia" (Türkiye) diye söz etmeye başlamışlardır.[1] Anadolu'da "Türkleşme" yoğunluğu ne olursa

1 Giesebrecht, *Geschichte;* yarım yüzyıl sonra Simon de Saint-Quentin bu isimlendirmeyi sistematik hale getirmiştir.

olsun, bu "Turchia"nın sınırları ne kadar belirsiz olursa olsun, çağdaşlarının gözünde Anadolu'nun Türk niteliğinin ülkenin bütününe damgasını vurmuş olduğu kesindir. Bu arada söylenmesi gereken bir diğer husus da, Moğol döneminden önce Anadolu'nun Türk-Müslüman halkı arasında bu Türk olma duygusunun açık seçik belirginleşmemiş olmasıdır. Ama bu, bize, söz konusu nüfusun ötekilere karşı birlikten çok, kendi içindeki oluşturucu unsurlar arasındaki ayrılıklara daha duyarlı oluşunu gerekçe göstererek yabancıların genel izlenimini geçersiz sayma iznini vermez.[2]

Bütün bunları söyledikten sonra, şimdi bir parça daha ayrıntıya girmek ve Türkleşme olgusunun daha kesin bazı niteliklerini irdelemeyi denemek önem kazanmaktadır.

Önce, büyük olasılıkla coğrafi açıdan "Türkleşme" her yerde aynı yoğunlukta değildi. Özellikle sınırlardaki olayları anlatan vekayinâmelerden de görüleceği gibi, siyasal açıdan Türk olan bölgelerin kuzey ve batıda Rumlarla güneyde Ermenilerle sınırları civarında "Türkleşme" çok yoğun yaşanmıştı (Gürcüler, Anadolu ile aralarında aşılması güç olan dağlardan dolayı, daha çok, aşılması kolay sınırlarına komşu Azerbaycanlılardan çekinmişlerdir). Anadolu'nun iç bölgelerinde de bir Türk nüfusu olduğu kesindir; eğer bundan şüphe duyuluyorsa, kanıtlayacak pek çok delil vardır. Ancak, gerçek Türkmen unsurunun, gerek kendi istekleri gerekse olayların zorlamasıyla sınır bölgelerinde yoğunlaştıkları bilinmektedir. Sanki bu yerlerin yerli dildeki adlarını hatırlayan hiç kimse kalmamış gibi, Bizanslı yazarlar da bunların yaşadıkları bazı yörelerin isimlerini Türkçe olarak verirler.[3]

Belirttiğimiz bu ayrım, sorunun etnik olduğu kadar toplumsal olduğunu da göstermektedir. Batılılar "Turchia" dediklerinde, özellikle çarpışmak zorunda oldukları Türkmenlerin ellerinde tuttukları kırsal alanlardan söz etmektedirler ve bir genelleme yaparak Arap göçebelerine özgü bir terim olan "Bedevi" sözcüğünü, bazen Türkmenler için de kullanmaktadırlar. Kentlerdeki sorun ise başkadır, biraz sonra bu sorunu da inceleyeceğiz.

Kırsal alanların Türkleşmesi esas olarak Türkmenlerin eseridir. Genellikle nüfusun çoğunluğunu oluşturanlar, bölgelere göre değişen oranlarda yerli

2 "Türk" adı, Anadolu'daki Müslümanlar arasında esas olarak kentlerde yaşayanlara değil, göçebe Türkmenlere verilen isimdi. Bu konuda özellikle *Tarih-i Selçuk*'a bakılmalıdır.

3 Özellikle 13. yüzyılın ortalarından itibaren, örneğin Anadolu yaylasının ortasındaki Çivreli Çeman gibi (bkz. Niketas, I. Kısım, 4. Böl., n. 8 ve 10).

halktı; bu halkın hepsi öldürülmüş ya da kaçmış değildi; özgür veya bağımlı olarak pek çoğu Kapadokya'da, Ermenistan'da, Anadolu yaylasının çeşitli yerlerinde kalmışlardı. Batı sınırındaki bölgelerde ise Bizanslılar, Türkmenlerle savaşıp kazandıktan sonra bile, bu yörelerin halkını çoğu zaman birliklerinde götürüyorlar ve bir nevi ***no man's land*** (insansız bölgeler) yaratıyorlardı; böylece Türkmenlerin önemi bir o kadar artıyordu. Ancak bazen Selçuklular da bu yerli Rumları topluyor ve emniyetlerini sağlayacak koşullarda başka bölgelere yerleştiriyorlardı.[4] Çözümü zor olan ana sorun Selçuklular döneminde bu Türkmenlerin niteliklerini nasıl tanımlayacağımızdır. Türkmenler katıksız göçebeler miydi yoksa artık yerleşik düzene geçenler var mıydı? Günümüz Türk tarihçilerinin gözünde bu sorunun, biraz da hatalı olarak, çok abartılı bir yer işgal ettiğini daha önce de belirtmiştik; onlara göre Orta Asya'da bile göçebelik nitelik değiştirmişti[5] (ama belki yerleşik olanlardan yurtlarından ayrılıp göç edenlerin sayısı, göçebelere göre daha azdı). Aslında, özellikle bu dönem için ana sorunu böyle koymamak gerekir. Orta Asya Türkmenlerinin iki hörgüçlü develeri vardı; bu develer, karşılıklı ticaretten dolayı, İran sınırlarındaki Arapların tek hörgüçlü dişi develeriyle çiftleşince çeşitli iklim koşullarına dayanıklı yavrular türemişti. Ancak her iki cins devenin de savaş aracı olmadığını hatırlamamız gerekir; onların sütlerinden ve kıllarından yararlanılabilirdi ama asıl işlevleri yük taşımaktı. Oysa Türkmenler için asıl önemli hayvanlar at ve koyundu. At, iki bin yıldan beri bir savaş hayvanıydı ve "İskitler"in torunu olan Türkler, atı bir savaş aracı gibi kullanmakta, özellikle onun üstündeyken ok atmakta ustaydılar. Araplar ve Bizanslılar bu yöntemi bilmiyor, uygulamıyorlardı. Koyun ise beslenme ve giyinme için yeğledikleri tek hayvandı. Yaşadıkları bölgenin iklim koşulları nedeniyle koyunlar uzun süre yaylada kalmaya mecbur olabiliyordu, ama zaten koyun ağır hareket eden bir hayvandı ve koyun yetiştirenler eğer çadırda yaşıyorlarsa iklimin elverişli olduğu her yerde, aynı topraklarda uzun süre kalırlardı. Bu bağlamda, Orta ve Batı Anadolu'daki iklim koşulları, bu çobanlara büyük sorunlar çıkarmamıştı. Bu topraklar, eskiden beri, yerleşik köylerin civarında da olsa, at ve koyun yetiştirmeye çok uygun geniş alanlara sahipti. Türk koyunu ve atı yerli hemcinsleriyle karışmış mıdır (melezleşmiş midir), yoksa [kendi soylarını koruyarak] yerli sürülerin sayısını mı artırmış-

4 Bkz. yukarıda s. 27, Niketas, Karalis/Beyşehir Gölü sakinleri hak.

5 Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, XXIV-96, 1960, s. 567-594.

ır. Yeni gelenlerin büyük bölümünün göçebe çobanlar olduğu doğrudur, ama göçebe tanımını yukarıda anlattığımız şekliyle kavramak da gereklidir. "Ormancı" ve "tahtacı" denilen Türkmenler olduğunu da ileride göreceğiz; bunların mesleği çiftçilik değilse de hayvan yetiştirmek de değildir. Hâlâ geniş ormanlarla kaplı Toroslar'da yaşayan Türkmenlerin çoğunun işi buydu; belki de ileride söz konusu edeceğimiz Ağaçeri denen Türkler, bu Türkmenlerdi. Tek başına göçebe yaşam tarzına çok az rastlanmaktadır; hemen hemen her yerde göçebelerle yerleşik çiftçiler bir arada yaşamaktadır. Yerleşik çiftçilerin büyük bölümünün yerli halk olduğuna şüphe yoktur, ama aralarında bazı bölgelerde pek çok Türkün çok eski dönemlerden beri var olduğu da unutulmamalıdır.

13. ve daha çoğu da 14. yüzyıldan kalma, hâlâ pek azı yayınlanmış vakfiyeler halkların birbiriyle zaman içinde nasıl kaynaştıklarının işaretlerini bize verir. Hatta bazı özel durumlarda, bu senetlerin yardımıyla İslamlaştırma ve Türkleştirmenin kronolojik gelişimini bile izlemek olasıdır. Ancak, bu vakfiyeler incelenirken bölgesel farklara dikkat etmek gerekir. Bu vakfiyelerde, daha uzakta kalan kırsal alana göre Müslümanların İslamlaştırma ve yerleşme yansının daha yüksek olduğu bir kentin civarındaki köy ve arazi sahiplerinin veya orada oturanların isimlerinin geçtiğine özellikle dikkat edilmelidir. Bu söylediklerimizi 598/1201'de Konya yöresindeki taşınmaz malları üzerine bir vakıf kuran Altun Aba'nın vakfiyesinde görüyoruz. Vakıf sahibi açıkça "kâfirler"in çok olduğunu söyler. Sözünü ettiği köylerin ve toprakların isimleri karışıktır; bu isimlere dayanarak sonuç çıkarmak olanaksızdır. Yerlilerin kullandığı adla anılan bir köyde Türk mal sahipleri veya Türk sekene olabilir ve yeni kurulmuş veya yeni işgal edilmiş bile olsa Türk ismi taşıyan bir köyde oturan veya oraya yerleştirilmiş yerli halk bulunabilir; ya da köyün ismi o köyün sahibi olan kişinin veya etnik grubun adından türemiş olabilir. Bütün bu olasılıklar birlikte düşünülürse sonuçta yerlilerle Türklerin birlikte yaşadığının bir göstergesini elde ederiz. 13. yüzyılın ortalarında Kayseri'nin güneyinde kurulan Karatay vakıflarının senetlerini okuyunca da aynı izlenimi ediniyoruz. Bir köyün veya bir toprak parçasının değil, kişilere ait parsellerin adının verildiği durumlarda daha kesin bilgilere ulaşılabilir. Böylece kabaca çıkan sonuç, kentsel alanda Müslümanlarla Hıristiyanların yan yana yaşadığıdır. Ama genel olarak seyyahların izlenimlerinin doğruluğundan kuşkuya düşmek için bir neden yoktur; bu izlenime göre, gerçek anlamda kırsal alan sakinlerinin büyük çoğunluğu Hıristiyandır. Biraz ileride bu konuya döneceğiz.

Karma evliliklerden daha önce söz etmiş ve bu evliliklerin Türk unsurunun Türklüğünü yitirmesine yol açmadığını söylemiştik . Çeşitli halkların gerçekte birbirleriyle ne oranda karıştıklarını bilmek çok ilginç olurdu. Kürtler bunun bir örneği olabilir ve ileride söz edeceğimiz Germiyanlar da bir başka örnek olabilir; belki Toros dağlarında bu tarz başka örnekler de vardır. Tamamen kaybolmuş oldukları düşünülemeyecek "Bulgar" kolonileri, hatta Türklerin bulduğu "Mardaitler" (?) bunu akla getirmektedir. Bu olaylarda görüldüğü gibi sorunu çözemiyor, ancak dile getirebiliyoruz. Yalnız şöyle bir saptama yapabiliriz: Türkmen hanedanlarına övgü olarak daha sonraları yazılan destanlarda, kırsal alanlarda yaşayan Müslüman unsurlar, özellikle Kürtler hakkında düşmanca duygular hiç yoktur; Türkmenlerin komutasında onlarla silah arkadaşlığı yapmak çok doğal bir davranış olarak kaydedilmektedir.[6] Sonuçta, ırkların karışmasının söz konusu olduğu örneklerde, genel olarak Türkleşmenin yararına gelişmeler olduğu kesindir. Türklerin yerli halk grupları içinde eridikleri hiç görülmemektedir; zaten bu durum, Türklerin bölgede egemen olmalarını açıklamakta da yeterli bir kanıttır. Buna karşın erkek nüfusun çoğunlukta olduğu bazı yerli halk grupları arasında zamanla bir Türkleşme görülmektedir.[7] Kentlerdeyse, daha sonra söz konusu edeceğimiz "iğdişler" vardı.

Hem Türkmen gruplarına verilen isimlerin doğru bir yorumunu yapabilsek, hem de Anadolu Selçuklularının toprak yasalarını iyi bilebilsek, Rûm Türkmenlerinin tarihini daha ayrıntılı olarak inceleyebilirdik. İkinci hususu daha sonra araştıracağız. Birincisinin yorumlanması bizi aşiretlerin örgütlenmesini anlamamıza ve Türkmen gruplarının tanımlanmasına götürür. Bu konuda yöntem olarak önemli olan nokta, Yazıcıoğlu'na inanmamamız gerektiğidir. İbn Bîbî'nin *Selçuknâme*'sinin 15. yüzyılda bir uyarlamasını yazan bu tarihçi, çağındaki Türkmen devletlerince önemli olduğuna inanılan[8] ve

6 *Şikari, Karamanoğulları Tarihi*'nin birçok yerinde, ed. Mesud Koman, Konya 1943.

7 Ortaçağın sonundan itibaren tanınmaya başlanan, Karaman eyaletinde yaşadıklarından dolayı da "Karamanlı" denilen topluluğun, Türkleşmiş yerli bir halk olması mümkündür; Türkçeden başka dil bilmemelerine karşın hep Hıristiyan kalmışlardır.

8 Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, 1983 adlı yapıtında, Osmanlılar açısından bu olaya dikkatle eğilmiş, ancak özellikle Batı Anadolu'daki Türkmen gruplarının çoğunda aynı gelişmenin görüldüğünü belirtmeyi ihmal etmiştir.

bu, şüphesiz kökenlerinin Türk Anadolu'ya kadar uzandığını kanıtlamak istediği aşiretlerin isimlerini kitabına koymuştur. Ama bu isimlerin hiçbiri İbn Bîbî'de yoktur. Bu saptamamızın doğal sonucu da, bu grupların Yazıcıoğlu döneminde kazandıkları önemi Selçuklular döneminde henüz kazanmamış olduklarıdır. Bu koşullarda, olayları incelerken o çağdaki kaynaklara, hiç olmazsa Yazıcıoğlu'ndan görece daha eski kaynaklara dayanmamız zorunludur. Orta Asya Türkleri, tıpkı diğer göçebe kavimler gibi hiç şüphesiz bir tür aşiret örgütlenmesine sahipti; ancak bu örgütlenmeyi anlamak için efsanelere dayanan tasvirlerin peşinden gitmemek gerekir. Efsaneler bize eski Oğuzların 24 boya ayrıldığını söylüyor; tarihse örneğin Dokuz Oğuz'u biliyor. Diğer taraftan incelediğimiz dönemde yazılmış hiçbir metin, Oğuzlar arasındaki gerçek aşiret örgütlenmesini bize nakletmiyor. Selçuklular döneminde efsanede söz konusu olan 24 boydan bazılarının isimlerine şurada burada rastlanıyor; ama Anadolu'da bu boylardan yalnız birinin, Karadeniz bölgesinde yaşayan "Çepni"lerin ismine tesadüf ediyoruz. Afşarlarda olduğu gibi şu veya bu kişiye atfedilen aşiret ismi, bu aşirete bağlı kişilerin örgütlenmesi hakkında hiçbir şey açıklamaz. 16. yüzyılda Yazıcıoğlunun kitabına kattığı birçok boyun adına gelince, bu isimler bir değişim ve gelişimin sonucu olup Selçuklu dönemi için bir anlam ifade etmezler. Aksine 16. yüzyılda bazı beylerin peşine takılan ve çoğu zaman bu beylerin isimleriyle anılan bu gruplar, ya dağılmışlar ya da birbirleriyle karışmışlardı.

Anadolu'da sorun şu olgudan ötürü karmaşıklaşmaktadır: Oymak adlarına ancak istisnai olarak rastlanırken (ve bu adlar 13. yüzyılda sadece bireyleri nitelemek için kullanılır), Türk istilasının başladığı 12. yüzyıl ortasından itibaren bir grup insanın adı sık sık zikredilmektedir. (Y)â(r)ûkî, yavuki ya da daha değişik biçimlerde yazılan ve kesin bir imlası olmayan bu ad hakkında, bugüne kadar hiçbir inandırıcı yorum önerilememiştir. 11. yüzyıldan başlayarak Müslüman yazarlar çoğu zaman Türkleri uç gazileri diye anmışlardı. Uç sözcüğü tam olarak sınır boylarını tanımlar ve Bizanslıların ***akritai*** kelimesiyle aynı manadadır; gazi sözcüğü ise değişik bir etimolojik anlamı taşımasına karşın Arapçadaki gâzî kelimesiyle eşanlamlı kabul edilebilir. Ama uç sözcüğünün, dildeki ne gibi bir değişiklikten sonra ya(r)uk şekline dönüştüğünü anlamak olası değildir. Bu iki sözcüğü yaklaştırmak için, pek anlamsız sayılmayacak ama yine de temelsiz bazı yakıştırmalar yapılmıştır. Bu kelîmeyle, bazen 12. ve 13. yüzyıllarda Azerbaycan'da yaşadıkları bilinen İvâî isimli boyu, bazen Selçuklularda kullanılmayan, ama Farsça navak sözcüğünden türeyen ok atıcı birlikler anlamına gelen navakîleri, bazen de

Osmanlılardan önce karşılaşmadığımız günümüzde de Anadolu'daki göçebe Türklere verilen ad olan yörük sözcüğünü bağdaştırmak isteyenler çıkmıştır. Son varsayımın tarihi açıdan bir çekiciliği varsa da, dil açısından kanıtlanması pek zordur ve diğer varsayımlar gibi o da kesin bir kanıt kabul edilemez. Sorun çözülememiştir.[9] Aşağı yukarı kesin olarak bilinen, bu kelimenin bir boy ismi olmadığıdır. Yani Türklerin Anadolu'ya nüfuz etmeleri, bütün Selçuklu fetihleri gibi belirli büyük boylarla değil karışık gruplarca gerçekleştirilmiştir. Zaten Selçuklular döneminde, Türkler arasında boya (daha sonraları örgütlenmede etkili bir rolü olan) bağlılık duygusunun çok kuvvetli olduğuna dair hiçbir kanıt da yoktur.

Eski metinlerde yine kesin olarak bir grup insana verildiği görülen tek isim, Ağaçeri kelimesidir; bu kelime ağaç adamı anlamına gelir ve önceki kelimeden daha açık seçik tanımlanmış değildir. Bu kelime, bilinen bir Oğuz boyunun adı değildir. Aradaki fonetik benzerlikten dolayı bir zamanlar sanıldığı gibi Rusya'dan Anadolu'ya getirilmiş eski bir halkın adı da değildir; üstelik Ağaçerilerinin yalnız Türk unsurlardan oluştuğu da kanıtlanamamıştır. Onlardan yalnızca 13. yüzyılda, yaşadıkları yer olarak kabaca tanımlanan Orta ve Doğu Toroslar ile Malatya'ya kadarki bölgede, hükümet güçleriyle savaşan başına buyruk kimseler olarak söz edilmektedir. Ağaçeriler, büyük olasılıkla, daha sonraları kısmen dağılan ve Moğol istilasından hemen önce, Antakya ve Halep'in kuzeyindeki sınır bölgelerinde görülen "Suriye Türkmenleri" ile aynı kişilerdir.[10] Suriye'de çağdaşları olan bir yazar onları şöyle anlatıyor:

> ... Bu Türkmenler, kentleri ve şatoları olmayan vahşi insanlardır; daima keçe çadırlarda yaşarlar. Koyun, keçi, öküz ve inek gibi uzun tüylü hayvanları vardır; çobanlar gibi yaşarlar. Hiçbir toplulukla, bu yörelerin Müslüman sakinleri veya eli silah tutan kişileriyle asla karışmazlar...

Bugün Anadolu'da birçok köy ve yer adının bilinen Oğuz boylarının isimleriyle ilişkili olduğu bir gerçektir. Tarihsel açıdan önemli olan, çeşitli dönemler arasında bir ayırım yapabilmektir. 13. yüzyılın yarısından önce konulmuş az sayıdaki yer ismini Moğol öncesi adlar olarak tanımlamak gerekir. Moğollar, Türkmenleri gerek yerlerinden atarak, gerekse beraberlerinde

---

9 Benim *WZKM* 1952'deki makalem ve Ahmet Ateş'in *Belleten* 1965'teki "Yabgulular Meselesi" başlıklı yazısı.

10 *Syrie du Nord*, s. 698. Guillaume de Tyr'in eki, *RHC*, s. 485.

sürükleyerek yeni bir göç dalgasına neden olmuşlardır; bu da bazı yörelerin eski sakinleriyle birlikte yeni gelenlerce paylaşılması sonucunu getirmiştir. Yeni gelenlerin gerek aşiret olarak gerekse toplumsal açıdan eskilerle aynı nitelikte olması mümkün değildir.[11] Daha önceleri mevcut olmayıp da, daha sonraki özel isimlerde rastlanan grupların varlığını, o dönem için, onaylamaktan kaçınmak kanımızca ihtiyatlı bir tutumdur. Diğer taraftan, bir yer adının kullanılmaya başlandığı tarih eğer saptanabilirse, bu bize yere adını veren grubun yerleşik düzene geçiş tarihi hakkında bir fikir verebilir. Belli belirli bir dönemde yaşadığı bilinen bir boyun adının bir yere verilmesi, başka kaynaklarla da doğrulandığında, yerleşim merkezinin kuruluş tarihiyle, oraya yerleşen boyun yerleşik düzene geçiş tarihi hakkında varsayımlar üretmemize olanak sağlar.[12] Yerleşik düzene geçme dönemi, bölgelere ve çeşitli Türkmen gruplarına göre değişiklik göstermektedir. Genel anlamdaki Selçuklu göçleri sırasında, saptanabilen boy adları arasında grup adlarına da, dolaylı bir şekilde kişilere atıf yapan adlara da rastlıyoruz. Ancak bu saptama bu adlardaki boyların, Moğol fetihlerinden önce Anadolu'ya yerleştikleri ve yerleşik düzene geçtiklerini kanıtlamaya yeterli değildir.

Anadolu'daki Türklerin resmen Müslüman olmalarına karşın yerli halk Müslüman değildi. Bu arada Türkleşme ile İslamlaşmayı kesin olarak birbirine karıştırmamak gerekir. Fetihler döneminde ya da daha sonraları, topraklarını koruyabilmek, iyi bir iş sahibi olabilmek, parlak bir evlilik yapabilmek veya bunun gibi nedenlerle, önceleri bazı soylu Ermeni ve Gürcüler sonra da Rumlar İslamiyeti kabul etmişlerdir. Bu olay, onların neslinden gelenlerin zamanla kültürel ve etnik açıdan Türkleşmeleri sonucunu vermişse de,[13] gerçekten Türkleştiklerini göstermez. Bunların çoğu Arapça ve Farsça bilmedikleri gibi Türkçe de bilmiyorlardı. Başlangıçta bütün ülkenin istilası sırasında, sonraları sınır akınlarıyla elde edilen ve genelde hemen azat edilen köleler de toplumun İslamlaşmış öğelerinden birini oluşturuyordu (bunları, baba adlarının yalnızca Abdullah olmasından tanımak mümkündür). Bir de daha sonra söz edeceğimiz İranlı göçmenler vardır. Bu İranlıların gittikçe artan etkisiyle, özellikle yeni Müslüman olanlar İslam dinine Türklükle en az

11 Krş. yukarıdaki Türkmen beyi Rüstem bahsi ve daha sonra söz konusu edilecek bölümler (s. 251 ve 295); ayrıca özellikle, Brosset, *Géorgie*, I-638.

12 X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: Nomadisme et vie paysanne*, 1958; *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, 1968.

13 "Pénétration...", s. 24 ve not 2; ayrıca bkz. Gayrimüslimler bölümü (s. 160).

ilişkili bir şekilde giriyorlardı. Kanımızca etnik inceleme açısından, bu söylediklerimiz yeterlidir. Kültürel ve toplumsal incelemeler yaptığımızda daha çok ayrıntıya gireceğiz.

Bütün bu söylediklerimiz, esas olarak kırsal alanlarla ilgilidir. Ancak Anadolu, eskiden de, Türkler gelip bir süre geçtikten sonra da kentlerden oluşan bir ülkeydi veya en azından ülkede önemli rolü olan kentler vardı. Doğal olarak, başlangıçta kırsal alanların tahrip edilmesi, kentlerin iaşesini aksatmış, bu da kent sakinlerinin yıkımı olmuştu. Sonra bu kentlerin yeni gelenlerce işgali, özellikle imkânı olan yerli kent halkının göç etmesine neden olmuştu; Türkmen beyleri de kentleri "kâfir yuvası" gibi gördüklerinden buralara yerleşmemişler ve kentlileri pek tutmamışlardı. Sınırlardaki belli bölgelerde, özellikle çevresindeki kırsal alanlar yakılıp yıkılmadan ele geçirilmesi olanaksız olan korunmalı kentlerde bu durum uzun süre devam etmiş veya pek çok kez yinelenmişti. Ancak tam olarak Selçuklu topraklarına katılan ve asayişin kurulduğu bölgelerdeki kentlerde ilk başta rastlanan bu durum kısa sürede değişmişti.

Doğuda, genel olarak, göçebe halkın çiftçiliğe yönelmesine rağmen, beylerinin köyden ziyade kentte yerleşmeyi yeğledikleri ve kenti yalnız çölde veya bozkırlarda sefere çıktıkları zaman terk ettikleri bilinir. Göçebe olsun olmasın Türk beyleri de kısa zamanda kentlere yerleştiler. Selçuklular geçmiş dönemlerdeki deneyimleri dolayısıyla kentte yaşamaya alışıklardı; Kutulmuş oğlu Süleyman'ın fethettiği ilk kentlerden birinde sürekli bir kadı görevlendirmeye çalıştığını görmüştük.[14] Ayrıca, kentli olmayı geciktirdiklerinde, Bizanslıların onları kentlere yerleştirdiklerini de biliyoruz. Selçuklulara göre daha çok Türkmen özelliği gösteren Dânişmendlilerin davranışları da farklı değildir. Kısa bir süre içinde kentlerin surlarını onarmışlar, kendi istekleriyle kentli olmuşlar veya eyalet valilerini, tımarlıları ve garnizonlarını kente yerleştirmişlerdi. Devletler kuruldukça, bu süreçteki Bizans ve İslam-İran etkilerinin oranı ne olursa olsun, kent -bazı bölgesel, yerli (?) istisnalar dışında- tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi, bu devletlerin hem siyasal, hem sosyal, hem de kültürel merkezi olmuştur.

Araştırmamızın bu aşamasında bizi ilgilendiren sorun bu kentlerin nüfusudur. Başlangıçta az olan kent nüfusu, Türk garnizonunun yanında değişik sayıdaki köleler, azatlılar, kentte kalmış veya oraya getirilmiş yerli halktan oluşuyordu ve eski kent nüfusu ile az çok kesin bir farklılık gösteriyordu. Bu

14 Bkz. yukarıda s. 10.

nüfusa zamanla melezler, özellikle kuzeybatıda görülen İranlılar, hatta Horasanlılar katıldı. Bu son grup 13. yüzyılda sayısal olduğu kadar toplumsal bir önem de kazandı. Aralarında Hârizmliler ve Moğollar tarafından yerlerinden edilen sivil ve dini aristokrasiye mensup kişiler vardı. Daha sonraları Moğollar Horasanlıları temsilci olarak Anadolu'ya gönderdiler. Ancak İranlı göçmenler arasında mütevazı din adamları, memurlar, sanatkârlar, tüccarlar da vardı. Kentte yaşayanlar köylerde yaşayanlarla aynı değildi. Kentlerde Türk unsurunun önemli olduğu yadsınamaz, ama tek önemli öğe Türkler değildi.Yeni rejimin örgütlenmesinde diğer göçmenler de hatırı sayılır bir faaliyet göstermişler ve Türkler üzerinde de etkili olmuşlardı. Bu konuya kültürel yaşamdan söz ederken yeniden geleceğiz; ancak burada, İranlıların Türkler üzerinde İranlılaşmaya hatta Türklükten uzaklaştırmaya kadar giden bir etkileri olduğunu şimdiden söylemeliyiz. 13. yüzyılın sonunda, bazı söyleyiş biçimlerinden hiç kuşkusuz Türk olduğunu anladığımız, *Selçuknâme*'yi yazan bir Konyalı, kitabını Farsça kaleme almıştı; "Türkler" diye hafifçe küçümseyerek Türkmenleri kastediyordu (bkz. s. 101, n. 2). Kent sakinlerini de Müslüman diye niteliyordu. Bütün çağdaşlarında görmesek bile, bu yaklaşım en azından bir belirtiydi. Halbuki bu sıralarda Mısır'da Memluklar, yerli halk karşısında kendilerini Türk duyumsuyor ve Türk olduklarını da söylüyorlardı. Oysa Anadolu'da Türk kökenli kentliler, gerçekten bu bilince sahip olmadıklarından, Türkmenlerin karşısında kendilerinin Müslüman olduklarını düşünüp çoğu zaman bu düşüncelerini Türkçe olduğu kadar Farsça da söylüyorlardı. Kesin olarak Türkleşme, tam olmasa da Moğolların egemenliği sırasında ve onlardan sonra gerçekleşecekti.[15]

Anadolu'nun, içindeki Türk unsurlarıyla birlikte düşünürsek "Türkiye"'nin, yabancılara ve özellikle Müslüman yabancılara, bilhassa da Arap dünyasına karşı bütünüyle gerçekten çok garip ve yabancı bir ülke izlenimi verdiğinden hiç şüphe edilmemelidir. 12. yüzyılda Anadolu'ya hemen hemen hiçbir seyyah gelmemiştir. Nureddin'in temsilci gönderdiği el-Belhî,[16] dönüşünde gördüğü ülkeden günümüzde Asya ve Afrika'nın en ücra bölgelerinden birine gitmiş bir seyyah gibi söz etmiştir. 13. yüzyılda halifenin elçisi İbnü'l-Cevzî'nin gezi izlenimleri de aynıdır.[17] Çok yaygın olarak kul-

15. *Tarih-i Selçuk*, pek çok yerinde.
16. Kemaleddin b. el-Adîm, *Bugye*, 23b.
17. İbnü'l-Fuvatî, İbnü'l-Cevzî'nin soyundan gelen birinin anlattıklarından söz ediyor, s. 185.

landıkları giysileri Araplarınkinden, kırsal alanlardaki giysiler de İranlılarınkinden farklıydı. Serbest bir hayat süren Türk kadınları Avrupalılar kadar Müslümanları da şaşırtmışlardı; yüzlerine peçe takmıyorlardı, en azından Türkmen kadınları öyleydi; sağlam vücut yapıları da bir başka çarpıcı konuydu. Ricoldo de Monte Croce onların birlikte oldukları kervanı durdurmaya bile gerek görmeden doğurduklarını iddia ediyor.[18]

Türk ve Müslüman unsurlar hakkında her şeyi söyledikten sonra, Anadolu'da başkalarının da olduğunu söylemenin zamanı geldi; bunlar "yerliler"di ve büyük olasılıkla nüfus içindeki toplamları Türklerin sayısından çok fazlaydı (Guillaume de Rubrouck, 13. yüzyılda oranın 10/1 olduğunu söylüyor)[19] Bu yüzyıla kadar nüfusun aynı kalması, söz konusu bölgelerde aynı miktardaki halkın yerleşik düzende yaşadığının yeterli bir kanıtı değildir; çünkü yerli halk bazen uygun koşullar ortaya çıktığı zaman geri dönmüş, kısmen terk edilmiş bölgelerde de yeniden yerleşimler olmuştu. Moğol koruması döneminde ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılında bunlara benzer durumların olduğunu biliyoruz. Buna rağmen, aksi kanıtlanmadıkça, belli bir yerli halk grubunun bugün de bazı bölgelerde mevcut olması, tarih boyunca onların bu bölgelerde yaşamış olduklarını tahmin etmemize neden olabilir. Pek tabiidir ki, özellikle bu varoluşun ayrıntılarını doğrudan kanıtlayabilmek için eski belgeleri araştırmaktan vazgeçmeyeceğiz. Biz bu "yerli"lerin varlığını, dinler arası ilişkilerin örgütlenmesi, vergiler ve toprak yönetimi söz konusu olduğunda saptayabiliyoruz.

Batı Ermenistan, genelde bir Ermeni ülkesi olarak kalmıştır. Erzurum'da bu durumun aşağı yukarı böyle olduğu söylenebilirse de elimizde bunu kanıtlayan ayrıntılı bilgiler yoktur. Erzincan'da ise bu durumdan daha eminiz; bu dönemde, Moğol egemenliği döneminde ve ortaçağın son yıllarında da, bu kent Erzurum'dan daha önemli olup Türk-Müslüman yerleşimine rağmen, her şeyden önce büyük bir Ermeni kenti olarak kalmıştı. Buna karşılık Ermenistan'ın güneyinde o dönemden beri Kürtler yaşamaktaydı. Daha batıda Bizanslıların izlediği politika sonucu Kapadokya'nın Ermenileştiğini daha önce görmüştük. Türk fetihleri, onları, zamanla bir Ermeni Prensliği şeklinde örgütlenen Kilikya'ya doğru sürdü; ancak Kapadokya Ermenilerinin hepsi Kilikya'ya gitmedi, birçoğu özellikle Orta Toroslar'da ve bu dağ silsilesini Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran güney yamaçlarında kal-

18 Ricoldo de Monte Croce, ed. Monnert de Villars.
19 Rubrouck, Bölüm LIII.

dı.[30] Monofizit patriklerinin bulunduğu manastırın Malatya'nın güneyindeki bu dağ üzerinde kalmasının doyurucu bir açıklaması yapılamamıştır. Yukarı Mezopotamya'da önemli monofizit grupları yaşadığına göre, onların bu bölgelere doğru yayılmaları gerekir diye düşünmekteyiz. Rumlara veya Helenleşmiş halklara gelince, bütün kıyı bölgelerinde ve Dânişmend topraklarından geçerek Trabzon ve hinterlandından, İsauria'nın arka bölgelerine kadar uzanan Anadolu'nun dağlık yörelerinde, Kastamonu eyaletinde, hatta Ankara'da, Ege ve Marmara Denizi'ne dökülen ırmakların yukarı vadilerinde ve Antalya bölgesinde yaşamaktaydılar. Ayrıca Kapadokya'nın göbeğinde, Anadolu yaylasının tarıma elverişli bölgelerinde ve kentlerinde çok sayıda Rum kalmıştı.

Bu saptamalarımızdan iki sonuç çıkarıyoruz ve bu iki sonuç görünüşte çelişkilidir. Bir yandan nüfusun çoğunluğunun Türk olmadığı, hatta Müslüman ve birleşmiş olmadığı kesindir. Diğer taraftan Türkiye diye bir ülkenin yaratılmakta olduğu da aynı şekilde kesindir; çünkü Türklerin siyasi bakımdan egemen oldukları diğer ülkelerden farklı olarak tıpkı Orta Asya steplerinde olduğu gibi, Anadolu'yu kendi yurtları kabul edip yerleşen bir Türk halkı vardır ve bunlar Anadolu'da yaşayan çeşitli halk gruplarının yanında, yani her yerde hazır ve nâzırdırlar. "Türkçülük", ileride yeniden göreceğimiz gibi ne bütün Müslümanları, hatta ne de bütün Türkleri niteleyen bir sözcüktür, ama diğer Müslüman ülkelerin aksine Anadolu'daki yönelim bu sözcüğün anlamında gerçekleşmiştir.

Müslüman Türkler ve gayrimüslimler konusundan daha sonra da söz edeceğiz, ancak bu dönemde pek tanınmayan Kürtlerden de birkaç kelimeyle söz etmek gerekmektedir. İran Dağları hariç Kürtler esas olarak Güneydoğu Anadolu'da, Mezopotamya sınırlarında yaşıyorlardı; belki de Türk istilası ile geleneksel yerleşim yerlerinden kısmen uzaklaştırılmışlardı. Kürtler, Selçuklu devletiyle, doğuya doğru genişlemesi sırasında birleşeceklerdir. Germiyanlar denilen özel grup için de birşeyler söylemeliyiz. Bildiğimiz, Türkmenlerle ilişkilerinin otlakları paylaşmaktaki rekabetten dolayı kötü olduğudur.

30 Dedeyan, "L'immigration des Arméniens en Cappadoce, (XIe s.)", *Byzantion*, c. 45, 1975.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK YAŞAM

Birinci Haçlı Seferinin kronikleri Orta Anadolu'da genel bir yıkıntıdan söz ederler; ancak anlattıkları 13. yüzyılda bu ülkeyi gören ve yaşadıkları çağın ölçülerine göre büyük bir refahtan bahseden diğer seyyahların gözlemleriyle çelişir. Büyük ölçüde eski bolluğa kavuşulduğu açıktır; ilk Türkmen akınlarını sebep olmadıkları sonuçlardan dolayı kınamamak gerekir.[1] Kuşkusuz Türkmenler burada yaşayan ve mevcut nüfusa göre azımsanamayacak sayıda yerli halkı öldürmüş, yerlerinden sürmüş, tutsak etmişlerdi; dolayısıyla ekili araziler terk edilmiş, sulama tesislerinin bakımı ihmal edilmişti, vb. Ama onlardan önce Orta Anadolu'nun ekonomisi az nüfuslu latifundia'lara* dayandığı için, söz konusu zıtlığın mutlaklaştırılmaması gerekir; ayrıca Türkmenler her yeri de yakıp yıkmadılar. Büyük olasılıkla daha sonra yararlanacakları meyve bahçelerine zarar vermenin bir yararı yoktu. Bir kere yerleştikten sonra yerleşik tarım alanlarını ve çevresindeki bölgeyi tahrip etmekde göçebelerin bir kazanç sağlamayacağı da açıktır. Bütün bu söylediklerimiz, Türkmen istilalarının başladığı dönemle ilgili hiçbir belge olmadığından, şüphesiz kanıtlanamayacak varsayımlardır, ama gerçek olmaları ihtimali de mantıklı ve yüksektir. Büyük koyun sürülerinin gelişi hiç şüphe yok ki merkezi bölgelerin yarı step karakterini daha belirgin hale getirmiştir, ama bundan koyun besleyen göçebelerin çevrelerindeki yerleşik çiftçilere düşman oldukları gibi basit bir sonuç da çıkarmamak gerekir. Diğer taraftan dağlık

---

1 Genel açıdan bkz. Vryonis, *age.*, bölüm 1, ancak Bizans dönemiyle farklılıklar sanki biraz abartılmış gibidir. Ayrıca, Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. I, 1243-1453, Ankara 1959.

* Latifundia: Eski Romalılardan beri uygulanan eski yöntemlerle çalıştırılan çok geniş özel mülk topraklar. -çev. n.

bölgelerin çoğundaki hâlâ büyük önem taşıyan ormanlar da göz önüne alınmalıdır. Ne olursa olsun, ilk istiladan birkaç kuşak sonrayı incelersek, tablonun bütünüyle değiştiğini görürüz. İşgalcilerin davranışlarının olumlu veya olumsuz yanlarından bağımsız olarak önce beyliklerin sonra da Anadolu'daki Türk devletinin kurulmasının ekonomik alanda yapıcı bir yönü olduğunu iyice anlamalıyız. Bizans'ın Asya topraklarında, özellikle son dönemlerde, Batı Anadolu'yu hariç tutarsak toprağın büyük bir bölümü bu topraklarda yaşamayan ama büyük toprak sahibi olan kişilerin elindeydi. Bu kişiler de mülklerinin değer kazanmasıyla, sadece bu toprakların dışında harcayacakları geliri elde edebildikleri ölçüde ilgileniyorlardı. Oysa Türkler geldikten sonra, kurdukları veya yeniden canlandırdıkları yeni merkezler sayesinde, boyutları ne olursa olsun bölgede kâr getiren bir talep doğdu.

12. yüzyılın ortalarından başlayarak, yeni bir gelişmenin işaretlerini görüyoruz. Sınır bölgeleri doğal olarak en sıkıntılı yerlerdi. Bizanslılar, bu bölgelerde hâlâ yaşamakta olan köylü bulabildiklerinde, onları tekrar kendilerine tabi kılmışlar, daha iç bölgelerde ve yeniden fethedip sağlamca ellerinde tuttuklarına inandıkları topraklarda iskân etmişlerdi.[2] Ama bu arada sultanlar da tarıma ayırdıkları topraklara, esir ettikleri ya da cezbettikleri sınır bölgesi halklarını yerleştiriyorlardı. Bu köylülerin bir bölümünün daha az vergi alan bir rejimi yeğleyerek veya Bizanslı vergi memurlarıyla büyük toprak sahiplerinin yaptıklarını düşünüp kendilerine sunulan yaşam koşullarını karşılaştırarak tercihlerini Selçuklulardan yana yapmış olmaları da olasıdır. Bizans askeri korumasının kâğıt üzerinde kalacağını ve birliklerin her koşulda, her yerde hazır ve nâzır olamayacağını bildiklerinden, Türklerle yapılan anlaşmalara zaman zaman kavgalar yaşansa da daha çok güvendikleri de düşünülebilir. Karalis Gölü'nün çevresine Rum köylülerinin yerleştirilmesinin bu konuda tek örnek olmadığına inanmak için nedenlerimiz vardır. Sultanların iç bölgelerdeki toprakların işlenmesini isteyecekleri pek doğaldır. Kentlerin oldukça geniş bir çevredeki tarımsal ürünlerin getirildiği merkezler olduğunu bir kez daha yineleyelim. Sınır bölgelerinde bazı Türkmen gruplarının bölgenin yeniden kolonileştirilmesinde oynadıkları rolü burada tekrar etmeyeceğiz. Bazen sultanlar bu grupları askeri amaçlarla yerleştirmiş olsalar da, varlıklarının en azından ekonomik bir önemi vardı. Türkmenler göçebe kalsalar da, özellikle İkinci Haçlı Seferine katılanların şaşkınlıkla ve hiç an-

2 Niketas, ve bu kitapta s. 103.

lamadan gözlemledikleri gibi, Türkmenlerle Rum köylüler arasında olağan bir alışveriş ekonomisi vardı ve bu ilişkilerin sonucunda barışçı duygular da gelişiyordu.[3]

Özellikle 13. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun ekonomik durumunu yeniden belirlemeye çalışırsak, hem tarımda, hem sanayide, hem ticarette gerçekten bir gelişme görebilir ve bu faaliyetlerin birbirlerini desteklediklerini de fark ederiz. Kösedağı felaketinden önce ve sonra birkaç yıl Anadolu'da bulunmuş olan rahip Simon de Saint-Quentin, bazı anlattıklarının masalımsı havasına ve pek inandırıcı olmamasına rağmen ülkeyi görüp tanıyan bir tanıktır. Anlattıklarının bir bölümünden Selçuklu devletinin gerek kentlerde gerekse kırsal alanda zengin ve güçlü bir görünümü olduğu anlaşılıyor. Tarım konusunda pek ayrıntı vermiyor, ama hayvancılık hakkında daha fazla bilgi aktarıyor; küçük baş hayvan sürülerini, yünlerini ve özellikle keçi yetiştirilmesi ve kıllarından yararlanılmasını anlatıyor. Bu gibi konularda, incelediğimizden biraz daha geç dönemlerin verilerinden yararlanmakta bir sakınca yoktur.[4] Moğol egemenliğinin ilk dönemlerinde Suriye veya Mezopotamya'da yazmış olan ve ülkeyi bir süre önce görmüş seyyahların verdiği bilgilere dayanan İbn Said, bu seyyahların Kayseri'den Sivas'a, Aksaray'dan Konya'ya kadar olan bölgelerde bir ürün bolluğuna tanık olduklarını söylüyor. Bu bölgelerde yollar boyunca ekili topraklar, otlaklar, özellikle bahçe ve sulama tesislerinin, kayısı, erik, armut, limon, şeftali bahçelerinin bulunduğu anlatılmaktadır.[5] Bu meyveler arasında özellikle Konya civarında "Kemereddin eriği" çok ünlüydü; adını Konya'da bahçesi olan bir emirden almıştı ve bu Kemereddin büyük olasılıkla 1200 yılından önce buralara gelen Heratlı Ali'nin de tanıdığı ve Keykubad döneminde Toros İsauria'sını yöneten kişi olmalıdır.[6] Daha sonraları Müstevfi, her yerde üzüm bağları görecek veya hayal edecek,[7] İbn Battuta da, Antalya yakınlarında gördüğü, Mısır'a kurutulmuş ihraç edilen kayısılardan söz edecektir.[8] Bu yazara göre Erzincan-Er-

3 Eudes de Deuil, ed. Wacquet veya *Patrologie latine*, CLXXXV.

4 Vincent de Beauvais'nin metni içinde Simon de Saint Quentin, böl. 143 ve şimdi, *Histoire des tartares*, ed. Richard, s. 69.

5 İbn Said; benim *Ankara D.T.C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI, 10 11, 1968'deki İbni Said'e göre Anadolu'nun tanımı hakkındaki makalemde bu kaynaktan yararlanılmıştır.

6 Ali el-Herevi, *Guide de pelerinage*, ed. ve çev. Janine Sourdel, 1953 /1957-59, s. 59.

7 Müstevfi, *Gibb Memorial Studies*'de; krş. bu kitapta s. 295.

8 İbn Battuta, ed. ve çev. Defremery-Sanguinetti, II 258.

zınım yolu üzerinde de ekili topraklar bulunmaktaydı. İbn Said'in verdiği bilgileri 14. yüzyılda yeniden yazan Ebu'l-Fidâ da pek az değişik bilgi vermekte, bu arada Malatya yöresindeki meyve ağaçlarından da söz etmekte ve ağaçların mülkiyetinin, Müslüman ülkelerdeki uygulamanın aksine kişilere ait olmamasına şaşmaktadır[9] (geleneksel hukuka göre, başkasının malı olan bir toprak parçası üzerine ağaç diken köylü, o ağacın ürününün bir bölümünü alırdı). İbn Battuta, dağlardaki ormanlardan elde edilen kerestenin Antalya ve Makri Körfezi yoluyla Mısır'a ihraç edildiğinden, İbn Said de Kastamonu'dan elde edilen kerestenin Sinop tersanelerinde kullanıldığından söz ediyor.[10] Bugün ıssız olan Barsuma Manastırı'nın bulunduğu yöreler de Suriyeli Mihail'in döneminde çok bakımlı tarım arazileriydi.

Tarım ve hayvancılık üzerine, el-Ömerî, şüphesiz 13. yüzyılda geçerli olan bazı bilgiler veriyor. Doğallıkla her şeyden önce ülkenin kendine özgü ürünlerine önem veren yazar, özellikle Akdeniz kıyılarında göze ilk çarpan meyveler olarak limon, portakal, hurma (?) ve muzdan (?) söz ediyor. Hayvancılıkta ise sığır ve at yetiştirilmekle birlikte koyun ve keçi daha önemliydi; özellikle keçilerin bir ırkının kılları ipek gibiydi ve komşu Müslüman ülkelere ihraç ediliyordu. Bal ise nefisti, şeker de vardı. Bütün bu ürünlerin fiyatları ise dünyanın geri kalan ülkelerinden çok daha ucuzdu (bu ucuzluk doğru olsa bile bolluk anlamına gelmeyebilir). Bu genel görünüme ilaveten el-Ömerî, her bölge için benzer izlenimlerini anlatmakta, bütün Akdeniz bölgesinde buğday ve arpa gibi tahılların yetiştirildiğini söylemektedir. Moğollara zorunlu vergi olarak at, katır ve koyun da veriliyordu. Kent civarlarındaki vakıfların senetleri de, bize tarımla uğraşan çok sayıda köy bulunduğunu göstermektedir.[11]

El-Ömerî'nin 14. yüzyılda birçok beylik için verdiği köy sayısına güvenmek ve bu sayıları burada veri olarak kullanmak, hele de toplayarak bir sonuç çıkarmak zordur. Her şeye rağmen edinilen izlenim, özellikle Batı Anadolu'da kırsal alanların nüfusunun yoğun olduğudur. İbn Said, Selçuklu devletinde 36.000'i harap olmuş 400.000 köy olduğunu söylüyor. Bu rakamların abartılı olduğu kesindir, ama olduğu gibi kabul etmesek bile gösterge olmadıklarını söylemek de yanlıştır. Harap köylerin toplam köy sayısına oranı (doğru ise), bir taraftan ilk dönemlerdeki yakıp yıkmalar, diğer taraftan

9 Ebu'l-Fidâ, *Géographie*, ed. Raynaud.

10 İbn Battuta, s. 258; İbn Said, *age.*, Makri Körfezi, Rodos'un karşısındadır.

11 El-Ömerî, ed. Taeschner, kitabın pek çok yerinde.

Yakındoğu'ya özgü toprak ve iklim koşulları nedeniyle sık sık başka bir yere göç için köylerin terk edildiği düşünülürse, küçüktür. Suriye'de de rastlandığı gibi Türkiye'de "Viranşehir" gibi yerleşim isimleri bu gönüllü göç olayını anımsatır. Bu göç bir yer değiştirme olarak da algılanmalıdır ve bir süre sonra aynı yerlere dönüldüğü de görülmüştür.[12]

Anadolu'daki ürünlerin çeşitleri ve sayısal önemleri ne olursa olsun, Bizans dönemindeki ürün ve hayvanlarla, görece sayılarına bakmadan, aynı olup olmadığını bilebilmek önemlidir. Acaba Türkler Anadolu bahçelerinde ve tarlalarında ürün çeşidini artırıp, örneğin o güne kadar yetiştirilmemiş İran meyvelerini bu ülkenin iklim koşullarına uydurabilmişler miydi? İstila dönemlerinde Türkmenlerin sürüp getirdikleri koyunların büyük bölümü kocaman kuyruklu koyunlardı; acaba diğer ırklarla bir karışım söz konusu oldu mu? İpek gibi kılları olan özel keçiler neyin nesiydi? Komşu ülkelerin Müslüman halkları, ulaşımın kendi ülkelerinde olduğu gibi develerle değil de öküzlerin çektiği kağnılarla yapıldığını görüp şaşırmışlardı; anlaşılan bu ulaşım şekli Türklere özgü olmayıp ülke koşullarının gereğiydi.[13] At sayısının görece fazlalığı Anadolu'da çok sayıda at yetiştiren Bizanslılardan kalma bir özellik miydi, yoksa zaten Orta Asya'da pek çok at sürüleri olan Türklerin özelliği miydi; veya her ikisinin de etkisi mi vardı? Bu soruların yanıtlanması bugün için olanaksızdır, ama yine de sorulması gereklidir ve olası çözümleri, Anadolu'nun kırsal kesiminin tarihindeki süreklilik ve kesiklilikleri anlamak için büyük önem taşımaktadır.[14]

İmalat ve yeraltı kaynaklarının işletilmesinde de benzer sorunlarla karşılaşıyoruz. Simon de Saint-Quentin, Aksaray (?) ve Sivas yakınlarında laciverd taşı (lapis lazuli), tuz ve şap ocakları, demir yatakları ve üç gümüş madeninden söz eder. Şap ile adı geçen madenlerin üzerinde biraz durmamız gerekir. Şap sorunu yalnız Anadolu'yla ilgili bir mesele değildir. İkinci derecedeki kullanım yerlerinin dışında, ortaçağda Avrupa'da boya imalatında çok kullanılan bu madde, eskiçağlardan beri bilinmekte ve Anadolu'da da şap yataklarından çıkarılmaktaydı. Bu konuda bilgimiz olmamasına rağmen, büyük olasılıkla Bizanslılar bu şap ocaklarını çalıştırmışlardı, ama ticaretinin yapılmadığı biliyoruz. Burada bir çelişki gözüküyorsa da açıklaması kolaydır. Şap özellikle

12 İbn Said, *agy.*

13 Planhol, "Le boeuf porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord", *JESHO*, XII, 1969.

14 Develer için, bkz. s. 103.

Batı Avrupa dokumacılığında kullanılıyordu; Doğu ülkelerinde, Avrupa'da bulunmayan çeşitli boyayıcı maddelerden yararlanılıyordu ve zevklerle modaları "Franklar"ınkinden farklıydı. 13. yüzyılın sonundan 15. yüzyılın ortalarına kadar, Avrupa'da tüketilen şapın tamamının Anadolu'daki yataklardan geldiği ve şap ticaretinin Cenevizlerin tekelinde olduğu çok iyi bilinmektedir. 12. yüzyılda Batı'nın Mısır'dan şap almayı denediği ise daha az bilinir. Ne olursa olsun, şap yataklarının yoğun olarak işletilmesinin nedeni, onu çok az kullanan yerli imalat değil, "Frank"ların talebidir. Bu durum Mısır için çok belirgin olup 1255'te şap ticaretinin iki İtalyanın elinde olduğunu göreceğimiz Anadolu için de farklı değildir. Şap üretiminin ne zaman ve nasıl başladığını bilmek zordur. 1236'da Marsilya kenti, Kıbrıs kralından bir ticari ayrıcalık sağladığı zaman, bu büyük adadan transit geçen mallar arasında Rum şapından da söz edilmektedir. Birkaç yıl öncesine ait bazı belgelerde Halep şapı adı altında bir alımdan söz edilmekteyse de Halep yakınlarında şap yataklarının olmadığı bilinmektedir (Halep olsa olsa Sivas şapının satıldığı bir pazar olabilir). Ne olursa olsun 12. yüzyılda şap üretimi hiç yokken, 13. yüzyılda büyük ölçüde üretim söz konusudur. Şap yatakları değişmediğine göre, Sivas şapının Colonia/Kögonya/Şebinkarahisar'dan, Aksaray şapının da büyük olasılıkla Kütahya'dan gelmesi gerekir. 1243'ten önce Frankların bu şap yataklarıyla doğrudan ilgilenip ilgilenmediklerini bilmiyoruz. Mısır'daki şap yatakları hâlâ işletiliyordu, ama Anadolu şapı da Mısır'ınki kadar kaliteliydi ve Mısır'da olduğu gibi şap hazinenin gelir kaynaklarından biri olduğu için, belki de Selçuklular şap alıcılarına biraz daha iyi koşullar sağlamıştı.[15]

Simon'un söz ettiği demir madenleri hakkında bir şey bilmiyoruz. Daha sonraları yazılmış bir metinde, İsauria Torosları'nda bir demir madeni olduğu yazılmaktadır; yüzeysel olarak işlenen ve pek önemli olmayan başka demir madenleri de olmalıdır. Sikke basımında kullanıldığından devlet için gümüş daha önemlidir. Daha sonra el-Ömerî'nin işaret ettiği gibi, Gümüşsaray, Luluve (Keykubad tarafından Ermenilerden alınan) ve Bayburt'taki (Gümüşhane?) üç gümüş madeninin Simon'un zamanındaki üç maden yatağı olması mümkündür.[16] Marco Polo ve İbn Battuta dönemlerinde Erzincan'ın ünlü bakır sanayiini besleyen bakır yataklarından ise söz edilmemektedir.[17]

15 *Rev. Hist. Econ.* 1965'teki "L'Alun avant Phocée" adlı makalem.

16 El-Ömerî, s. 35.

17 Marco Polo, çeşitli baskılarında; bu yazarın Anadolu için söyledikleri konusunda, bkz. *Revue des Etudes Arméniennes*, 1987'deki makalem.

Genel anlamda bugün de olduğu gibi, Diyar-ı bekr'in kuzeybatısında Erganîn / Ergani'de önemli bakır yatakları olduğunu biliyoruz. Bu topraklar Selçukluların eline geçtiğinde, bu maden yatağının artık işletilmemesi için bir neden yoktur. Pek çok yer adında maden sözcüğü geçmektedir, ama bu madenlerin ne zaman işletildiğini bilmiyoruz. Vakfiyelerin tanıkları arasında demirciler ve kuyumculara da rastlanmaktadır.[18]

Özellikle Moğol döneminde Anadolu'daki dokumacılık hakkında bilgimiz var. Bu sanayiin sürekliliği sorununu inceleyebilmek için bu konuda burada da birkaç söz söylemek gereğini duyuyoruz. Diğer girdiler arasında Anadolu'daki koyunların yünlerinden de faydalanan bir Bizans dokumacılığı olduğu biliniyor. Türkmenler de doğal olarak koyunlarının yünlerinden yararlanıyorlardı. Simon, kendi kullandıkları kırmızı külahları Fransa ve İngiltere'ye kadar sattıklarını söylüyor.[19] Diğer taraftan, sultanların hazinelerinin bir bölümünü oluşturan lüks kumaşların hepsi ithal malı değildi; dönemin bir yazarının dediğine göre,[20] 13. yüzyılın başlarından itibaren "Sivas halıları" Bağdatlı zengin bir tüccar tarafından aranmaktaydı. Bu arada o çağın yazarı İbn Said'e göre Aksaray da 13. yüzyılın ortalarında halılarıyla ünlüydü ve uç boylarında yaşayan Türkmenler bu halıları üretip ihraç ediyorlardı.[21] [Fransızcadaki "tapis"] "Halı" sözcüğü farklı anlamları içerir. Bizanslıların ve Müslüman devletlerin tekniğini daha önceki çağlardan miras aldıkları işlemeli lüks dokumalarla keşfi Orta Asya'da milattan sonra birinci yüzyıla dayanan, yüksek kalite yünden düğüm atılarak üretilen ve bugün "Doğu halıları" diye nitelenen halıları karıştırmamak gerekir.[22] Burada teknik ayrıntılara girmemize olanak yok. 14. yüzyılda Denizli'de Rumların ve en geç 13. yüzyılın sonlarında Erzincan'da Ermenilerin devam ettirdikleri veya yeniden kullanmaya başladıkları eski geleneksel tekniklerle, dikkate değer desenli kumaşlar üretildiğini biliyoruz. Ermenilerin daha sonraki dönemlerde ürettikleri halılar çok ünlüdür. Bazı metinler, sanki bu halıların Türkler gelmeden bir iki yüzyıl önce üretilmeye başlandığı izlenimini vermektedir. Oysa bu-

---

18 Osman Turan, *Belleten* 47 48, bu bölümde not 24 ve not 33'te de zikredilecektir.

19 Vincent de Beauvais'nin metni içinde Simon de Saint-Quentin, böl. 143 ve şimdi, *Histoire des tartares*, ed. Richard, s. 69.

20 İbn Said, Yayınlayan: Mustafa Cevad, XV.

21 Dokuma imalatının önemi, büyük kentlerdeki kaysâriyelerin gelişmesinin de sonucudur.

22 Erdmann, *Der Orientalische Knüpfteppich*, 1955.

gün elde bulunan Orta Asya dışında üretilen ilk halılar (İspanya'da benzer bir teknikle üretilenler dikkate alınmazsa), 13. yüzyılda Konya bölgesinde dokunmuş halılardır. Bu durumda yukarıda başvurduğumuz kaynakların da açıklıkla gösterdiği gibi, halı dokumacılığının göç ettikleri dönemde Türkler tarafından yeni bir teknik olarak ülkeye sokulduğu izlenimini ediniyoruz.[23] Konuya daha geniş bir açıdan bakarsak, Türkmenlerin çadırlarının kumaşlarını ve halılarını yerlilere dokutmadıkları çok açıktır. Vakıf senetleri, Müslüman isimleri taşıyan kumaş boyacıları olduğunu kanıtlamaktadır;[24] ancak 14. yüzyılda Pegolotti, Antalya pazarına Batı kumaşlarını getirmek isteyen tüccarlara kumaşları bütün işlemleri tamamlanmış olarak getirmelerini öğütlemiştir; çünkü yörede bu ham kumaşları işleyecek ve kesip şekillendirecek kimse yoktur.[25]

Yakındoğu'da eski çağlardan kalma pişmiş topraktan üretilmiş eşyanın olmadığı hiçbir ülke yoktur. Ancak, duvarların süslenmesi için yapılan çiniler özellikle İran'da gelişmiştir; bu İran kökenli çini sanatının Anadolu'da da uygulama alanı bulduğu kesindir ve 13. yüzyılda isimleri günümüze kadar ulaşan biri İranlı, biri Musıllu ve üçüncüsü belki Rum olan üç usta tarafından Anadolu'da çini üretimi yapıldığına kuşku yoktur; bu üç ayrı kökenden usta, çiniciliğin çeşitli kimselerce yapıldığının da kanıtıdır.[26] Tahta oymacılığı da, bütün Yakındoğu'da çok yaygın bir gelenektir. Bu konuda tanınmış iki ustanın birinin Gürcü, diğerinin Toroslu olması ve ormanlık bölgelerden gelmeleri şaşırtıcı değildir.[27]

Ticaret[28]

Bizans Anadolusu, bir ucu Konstantinopolis'ten başlayan, diğer uçları Suriye sınırına (Antakya ve Halep), Yukarı Mezopotamya'ya (Malatya) ve Ermenistan, Azerbaycan ve İran'a giden birçok kervan yoluyla baştanbaşa

23 Gérard de Roussillon'un romanı "Kapadokya halıları"ndan söz eder.

24 Osman Turan, *Belleten*, 1948.

25 Pegolotti, ed. Evans, 57 vd.

26 Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, 1957. Belgeler, Konya'daki sultan saraylarında ve başka yerlerde yapılan araştırmaların birçok sonuçlarıyla da tamamlanmıştır; kitabımızın "Sanat Yaşamı" bölümüne bkz.

27 Camcılık konusunda hiçbir kanıta sahip değiliz.

28 Bu konuda bkz. "La commerce anatolien au XIIIe s." adlı makalem, *Mélanges Halphen*, 1951; bu makale *Turcobyzantina*, XII (Variorum Reprints), Londra 1974'te yeniden yayınlanmıştır.

geçilirdi. Bu arada İran, Azerbaycan ve Ermenistan'dan gelen kervanlar genelde Erzurum yoluyla Trabzon'a giderler ve bu liman kentinde mallarını gemiye yükleyip, deniz yoluyla Konstantinopolis'e ulaşırlardı. Bizans Anadolusu için bu son yolla yapılan ticareti fazla abartmamak gerekir. Çünkü bu ülkenin topraklarından geçtikleri sürece, hangi yolla mal gönderildiğinin bir önemi yoktu. Bazı dönemlerde savaşlar mal akışını kısıtlamış, bazı yörelerin uzun süre ıssız kalması buralarda büyük ölçekte alışveriş olanağını ortadan kaldırmıştı. Güney kıyılarında Antalya ile Mısır arasındaki deniz ticareti belki bu iki bölgeyi birbirine bağlamış olabilir; ancak genelde Suriye veya Mısır'ın Konstantinopolis ile deniz ticareti doğrudan yapılmaktaydı. Karadeniz kıyılarında yapılan ticaret, Konstantinopolis'e yönelmekteydi;[29] Müslüman dünyasının stepler ve ormanlarda yaşayan halklarla ilişkisini ise biraz Kafkasya'dan, ama genellikle Orta Asya'dan geçen yollar sağlamaktaydı.

Elimizde bunu kanıtlayan hiçbir belge olmamasına karşın, Türk fetihlerinin ilk dönemlerinde savaşlar sonucunda çıkan genel kargaşanın geçici olarak ticaret olanaklarını kısıtladığını söyleyebiliriz. Ancak, 13. yüzyılın başlarındaki olayları, özellikle Latinlerin Konstantinopolis'i fethi yüzünden pazarın karışmasını göz önüne alırsak tam aksi bir durumla karşılaşırız. Bir taraftan tam gerçekleşmese de Müslüman dünyasıyla bütünleşme, diğer taraftan bir sarayın ve kendi içlerinde önemli merkezlerin kurulması sonucu, Türk işgali ticaretin gelişmesine yol açmıştı. Bu durum, tüccarları yalnızca "kervan yolları"na değil, iç bölgelerdeki pazarlara da çekmişti.

Ticaretin hangi hızla gelişme gösterdiği, bir başka deyişle, 12. yüzyılda Anadolu'da dikkate değer bir ticaret olup olmadığına açıklık getirmek çok zordur. Eğer Gırnatalı Ebu Hamid'in bir anekdotuna inanılırsa, yüzyılın başından itibaren Rusya'dan Anadolu'ya tüccarlar gelmekteydi.[30] İlk kervansaraylar II. Kılıç Arslan döneminde yapıldı; Konya-Kayseri yolu üzerinde hizmet veren bu keyvansarayların sayıları bir sonraki yüzyıl artmıştı. Kısmen kırsal alanlarda inşa edilen bu kervansaraylar yol üzerinde mola verecek yeterli sayıda yerleşim alanı bulunmadığını, ayrıca ticareti yeniden canlandırmak ve özellikle saraya mal getiren tüccarların güvenliğini sağlamak açısından yetersizlikler olduğunu kanıtlıyor. Suriyeli Mihail, 1135 yılında, "500

---

29 Bkz. yukarıda s. 62 ve 69 vd. 12. yüzyılda Bizans'ın kıyıları, dolayısıyla deniz ticaretini kontrol ettiklerini hatırlatırız.

30 El-Gırnatî, s. 133. 1100 yıllarına doğru, Bizans hükümeti, Konstantinopolis'te Ermeni tüccarları tutuklatmıştı.

İranlı tüccar"dan oluşan bir kervanın karda kaybolduğunu yazıyor; bu olay, ticaret isteğinin yeniden doğduğunu, ama yeni örgütlenmenin yetersiz kaldığını gösteriyor.[31]

Bu yüzyılın sonlarına doğru yeni merkezlerin çevresinde etkin ve örgütlenmiş bir ticaretin var olduğunu gösteren kanıtlar çoğalmaktadır. 1197'de Eyyubi el-Aziz, Bizans İmparatoru Aleksios Angelos'a gönderilen hediyelerle Anadolu'dan geçmek isteyince,[32] Keyhüsrev siyasi nedenlerle ona mani olmuş, buna misilleme olarak Konstantinopolis'teki bütün Selçuklu tüccarları tutuklanmıştı. 598 / 1201-2'de Konya'da eski çarşının yanında kurulacak yeni bir çarşıdan söz eden bir dini vakfın senedinde, tanıklar arasında, Konyalı bir Türk tüccarın yanında Tebriz'den gelen diğer iki tüccarın adı da zikredilmektedir.[33] Aynı dönemlerde Samsun'un birkaç yıldır Selçukluların elinde olduğunu görmüştük. Aleksios Angelos, Giresun'da batan bir geminin mallarını bulmak için[34] bu gemiyle Konstantinopolis istikametinde yola çıkan Selçuklu tebaasına baskı yapmış, onlar da sorunun çözümü için Rükneddin'e başvurmuşlardı.[35] Bu çağda yaşayan İbnü'l-Esîr'e göre 602 / 1205-6'dan daha önceki tarihlerde bile Sivas'ta Suriye ve Mezopotamya kökenli tüccarlara, hatta Karadeniz'in kuzeyinden gelen Rus ve Kıpçak (pagan Türkler) tüccarlara rastlanıyordu.[36] Sivas'ın o dönemlerde ve daha sonra uzun süre Anadolu'nun en büyük ticaret merkezi olduğu kesindir. Bu kent, doğudan batıya giden veya Suriye ve Mezopotamya'dan gelip Karadeniz'e ulaşan yolların kesişme noktasındaydı. Bu bölgede Selçuklu devletiyle Trabzon Rum devleti arasında çıkar çekişmelerinden doğan siyasi sıkıntılar yaşandığını görmüştük. Erzurum Beyliği tarafından desteklenen Trabzon doğal olarak hem İran-Erzurum-Trabzon yolunun kontrolunu tek başına elinde tutmak istiyor, hem de Latinlerin eline geçen Konstantinopolis'ten geçici olarak vazgeçen Kırımlı ve Rus tüccarları kendisine çekmeyi amaçlıyordu. Samsun'un yitirilmesi sonunda Sivas'ta çıkan krizden ve bir süre sonra Sinop'un kesin kes fethiyle bu kaybın telafi edildiğinden daha önce söz etmiştik.

31 Michel, s. 236.
32 Bkz. yukarıda not 28'de zikredilen "Commerce..." adlı makalem.
33 Osman Turan tarafından, *Belleten*, XLII 1947, s. 224 vd.'de yayınlanmıştır.
34 Bkz. yukarıda s. 62.
35 Niketas, s. 689, 699-701.
36 İbnü'l-Esîr, ed. Tornberg, XII, s. 160, 252-254.

Aynı dönemlerde Antalya'nın fethedilmesinde başka nedenler yanında ticari çıkarlar da büyük rol oynamıştı. İskenderiyeli tüccarlar, kentin Frank hâkimi Toscanalı Aldobrandi'nin keyfi olarak mallarına el koyduğundan şikayetçiydiler. Diğer taraftan başka Frankların, özellikle Kıbrıs'a yerleşmiş olanların bu Anadolu limanına, Müslümanlarınkinden farklı nedenlerle ilgi duydukları da bir gerçekti.[37] Ancak Türkler kenti fethedince, benzer nedenlerle anlaşma yoluna gittiler. 1213'te Kıbrıslılar ile Selçuklular, her iki devletin tebaasından ticaret için kendi topraklarına gelenlerin güvenliklerini karşılıklı olarak garanti ettiler. 1216'da daha resmi bir anlaşmayla karşılıklı güvenceler belirlendi; özellikle gümrük vergilerinin belirlenmesi, korsanlar tarafından takip edildiklerinde sığınma hakkı verilmesi ve iki devletten birinin "karasuları"nda batan bir geminin kurtarılan mallarına el konulmaması gibi ayrıcalık maddeleri bu anlaşmanın kapsamındaydı. Son koşula anlaşmadan önce de uyuluyordu, ama bu otomatik değildi. Anlaşma kapsamına girince zorunluluk oldu. Bu metinlerdeki koşulların, Antalyalıların Bizanslılar zamanından beri sahip oldukları bir ticaret filosuyla ilgili olduğu açıktır, ama bu filo artık bir "Selçuklu" filosudur.

Latin İmparatorluğu'nun ticaret ustaları ve Rumların rakipleri olan Venedikliler, doğal olarak Selçuklu devletiyle doğrudan ve kârlı ticari ilişkiler kurmak için can atıyorlardı.[38] Karadeniz'de de ticari ilişkilere giriştiler, ne var ki asıl ilgilendikleri liman çok eskiden beri Antalya idi. Çünkü Keyhüsrev yalnız bu limanda onlara ayrıcalık tanımıştı; Keykavus ve Keykubad da bu ayrıcalıkları daha da artırıp yenileyerek onaylamışlardı. 1220 tarihli Keykubad'ın onayladığı ayrıcalıklar arasında, gümrük vergisinde bir indirim de vardı; alınacak gümrük resmi malların değerinin %2 si olacaktı (normal koşullarda bu en az %10 olurdu). Ayrıca tahıl, işlenmiş bile olsa kıymetli madenler, kıymetli taşlar ve inciler gümrükten tamamen bağışıktı. Tüccarların canları ve malları için güvence veriliyordu; bu güvence gemilerin batması halinde de geçerliydi. Venedikliler, ayrıca aynı dönemde diğer Müslüman limanlarında elde ettikleri ayrıcalıklara benzer şekilde, kendi aralarındaki sorunlar için bir yargı özerkliği elde etmişlerdi; diğer Latinlere göre bir ayrıcalıkları da aralarında anlaşmazlık çıktığı zaman davaya bakacak yargıçların Venedik

---

37 G.Hill, *History of Cyprus*, II, s. 74, 77.

38 Venediklilerin Karadeniz'deki ticaretlerinin en eski kanıtı 1206 tarihlidir (Lombardo ve Morozo, *Documenti del Commercio veneziano*, 1940 ve benim "Commerce..." adlı makalem).

tarafından seçilmesiydi. Bu anlaşma yalnızca iki yıllıktı, ama uzun yıllar boyunca şöyle ya da böyle yenilenip sürdüğünü kabul etmemek için bir neden yoktur. 1255'te Venediklilerin durumlarını belirleyen anlaşmalarda, özellikle Venediklilerin İskenderiye ile Antalya arasında kurduğu bağlar söz konusu edilmektedir. Diğer Latinlere gelince, yukarıdaki anlaşma yalnızca Pisalılardan bahseder; ama başka metinler Antalya'da Provencelıların (1236'da Kıbrıslılara tanınan ayrıcalık) ve Cenevizlerin (1237'deki özel anlaşma) de bulunduğunu kanıtlamaktadır.[39]

Karadeniz'de Venediklilerden başka hemen hemen hiçbir Latin devleti yoktu; çünkü Venediklilerin rızası olmadan, Akdeniz'den Karadeniz'e geçebilmek pek mümkün değildi. Karadeniz kıyılarındaki Türk limanlarıyla ticari ilişkileri hakkında belgelerimiz çok yetersizdir; özel bir anlaşmada 1212'de Samsun'dan geçişlerinden söz ediliyor ki bu tarihte Samsun Trabzon devletinin elindeydi. Ama kesin bilinen bir husus, Venediklilerin bu liman aracılığıyla Selçuklu topraklarının iç kısımlarıyla ticari bir ilişki içinde olmadıklarıdır. Onları Karadeniz'de ilgilendiren Rusya ile yapılan ticaretti.

Karadeniz'de üç güç arasında rekabet vardı: Venedik (hatta bazen başka Latinler), Trabzon devleti ve Karadeniz'de ağırlığını artırmak amacıyla Sinop'u ele geçirdikten sonra Selçuklu Devleti. Daha önce sözünü ettiğimiz siyasal olaylar[40] bu rekabet hakkında bize bilgi veriyor, ama bu bilgi yeterli değildir. Türkler için Rusya ile ticaret bir taraftan bu ülkeden sağladıkları kürk, bal ve köleler bakımından, diğer taraftan da uzaklardaki Müslüman ülkelerin transit ticaretini Trabzon'un elinden almak açısından önemliydi. 1223'te bir Moğol ordusu bu ticaretin başlangıç noktası olan Kırım'ın en büyük limanı Suğdak'ı ele geçirdi. Bu limanda ticaretle uğraşan birçok tüccarla diğer kentlerde yaşayan Rus tüccarlar Anadolu'ya kaçarak kurtulmak istediler ama kıyıya yakın bir yerde gemileri battı. Bu olay üzerine Selçuklular ile Trabzonlular arasında bir anlaşmazlık çıktı. Çünkü Selçuklular, arada bir ayrıcalık anlaşması olmadığından, geleneklere göre buldukları mallara el koydular. Trabzonlular ise geminin, vasalları olan "Gotya"nın vergisini getirdiğini iddia ediyorlardı, onlara göre mallara el koymak siyasal bir düş-

39 Sp. Lampros, , "E Ellenike os episemos glossa ton sultanon," *Neos Ellenomnemon* V, 1908, s. 40 vd. Bkz. benim "Commerce..." adlı makalem, s. 6 ve Tafel-Thomas, II no. 258, s. 221-5'e.

40 Bkz. yukarıda s. 73.

manlığın işareti oluyordu.[41] Gerçekten de Karadeniz'deki Rus limanlarının Trabzonlulara bağlı olması Selçukluların hoşuna gitmiyordu; işe karışmadıkları takdirde Moğollar bu bölgede kalmazlarsa bu limanlar yine Trabzonlulara tâbi olacaktı. İşe karışmak için sebep bulmakta gecikmediler. Antalyalı bir tüccar, Suriye'den Kilikya'ya, sonra Antalya'ya gitmiş, sonra da karadan Anadolu'yu geçerek Karadeniz'de gezisine devam etmişti. Anlattığına göre Antalya'da Franklar, Kilikya'da Ermeniler ve Kırım'da Ruslar ona eziyet etmişlerdi. Özellikle Suğdak'ta Selçuklu tebaasının malları müsadere ediliyordu. 1225'te Kastamonu Beyi tarafından yönetilen bir sefer sonunda Suğdak'ta bir Selçuklu korumasının nasıl oluştuğunu evvelce görmüştük. Bu koruma, 1239'da Güney Rusya'nın kesin olarak Moğollarca fethine kadar sürmüştür.

Bu olaylar bize şunu kanıtlıyor: Eğer yabancı tüccarlar sık sık "Türkiye"ye geliyorlarsa, her dinden Selçuklu tebaası da dış ticaret için yabancı memleketlere gidiyorlardı (Suğdak'ta bir cami inşa etmişlerdi). Ancak yabancı tüccarlar yalnız limanlara gelmekle yetinmiyorlardı. Birçok İranlı Sivas'a, hatta Konya'ya kadar ticaret için geliyordu; bu konunun yoruma gereksinimi yoktur. Bu tüccarlardan biri Moğol casusuydu. Bu arada Suriye ve Kıbrıs'tan gelen, Şam'a ve Halep'e gittikleri gibi Selçuklu topraklarını da ziyaret eden birkaç İtalyan da vardı ve Türkiye'de çeşitli mesleklerden vatandaşlarına rastlıyorlardı. Moğollar döneminde daha da artarak sürecek olan gelip gitmelerin eskiden beri devam ettiğinin altını çizmek gerekir; ne yazık ki bu noktaya gereken önem verilmemektedir.

13. yüzyılın ilk yarısında, bugün eski ticaret yollarının izlerini belli eden kalıntılarını gördüğümüz kervansaraylar, büyük Selçuklu sultanları tarafından yaptırılmıştı.[42] Kervansaray veya hanların bütün Müslüman ülkelerde, özellikle İran'da çok sayıda inşa edildiği bilinmektedir. Tüccarların bazen çok zorlaşan iklim koşullarında uzun mesafeler kat etmek zorunda oldukları Orta Asya'da, bu topraklara egemen olan devletler mümkün olduğu kadar çok sayıda, özellikle de su başlarında, konaklama yerleri yaptırıyorlardı. Anadolu'daki hanlar da, Orta Asya'daki hanlar gibi, hiç şüphesiz geleneksel iki amaca hizmet etmek için yaptırılmışlardı. Bu hanların bir yararı özellikle

41 Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum*, 1936; İbnü'l-Esîr, XII, s. 253-54 ve 312-13; *Fontes rerum Imperii Trapezuntini*, ed. Papadopoulos-Kerameus, s. 117 vd.'de Aziz Eugenius'un Mucizeleri.

42 İbn Bîbî, s. 127-138.

kış mevsiminde görülüyordu; çünkü kara rağmen kervanların gelip gitmesi sürüyordu; ikinci yararları ise kervanların geçtiği özellikle dağlık bölgelerde yeterli korunmayı ve dinlenmeyi sağlayacak köyler çok az olduğundan, bu olanakları kervan sahiplerine temin etmesiydi. Yukarıda bölümde anlattığımız İranlı tüccarların başına gelen felaket bu han veya kervansaraylara duyulan ihtiyacın açık bir göstergesidir. Daha 12. yüzyılda Kılıç Arslan Konya yakınlarında çok sağlam bir han inşa ettirmişti; daha sonra sultanlar ve diğer ileri gelen devlet adamları bu konuda birbirleriyle yarışmışlardı. 1243'ten önce otuz kadar han yapıldığını çok kesin olarak biliyoruz; hatta bu sayıya, bugünkü yıkıntılara bakarak on kadar ek yapabiliriz. Moğollar döneminde de han yapımı sürdürülmüştür. İbn Said'e göre, 13. yüzyılın ortalarında, yalnız Kayseri-Sivas yolu üzerinde yirmi han vardı.[43] Bazı köprüler, örneğin Kızılırmak üzerindekiler yapılmış veya yenilenmişti. Yollara ise pek el sürülmediği, nasıllarsa öyle kaldıkları tahmin edilmektedir.

Perakende satışlar, kentlerde sûk denilen ve özellikleri hakkında hiçbir şey bilmediğimiz çarşılarda yapılırdı. Bazan panayırlardan söz edilirse de haklarında hiçbir kanıt bulamadım. Zaten Bizans'ta da olduğu gibi bütün Müslüman ülkelerinde (hac dışında) gerçek anlamda bir panayıra rastlamak olağandışıdır; ticaretin sürekliliği ve düzgünlüğü açısından panayırların ülke ekonomilerinde hiçbir önemli rolü yoktur. Doğal olarak yabancı tüccarlar ülkeye belirli mevsimlerde geliyorlar ya da diğer ülkelerde olduğu gibi göçerler ile yerleşikler mallarını takas etmek için belirli kentlerin dışında belirli zamanlarda buluşuyorlardı. Tabii bu söylediklerimizin hepsi varsayımdır. Ama bildiğimiz, genel olarak ticaretin İslam hukuku kurallarına göre yapıldığıdır.

Tartılar ve Ölçüler

14. yüzyılda, el-Ömerî ve Pegolotti'nin söz ettiği tartı ve ölçü birimlerinin, İranlılar ve Moğollardaki birimlerle birkaç istisna dışında farklı olduğu pek düşünülmemektedir. Moğol fetihleri nedeniyle çıkan kargaşada bu birimlerin değişmediğini ve Moğol dönemi öncesi değerlerle aynı kaldığını, aksi kanıtlanıncaya kadar kabul etmek doğru olur kanısındayız. Burada genel

43 Zengin bir Ermeni tüccar da parasını cebinden vererek bir han yaptırmıştı; bunu belgeleyen Arapça, Ermenice ve Süryanice yazılmış kitabeler vardır; İbn Said, agy.; Erdmann, *Karavansaray*... ve Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları," *Belleten* 39, 1946.

bir tablo yapıp, bu birimlerin ayrıntılı bir incelemesine girmeyeceğiz. İste-diğimiz, tarihi açıdan ilginç göstergeler olabilecek birkaç örnek hakkında bilgi vermekten ibarettir. El-Ömerî'nin söz ettiği iki ana birim, hacim ölçüsü olarak "mudd," ağırlık ölçüsü olarak "rıtl"dır. Ancak burada belirtilmesi gerekli önemli bir husus, mudd ve rıtlın çok genel anlamda ağırlık ve hacim belirtmek için kullanılan Arapça sözcükler olduğu ve yazarın yerel ölçü sözcüklerini mudd ve rıtl diye tercüme etmiş olması ihtimalidir. Bu son nokta dışında, el-Ömerî'nin rıtl dediği ağırlık birimi, ona göre, 12 Mısır (Mısrî) rıtlına eşdeğerdir, yani 1680 dirhemdir. Bazen de 8 Mısrî rıtla eşit olup 1180 dirheme tekabül etmektedir. Halbuki Pegolotti'ye göre, Sivas'ın Akka'dakinin iki katı olan bir rıtl kullanılmaktadır ve 1440 dirheme eşittir. Ortaçağda hiçbir ülkede, hatta en ilerlemiş olanlarında bile ağırlık ve ölçü birimlerinde herkesçe kabul edilebilecek belirli standartlar yoktu; bu yüzden bu farklılık pek şaşırtıcı değildir. Asıl şaşırtıcı olan, bu birimlerin çok büyük ağırlıkları simgelemesidir. Örneğin bir rıtl ı Mısrî 140 dirhem yani 437,5 gram, rıtl-ı rûmî yani Roma libresi ("Rûm" libresi değil) 1025/7 dirhem yani 321,43 gramdı. Yalnızca İran'da rıtl, bazen yasal İslami ölçü birimi olarak kabul edilen "menn" ile aynı anlamda kullanılırdı; menn ise 2 normal rıtla eşdeğerdi ve bu bakımdan İran'daki bu birim bizim Anadolu rıtlına büyüklük bakımından benzemektedir. Diğer taraftan el-Ömerî, Germiyanların kullandığı daha büyük ağırlıkta bir rıtldan da söz etmektedir ve bu birim 3120 dirheme eşdeğerdir. Doğu Anadolu'da bu işaret ettiğimiz birimlere 15. ve 16. yüzyıllarda da rastlanmaktadır. İbn Bîbî döneminde ise, 260 dirhem gelen, yani yasal İslam menn'i olan birim biliniyordu. Bu verilerden kesin sonuçlar çıkarmak zordur. Sistem, Bizans geleneğiyle ilişkili olmadığı gibi, rıtl sözcüğü Arapça olmasına ve Arap ülkelerinde gerçekten kulllanılmasına karşın, Selçuklu devletindeki uygulama, Arap ülkelerindeki uygulamalardan da farklıdır.

Ancak, başka birimleri incelediğimizde izlenimlerimiz değişiyor. Bazen mút diye telaffuz edilen, el-Ömerî'nin sözünü ettiği hacim ölçüsü mudd'un, Suriye'de de olduğu gibi, Bizanslıların "modios"u ile benzeştiğine kuşku yoktur. El-Ömerî'ye göre bu birim, yörelere göre 3/4 ilâ 1 1021/2 Mısır "irdebb"ine eşittir. İrdebb 90 litre olduğuna göre 72,5 ile 135 litre arasında oynamaktadır. Bu ise gerçekten de Suriye-Mısır modios'u ile aynıdır ve İslam ülkelerinde kullanılan ve mudd diye adlandırılan herhangi bir birimle ilgisi yoktur. Biz burada, Bizansla bir benzerlik görüyoruz. Bu arada birçok metinde, alan ölçüsü olarak, bir Mısır birimi olan "feddân"dan söz edildi

gını görüyoruz, ama bu birimin karşılığının ne olduğu belirtilmiyor. İran alan ölçüsü olan "cerîb"den Farsça yazan yazarların bile söz etmemesi ise çok ilginçtir.

Buna karşılık arazi ölçüsü olarak değişken bir ekili alan birimi kullanılıyordu; adı Farsça kökenli bir terim olan "çift" Bizanslıların "zeugon / zugum" kelimesinin çevirisiydi ve İran'daki değil, Bizans'taki uygulamaya göre kullanılıyordu.[44]

Özetle, ihtiyat payı yüksek olmak koşuluyla, Anadolu'da değişik kökenli tartı ve ölçü birimlerinin kullanıldığını, büyük olasılıkla arazi ölçümlerinde Bizans birimleriyle ilişkinin sürdüğünü, ticari birimlerdeyse İran etkisi olduğunu (?) söyleyebiliriz.

14. yüzyılda el-Ömerî'nin bize anlattıklarından edindiğimiz izlenimlere göre Anadolu'da özellikle batıdaki beyliklerde fiyatlar, diğer ülkelere göre epeyce düşüktür. Fiyat farkları tarımsal ürünlerde azdır, ama cins atlar dışında hayvanlar ile hayvanlardan elde edilen ürünlerde çok büyüktür. Bu durum kanımızca normaldir ve el-Ömerî'nin anlattığı dönem öncesinde de, yani Selçuklular Moğol egemenliği altında değilken de durumun farklı olduğunu sanmıyoruz. Düşük fiyatlar doğal olarak her zaman bolluk ve refahın göstergesi değildir, duruma göre zenginlik veya fakirliği belirten işaretlerdir. Konumuzla ilgili olarak, düşük fiyatların ne anlama geldiğini öğrenebilmek için elimizde yeterli bilgiler olmadığı apaçık ortadadır. Sorunun yanıtı için bilinmesi gereken tedavüldeki para miktarı, "ulusal" ve "ortalama" gelir ve yaşam standartları gibi bilgiler ise hiçbir zaman hesaplanamayacaktır. Belki, fiyatların kısmi dengesizliklerinden, uluslararası ticaret tarihi için bazı sonuçlar çıkarmak daha kolay olacaktır.

Para

Anadolu'daki Türk devletlerinin paraları önümüze bazı çözümü zor sorunlar getirir.

Türklerin yerleşmelerinden hemen sonraki dönemlerde, Anadolu'da yalnızca işgalcilerin geldikleri zaman ülkede buldukları paralar olduğu apaçık ortadadır. Türkler vergi veya yağma sonunda bu paralardan bol bol ele geçirmişler, yerliler de mümkün olduğu kadar paralarını onlardan saklamışlardı. İlk sikkeler Dânişmendli Gümüştekin Gazi ve büyük olasılıkla bir süre

44 Tagar konusunda bkz. s. 143.

sonra Selçuklu Mesud'un yönetimleri zamanında basılmıştır. Bu yüzyılın ortalarına kadar bu sikkelerin yalnızca bakırdan oluşu, sadece yöresel ticarete yönelik darbedildiklerini göstermektedir. Gümüş para II. Kılıç Arslan döneminde, altın para ise yalnızca 13. yüzyılda görülecektir.

Gümüştekin'in, ardılı Muhammed'in, Muhammed'in kardeşi İnal'ın, hatta Zunnûn ve bu hükümdarlarla eşit seviyede olmasa da Malatya Beyi Zülkarneyn'in bastırdığı paralarda Grekçe yazılar görülmesi şaşırtıcıdır. Buna karşılık en az aynı oranda Helenleşmiş yörelerde basılan eski Selçuk paralarının hiçbirinde Grekçe yazılar yoktur. Dânişmend paralarında, basıldıkları yer hakkında hiçbir kayıt yoktur; ilk Selçuklu paralarındaysa yalnız Konya'nın adı geçer.[15] Dânişmend paralarında en şaşırtıcı olan husus, üstlerindeki gerek tamamen Hıristiyanlığa özgü (İsa'nın büstü, hükümdarın başına elini koyan İsa gibi) ya da yarı Hıristiyan (ejderhayı öldüren Aziz Georyios gibi), gerekse dinsel bağlamda bir iz taşımayan ama Bizans tipi (hükümdarın portresi veya bir aslan resmi gibi) figürlerdir. Ancak aslan resmi ilk Selçuk paralarında da görülür.

Bu garip durumu açıklamaya çalışırken akla ilk gelen, paranın Bizans geleneklerine göre çalışan ve başka yöntem bilmeyen yerli zanaatkârlarca darbedilmiş olmasıdır. Ayrıca bu paraları kullanacak çoğu kişinin başka tür parayı anlamayıp kabul etmeyecek yerli halktan olması da bir diğer önemli etken olarak düşünülebilir. Ancak sorun görüldüğünden daha karmaşıktır; çünkü, bu dönemde üstünde yukarıda belirttiğimiz işaretleri taşıyan veya en azından Bizans tipi figürlerin bulunduğu paralar yalnızca Dânişmend paraları değildir. Koyu Müslüman Nureddin'in ülkesinde de bu paralardan vardır; Diyar ı Bekr'in hâkimi olan Artukluların topraklarında da bol miktarda böyle paralar görülmektedir. Diyar ı Bekr örneğinde olduğu gibi, çok eskiden İslamiyeti kabul etmiş, Bizans ve Anadolu ile değil de Mezopotomya ile bütünleşmiş, bakır paranın ticari bir öneminin olmadığı ve yüzyıllardır Müslüman Arap paralarına alışmış bir yörede Dânişmendli paraları için varsaydıklarımızın geçerli olması pek olası değildir. Bu durumda Dânişmendliler için düşündüğümüz varsayımlar da yanlış olabilir. Fırsat düşmüşken, Türklerin özelde paraların üzerindeki figürlere, genelde de resimlere Araplar kadar karşı olmadığını belirtelim; ama Türklerin sanat eserlerinde Bizans gelene-

45 P. Casanova, "Numismatique des Danishmendites", *Rev. Num.*, 1896; Oikonomides, "Les Danishmendites entre Byzance, Bagdat et le sultanat d'Iconium", *Rev. Num.*, XXV, 1983.

ği görülmemektedir. Şu halde sorunumuza hiçbir açıklama getiremiyoruz. Belki şu husus kabul edilebilir: Dânişmendliler gibi Artuklular da buralara yerleştikleri dönemlerde, Anadolu'ya yaptıkları akınlarda çok miktarda Bizans parası ele geçirmiş olabilirler ve kullandıkları paraların bir bölümü de yeniden aynen bastıkları bu paralar olabilir. Ancak bunun kuşaklar boyunca sürdüğünü kabul etmek çok zordur. Bizans etkisinin hemen yok olmadığı, savaş ganimetleri ve alınan vergilerle bol miktarda Bizans parasının elde bulunduğu (bu paralar bakır değildi) pek tabii ki önemlidir. Ama bu tip paraların niçin bu denli yaygın ve uzun ömürlü olduğunu bu nedenlerle açıklamak da mümkün değildir ve bu konuda hiçbir varsayımım olmadığını da itiraf etmek zorundayım.

Ayrıca bu etkiler Selçuklular için de geçerli olmalıdır, ama aslan resmi dışında, Selçuklu paraları çok daha İslami niteliklidir. Selçuklular egemenliklerinin ilk günlerinde belki de ele geçirdikleri ve ülkede tedavülde olan Bizans paralarını kullanmışlardı. Bu durum, İslami nitelikli para basacak duruma gelinceye kadar niçin hiç Selçuklu parası basılmamış olmasını açıklayabilir. Daha sonra İslami nitelikli para basma istekleri de kolaylıkla anlaşılabilir. Ancak şaşırtıcı olan, Bizanslılara karşı görece daha barışçı bir tutum içindeki Selçukluların, paraların üstündeki figürler konusunda Türkmenlerin gazi ruhunun temsilcisi Dânişmendlilere göre daha tutucu olmalarıdır. Yalnız önemli bir nokta da Selçukluların politik tutumlarının, geleneksel anlamda İslamiyeti yayma çabalarını engellemediğidir. Oysa Türkmenler, barış zamanında da, savaş zamanında da yerli halkla iyi ilişkiler kurmuşlardı ve paranın İslami karakter kazanması onlar için hiç önemli değildi.

II. Kılıç Arslan döneminden itibaren gümüş paralar basılmıştı. Bu muhtemelen gümüş madenlerinin işletilmeye başlamasının veya yeniden açılmasının Kılıç Arslan dönemine kadar geri gittiğini gösterir. Sonraki yüzyılda Simon de Saint-Quentin, Selçuklu sultanlarının bu gümüş madenleri sayesinde bastırdıkları gümüş paraların çokluğundan övgüyle söz ediyor.[46] Bazı dönemlerde bakır değil de yalnızca gümüş paraların basılması kolayca açıklanabilir ve bir sorun yaratmaz; ama özgün bir davranış olduğundan üzerinde biraz durmaya değer. Gümüş paralar, uzun süreden beri İran'da tedavül-

46 13. yüzyılda Erzurum hâkimi olan bir Selçuklu da gümüş dinar bastırmıştı (M. Broome "Some silver dinars of the Seldjuq of Erzerum," *Num. Circular* 84, 1976, s. 13-14 ve Royal Numismatic Society'ye sunulan "New thoughts on the silver coinage of the Seldjuqs of Rum" başlıklı bildiri).

deyken, incelediğimiz dönemde, Bizans'ta olduğu gibi neredeyse tamamen ortadan kalkmış ve yerini altın paralar almıştı. 13. yüzyıla kadar, özellikle büyük ödemelerde kullanılan başlıca para, altın sikkeydi. 13. yüzyılda Anadolu'da basılmaya başlanan altın paralar için gerekli altın, bu maden ülkede olmadığından, dış ticaretten ve vasal devletlerden alınan bazı vergilerden karşılanıyordu. Bu da bu yüzyılda ticaretin geliştiğinin bir kanıtıdır. İlginç olan bir nokta da, bu dönemde Yakındoğu'daki Müslüman devletlerin altın para basmakta gitgide güçlüklerle karşılaşmalarıdır. Bizans'ta da aynı durum görülüyordu ve altın para basımı İtalyan ticaret kentlerinin eline geçmekteydi.

İlk zamanlarda basılan düşük değerli bakır paraların, kıymet olarak Bizans paralarıyla ilişkilerinin ne olduğunu bilebilmek belki de hiç mümkün olmayacaktır. Ancak daha sonra basılan gümüş dirhemler ve altın dinarlar, komşu Müslüman ülkelerdeki yasal tanımlamalara uygundu. Aynı dönemlerde Mısır Eyyubilerinin bastığı ve aslında yalnızca gümüş madeninin zor bulunmasından kaynaklanmayan alaşımlı paralara Selçuklularda rastlanmamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAK REJİMİ VE VERGİLENDİRME

Ortaçağ "Türkiye"sinde toprak rejiminin klasik İslam şemasından farklı, özgün nitelikleri olabileceğini ilk fark eden Osman Turan[1] olmuştur. Bu durum, Anadolu'nun toplumsal ve kurumsal tarihi bakımından tabii ki birinci derecede önemli bir sorundur.

İslam devletlerinde olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nda da esas olarak kişilere ait özel mülkiyet ile devlet mülkiyetinin kesin çizgilerle birbirlerinden ayrıldığı bilinen bir gerçektir. Türk fetihlerinin hemen öncesinde yine İslam devletlerinde olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nda da, devlete ait topraklar uygulamada bazı kişilere toprak mülkiyeti şeklinde ödül verilmesi sonucunda gittikçe azalmış ve özel mülk olan topraklarda da, büyük toprak sahipleri küçük toprak sahipleriyle özgür köylülerin zararına daha da büyümüşlerdi. Ancak burada çok sık düşülen bir yanılgıdan kaçınmak için farkları anımsatmakta yarar vardır:[2] Bir tarafta hemen hemen daima kişilere ait olan tarım alanlarını kişisel mal olmayan, herkesin yararlandığı veya ıssız durumdaki otlaklardan, diğer tarafta da gerçek devlet mülklerini devletin özel mülkler üzerindeki haklarından ayırmak gerekir. Her ne kadar hükümdarın kişisel mülkleri bu konuda özel bir bölüm oluşturursa da, onları da devlete ait mallar gibi düşünmek gerekir. Hatırlanması gereken bir diğer husus da, toprağın vergilendirilmesi açısından klasik İslam hukukunun, haraç alınacak topraklarla yalnızca öşür alınacak topraklar arasında ayırım yapmasıdır. Haraç alınacak topraklar Müslüman-Arap fetihleri döneminde yerli kişilerin

1 Osman Turan "Le droit terrien sous les Seldjuqides de Turquie: Terre domaniales et diverses formes de propriété privée", *Rev. Etudes Islamiques*, 1947, s. 21-49.

2 Benim makalem, "L'évolution de l'ikta...." *Annales ESC* 1953; ayrıca *EI*[2]'de iktâ maddesi.

malı olan ve fetihten sonra da onların mülkiyetinde bırakılan topraklardır. İkinci tip topraklar ise fetihten sonra Müslüman mülkiyetine geçenlerdir; kamu alanı içinde kalan ve devletin doğrudan kendi denetiminde tutmayıp özel şahıslara dağıttığı iktâlar da fiilen bu kategorinin içindedir.

Türkler, Orta Asya ve İran'da bu çeşitli toprak mülkiyeti biçimlerini tanımışlardı. Ancak örgütlenmelerini aşiret geleneklerine göre sürdürenler için özel mülkiyet kavramı, özellikle de toprak ve idare açısından sınırları iyice çizilmiş tarım alanları üzerindeki özel mülkiyet, iyi anlaşılamayan ya da kolay kabul edilemeyen bir kavramdı. Onlara göre toprakların tümü ortaklaşa kullanılmalıydı; en fazla, gruplara bölge bölge tahsis edilebilirdi. Türklerin Anadolu'ya geldikleri dönemde, aralarında onları bu düşüncelerinden vazgeçirecek, klasik İslam hukukunu bilen yeterli sayıda fakih olduğunu düşünmek zordur. Burada yanıtlanması gereken soru şudur: Türklere, daha önce hizmetine girdikleri Orta Asya devletlerinde olduğu gibi, ülkenin kendi klasik idari örgütlenmesini koruyan sahiplenilmemiş bölgelerinde kolektif topraklar mı verilmişti, yoksa kendilerini bütün toprakların efendisi görüp işlerine gelen yerlerde eski yapılarını yerel ölçekte koruyan izole tebaa çiftçi gruplarının varlıklarını sürdürmesine izin mi verilmişti? Ortada bir fetih olgusu olduğu için, bu ikinci seçenek daha akla yakın görünüyor; yine de belirtmek gerekir ki, o sıradaki örgütlenme ve kavramsal gelişme düzeyinde iki çözüm arasındaki fiili fark belki de açıkça ortaya çıkmıyordu. Ama daha sonra fethedilen topraklar üzerinde giderek düzenli bir devlet kuran ve klasik İslam'dan esinlenen belirli bir fıkıh ve terminoloji eğitimi almış devlet görevlilerinin gözünden bu fark kaçmayacaktı. Ahlat'ın ilhakı sırasında yapılanlar, en geç 13. yüzyılın ilk otuz yılında Rum ülkesinde genel bir tahrir yapılmış olabileceğini gösterir.[3] Bu dönemlerde devlet, pek çok başka tarihsel örnekte de görülen bir süreç uyarınca, özel mülk olmayan bütün toprakları kamu malı olarak kabul ediyordu. Bu topraklardan bir bölümü bazı göçebe gruplarına veya çobanlara ortak kullanım için bırakılmışsa da daha sonraları bu uygulama iyice kısıtlanacaktı. Kamu arazilerine tarıma elverişli ve ekili toprakların da dahil edildiğinden kuşku duyulmamalıdır. Bu toprakları işleyen çiftçiler toprağın sahibi olarak kabul edilmiyordu. Böyle bir evrim içinde, Arap fethinin ardından yaşananlardan farklı olarak, Müslüman mülkiyeti ile yerli halk

---

3 İbn Bîbî, s. 188 ve aşağıda Keykubad dönemi. Bu arada Ahlat'ta Eyyubilerin toprak rejimini uygulandığını hatırlatalım.

mülkiyeti (öşür toprakları ile haraç toprakları) arasında ve devlet mülkiyeti ile devletin özel mülkiyet üzerindeki hakları arasında (iki tür iktâ sorunu) ayrımlara yer verilmemesi anlaşılır bir şeydir.[4] Bazı özel ve yöresel ayrıcalıkların dışında, yalnızca bir devlet mülkü vardır ve bu tanım çerçevesinde kişilere ya da gruplara çeşitli kurallara göre uygulama yapılmaktadır. Bu topraklar üzerinde bu dönemlerde bile temlik yoluyla kişisel mülk elde etmek mümkündü. Ancak kişisel mülkiyete geçen topraklar genelde devletin başlangıçtan beri elinde olan topraklar değildi; eğer tesadüfen öyleyse, teorik olarak toprağın sahibi olan devletin verdiği, hukuki bir varsayıma dayanan izinle özel mülk haline gelebiliyordu. Bu konuyu, burada, Osman Turan'ın terimleriyle açıklamasak da ve ileride göreceğimiz gibi bazı noktalarda Osman Turan'ı izlemek bana imkânsız görünüyorsa da bütün bu anlatılanlar onun kuramına uygundur ve genel hatlarıyla bunun aksini ileri sürmek güçtür.

Olayların bir başka yönünün olabileceği de düşünülmelidir. Osman Turan konuya esas olarak Türk görüş açısından baktığından bu noktaya gerekli dikkati göstermemiştir. Eksik kalan nokta, Bizans toprak düzeninin devam etmesi olasılığıdır. Türklerin, Rûm ülkesine, çoğu zaman neredeyse Bizans imparatorlarının görevlileri gibi girdikleri ve kendilerine zarar vermediği sürece imparatorluğun kurumsal yapısını yıkmayı bilinçli olarak düşünmedikleri hakkındaki fikirlerimde ısrar ediyorum. Bu bağlamda eski toprak düzeninin sürüp gitmesini de sorun yapmamış olabilirler. Türklerin bölgeyi fethinin yarattığı etkilerle bu varsayımımız arasında bir çelişki olmadığı da ortadadır. Bu bağlamda bir taraftan, Türklerin iyice yerleştikleri yörelerde toprak sahibi Rum köylüsünün hemen hemen kalmadığını anımsamamız gerekir (bu olgu Ermeniler için belki daha az geçerlidir); büyük toprak sahipleri ya orada bulunmadıklarından ya da Türklerden kaçtıklarından, onların topraklarında çalışan köylüler, arada hiçbir aracı olmaksızın fatihlerin egemenliği altına girdiler ve doğal olarak kendi mülkleri olan küçük çiftlikleri yeniden kurma gibi bir olanak da çıkmadı. Diğer taraftan, birçok bölgenin boşaltılması, halkın bir yerden diğerine kaydırılması gibi olaylar Bizans toprak rejimiyle Türk rejimi arasında bir kopukluk yarattı.[5] Ancak tarımsal yapının özellikleri, vergi ve kira alma yöntemleri üzerinde yapılacak ayrıntılı bir inceleme, böl-

4 Hasan b. Gavras olayı, Mengüceklerin onun Trabzonlu atalarından kalan mallarını koruduklarını göstermektedir. Bkz. yukarıda s. 54.

5 X. de Planhol, *Pamphylie...*; ancak bu eserde anlatılan olayların hangi dönemlere ait olduğunu bilmek zordur.

gelere göre, Bizans dönemi ile Selçuklu dönemi arasında bir süreklilik olup olmadığını ve süreklilik varsa hangi oranda olduğunu gösterebilir. Bu arada belgelerin böyle bir incelemenin yapılmasına ancak birçok yüzyılı kapsayacak kadar olanak vereceğini de belirtelim. Bazı bölgelerde sürekliliğin olduğunu, bazı bölgelerde ise olmadığını göreceğimizden kuşkunuz olmasın. Bizim için önemli olan, olayların gelişme tarzının söylediklerimizle çelişkili olmamasıdır.

Ayrıca, Osmanlılarda devlet topraklarının öneminin, imparatorluğun en belirgin niteliklerinden biri olduğu Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarıyla gün ışığına çıktığından, bu veriden hareketle, aynı şekilde, Anadolu'daki Türk devletlerinin kuruluşu döneminde de bu özelliklerin olduğunu söylersek, buna pek şaşırmamak gerekir. Bu noktadaki tezimizin bütün gerçeği açıklamaya yeterli olmadığı ortadadır, ama pekala diğer varsayımlarla birlikte düşünülebilir. Öte yandan, aynı sistemin sürüp gittiğini söylemek de göründüğü kadar kolay değildir. Çünkü, bir taraftan, yorumları her zaman bana doğru gelmese de (bakınız ileride s. 305), Osman Turan'ın da işaret ettiği gibi Moğol korumacılığı altında Selçukluların devlet toprakları üzerindeki uygulamaları değişmiştir. Diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu yalnızca Anadolu'daki topraklardan oluşmamaktadır. Süreklilik, büyük olasılıkla, ilk anda gözüktüğünden daha karışık ve dolambaçlı olmuştur, ama bu karışıklıktan sürekliliğin hiç olmadığı sonucu da çıkarılmamalıdır.

Bütün bunlara karşın, Moğollardan önce hem Müslümanların, hem yerli halkın bir çeşit özel mülkiyete sahip olduğunu da görüyoruz. Bu hususu, 1243'ten önceki, gerek doğrulukları gerek yorumları hiçbir şüpheye yer bırakmayan belgelerle kanıtlayabiliyoruz. 598 / 1201 yılına ait bir vakıf senedi bu belgelerden yalnızca bir örnektir.[6] Böyle bir senet ilginçtir, çünkü bu tip bir dini kurum için yapılan senet ilke olarak zamanla sınırlı olmayıp dünyanın sonuna kadar geçerlidir ve vakıf kurulduktan sonra bir cayma söz konusu olamaz. Geleneksel İslam hukukuna göre, yalnız tam anlamıyla sahip olunan veya böyle bir mülkiyetle eşanlamlı mallar vakfedilebilir ve vakıf senetleri her zaman klasik İslam hukukunun koşullarına ve terminolojisine uygun olarak düzenlenir. Söz konusu vakıf senedinde de, vakfın kurucusu emir-i sipahsalâr Şemseddin Altun Aba,[7] vakfı oluşturan mülklerin kendi iyeliğindeki

6 Osman Turan, *Belleten* 1947, no. 42'de.

7 *Age.*

mülkler olduğunu resmen bildirmektedir. Bu şekilde vakfedilen mülklerin büyük bölümünün genelde kentlerde olduğu, eğer kırsal alandaki mülkler vakfedilmişse bunların da genelde Konya bölgesinde yer aldığı görülmektedir. Bir diğer örneği de İbn Bîbî'nin vekayinâmesindeki bir bölümden alabiliriz. Resmi işlemleri ve deyimleri birbirine karıştırmayacak kadar iyi bilen İbn Bîbî, Kalonoros/Alâiye'nin Rum valisi Kir Ferîd[8] teslim olduğu zaman Keykubad'ın ona bazı köyleri beratlarıyla "mülk, temlik" olarak verdiğini söylemekte ve yine aynı kişiye iktâ olarak verilen başka bir yerdeki mülklerle birinciler arasında bir ayrım gözetmektedir. Bu örnekteki özel mülkiyet, büyük olasılıkla kamuya ait topraklardan alınarak yeni sahiplerine verilmektedir. Bu uygulama bize, Moğol korumacılığı döneminde oluşan yeni koşullar içinde hız kazanan bir işlemin nasıl başladığını göstermektedir.[9]

Diğer taraftan, bu söylediğimiz hususların, aşağı yukarı yalnızca kırsal alanlarda uygulanır olduğuna dikkat etmek gerekir. Kentlerdeki yaşam zamanla canlandıkça, bu kuralların kent çevresindeki mülkler için de uygulandığını düşünmek gerekmez. Kentlerden söz ederken bu konuyu yeniden ele alacağız.

Sıra vakıflara geldi. Burada bir klasik İslami kurum söz konusudur ve geleneksel İslam kültürünün yayılmasından hemen sonra Anadolu'da vakıflar kurulmaya başlandığı aşağı yukarı kesindir. Vakıflar, hem kamu yararına hem de özel amaçlar için kurulabilirdi. İncelediğimiz dönemde, kanıma göre, Anadolu Selçuklularında daha çok rastladığımız vakıf tipi, cami, medrese, hastane, kervansaray gibi dini veya aynı anlama gelen toplumsal amaçlı kurumlardı. Vakfetme, söz konusu kurumun veya bu kurumu işletip faaliyetini sağlayacak kişilerin adına bir mülkü tahsis etme ve başkalarının eline geçmesini önleme demektir. Bu bağış sonsuza kadar yapılır ve tanımı gereği hiçbir devir olanağı yoktur (buna rağmen bazen kiralama kaçınılmaz olmaktadır). İslamın yayılma dönemlerinden itibaren, Müslüman dünyasının her yerinde bu kurumlara rastlanır; Anadolu'da da 12. yüzyılın sonundan itibaren vakıflar görülmektedir. Ama Moğol istilasından önce yaygın olduklarını düşünmüyorum. Moğol egemenliği döneminde, tehdit altındaki aile mallarını, vakıf mülkü kalkanı altında emniyete almak veya o zaman kadar devlet bütçesinden yardım gören kurumların gelirlerini, artık devlet bütçesi

8 Bkz. s. 73'teki Kalonoros valisi Kir Ferid bahsi.

9 Bkz. aşağıda III. Kitap.

de tehlikeye düştüğünden, bir vakıf senedi altında koruma altına almak için, vakıf sayısı hızla artmıştır. Ortaçağda Mısır Memlukları yönetiminde, devlet mülkünden de yararlanarak kurulmuş vakıflar varsa da, İslam ülkelerinin geri kalanlarında vakıflar, özel mülkler esas alınarak kurulmuştur. Anadolu'da ise, kamuya ait mülklerin büyüklüğü nedeniyle, Memluklardaki uygulamaya benzer yapılanmalara çok sık rastlanmaktadır.[10] Örneğin, Ertokuş 613/1216'da yeni fethedilmiş Antalya'daki bir cami ile eyaletin kuzeyinde bulunan Uluborlu'daki bazı kurumlar için bazı mülkleri vakıf haline getirdiğinde, büyük olasılıkla bu mülklerin sahibi değildi. Ancak onun bütün güney eyaletlerinde yarı bağımsız bir vali gibi davrandığını biliyoruz; bu durumda, eyalette bulunan kamu topraklarını bu şekilde kullanma yetkisi olduğu da kesindir.

Vakfı oluşturan mülkler, vakıf olmadan önceki bütün niteliklerini korurlar. Yani bu mülkler ekili topraklarsa, bu topraklarda çalışan köylüler, eski mal sahiplerine veya mal sahibi devletse ona karşı bütün vecibelerini, mülkün yeni yararlanıcısı olan vakfa ve onun yöneticilerine karşı yerine getirmek zorundadırlar. Klasik İslam ülkelerinde vakıf olarak bağışlanmış bir mülk, eskiden devlete haraç veya öşür veriyorsa, yeni koşullarda da bu vergilerini vermeye devam ederdi. Bunun tek istisnası devletin bu vergiyi almaktan vazgeçmesiydi. Bu durum ortaçağın sonunda genelleşti. "Rûm" sisteminde bu özel koşulun bir anlamı yoktu; çünkü ilke olarak aşağı yukarı bütün topraklar devletin malıydı. Bu tanım gereğince, bir yönetim organı olarak bu devlete ödenen vergiyle, zaten mülkün sahibi olan devlete ödenen kiranın bir farkı yoktu. Bu koşullarda, hangi amaçla olursa olsun, devredilen bir mülk, kirasıyla birlikte devrediliyordu. Bu kira bedeli geleneksel olarak vergi şeklinde ifade edilse bile durum değişmiyordu. Bu arada devlet kısmi tahsisatlar da yapabilir ve üzerlerindeki bazı mali ve başka türden haklarını koruyabilirdi (bu daha çok biraz sonra söz edeceğimiz iktâ kavramını ilgilendirmektedir). Bu koşullarda, kimi mülkiyet türlerinin toprak değil vergi üzerinde olduğunu ve temelde devletin söz konusu toprağın sahibi olarak kaldığını düşünen Osman Turan'a tam katılamıyorum. Kir Ferîd'e yapılanda olduğu gibi, resmi tahririn belirlediği ölçülere uygun olarak elde edilecek gelir miktarının belirtildiği tahsisatlarda, önemli olan, tahsisatın değerinin açıkça saptanmasıdır; toprağın gerçek anlamda devredilmemesi sadece iktâlarda söz konusudur;

---

10 Bkz. II. Kitap, 2. Böl.; Osman Turan, *Belleten*, 1947, no. 43.

bu durum metinlerinde gerçek mülkiyetten açıkça ayırt edilmektedir. Bir vakfın gelirini belirtmek de aynı şekilde zorunludur, ama bu, tahsis edilenin sadece gelir olduğu anlamına gelmez.

İkta kelimesinden birçok kez söz ettik. Osman Turan'a göre, Anadolu Selçuklularının toprak rejimi, devlet topraklarının yönetilebilmesi için iktânın genel bir uygulama olmasını zorunlu hale getirmişti.[11] Çok geniş bir alana yayılmış oldukları için, devlet sahip olduğu toprakları doğrudan idare edememişti. Osman Turan'ın kendisine ait olmayan ama kabul ettiği bir düşünce, örtük de olsa, burada yine karşımıza çıkıyor. Bu düşünceye göre, iktâ Selçuklulara ve Türklere özgü bir uygulamadır; iktâ sözcüğü kolaylıkla "*fief*" diye çevrilebileceğinden özel olarak bir Türk "feodalizm"ini simgelemektedir. Biz bu varsayımı kabul edemiyoruz. Anadolu'daki durum Büyük Selçuklulardakinden çok farklı koşullarda oluşmuştur. İslam ülkelerinde egemen olan Büyük Selçuklular hiçbir zaman Rûm ülkesindeki akrabalarının sahip olduğu gibi geniş miri alanlara sahip olmamışlardır. Bu nedenle konuyu özel bir dikkatle incelemenin önemi ortadadır.

Anadolu Selçuklu devletinde "feodalizm" hakkında ileri sürülen düşüncelerde, başka konularda da olduğu gibi, iktâ sözcüğünün çeşitli kullanımları, hatta bu sözcüğün çeşitli Avrupa dillerindeki yanlış çevirileri birbirine karıştırılmıştır. İktanın, klasik hukukun geçerli olduğu İslam ülkelerinde ya devlete ait bir arazi üzerinde yarı sahiplik gibi bir anlamı yahut basitçe özel mülkiyete ait topraklardan vergi alma gibi bir anlamı olduğunu anımsamamız gerekir. Birinci durum, bütün mülkiyet haklarında olduğu gibi otomatik olarak miras bırakma yoluyla devredilmeyi de içerir. Ancak ikinci tür iktâ verilmiş ise, bu tür iktânın özgün tanımına göre, miras yoluyla devredilmesi söz konusu olamaz. Fakat miras yoluyla devretme hakkı, bu tür iktâlarda da 12. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak, bu türün de yarı feodal bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Bu arada, olağan örneklerde bir veya iki köyden oluşan ve ordudaki subaylara ücret karşılığı verilen küçük iktâlar ile 12. yüzyılda alışkanlık sonucu yine iktâ diye adlandırılan büyük eyalet yönetimlerini birbiriyle karıştırmamak gerekir. Bu sonuncu tür iktâda, özerklik ve miras bırakabilme hakkı vardır, ama bu, iktâya otomatik olarak sahip olunabileceği anlamına gelmez. Bu iktâlar, her zaman görevden alınabilecek üst düzey görevlilere, bu göreve devam ettikleri sürece verilir; görevlerinin

11 Krş. aşağıda Eyaletlerin Yönetimi.

karşılığı muhtemelen yönetim yetkisini de içeren bir iktâ verilerek ödenmektedir. İşte bu nedenle Anadolu'da küçük iktâlar ile eyalet yönetimleri arasında ayırım yapmak gereklidir. Daha ileride, Anadolu Selçuklularında, daima söylendiğinin aksine eyalet yönetimlerinin çok ender olarak iktâ niteliği taşıdığını göreceğiz. Ama her durumda, büyük bir bölgeyi elinde tutan kişi, bu bölge ve yetki kendisine nasıl tahsis edilmiş olursa olsun, bölgedeki mülk sahipleri bağlamında kendini devletle aynı konumda bulmaktadır. Bu mülkiyet ona acaba temelde ve doğrudan doğruya gerçek anlamıyla bir iktâ olarak mı verilmiştir; yoksa bir armağan, mülk satışları veya vakıf kurulması sonucu mu eline geçmiştir? Şu anda bizim için önemli olan, bu sorunun yanıtını bilebilmektir.

Bağımsız Selçuklu devleti ile Moğol korumacılığı altındaki Selçuklu devleti arasındaki, çok önemli olduğuna inandığımız kronolojik sınırları belirlediğimizde sıradan iktâlar diye söz ettiğimiz tahsislerin çok az olduğunu görürüz; sebebi belgelerin yetersizliği ve sıradan kişilere önem verilmemesi olabilir, herhangi bir istatistik yaklaşım da olanaksızdır. Ancak Rûm topraklarında, iktânın çevre İslam devletlerinde olduğu kadar askeri bir önem taşımadığını söyleyebiliriz. Ne olursa olsun, Anadolu'daki iktâ, diğer devletlerdeki iktâdan zorunlu olarak farklıydı; bu fark da, kavramın özel mülkler üzerindeki mali haklara değil, devlet toprakları çok geniş olduğundan, bu toprakların bir parçası olan mülklere uygulanmasından ileri geliyordu. Gene de, Anadolu Selçuklu devletinin örgütleyicileri, iktânın diğer devletlerde nasıl uygulandığını, yani mülk verilmeyip tahsis edilen toprağın gelirinin verildiğini biliyorlardı. Bu bağlamda Anadolu'daki iktâlarda da, İslamiyetin ilk dönemlerinde Araplar tarafından fethedilen ülkelerde uygulandığı gibi, toprağın mülkiyetini kapsamayan, yalnızca gelirini kapsayan uygulamalar görüyoruz. Bu gelir kavramı biraz belirsiz olup, kira yahut vergi olabiliyordu. Ancak bu tahsisler sürekli değildi, bazen bir göreve bağlı olarak veriliyordu ama bu görevin askeri olma zorunluluğu da yoktu. Bazen ömür boyu tahsis de yapılabiliyordu, ama miras yoluyla devretme hakkı doğal olarak yoktu, devlet de istediği idari veya mali hakları elinde tutuyor ve bunu tahsis belgesinde belirtiyordu. Erzincan ve Erzurum beylerine kendi topraklarını terk etmeleri karşılığı verilen Kırşehir ve Akşehir gibi büyük iktâların, bu tanıma çok iyi uyan tahsisler olduğu anlaşılmaktadır.[12] İkta sahibinin, kendisine

12 Bkz. s. 76.

tahsis edilen bölge halkından alınan vergide veya herhangi bir konuda değişiklik yapma hakkı yoktu. Anadolu'da iktâ sahibinin konumunun, toprak üzerinde genelde devlet denetiminin çok sıkı olduğu Mısır'dakiyle aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda söz ettiğimiz kısıtlamalar, bazı üst mevkiideki asker ve yöneticilerin çeşitli yasal gelirleriyle, ayrıca görevlerinden sağladıkları gelirlerle büyük servetler edinmelerine, örneğin tarım dışı topraklarda büyük sürülere sahip olmalarına engel teşkil etmemişti. Keykubad'ın bu gibi durumları bir görevin affedilemez derecede suiistimali olarak yorumladığını ve çok sert cezalandırdığını daha sonraki bölümlerde göreceğiz. Yalnız burada bağımsız muktâlar değil, görevi gereği iktâ sahibi olmuş (bu da çok belirli değildir) kişiler söz konusudur.

Konuyu özetlersek, Anadolu Selçuklularında, kentlerin çevresi hariç olmak üzere bütün topraklar devletin mülkiyetindeydi. Bununla birlikte, devlet yavaş yavaş bu toprakları, gerek özel mülk, gerekse iktâ şeklinde tahsis etti. İkta çoğu zaman bir hizmet karşılığı veriliyordu; bu hizmet genelde askeri nitelikli ise de bir kısıtlama yoktu. Moğolların dönemindeki gelişmeler, bu son türdeki tahsislerin, ordu bağlamında, bağımsızlıkla birlikte arttığını gösteriyor, ama bu konuda istatistiklere sahip değiliz. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki söz konusu iktâ küçükse, bu toprakların doğrudan devlete aidiyeti hiçbir şekilde değiştirilemez; devlet mülkiyetin çıkması ancak yönetim yetkisiyle birlikte verilen iktâlarda söz konusu olabilir; daha sonra eyaletlerin yönetilmesini incelerken bu konuya tekrar geleceğiz.

Osmanlı döneminde, devlet sipahilere ihtiyaçları için, gerçek bir kamu yetkisi vermeksizin, toprak tahsis ederdi. Bu topraklara tımar deniyordu. İkta ile tımar arasında bir ilişki olduğu aşağı yukarı kabul edilmektedir. Ancak bu konu hakkıyla incelenmek isteniyorsa, araştırma yöntemlerine dikkat etmek gerekir.[13] Bilgilerime göre, herhangi bir kesin örnek gösterilememesine rağmen, eğer yalnızca Osmanlı döneminde tımar olarak dağıtılan bazı topraklar ile iktâ adı altında daha eski dönemlerde dağıtılan topraklar arasında bir rejim sürekliliği olduğu söylenmek isteniyorsa, bu kabul edilebilir. Ama bu düşünceden zorunlu olarak, tımar kavramı iktâdan doğdu, ikisi de aynı anlama gelir sonucu çıkarılacaksa, bu yanlıştır. Bu düşünceyi desteklemek

13 N. Beldiceanu'nun bu konudaki düşünceleri hak. bkz. *Mémorial Ö.L. Barkan*'daki (1980) notum.

için Yazıcıoğlu'nun *Selçuknâme*'sinde tımar sözcüğünün bulunması kanıt diye gösteriliyorsa, İbn Bîbî'nin Farsça *Selçuknâme*'sini Osmanlı döneminin Türkçesine uyarlayan Yazıcıoğlu'nun bir deyimini —bu deyim İbn Bîbî'de olmadığı halde— Selçuklu dönemi için kullanmanın haklı bir tarafı olmayacağını belirtmek isteriz. Bu durumda, Türkçeyi daha iyi bildikleri için incelemelerini Yazıcıoğlu'nun eserini temel alarak yapan bilginler, ciddi bir yöntem hatası yapmış olurlar. Aslında, tımar kurumunun ve tımar sözcüğünün kökeni üzerinde sıfırdan başlayıp araştırma yapılması gerekir. Tımar sözcüğü Farsçadır ve geniş anlamda öngörü, ihtiyaçları karşılama yolları, bu ihtiyaçların kaygısını duyma demektir. Bu anlamdan yukarıda tanımladığımız teknik anlama geçmesi de anlaşılabilir bir olgudur (tıpkı Avrupa'da tımar karşılığı olan *fief*'leri tanımlamak için Latince *beneficium* (*bienfait*; iyilik, lütuf) sözcüğünün kullanılması gibi). Ancak bildiğime göre Osmanlı öncesinde hiçbir Farsça metinde bu teknik anlamda kullanılmamıştır. Aynı şekilde gerek Selçuklu döneminde gerekse Moğol korumacılığı döneminde durum aynıdır. Osmanlılar bu kullanımı, tımar ile eşanlamlı olan Grekçe *pronoia* sözcüğünü tercüme ederek doğrudan doğruya Bizanslılardan almış olabilirler. Burada bu konuyu enine boyuna tartışmak istemiyoruz; yalnızca Selçuklu iktâsı ile Osmanlı tımarı arasında kesin bağlantı olduğu ve birbirinin aynı oldukları şeklinde bazı düşüncelerin haklı olmayabileceğini belirtmek istiyoruz. İki kavram arasındaki bazı ilişkilerden, zorunlu olarak ikisinin aynı anlama geldiği sonucu çıkmamalıdır.

Eğer vergi sistemi üzerinde daha mükemmel bilgilerimiz olsaydı toprak düzenini daha iyi anlayabilirdik. Sorunları daha iyi anlayıp çözebilmek için bazı bilgileri burada anımsatmak gerekecektir. Bu bilgilerin başında, klasik İslam ülkelerinde ve Bizans İmparatorluğu'nda mali düzenin nasıl olduğu gelir.

Arap fetihleri döneminde, klasik İslam ülkelerinde devlete ait olan toprakların (eski egemen devlete ait topraklar ile ortadan kalkmış özel mülkiyetteki büyük alanlar) dışında kalan topraklar, genel kural olarak eski sahiplerine bırakılırdı. Buna karşılık onlar da eski devletlerine ödedikleri vergiye benzer şekilde, haraç adı verilen bir toprak vergisi öderlerdi. İlk fetih dönemlerinde bu vergi gayrimüslimlere özgü bir vergi gibi düşünülüyordu; çünkü ülkede fatih Araplardan başka Müslüman yoktu. Fakat bu vergi daha sonraları Müslüman olmuş toprak sahiplerinden de alınmaya başladı; gerekçe olarak da toprağın niteliğinin değişmediği gösteriliyordu. Bu sırada, toprak vergisiyle kelle vergisi arasındaki, bütün bölgelerde değil de ancak birkaç bölgede

tasılanan farklılık genelleştirildi. Gayrimüslimler, haracın dışında bir de cizye denilen bir vergi veriyorlardı, eğer Müslüman olurlarsa bu vergiden kurtuluyorlardı. Yerine ise cemaatin gereksinimleri için müminlerin gönüllü katkısı olan zekât veriyorlardı. Genel vergi alınan haller ile iki vergi arasında ayrım yapılan halleri fiilen tanımlamanın güçlüğü, bu iki vergiye işaret eden terimlere yönetimin başlangıçta kesin teknik anlamlarını vermemesinden kaynaklanmaktadır. Hatta çok sonraki dönemlerde bile cizye ile haraç terimleri birbirlerinin yerine kullanılmışlar ve bölünmez bir bütün oluşturmuşlardı.

Kuşkusuz arazi vergisi sadece toprak sahiplerinden alınıyordu; ancak resmen toprağın sahibi gözükmese de uygulamada aşağı yukarı mülk sahibiyle aynı haklara sahip olan kişiler de bu vergiyi veriyorlardı. Toprak sahibi olmayan köylüler, toprak sahibinin muzârisi olup aşağı yukarı haraç kadar bir kira bedeli ödemek zorundaydılar; bu kirayı devlet toprak sahibinin adına kaydediyordu. Diğer taraftan, çoğu zaman bu tür kiracılık sistemi haraç alınan topraklarda değil, öşür alınan topraklarda uygulanıyordu. Öşür eski bir gelenekti ve İslam hukukunda zekâtın somutlaştırılması gibi kabul edilirdi. Bu vergi, bir toprak vergisiydi, ancak haraçtan farklıydı; fetihler döneminde bir Müslümanın sahip olduğu topraklar üzerinden alınırdı. Aslında Arabistan'ın dışında böyle topraklar çok azdı. Ama daha sonraları, yeni devlet kendi işletemeyeceği kadar çok araziye sahip olup bunları cömertçe iktâ olarak dağıtmaya başlayınca, bu toprakların Müslüman sahipleri de öşür verenler arasına katıldı. Bu durumda, toprağın sahibi olan yahut sahibi konumunda olan kişilerin yararına, muzârilerin ödediği kira bedeli ile devlete ödenen öşür arasında büyük bir fark oluşuyordu. Üst düzey kişilere maddi bir çıkar sağlanmak istendiğinde en çok başvurulan yöntem iktâ verilmesiydi. İkta verilirken tek koşul, toprakların işlenmesini sağlamak için, eğer orada araziyi işleyecek çiftçi yoksa başka yerden getirilmesiydi.

İslam devletlerinin ticaret, imalat vb üzerine çeşitli adlar altında birçok vergi saldıklarından kuşkumuz yoktur. Ama bu vergiler, yukarıda tanımladıklarımızın yanında mali yönden pek önemli değildi, dolayısıyla şu an böyle vergileri bir kenara bırakabiliriz.

Ticaret ne kadar gelişirse gelişsin, ana zenginlik kaynağı toprak ürünleri olan bütün ülkelerde olduğu gibi, Bizans İmparatorluğu'nda da temel vergi, topraktan alınan vergiydi. Ancak bu verginin içinde kişi başına alınan vergi ne kadardı, toprağın büyüklüğüne göre alınan vergi ne kadardı, bilemiyoruz, aslında şu anda bizim için o kadar da önemli değil. Bu arada köylülerin çoğunluğu, büyük toprak sahiplerinin ortakçıları olup devlete vergi ödemek

yerine, toprak sahiplerine kira ödüyorlardı; bu durum Ermenistan'da, Orta Anadolu'da ve batıdaki vadilerde biraz değişik olabilir.

Türk istilasının başlangıcında var olan toprak düzeni hakkında gerçekten de herhangi bir bilgimiz yok. Bizanslıların vergi sistemi bu dönemde iyice yozlaşmıştı; bazı bölgelerde bir süredir hiç kimsenin herhangi bir vergi ödememiş olması da mümkündür. Ancak ülkenin yeni egemenlerinin, açık kurumsal bir tanımı olmasa da bazı ödemeler yapılmasını istemeleri doğaldır. Galiplerin varlığının kesinlik kazandığı ve isteklerinin yerine getirilmesinin zorunlu olduğu bölgelerin, aynı zamanda savaşın en çok tahrip ettiği yöreler olduğu hesaba katılırsa, bu yeni vergilerin mükelleflere çok ağır geldiği kesindir. Sonraları, yavaş yavaş bir *modus vivendi* sağlanmış, yönetici sınıfın Müslüman olmasıyla, başka konularda da İslamlaşma gerçekleştiği zaman tedricen görüldüğü gibi, klasik İslam hukuku uygulanmaya başlamıştı. Bu geçiş süreci hakkında elimizde birincil kaynaklardan aktarılan bilgiler yoktur. Ancak Moğol dönemindeki bilgilerden kısmen çıkarabiliyoruz, çünkü bu metinler bazı özelliklerin Selçuklu geleneği mi yoksa İlhanlılara özgü bir yenilik mi olduğunu açıkça belirtir. Bu arada, İlhanlı yöntemlerinin Anadolu'da tam olarak uygulanmadığını da belirtmemiz gerekir. Anadolu, Moğollar tarafından yönetildiği dönemlerde bile, mali açıdan özerkliğinin bir bölümünü olsun koruyabilmiştir (mali durum, bir istilacı güç için her zaman değiştirilmesi en zor konu olmuştur).

Moğollar döneminde yazan Aksarayi, Selçuklu mali sistemindeki temel unsurun Moğol korumacılığı döneminde de cizye olduğunu söylemiş ve yeni atanan İlhanlı görevlilerin bu sistemi bilmemesiyle alay etmişti.[14] Bu bilgisizliğin nedeni doğrudan doğruya Moğol yönetimi altındaki devletlerde klasik anlayışta yalnız gayrimüslimlerden alınan bir vergi olan cizyenin artık uygulanmıyor olmasından doğabilir. İslamiyeti kabul etmeden önce Moğollar, yönettikleri ülkelerde dinler arasında fark gözetmiyor, bu farkı gösteren uygulamaları kaldırıyorlardı; işte bu nedenle, Anadolu'nun doğusunda da bu vergiyi kaldırmış olmaları büyük olasılıktır. Nüfusun çoğunluğunun gayrimüslim olduğu bir ülkede cizyenin önemi ne kadar büyük olursa olsun, toprak vergisinden daha önemli olduğunu düşünemeyiz. Osmanlı döneminde, daha önce de değindiğimiz gibi, kavramlardaki karışıklık nedeniyle, cizye terimi genellikle gayrimüslimler tarafından ödenen toprak vergisini veya

---

14 Aksarayî, s. 153 (F, 81).

toprak vergisiyle birlikte ödenen kişi başına ödenmesi zorunlu vergiyi ifade etmek için kullanılmaktaydı. Daha ender olarak kullanılan haraç sözcüğü ise, asıl anlamına aykırı bir şekilde kişi başına verilmesi zorunlu vergiyi tanımlamaktaydı. Bu şekilde bir kullanımın ta Selçuklular döneminden beri sürüp gittiği düşünülebilir. Aksarayî'nin metninde cizye sözcüğünün anlamı, gayrimüslimlerin ödediği toprak vergisi yahut toplam vergi şeklinde olup ikinci durumunda hem toprak vergisini hem de kişi başına verilen vergiyi kapsaması gerekir; ancak böyle olup olmadığı da kesin değildir. Haraç sözcüğüne, Aksarayî'de bir ara rastlanmaktadır; fakat bu sözcükle hangi verginin kastedildiği anlaşılmaz. Uygulamada vergi ödemeleri bazan ayni yapılırdı; çoğu zaman orantılı bir vergi olan haracın olası ödeme şekillerinden biri de ayni ödemeydi ama kişi başına sabit olan verginin ayni ödenmesi pek söz konusu olamaz. Diğer taraftan klasik toprak vergisi olan haraç, mülk sahiplerinden alınırdı yani İslam hukukuna göre ortakçılardan istenemezdi. Gerçek yerli mülk sahiplerinin çok az kaldığı ve toprağın büyük bölümünün devlet toprağı olduğu düşünülse bile, Müslüman toprak sahiplerinden cizye alındığını kabul etmek zordur, devlet topraklarında çiftçilik yapanlardan alınan kirayı bu isim altında göstermek de genellikle kabul edilen terminolojiye uymaz. Ancak böyle bir kiranın, elde edilen ürünle orantılı olarak veya olmayarak ayni alınması doğaldır. Hem anlam hem uygulama olarak büyük bir karışıklık olduğunu düşünmemek veya daha açık bir söyleyişle klasik İslami sistemden farklı bir duruma geleneksel İslami söz dağarının uygulandığını düşünmemek elde değil. Selçuklu vergi memurları, bundan sonra cizyenin, mülk sahiplerinden alınan bir vergi mi yoksa ortakçıların verdiği bir kira mı olduğunu, yahut devletin haklarının, toprak sahibinin hakları şeklinde mi yoksa devletin vergi hakkı şeklinde mi yorumlanması gerektiğini bilemeyeceklerdi. Ortakçıların serbest vergi mükellefleri gibi düşünülmesi beklenemez, ama onlara uygulanan terminoloji serbest mükelleflere uygulananların aynıdır. İbn Bîbî'de, bağımsızlık döneminde devletin ana gelirini oluşturan "Hıristiyanlar (=Rumlar) ve Ermeniler"den alınan olağan vergi haraç diye adlandırılmaktadır. Bu dönemde aşâra konu toprak olmadığından kuşku yoktur; çünkü iktâ olarak verilen topraklar hiçbir şey ödemiyorlardı.

1243 yılından önceki Selçuklu vergi sistemi üzerindeki kısıtlı bilgilerimizi, toprak düzeniyle ilgili belgelerin incelenmesinden çıkan sonuçlarla destekleyebiliyoruz. Özellikle kentlerde, anlamı tam belirli olmayan avârız-ı divânî denilen başka vergilerin olduğundan hiç kuşku yoktur. Diğer taraftan Anadolu'ya özgü toprak düzeni ve vergilendirmenin, olağan İslam uygula-

malarına alışık olan Yukarı Suriye ve Mezopotamya'daki sonradan fethedilen yörelere kadar yayılmaması gerektiği kanısındayız. Bu yüzden metinleri incelerken dönemler arasında olduğu kadar çeşitli bölgeler arasında da ayırım yapmaya dikkat etmek gerekir. Örneğin muzârilerle serbest mülk sahipleri olan (bazen köyün reisi de olurlar) "dihkân" (epeyce karışık bir diğer terim) arasındaki farkı bütün Anadolu'ya yaymamak gerekir. Bu fark İran'da geçerlidir ve İbn Bîbî, Ahlat bölgesinde de varlığına işaret etmiştir.[15]

Şimdi, hangi ad altında olursa olsun vergilerin daha ayrıntılı tanımını yapmayı denememiz gerekiyor. Aksarayî'deki birkaç bölümde, daha sonraki bir dönemde yazılmasına rağmen, bir Moğol yeniliği olarak söz edilmediğinden, bu konu hakkında ilginç veriler olabilir.[16] Bu metinlere göre, ekilebilir topraklar üzerinden alınan vergi, Farsça bir terim olan ve bir alan ölçüsü kabul edilen "cüft-i avâmil"e göre hesaplanmaktaydı. Ancak bu terimdeki Arapça bir sözcük olan avâmilin çevirmenlerin pek önemsemedikleri bir anlamı daha vardır ve "tarlayı süren hayvanların boyunduruğu" anlamına gelmektedir. Şüphesiz cüft sözcüğü (Türkçesi çift) İlhanlıların yönetimi altında İran'da bilinen bir sözcüktü, ama asıl anlamıyla kullanılıyordu; arazi ölçüsü eskiden olduğu gibi cerîb idi. Halbuki, Anadolu ile ilgili daha önce de sözünü ettiğimiz metinlerde ve daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda bu terim bir arazi ölçüsü olup bir çift öküzün sürebileceği alan olarak tanımlanmıştır (birçok ülkede bu terimin, benzer terminolojik ve ekonomik anlam taşıdığı bilinmektedir).[17] Bu arada Bizans maliyesinin de çiftçileri "boyunduruk" anlamına gelen Latince *jugum*, Rumca *zeugarion* denen benzer alan ölçüsüne göre vergilendirdiği kesindir. Burada Bizans-Türk sistemleri arasındaki sürekliliği gösteren açık bir örnekle karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Bazı belirtiler, daha sonraki dönemlerde, eskiden beri Türklere ait olan Anadolu'daki topraklarda olsun, Bizans'a bağlı olup da Osmanlılarca daha sonra fethedilen topraklarda olsun Osmanlı hukuku ile Bizans hukuku arasında bazı benzerlikler olabileceğini gösteriyor; ancak bunun için kesinlikle daha ayrıntılı bir çalışma gereklidir.

Bu konunun yanıtı ne olursa olsun, çift-i avâmil birimi esas alınarak saptanan vergi çeşitli şekillerde tahsil edilmekteydi. Elde edilen ürünün bir yüzdesi olarak ayni vergi söz konusu olabileceği gibi (bu durumda tarımsal

---

15 İbn Bîbî, s. 96.

16 Aksarayî, s. 153 (F. 81).

17 Ayrıca bkz. II. Kısım, 2. Böl., not 44.

alan birimi büyük bir önem taşımıyordu), alan birimi başına sabit bir tutarın para olarak ödenmesi veya sabit bir verginin ayni ödenmesi de geçerliydi. 13. yüzyılda Anadolu'da bir bölgeden alınacak vergilerin toplamının para olarak tahsil edildiğinden şüphe yoktur. İnanmak güçse de toprak vergisinde de durum böyleydi. Aksarayî, alan birimi başına 1 dinar alındığını kitabının bir yerinde söylemektedir, ancak diğer yazarlar, alan birimi başına Bizanslıların kullandığı bir sözcük olan "tagar"la[18] verilen vergiden söz ederler. Tagar, 10 menn ağırlığında bir tahıl ölçüsüdür, para olarak karşılığı ya yönetimin saptadığı bir fiyatla yahut da piyasa değeriyle hesaplanmaktadır. Alan birimi başına sabit vergi genelde Bizans yöntemi olmasına karşın İslam ülkelerinde de rastlanmaktadır. Ancak işin doğası gereği aynı büyüklükte arazilerden toprağın cinsine, iklime, ekilen ürüne göre farklı verimler alınması normaldir ve bunların da farklı olarak vergilendirilmesi gerekir. Çoğu zaman arazi birimine göre vergi alınan ülkelerde bu farklı vergilendirme arazi birimlerini değiştirerek yapılırdı; eğer arazi birimi sabit kabul edilirse bu kez vergi oranları değişik olurdu. Ancak Anadolu'da bu yöntemlerden hangisinin kullanıldığını maalesef bilemiyoruz. Özel mülk sahiplerinin topraklarında çalışan ortakçılara gelince; bunlar mülk sahibine verdikleri kirayı daha çok ürünle orantılı olarak verirlerdi. Bir Karatay vakfı (Kösedağ savaşından birkaç yıl sonra), kiracılardan istenecek bedelin ürün miktarının beşte birinden fazla olmamasını buyurmaktadır.[19] klasik İslam hukukunda bu oran, sulama gerektiren ve başka zorlukları olan sıradan topraklardan istenen orandı. Bu vakfın Kayseri yöresinde olduğunu biliyoruz ama bu oranın her yerde geçerli olup olmadığını bilmiyoruz. Önceden sanıldığının aksine, bu belgelerden vergi konusunda kesin bir sonuç çıkarmak olanaksızdır.

Bazı durumlarda, olağan koşullarla hesaplanması gereken vergi yerine götürü bir vergide anlaşılırdı (mukâta'a). Bu, Malatya'nın güneyindeki Yakubî mezhebi patriğinin ikametgâhı olan Barsuma Manastırı için uygulanan yöntemdi. Hiç kuşku yok ki Türkmen göçerleri, özellikle sınırdakiler için de böyle bir uygulama vardı. Bu Türkmenlerin göçebe çobanlar için klasik İslam kurallarına uygun olarak vergilerini hayvan vererek ödedikleri de

18 Tagar: Bizans'ta 10. yüzyılda, sonra 14. yüzyılda kullanılan bir sözcük olup "arpa ölçüsü" mü yoksa "hayvan yemi" mi anlamına geldiği tartışmalıdır (J. Darrouzès, *Epistolium byzantium*, s. 361).

19 Karatay, vakıf Osman Turan tarafından *Belleten* 1948'de yayınlanmıştır.

düşünülebilir ama bu konuda bir şey bilmiyoruz. Burada doğal olarak vasal ülkelerden alınan vergilerden hiç söz etmiyorum.

13. yüzyılda Selçuklu devletinin toplam bütçesi Müstevfi Hamdullah'ın[20] daha sonra yaptığı olabildiğince ayrıntılı bir tahmine göre, "Selçuklular dönemindc" hesabın yapıldığı zamanın para değerine göre 15 milyon dinardı (ama sonra göreceğimiz gibi 3.3 milyon dinara kadar düşecektir).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Anadolu'da, aşağı yukarı eski Selçuklu topraklarından oluşan bir bölge ve malikâne-divanî denilen bir mali yöntem vardı; bu yöntemin uygulandığı yöre itibariyle Selçuklulardan kaldığına inanılıyordu. Bu vergi sistemi önce Ömer Lütfi Barkan ve daha sonra da ayrıntılı olarak Irène Beldiceanu tarafından incelendi.[21] Bu konuda bazı açıklamalar yapmak gereklidir.

Bu bölgede de, diğer yerlerde olduğu gibi iki çeşit vergi ve ödenti vardı: Kanuni veya şer'i vergiler ve devletin koyduğu örfi vergiler. Birinci tip vergiler arazi üzerinden alınır, ikincilerse kişilerin etkinlikleri üzerinden tarh edilirdi. Bu durum, bu vergilerin diğer rejimlerin vergilerinden farklı olduğunu göstermez, ancak bu vergilerden yararlanan iki grup, yani özel mülk sahipleri ve devlet arasında paylaşıldığını gösterir. Sistem doğrudan doğruya ve bütün nitelikleriyle Selçuklulardan kalmışsa, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız 12. ve 13. yüzyıllardaki vergi rejimi hakkındaki bilgilerimizi daha kesin hale getirmeye yardımcı olabilir mi? Selçuklu ve Osmanlı sistemleri arasında hiçbir bağlantı olmadığına inanmak güçtür; ancak iki yüzyıl boyunca yaşanan kargaşa döneminde sistemin hiçbir evrim geçirmeyeceğini düşünmek pek olası değildir. Malikane divanî ifadesine İran Moğollarında da bazen rastlanmaktadır, ama bu ifadenin çağrıştırdığı anlam yalnızca geleneksel İslam mali sistemidir. Anadolu'da bu terime ancak bir kez, o da pek belirgin olmayan bir şekilde rastlanmıştır. Burada ayrıntılı bir bilimsel araştırma söz konusudur ve bu an için bu konudan kesin sonuçlar çıkarabilmemiz olanaksızdır.

---

20 Müstevfi doğal olarak çelişkileri abartmak eğilimindedir. Onun zamanında hesap ettiği toplam tutarın, bütçe dışı hesapları da zorunlu olarak kapsadığı düşünülebilir.

21 JESHO, XIX, 1976, "Fiscalite et formes de possession de la terre arable dans l'anatolie preottoman".

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KENTLER

Rûm ülkesinde 12. yüzyılda kentsel yaşamın yeniden canlandığını ve olasılıkla 13. yüzyılda Bizans'ın son yüzyıllarındaki seviyesini geçtiğini söylemiştik. 13. yüzyılın ortasında Simon de Saint Quentin,[1] Selçuklu devletinde 100 kent olduğunu temin ediyor ve İbn Said de[2] her birinde resmen atanan vali, kadı, cami, hamamlar ve kumaş tüccarlarının bulunduğu 24 taşra merkezinin bulunduğunu belirtiyor. Bu kentlerin adları verilmemiştir ve belki iki yazar da kentlerin adlarını sıralamakta güçlük çekeceklerdir; fakat izlenimleri açık ve kesindir ve biz vakanüvis ve seyyahların yazdıklarından da yararlanarak aşağı yukarı bu kadar ismi çok zorlanmadan bulabiliriz.[3]

Türk fetihlerinin kentlerin tarihlerinde yol açtığı yadsınamaz kopukluğa rağmen Selçuklu kentleri aşağı yukarı eski Hıristiyan kentlerine tekabül eder. Bu kentler ya hiç kesintisiz oturulmuş,[4] yahut yeniden yerleşilmiş merkezlerdir. Eskiden beri çok yoğun olarak kentleşmiş ülkelerde, coğrafi koşullar tamamen yeni bir yerleşim merkezinin oluşmasına çok nadir elverişlidir. Kentlerin bu sürekliliği çoğu zaman isimlerinin sürekliliğiyle de kendini gösterir. Yeni kent adlarının eski adlara uymadığı bazı durumlarda, eski adların Selçuklular döneminde de kullanıldığına, yeni adların daha sonraki zamanlarda verildiğine dikkat etmek gerekir. Örneğin Trabzon'un güneyindeki Kolonia, Selçuklular döneminde Kögonya diye tanınıyor, bugünkü

1 Simon de Saint Quentin, XXXI, s. 142.

2 Benim *Ankara Üniv. D.T.C. Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV, s. 10-11, 1968'deki makalem.

3 Bu yüzyılda söz edilen bu kentlerin hemen hemen hepsi hakkında Türk araştırmacılarının yazdığı monografiler vardır; bazan bunları yerel yazarlar yaznuşlardır. Bkz. Kaynakça.

4 İoannes Komnenos'un seferlerinin öyküsüne bkz.; kitabımızda s. 25 vd.

adı Şebinkarahisar kullanılmıyordu. Aynı şekilde antikçağdaki adı Ancyra'yı koruyan Ankara kenti de, Selçuklular döneminde, eski telaffuzuna daha sadık bir şekilde Ankûriya diye adlandırılıyordu. Konya/Ikonium, Sivas/Sebasteia, Kayseri/Kayseriya, Malatya/Melitene vs... yani en büyük kentlerin çoğu, eski adlarını çok az değiştirerek günümüze kadar korumuşlardır. Bazı durumlarda adlar büyük değişikliklere uğramış veya yerlerini başka adlar almıştır. Ama bu değişmeler, Türklerden önce örneğin Ermenilerin veya Arapların etkisiyle olmuştur. Örnek olarak eski adı Keltzine olan Erzincan'ı ve eski Kalikâla civarındaki, Theodosiopolis de denilen Erzurum'u gösterebiliriz. Özellikle Batı Anadolu'da, bilhassa küçük ve orta kentlere Türkçe yeni isimler verildiğini görüyoruz; ama bu değişimin hangi koşullarda gerçekleştiğini, elimizdeki belgeler maalesef bize her zaman açıklayamıyor. Bazen bir kentte kesintisiz oturulmuş, bazen de Archelaus ile Aksaray arasındaki ilişkide olduğu gibi kentler boşalmış ve yeniden iskâna açılmıştır. Bazı örneklerde görüldüğü gibi, yakınında kurulan yeni bir kentin eskisinin yerini aldığı da olmuştur (Lâdik denilen eski Laodikya'nın yanında büyüyüp gelişen ve ilk zamanlar Tunguzlu denilen Denizli). Adının taşıdığı anlama karşın Eskişehir, Dorylaion kentinin harabelerinin 3 kilometre güneyinde kurulan yeni bir kenttir. Aynı şekilde Beyşehir de Karaleia kentinin yerine kurulmuşutur. Gerçek bir yeni yerleşim merkezine pek rastlanmamaktadır. Eskiden yerlerinde hiçbir yerleşim olmayan bölgelerden söz edildiğini duydum; ancak Aksaray örneğinde olduğu gibi, oralarda da Roma kolonilerine benzer bazı yeniden yerleşmeler olması mümkündür. Bazen de kentlerin adı resmen değiştirilmiştir; en tipik örneği Kalonoros'un adının Alaeddin Keykubad'ın şerefine Alâiye yapılmasıdır. Bu arada önemli bir nokta da kentlerin birbirlerine göre görece önemlerinin, eski dönemlerdekinden hiç kuşku yok ki farklı olmasıdır.[5]

Anadolu'da yaşayan çeşitli halklar kentlerde birlikte oturuyorlardı. Antalya'da Rumların, Yahudilerin ve Türklerin özel mahalleleri olduğu kaydedilmiştir; ancak bu kaydın özellikle düşülmesi, durumun diğer kentlerde aynı olmadığını göstermektedir. Gerçekten de, Konya'da bir Ermeni meyhanesinin bulunduğu söylenmişse de, bu olgu, Antalya'daki gibi bir ayrım

---

5 Moğol-Türkmen dönemlerinde Türkleşmiş, Filadelfiya/Alaşehir gibi kentleri söz konusu etmiyorum. Diğer taraftan Arap ve İranlı yazarların zikrettiği bazı kentlere Türk yazarlarda rastlanmıyor.

olduğu izlenimini vermemektedir.[6] Ayrımcılığa, İslam ülkelerinde Bizans'a göre daha ender rastlanır. Antalya'daki özel durum bu kentin daha uluslararası bir liman oluşundan ve belki de Selçuklu ülkesinin geri kalan bölümüne göre bu kentin daha geç fethedilmesindendir. Diğer taraftan Anadolu'da pek rastlanılmayan ve ancak Konya'da birkaç kişi oldukları bilinen Yahudilere Antalya'da rastlanması istisnai bir durumdur.[7] Uluslararası ilişkilerin diğer bir merkezi Sinop'ta Yahudi olup olmadığını bilmiyoruz. Bunun gibi değişik din ve ırktan kişilerin hangi kentlerde ayrı mahallelerde yaşadıklarını da bilemiyoruz. Doğal olarak her din ve ırktan olan kişiler bir arada yaşama eğiliminde olacaklardır; fakat Anadolu'da bunun sistematik bir ayrımcılığa dönüştüğü sanılmamaktadır. Örneğin Erzincan gibi büyük bir Ermeni kentinde kendi içine kapanan grup Müslümanlardı.[8]

Bizans İmparatorluğu'nda ve Müslüman dünyasında kentler, antikçağda veya ortaçağda Batı Avrupa'da kentlerin kazandığı gibi bir özerkliğe sahip olmamışlardır. Ancak bu durum kentlerin canlılıklarını ve özel bir çeşit birlik duygusunu yitirdikleri ve beldeyle ilgili işlerle ilgilenmedikleri anlamına gelmez.[9] Bunun basit açıklaması, beldeyle ilgili işlerin devletin görevleri arasında olmasıdır. Kentlerde "saygın kişiler" bulunmasına rağmen İslam hukuku, birey ile devlet arasına toplum örgütlerinin girmesine izin vermez.[10] Burada üzerinde çok kez tartışılmış genellemeler üzerinde durmamız yararsızdır ve kısaca şunu belirtmek gerekir: Diğer ülkelerde olduğu gibi, Anadolu'da da kentler hem yerliler hem de Müslümanlar için yönetim ve kültür merkezleridir. Türkmenler ise, fiziki olarak kent dışında yaşıyorlar toplumun ve kültürün de dışında kalıyorlardı; daha doğrusu geniş anlamıyla bir başka kültürü olan bir başka toplum oluşturuyorlardı.

Bu nitelikleri nedeniyle kentlerde emirlerindeki garnizonla birlikte bir yönetici vardı. Her kentte bir cami ve en seçkinler arasından seçilmesine gayret edilen ve adaleti uygulayan kadı da bulunurdu. Muhtesib de önemli bir görevliydi; burada bu görevli ve meslek örgütlenmesi üzerinde biraz durmak

6 Eflakî., II, s. 14.
7 *Age.*, s. 14 ve 121.
8 Bkz. bu kitapta Gayrimüslimler bölümü.
9 Kentlerin bir tür yarı özerk olması, 14. yüzyıldaki Ankara hariç, Anadolu'da görülmemiştir. Bkz. Kitabımızın ilerideki bölümleri.
10 *Arabica* 1958-59'da ve sonra 1959'da ayrı basım olarak yayınlanan "Mouvements populaires et automonisme urbain" başlıklı makalem.

gerekir. Yasal olarak muhtesib, kadının altında çalışırdı; özel olarak kamu ahlâkı, gayrimüslimlerin denetimi ve bilhassa ticaretin düzgün işlemesinden sorumluydu. Bu görevli, bütün Müslüman dünyasında olduğu gibi Selçuklularda da vardır ve Rûm devletinin bu kurumu kabul etmesi pek şaşırtıcı değildir. Ne yazık ki, muhtesiblik kurumunun ne zaman kabul edildiğini ve Anadolu'da kendilerine özgü gelenekleri olan çok sayıda yerli tüccar bulunması sonucu, bu görevlilerin bazı farklı özellikleri olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak İslam'a belirgin bir zarar vermedikleri sürece, İslam'ın bütün geleneklere saygılı davrandığı da bilinmektedir.

Celaleddin Rumî'nin ağzından nakledildiği söylenen şu anlatı[11] büyük bir Selçuklu kentinin hem genel görüntüsünü hem toplumsal yapısını iyice anlamamızda bize yardım edecektir:

Konya'da komutanların, yöneticilerin ve soyluların binlerce evi, köşkü ve sarayı var; tüccarların ve iğdişlerin evleri, esnafın evlerinden daha görkemli, emirlerin sarayları, tüccarların evlerinden daha azametli; Sultanlar'ın sarayları ve kubbeleriyse hepsinden muhteşem; ama gökyüzünün büyüklüğü ve yüksekliği vs...

Bu satırlara, Ibn Bîbî'nin vekayinâmesindeki ileri gelen kişileri, iğdişleri, ahileri, bazen de din adamlarını sıraladığı bazı bölümler de eklenebilir.

Eğer söz konusu kentte sultan oturuyorsa, doğal olarak otoritenin ve egemen sınıfın yüksek mevkilerdeki bütün temsilcileri, emirler ve vali vb vardı. İtalyan şehirlerinde ve bazı Müslüman kentlerinde olduğu gibi, evlerin soylu görünümü, ev sahibinin toplumdaki yeriyle orantılıydı. Evine bakarak yüksek rütbeli kişilerin hangi toplumsal mevkii işgal ettiğini anlamak zor değildi; ama aşağıda anlatacaklarımız için durum biraz farklıydı.

Farsça olan ve bu dilden önce Türkçeye sonra Arapçaya geçen "iğdiş" sözcüğünün asıl anlamı, burulmuş veya katır örneğinde olduğu gibi melezleştirilmiş hayvan demektir, İran-Türk topraklarında bu anlamdan uzaklaşarak melez kişilere verilen ad olmuştur.[12] Anadolu'da ise, daha çok, yerli bir

---

11 Eflakî, II, s. 215. Mustafa Akdağ, *age.*, s. 14.

12 İğdiş konusunda şu yapıtlara bakılabilir: Mustafa Akdağ, *age.* ve bizim bütününe katılmadığımız, *Studia Islamica*, 1959'da yayınlanan Osman Turan'ın "L'islamisation dans la Turquie du Moyen âge" adlı makalesi. İğdiş sözcüğü, bir Bizanslı kadınla evlenmiş ve din değiştirmiş yabancıları anlatmak için Bizanslıların kullandığı "puloi" (Frankopuloi, Turkopuloi) sözcüğü ve halk Rumcasındaki "basmules" sözcüğüne tekabül eder.

kadınla evlenen bir Türk veya bir Müslümanı tanımlamak için kullanılır; bunun aksine, yani bir Türk kadınla evlenen yerli erkeklere ise ister istemez daha az rastlanmaktadır. Doğruluğu yahut yanlışlığı kanıtlanamayan bir diğer olasılık da, iğdiş sözcüğünün yalnızca İslamiyeti kabul etmiş yerlilere verilen adı veya Osmanlılar dönemindeki yeniçerilere benzer şekilde Müslüman asker yetiştirilmek üzere Hıristiyanlar arasından zorla toplanan Hıristiyan kökenli gençlere verilen ad olmasıdır. Eğer özellikle ikinci olasılık doğru ise Hıristiyan metinlerinde hiç sözü edilmemesi şaşırtıcıdır.

Etnik kökenleri ne olursa olsun bu iğdişlerin yalnız kentli nüfusun aristokrasisi arasında olduğunu görmek ilginçtir. Bunlar, çoğu zaman (Müslümanlığı kabul etmiş bir yerlinin oğlu olan)[13] bir iğdişbaşı veya emir-i akâdiş denilen kişinin yönetiminde özel bir güç oluşturuyorlardı. Bazılarının isimlerini biliyoruz. Vekayinâmeler, iğdişlerden söz ettikleri zaman, genellikle nizami ordunun yanında veya onun yerine, bölgedeki askeri operasyonlara katıldıklarını anlatırlar. Dolayısıyla bir askeri birlik oldukları düşünülmüştür; ancak bu gücün yalnızca kentlerde asayişi sağlamakla vazifelendirilen bir tür polis veya milis gibi çalışmış olması daha büyük olasılıktır. Belki de işlevleri buydu; örneğin bir keresinde, Selçuklu tahtı üzerinde hak iddia edip yenik düşmüş birinin gözaltında tutulması görevi bir iğdişe verilmiştir (Ankara'da).[14] Öte yandan, 13. yüzyıl sonlarına doğru yazılmış bir atama beratına ve Celaleddin Rûmî'nin bir mektubuna göre, iğdişbaşı veya iğdişler vergi tahsildarları, hatta kentsel vergileri saptayan kişiler olarak tanıtılmaktadır.[15] Böylece iğdişlerin kent yönetimlerinde oldukça etkili bir rolleri olduğu anlaşılıyor ve pek çok kentte var olduklarından bu durumun genel bir uygulama kabul edilmesi gerçekçi olur. Özetlersek, kentlerdeki nüfusu sultanlar denetliyorlardı ve başlangıçta bu nüfusun alt tabakalarının büyük bölümü gayrimüslimlerdi, ama zamanla, bu melez aristokrasi aracılığıyla çoğunluk Müslümanlara geçti.

Ancak, zaman geçtikçe bu toplumsal kategori belirgin karakterini ve var oluş nedenini yitirdi; birkaç kuşak geçince, Müslüman kökenlilerle, Müslümanlığı kabul etmiş veya karışık evliliklerden doğmuş olanlar arasında başlangıç dönemlerinde olduğu gibi bir ayırım kalmadı. 14. yüzyıldan itibaren

13 İbn Bibî, s. 40.

14 *Age.*

15 ***Mevlânâ'nın Mektupları***, ed. Remzi Akyürek ve Feridun Nafiz Uzluk, 1937, s. 96.

iğdiş sözcüğünün toplumsal anlamı kayboldu; daha ileride göreceğimiz gibi yöresel kolluk kuvveti olarak yalnızca ahiler kaldı.

Ahilerden söz etmeden önce, daha önce saydığımız esnaf ve zanaatkârlar üzerinde durmamız gerekir, çünkü aralarında bağ vardır. Önce soruna daha geniş bir açıdan bakmak zorunludur.

Anadolu'da zanaatın örgütlenmesinin önemi bu toprakları aşan bir sorundur. Burada bu konuyu ayrıntılarıyla ele alamayız, ama ana hatlarıyla incelemek de gereklidir. Roma İmparatorluğu ve onun yerine geçen Bizans'ta devlet eliyle gerçekleştirilmiş, mesleklerin birbirinden ayrılması anlamında bir örgütlenme vardı; ama kuralları koyma ve yöneticileri seçme devletin işiydi. Selçuklularla aynı dönemlerde bambaşka bir sistem Batı Avrupa'da oluşmaya başladı. Burada da meslek loncaları, yani kolektif ama özel organizmalar vardı. Dönemin devletleri yetersiz kaldığında kendi kurallarını kendileri koyuyorlar, yöneticilerini kendileri seçiyorlar, sonuçta da Roma "collegia"larının hiçbir zaman yapamadığı biçimde, karşılıklı yardımlar ve dini törenlerle üyelerinin genel yaşamlarının çerçevesini çiziyorlardı. Çok yüzeysel ve dönemleri, ülkeleri ve olguları karıştıran bir örnekten yola çıkılarak İslamiyet'te de meslek loncaları bulunduğu sık sık ileri sürülür.[16] Halbuki, "klasik" diyebileceğimiz Islamiyetin ilk dönemlerinde bu savın tam aksi geçerlidir; bu çağda tıpkı Roma Bizans devleti gibi merkezi yönetimi güçlü devletler vardır ve bireyle aralarında hiçbir aracı kurum kabul etmezler. Meslekler yönetim ve topografya açısından ayrılmışlardır ve devletin atadığı bir görevli aracılığıyla, yani muhtesiblerle yönetilirler; bu görevlinin astı olarak onun maiyetinde çalışan ve ona yardım eden, meslekten gelme arîf, emin, reis gibi diğer görevlilerin de olduğu doğrudur, ama hepsi muhtesibin emrindedir ve esnaflar tarafından seçilmemiş kişilerdir. Ayrıca, bu mesleklerin üyelerinin yaşamında daha geniş bir insani rol oynadığına dair herhangi bir işarete de rastlamıyoruz. Bir araya geldikleri zaman, bir süre sonra sözünü edeceğimiz "fityan" gibi meslek dışı etkinliklerde bulunmak için toplanırlardı. 12. ve 13. yüzyıllarda Suriye'de, Mısır'da, hatta Müslüman Ispanya'da hisbe[17] (hisbe, muhtesibin işlevidir) ile ilgili el kitapları oluşturulmuştu; amaç, muhtesibin görevlerini tamamen yönetim açısından tanımlamaktı.

---

16 "Y a t il eu des corporations professionnelles dans le monde musulman" isimli makalem, 1970, *Peuples musulmans*, Oxford, 1977'de yeniden basıldı.

17 "Hisba" , EI2.

Ne var ki, ortaçağın sonundan başlayarak, meslek kuruluşlarının belirli bir evrim geçirdiğini de kabul etmek gerekir. Devletlerin daha az güçlü olduğu yakınçağda, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'da bile, farklı nedenlerle oluşan gelişmeler sonunda, meslek kuruluşları bir ölçüde devlet denetimi ile belirli bir özel etkinliği birleştirerek yarı-korporatif bir nitelik kazanmışlardı. Eski Roma toprakları olan Suriye ve Mısır'a göre büyük olasılıkla Roma geleneklerinden etkilenmeyen İran ve Orta Asya'da, bu evrimin diğer İslam ülkelerine göre daha ileri düzeyde gerçekleştiği düşünülebilir. Bu düşünce burada ayrıntılarına inerek destekleyemeyeceğim bir varsayımdır; ancak bu varsayımı da hesaba katmak gerektiğine inanıyorum. Asıl önemli olan, bu çizdiğimiz genel çerçeve içinde Anadolu'nun yerini bilebilmektir.

Türklerin uzaktaki Orta Asya'dan getirmiş oldukları geleneklerin etkisi olabileceği varsayımını hiçbir zaman göz ardı etmeden, Anadolu Selçuklularının kentlerindeki esnaf yaşamının, bir taraftan Rum ve Ermeni esnaf diğer taraftan da İranlı göçmenlerin ilişkilerinin çakışmasıyla ortaya çıktığını kabul etmek akla yakın gelmektedir. İranlı Müslümanların yönetimin teşekkülünde en önemli yeri işgal ettikleri göz önüne alınırsa, en azından mesleki yaşamın çerçevesinin onların düşünce ve geleneklerine uygun olarak oluşturulduğu kabul edilebilir; buna karşılık yerlilerin elinde bulunan meslek örgütlerindeyse, gelenekler, Türkler gelmeden önceki niteliklerini korumuştu. Bütün bu varsayımlarımız hakkında somut olarak neler biliyoruz? Selçukluların bağımsızlık dönemleri hakkındaki bilgilerimiz çok azdır; her mesleğin kendine ayrılmış bir sokakta veya mahallede faaliyet gösterip göstermediğini bile bilmiyoruz. Moğol döneminin sonlarında ise, İbn Battuta önemli ama yorumlanması zor bilgiler vermektedir.[18] Bu bilgilerden söz etmeden önce ahileri ele almak gerekir.

Aslında ahilerin örgütlenmesi kentlerin örgütlenmesine bağlıdır ve ileride anlayacağımız nedenlerden ötürü, ahi örgütlenmesi bütün gücüyle gün ışığına ancak Moğol rejimi döneminde ve sonrasında çıkar, ama aslında bu dönemden önce de mevcuttur. Bu kurum çok ilginç olmakla birlikte birçok sorunu da beraberinde getirmektedir; bu yüzden ayrıntılı olarak incelenmesinde yarar vardır.

---

18 İbn Battuta, özellikle 240 vd. ve 335. sayfaya kadar pek çok yerde.

Bu noktada, "fütüvvet"[19] neydi, başka bir deyişle "fityan", halk arasında ayyârûn denilen kimseler ne istiyorlardı, bunları anımsamamız gerekiyor. Bu, korporatif bir gruplaşmaydı, halk tarafından kurulurdu ama mesleki değildi, aralarında büyük dayanışma vardı, dini değil daha ziyade toplumsal amaçlarla hareket ederlerdi, iktidarlara ve soylulara büyük bir şiddetle karşı geldikleri görülmüştü. Soylulardan bazıları fütüvveti kendi amaçları için kullanmayı denemişti. Hükümetlerin zayıf oldukları dönemde gerçek bir kolluk gücü olan bu kurum hükümetlerin güçlü olduğu dönemlerde, varlığını yitirmeden arka planda kalırdı. Büyük Selçukluların ele geçirdikleri veya içinden geçtikleri İran Irak bölgesinde ve Anadolu Selçuklularının etkisinin görüldüğü topraklarda, bazen yerel siyasetin gerçek egemenleri olan fityanın var olmadığı hiçbir kent yoktu. Bizans Anadolusu kentlerinde bunun eşdeğeri bir kurum olmamasına karşın, Anadolu Selçukluları döneminde kentsel yaşam kurulur kurulmaz, çeşitli kesimlerden erkeklerin el birliğiyle fütüvvet ortaya çıkıveriyordu.

12. yüzyılda bu örgütün varlığı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz, dolayısıyla zorunlu olarak, bu örgütün o yüzyılın sonlarına kadar büyük bir etkinliği olmadığını kabul ediyoruz. Ancak, Bağdat'ta Halife en-Nâsır'ın örgütü kurumsallaştırarak kesin ve uyarlanmış bir statüsü olan, güçlüyü güçsüzü bünyesinde birleştiren bir toplumsal kaynaşma organı yapmasıyla ve komşu hükümdarları da kendi korumaları altında fütüvveti örgütlemeye teşvik etmesiyle bu kurum gerçek varlığını kazandı. Halifenin bu amaçla Keykavus'a, bu konudaki danışmanlarından biri olan büyük Bağdatlı Şeyh Şehabeddin Ömer Sühreverdî'yi gönderdiğini, bu kişinin Konya Türkleri veya hiç değilse hükümet çevrelerinde derin bir iz bıraktığını daha önce söylemiştik.[20] Halifenin bu girişimi, Selçuklu Sultanlığı'nın bir Müslüman devlet gibi örgütlenmeye ve ortodoks Müslümanlığı izleyip Halife'nin beğenisini kazanmaya çaba harcadığı bir dönemdeydi. Bu nedenle Keykavus, en-Nâsır'ın yeniden düzenlediği şekliyle fütüvvete uymaya özen göstermişti; ancak bunu nasıl gerçekleştirdiğini bilmiyoruz. Ancak bu gelişme, Anadolu fütüvvetinin örgütlenmesine bir atılım getirmiştir. Anadolu kentlerindeki fütüvvetin, belki de, geleneklerin çok köklü olduğu diğer İslam ülkelerindeki eski kentlere göre halifenin isteklerine daha uygun örgütlendiği söylenilebilir.

---

19 Bkz. *EI*[2]'de ilgili madde.

20 Bkz. s. 72.

Bununla birlikte, Anadolu'da doğu ülkelerine komşu bazı bölgelerde, fütüvvetin çıkışı bir başka soruna neden olmuştu.[21] Gerçekten de, bu topraklarda olduğu kadar İran'ın kuzeybatısında yani Türk öğesinin en fazla etkili olduğu yörelerde, fityana veya bazen onların yöneticilerine ahi adı verilirdi.[22] Bu sözcüğün diğer İslam ülkelerinde karşılığı yoktur.[23] 13. yüzyılda bu iki terim, adı geçen ülkelerde eşanlamlıdır; ama ahi sözcüğünün özgün olup olmadığını kanıtlamak güçtür, ayrıca sözcüğün kökeni de belli değildir. Daha sonraki yıllara ait ciddi belgelerden ahilerin kendilerinin de bu konuda bir şey bilmediklerini öğreniyoruz. Onlardan söz eden yazarlar, bazan bu ahi sözcüğüyle Arapçada "erkek kardeşim" anlamına gelen ahî sözcüğü arasında bir ilişki kurmak isterler; ama Farsça ve Türkçe metinlerde bu sözcüğün kullanış biçimi, hatta daha sonraları Arapçadaki değerlendirilmesi,[24] ahi kelimesinin bilinçli olarak bu anlamda kullanılma olasılığını iyice azaltıyor. Çağımızın ünlü bir türkologu,[25] sözcüğün dilbilimi açısından kabul edilebilecek bir etimolojisini öne sürmüştür; ama tarihçi buna karşı çıkmak zorundadır, çünkü ilk bilinen ahiler 11. yüzyılda Kuzeybatı İran'da yaşamışlardır ve İranlı olma olasılıkları çok yüksektir, Türkler de ahi sözcüğünü onlardan öğrenmişlerdir. Kesinlikle bilinen, ilk ahilerin mutasavvıf oldukları, herhangi bir fütüvvetle, özellikle de yukarıda tanımladığımız kentli fityanın fütüvvetiyle ilişkileri olmadığıdır. Kelimenin ilk anlamı ne olursa olsun, incelediğimiz dönemde artık bu anlamı taşımayıp önemini yitirmiştir; buradaki sorun, ahi ve fütüvvet sözcüklerinin bu topraklarda karşılaşıp yeni anlamlar kazanmalarıdır; bu, diğer ülkelerdeki fütüvvetin öyküsünden farklı bir gelişmedir.

Burada yalnızca dille ilgili bir sorun olmadığı açıkça ortadadır. Özellikle 11. yüzyıldan itibaren tasavvufun ortodoks İslam içinde var olma hakkını kazandığını ve tarikatlarda örgütlenme eğilimi gösterdiğini, bir taraftan bazı fityanın belli tasavvuf biçimlerini benimserken, bir taraftan da bazı tasavvuf

21 Azerbaycan'da Celaleddin Mengüberti'nin maiyetinde bir ahi olduğu söylenir (Nesevi, s. 232); *Mélanges Köprülü*, 1953'te benim makalem.

22 *EI*²'de ilgili madde (Taeschner).

23 Wittek, İbnü'l-Esîr'in, 606 yılını anlatan bölümde Musul'dan söz ederken bu sözcüğü kullandığına inanıyor; gerçekte Arap tarihçisi bu bölümde yalnızca Ahi Mecdeddin'in ölümünden söz ediyor, çok tanınan bir kişi olan bu zata "kardeşim" diyor.

24 Çoğulu ahiyân veya ahiler olup ihvân değildir.

25 Jean Deny, *JA*, 1920, s. 182 vd.

ehlinin fütüvvetin getirdiği dayanışarak yaşama kavramını kabul ettiklerini biliyoruz. Daha önce de kendisinden söz ettiğimiz Şeyh Sühreverdî, bu eğilimin ve yakınlaşmanın tipik bir örneğidir. Daha sonra sözünü edeceğimiz fütüvvet edebiyatı, bu açıdan ilginç ve şaşırtıcıdır. Bu edebiyatın yazarları yalnızca aydın kişiler olduğu için, bize sadece onların fütüvvete bakışı sunuluyor. Vekayinâmelerin ve diğer metinlerin ahileri somut hatta şiddetli toplumsal biçimlerde etkinlikler içinde gösterdikleri dönemlerde kaleme alınan fütüvvet edebiyatında; aşağı yukarı yalnızca, katılma törenlerinden ve kuramsal dini-ahlaki kavramlardan söz edilmektedir. Öyle ki diğer olguları bilmesek, farklı şeylerden ve farklı insanlardan söz ettiklerinden bile kuşkulanabiliriz. Özellikle en-Nâsır'ın çevresince yazılmış ve Anadolu edebiyatı üzerinde çok büyük etkisi görülmüş fütüvvet edebiyatı böyledir. Kesin olan, İslamiyette daha pek çok örneğini görebileceğimiz şekilde, belirli bir toplumsal eylem biçimi ile belirli bir mistik yaşam biçiminin iç içe geçtiğidir. Bazı toplumsal organizmaları bazı mistik (burada mistik sözcüğünün çok değişik anlamlara gelebildiği de hesaba katılmalıdır) tarikatlar üstlenmişti. Şimdilik bu konuda söyleyebileceklerimiz bu kadardır.

Fityan ve ahi yanında, halk dilinde fütüvvet üyelerini tanımlamak için, bütün argo konuşmalarda olduğu gibi yöreye ve döneme göre değişen başka terimler de kullanılmıştır. Önceki yüzyılların insanlarının kullandıkları ayyârûn sözcüğüne günümüzde de rastlanmaktadır, ama pek çok Selçuklu bölgesinde en sık kullanılan, Arapça çoğulu "runûd," Farsça çoğulu "rindân" olan rind sözcüğü idi.

11. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ahi Ferec Zencanî'nin[26] (Kuzeybatı İran'daki Zencan kentinden) Ahilerin büyük atası olduğu genellikle kabul edilir. Ancak Türk ahileri, 12. yüzyılda yaşaması gereken, Azerbaycan - Ermenistan hududundaki Urmiyeli (eğer ismin okunuşu doğruysa) Ahi Türk'ü ataları olarak görürler. Topluluğun yönetimi, fityan dahil, bir bakıma Ahi Türk ailesinin elinde kalmıştır; hiç olmazsa 13. yüzyıla kadar ve Konya'da bu kesindir. Bilinen en eski ahiler, Konya'dan başka kentlerde yaşıyorlardı; ilk bilinen ahi de fetihten biraz sonra Antalya'da yaşamıştı. Bu saptama, örgütlenmenin Müslümanların o kente göç etmesiyle başladığını ve Müslüman kentli topluluğun gerçekten vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstermektedir.

---

26 *Melanges Köprülü*'deki makalem.

Buna karşılık, kaynaklarımız ahilerin toplum yaşamındaki rollerine ışık tutmaz; ancak ekonomik açıdan olmasa bile siyasal açıdan en etkin oldukları dönemlerin, merkezi otoritenin zayıfladığı dönemler olduğu açıktır. Anadolu'da fütüvvet edebiyatı ancak 13. yüzyılın sonunda başladığından, Moğol döneminden önceki ahiler ve runûd hakkında pek bir şey bilmiyoruz.[27] Ancak Moğol dönemi hakkındaki bilgiler sayesinde, burada genel hatlarıyla anlattığımız konuyu ayrıntılarıyla somutlama ve tamamlama olanağını buluyoruz.

Ahiler ile esnaf arasındaki ilişkileri anlamak için, pek olağan değilse de, incelediğimiz dönemden Moğollar dönemine atlamamız gerekir; çünkü, kapsamı itibariyle ortaçağda bütün Türk, hatta Müslüman dünyasını ilgilendiren bu sorunun yanıtı olabilecek bir belgeye ancak Moğollar döneminde rastlıyoruz: Ünlü İbn Battuta'nın seyahatnamesi.[28]

Burada karşımıza çıkan sorun şudur: Önceden de belirttiğimiz gibi, ortaçağın bitişinden önce bütün Müslüman dünyasındaki fütüvvet örgütleri, üyelerinin büyük çoğunluğunun bir meslek sahibi olmasına rağmen, meslek örgütü değillerdi. Bu bağlamda üyelerin mesleklerinin ne fütüvvet etkinliklerinde ne de üyelerinin alt gruplar halinde bölünmelerinde bir rolü vardı. Üyelerinin çoğunluğu aynı kişiler olsa da bir tarafta esnaf örgütleri, bir tarafta da fütüvvet ehli vardı. En azından 13. yüzyıldan öncesi için başka bir görüş ileri sürmeye olanak yoktur. Oysa Osmanlılar döneminde, ister bugün Türkiye dediğimiz topraklarda, isterse onun dışındaki eyaletlerde, bu iki yapı arasında bir birliktelik oluştuğuna kuşku yoktur. 17. yüzyılda ünlü Evliya Çelebi'nin de tanıklık ettiği gibi, İstanbul'daki esnaf örgütleri fütüvvete kabul edilenlerin birliği şeklinde örgütlenmişlerdi ve Osmanlı yönetimindeki Mısır'da esnaf örgütlerinden söz eden kitapların adı da fütüvvetnamelerdir. İkisinin arasındaki özdeşleşme tam değildi, belki de yörelere göre değişiyordu ama bir benzeşme, yakınlaşma olduğu inkâr edilemez. Bu evrimin nedenleri, yöntemleri ve tarihi gelişimiyle ilgili sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan İbn Battuta'nın tanıklığı çok büyük değer taşır.

Bilindiği gibi İbn Battuta, 1330'dan kısa bir süre sonra Anadolu'dan geçmiş ve gittiği bütün kentlerde ahilerin ne kadar önemli bir konumda olduğunu görerek şaşırmıştı. Bu konuya daha sonra değineceğiz. Gezisinde

27 Bkz. aşağıda III. Kitap, 3. Böl.
28 İbn Battuta, s. 240 - 335, Anadolu'dan geçişini anlatan bölümün pek çok yerinde.

kişisel olarak onu en çok etkileyen husus, Anadolu'da rastladığı ahilerin İslamın ilk fityanında görüldüğü anlatılan, ama sonrakilerde pek görülmeyen, yabancılara karşı misafirperverlik ve dayanışma duygusuydu; bir yabancı olarak İbn Battuta, bu davranışı sürekli övmüştü. Hemen her zaman ahilerin ortaklaşa kullandıkları evlerde kalmış ve bu evlerde cömertçe ve içtenlikle ağırlanmıştı. Ahilerin yaşam tarzlarını gözlemleyen İbn Battuta, ayrıntılarını bize iletmiştir. Anlattıklarından bizim için önemli olan husus şudur: İbn Battuta'ya göre bir ahi grubu geniş anlamda çeşitli mücerredlere de açık olmakla birlikte, esas olarak aynı meslek grubundakilerden oluşmaktaydı. Yazarımızın ahiler hakkında en azından başlangıçta verdiği tanım böyledir. Oysa, bu satırlardan hemen sonra, kendisini Alâiye'de konuk eden bir ahi büyüğünden söz ederken anlattıkları ilk söyledikleriyle çelişkilidir; bu ahi büyüğünün kunduracı olduğunu, çevresinde çeşitli mesleklerden iki yüz zanaatkâr bulunduğunu ve bu kişilerin onu kendilerini yönetmesi için seçtiklerini yazmaktadır. Ladik/Denizli'de verdiği örnek de bütün esnaf gruplarının, zorunlu veya olağan olarak tek bir ahi grubu içinde toplanmadığını kanıtlamaktadır. Çünkü bu kentte iki ahi grubu vardır ve aralarında bir rekabet söz konusudur (doğal olarak meslek sayısı ikiden fazladır). Fakat Ramazan Bayramı törenlerinde, her esnaf grubu araçları ve kendilerine özgü müzikleriyle, sultanın askerlerinin ardından geçit törenine katılmaktadırlar. İbn Battuta'nın Aksaray ve Sivas'ı anlatırken verdiği bilgiler de, fazla ayrıntıya girmese de, yukarıda naklettiğimiz bilgileri desteklemektedir. Bütün bu anlatılanlardan çıkardığımız sonuç, İbni Battuta döneminde bugün de çeşitli işçi sendikalarının arasında olduğu gibi, kuruluş ilkeleri aynı da olsa, aralarında rekabet olan ahi gruplarının bulunduğudur. Ancak, çok çeşitli meslekten üyelerin bulunduğu her grubun içinde, mesleklere göre düzenlenmiş bir yapılanma vardı ve bu şekilde bir araya gelen meslekler ahilerin fütüvvetinin özünü oluşturuyordu. İbn Battuta gezisinin diğer bölümlerinde buna benzer bir durumla karşılaşmamıştır. Hatta diğer ülkelere göre esnafın daha özerk ve kendine özgü kurallara bağlı olduğu İran'da bile, bu ülkede çok iyi tanınan fütüvvet ile esnaf arasında sistematik hiçbir ilişki yoktu.

Bu ünlü gezginin 14. yüzyıl için çizdiği tablonun, bir önceki yüzyılda geçerli olup olmadığını bilmek bizim için çok önemlidir. Eğer bu sorunun yanıtı evetse, bu durum, Müslüman dünyasına göre bir özgünlüğün belirtisidir ve nedenlerini anlamamız gerekli olacaktır. Eğer yanıt hayırsa, o zaman bir evrim söz konusudur; bu evrimin Moğolların etkisiyle mi yoksa

kendi başına mı oluştuğunu bilmemiz lazımdır. Şimdilik bu konuda hiçbir yorumda bulunamıyoruz; ancak bu soruların açıkça ortaya atılması da önemlidir.

Ahilerin de, diğer fütüvvet örgütleri gibi, belirli bir dinî aidiyeti yoktur. Bununla birlikte genelde kökenlerini Hz. Ali'ye dayandırırlar ve Halife en Nâsır ve ardılları örneğinde olduğu gibi, belli başlı grupların yönetimini tercihen az çok Şii, Ali soyundan ailelere vermişlerdir. 14. yüzyılda, Anadolu yaylasında her türlü siyasi otoritenin yokluğu döneminde, diğer bütün büyük politik merkezlerin dışında, Ankara'da bir çeşit ahi "cumhuriyeti" var olacaktır.[29] Bu kentteki yönetici "hanedanın" kökenlerini, aile rivayetleri 12. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürmektedir. Anlatılara göre, bu dönemde Kılıç Arslan, ailenin atasını Ankara'ya yeni yerleşen Müslüman esnafı örgütlemesi için çağırmıştır. Aile daha önceleri Azerbaycan sınırındaki Hûy kentine yerleşmişti ve hem on birinci Şii İmamı'nın hem de Taberistan Zeydileri'nin sülalesinden gelmekle övünüyorlardı. Gerçekte ise bu aileden tanınan en eski kişi 695'te ölen Hüsameddin'dir ve mezarı bugüne dek korunmuştur. Öykünün geri kalan bölümü belirsizliğini korusa da, belirgin bir toplumsal ve dini havanın işaretlerini taşımaktadır ve belki de en azından 13. yüzyılda, sultanlar böyle bir tür korporatif örgütlenmeyi teşvik etmişlerdir.[30]

Ahilerin, yalnızca Müslümanlardan oluştukları bilinmektedir. Bu Müslümanlar, ya kökenleri itibariyle Müslüman olan kişiler ya da Müslümanlığı kabul etmiş kişiler olabilir. Ancak halkın içindeki gayrimüslim öğelerin de şöyle veya böyle mesleki gruplaşmalarına tanık olunmaktadır. Bunun bir örneğine Erzincan Ermenileri arasında rastlanmıştır.[31]

Moğollardan önceki Selçuklular döneminde en büyük kent, görünüşe göre, bir başkente dönüşmesinin ilk atılımlarını Mesud'a borçlu olan Konya'dır. Barbarossa'nın Haçlıları oradan geçtikleri zaman Konya'nın başkent olduğundan kuşku yoktur ve bu Haçlılardan biri, bu kentin Köln büyüklü-

29 Bu "cumhuriyet" konusunda bkz. Wittek, "Zur Geschichte Angoras in Mittelalter", *Festschrift für G. Jacob*, 1932.

30 Bu bilgileri, Irène Mélikoff'un bana büyük nezaket göstererek ilettiği bir 14. yüzyıl soyağacına borçluyum. Yine Madam Mélikoff sayesinde, Konya'daki bir özel kütüphaneden alınan H. 7. / 14. yüzyıla ait bir yazmanın kötü de olsa bir fotoğrafı bendedir. Bu yazmada, anlaşılan bu kentte yaşayan Ahi Cibril'in 607/1210'da verdiği derslerin metni dercedilmiştir.

31 1973 Paris Doğubilimciler Kongresi'ne Kouymjian'ın sunduğu bildiri.

ğünde olduğunu, surları ve kalesi bulunduğunu yazmaktadır.[32] Mesud'un yaptırmaya başladığı büyük cami, daha sonraki bütün sultanlar tarafından büyütülmüş, bugünkü halini ise Keykubad zamanında almıştır. Ayrıca 598/1201 tarihli[33] Altun Aba'nın vakfiyesinde sözü edilen zengin tüccarlar tarafından yaptırılmış iki küçük cami de vardır. Bu vakfiyenin bütün camileri sayıp dökmesi beklenemez, muhakkak ki diğer camiler de vardır; ancak biz kitabeleri olmayan anıtların ne zaman yapıldığını saptayamıyoruz ve 1243'ten önce biri büyük cami olmak üzere üç camiin varlığını kesin olarak belirleyebiliyoruz. Ama türbeler, medreseler ve diğerleri hakkında bir şey söyleyemiyoruz.[34] Kösedağ felaketinden az sonra yapılan Karatay Camii'ni ve daha sonra yapılan iki, üç camiyi bunlara eklemek gerekir. Altun Aba'nın vakıf senedi metni, eski çarşının yanında yeni bir çarşı kurulduğunu belirterek kentin ve ticaretin gelişmesinin kanıtlarını vermektedir. Vakıf senetlerinde her tür dükkândan söz edilmektedir.

Keykubad'ın yetersiz bulduğu mevcut kale ve surlar, Hazine ve büyük emirlerden sağlanan kaynaklarla aşağı yukarı yeniden yapılmıştır. Kale tepesinde sultanların vakıfları, Mesud, Kılıç Arslan ve Rükneddin'in türbeleri ve sultanın sarayı vardı. Saray bugün yoktur, ama önemli bir bölümünün harabeleri 19. yüzyılda hâlâ mevcuttu ve kenti gören çok sayıda gezgin tarafından anlatılmıştır.[35] Kentin çevresinde bahçeler ve manastırlar vardı; bu manastırlardan en tanınmışı Eflatun'a ait olduğu söylenen Charition Manastırı idi;[36] bu manastırdan ileride söz edeceğiz. 13. yüzyılın ikinci yarısındaki Konya'yı anlatan *Selçuknâme* ve Eflakî'den[37] bazı abartmalar ve belirsizlikler olmasına rağmen aldığımız izlenim, ekonomik, politik, kültürel açıdan faal olan ve onbinlerce kişinin yaşadığı bir kentle karşı karşıya olduğumuzdur.

Saltanatın ikinci büyük kenti, büyük olasılıkla, kale ve surlarının Keykubad'ın Sinop'ta yaptığı gibi büyük emirlerin masrafa katkılarıyla yeniden ya-

---

32 Bkz. daha önceki bölümlerde Barbarossa'nın Haçlı Seferi. İmâd, Konya'yı "Mesudiye" diye anmaktadır.

33 Osman Turan, *Belleten*, 1947.

34 Konya hakkında *EI*[2]'in ekindeki Taeschner'in makalesi ile İbrahim Hakkı Konyalı'nın 1964 tarihli kitabına bakılabilir.

35 Mehmet Önder'in araştırmaları (bkz. Kaynakça).

36 Bkz. s. 166.

37 Eflakî, bkz. bu kitapta s. 311 vd.

pıldığı, uluslararası ticaretin yol kavşağı olan Sivas'tır.[38] 1277'de Baybars'ın askerlerinin gözlerini kamaştıran Kayseriye ise Sivas'ın biraz gerisinde olmalıdır.[39] Ünlü gezgin İbn Battuta'nın çok beğendiği Antalya da büyük bir kent olarak düşünülebilir. Erzincan büyük bir Ermeni kentiydi. Malatya'da ise çeşitli dinden insanlar yaşıyordu. Bunların dışında, daha küçük olmalarına karşın, dönemin değer yargılarına göre kent sayılabilecek Erzurum, Amasya, Aksaray vb vardı.[40]

38 Bkz. İbn Bîbî, s. 82 Darü'ş-Şifa ve *RCEA* not 3947; Osman Turan "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri" *Ankara Üniversitesi Tarih Dergisi*, IX, 1951.

39 İbn Abdüzzâhir vb. (bkz. Kaynakça); bkz. bu kitapta s. 265; Gabriel Albert, *Monuments turcs d'Anatolie*, 2 cilt, 1934.

40 Bu kentlerin çoğu hakkında *EI*[2]'de birer makale vardır. Krş. yukarıda not 3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLER

Türk nüfusunun oranı ne olursa olsun, gayrimüslim nüfusun çok kalabalık ve hemen hemen her yerde açıkça çoğunlukta olduğu bir gerçektir. Guillaume de Rubrouck'a göre gayrimüslim nüfus Müslümanların 10 katıdır.[1] Daha önceden de belirttiğimiz gibi, ilk fatihlerin yağmalarına rağmen veya bu yağmalar nedeniyle, "yerli halklar" Türklere karşı belirgin bir düşmanlık duygusuna kapılmamışlardı. Çoğu zaman bu fetihleri kendilerine karşı bir hareket gibi algılamamışlar; Bizans'ın cezalandırılması olarak yorumlamışlardı.[2] Ayrıca Bizanslılar da, başka Bizanslılara karşı Türkleri çağırmışlardı. Bu ortamda, Türk işgalini önlemek için gösterilen gayret kadar, işgali kolaylaştırmak için gösterilen işbirliği çabaları da vardı.[3] Fetihten sonra yavaş yavaş örgütlenen yönetimde, diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi, Müslüman efendilerin tarafında, yerli hatta Rum soylular da vardı; bu arada başka sığınmacıları da unutmamak gerekir. 11. yüzyılda katlanılan acıları ve daha sonraki dönemlerdeki bazı olay ve güçlükleri unutmaksızın, birçok örneğini diğer Müslüman ülkelerde de gördüğümüz gibi, örgütlenen Türk devletinde çeşitli halkların bir arada yaşadıklarını söyleyebiliriz. Yalnız burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu bir arada yaşamanın, nüfusun çokluğu göz önünde tutulursa, diğer Müslüman ülkelerine göre daha ileri düzeyde ve geniş kapsamlı olmasıdır. Selçuklu rejiminin toplumsal yönlerini yeniden ele almanın şu an için gereği yoksa da, dini yönü üzerinde birkaç kelime söylemek gereklidir sanıyoruz.

---

1 Guillaume de Rubrouck, Böl. LIII.

2 Genel bilgi için bkz. O. Turan, "Les souverains seldjuqides et leurs sujets non-musulmans," *Studia Islamica*, 1953.

3 Bkz. yukarıda s. 7 ve 24.

Ancak Malatya ve çevresinde önemi olan Yakubîler dışında, diğer dinlerle ilgili kaynaklar Selçuklu toprakları dışından çıktığından, din yönünden ayrıntılı bir inceleme yapmak zordur. Diğer taraftan Moğol dönemindeki belgelere dayanarak yanlış sonuçlar çıkarmak hatasına da düşülmemelidir. Müslüman ülkelerdeki ilk Moğol hükümdarlarının Hıristiyanlara yakın davranışları ve İran'daki ilk İlhanlıların Palaeologos hanedanı yönetimindeki Bizans ile dost olması sayesinde gerçekten de, Bizans kilisesi yeniden bazı kazanımlar elde etmişti. Ama, 13. yüzyılda bir cemaatin veya piskoposluk çevresinin sözünün edilir olması, bunların 12. yüzyıl başında *ipso facto* var oldukları anlamına gelmez. Yine de bazı sonuçlar çıkarılabilir.[4]

20. yüzyılın totaliter düşünce kategorilerine alışmış bir zihin için 12. ve 13. yüzyılın Anadolusu'nda, gazilerin dini inanç ve davranışlarının yanında, diğer İslam ülkelerinde rastlanandan daha üstün bir dinsel hoşgörünün var olmasını anlayabilmek çok güçtür. Şüphesiz, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, devleti yönetenlerle Türkmenler arasında kısmen bir anlayış farklılığı vardı. Ancak bunu fazla abartmamak gerekir; çünkü birlikte yaşamanın etkisi Türkmenlerde olduğu kadar diğer topluluklarda da görülmüştü.[5] Sultanlara gelince, onlar için cihadın kısa zamanda genel eğilimlerine ters düşen bir davranış biçimi haline geldiğini yinelemeye gerek duymuyoruz. Cihad kavramına, çok zorunlu hallerde başvuruyorlardı. Bu duruma öteki Müslüman devletlerin tarihlerinde de örneğin 11. yüzyılda Suriye'de rastlıyoruz. Ancak incelediğimiz dönemde, Haçlılar ve Doğu Latinleri'ne karşı yapılan savaş nedeniyle Suriye ve Mısır'da artık bu tutum görülmüyordu. Anadolu Türkleri ise, bu mücadeleyi umursamıyorlardı. Yakındoğu'nun Arap kesiminde, Frank işgalinin hemen başında veya bazı Eyyubilerin yönetimi sırasında, ekonomik çıkarlar açısından barış içinde bir arada yaşama ve anlaşma yolları arandığı zamanlarda bile, buradaki hükümdarların "kâfir" saydıkları diğer hükümdarların aileleriyle evlenme yoluyla bağ kuracaklarını düşünmek olanaksızdır. Selahaddin Eyyubi'nin, Arslan Yürekli Richard ile evlilik yoluyla kuvvetlendirilecek yarı efsanevi ittifak projesinden de sonuç çıkmamıştır. Suriye ve Mısır'daki bu durumun aksine, Melik Şah'ın Aleksios Komnenos'a

4 Genel olarak bkz. Vincent Grumel, *Registres d'Actes du Patriarcat de Constantinople*, I-3, 1947; Miklosich-Müller, *Actes du Patriarcat*, XIV. yy., I-II.

5 Bkz. önceki bölümler. Gazi kavramı Anadolu'da, Müslüman tarihçilerin bu kavrama verdikleri anlama kısmen uymaktadır. Türkmenler, gerçek manada dini amaçlı olmayan akınlar da yapmışlardır.

benzer bir öneride bulunduğunu daha önce söylemiştik. Anadolu Türklerinde ise bu durum son derece olağan karşılanıyordu. Yerli kadınlarla evlenme, başlangıçtaki güzel esir kadınlarla evlenmelerle sınırlı kalmamış, daha sonraları en azından Rum ve Gürcüler ile eşit koşullarla anlaşıp evlenmeler görülmüştü. Sultan ailelerinin üyeleri arasında bile çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunabiliyordu. I. Keyhüsrev'in annesi Rumdu; aynı şekilde II. Keyhüsrev'in annesi de Rumdu ve bu sultanın iki veya üç oğlu da bir Hıristiyan anneden doğmuşlardı. Sultan ailesine giren bu kadınlardan birinin, bir Gürcü prensesinin, daha sonra pervane Muineddin Süleyman ile evlendiği ve Müslüman olduğu[6] bilinir, ama bu din değiştirme hiçbir zaman zorunlu olmamıştır. Tersine birçok örnek de vardır. Genç II. Keykavus'u Hıristiyan dayılarının, hatta Mihail Palaeologos'un ne kadar etkilediği bilinmektedir. Sultanların Hıristiyan karıları arasında yalnızca, siyasi bir güçleri olmayan Ermenilere rastlanmaz. Ama Konstantinopolis'teki Latin İmparatorları'nın akrabası olan bir Fransız kızıyla evlenme projesi bile söz konusu olmuştur.[7] Sultanlar mizaçları ya da çıkarları yüzünden, Hıristiyan tebaayı, inanç serbestliklerini tehdit etmeye çalışan herkese karşı korumuşlardır. Erzincan ve Erzurum gibi Hıristiyanların çoğunluğu oluşturduğu, Müslümanların azınlıkta kaldığı kentleri gezen Müslüman seyyahlar, bu kentlerde şarap içilip domuz eti yendiğini ve Hıristiyan ayin alaylarının ortalıkta dolaştığını anlatıp Selçukluları kınamışlardır.[8]

Türkmen topraklarının uç bölgelerinde bu birlikte yaşama olgusunu anlamak daha güçtür, ama böyle bir olgu da vardır. Boyunduruk altına alınamamış düşmanla yapılan savaşlar, tebaa olmuş Hıristiyanların korunmasına ve iki savaş veya akın arasında verimli ticaretin yapılmasına da engel olmamıştı. Bu koşulların varlığı, yerli Hıristiyan halkın Bizans hükümetinin hem ağır vergileri hem de çoğu zaman kırıcı ve etkisiz olan koruması yerine, kendi rızalarıyla Türkmenlerle anlaşma yollarını aramasına neden olmuştu. Tarih komşu halklar arasındaki bu çapta küçük anlaşmalarla doludur, hatta bu komşu halklar daha sonraları kendi beylerine karşı birlikte başkaldırmışlardır.[9] Zaten sorun o sırada Rumlarla Türkler arasındaydı; küçük monofizit

---

6 Bkz. s. 91.

7 Bkz. s. 93.

8 Yakut, I, s. 205, 206, sub verbis.

9 Bkz. yukarıda 12. yüzyıl sonrası olayları anlatan bölümler. Adının çağrıştırdığı gibi Teodoros Laskaris Türk soyundan gelme olabilir.

grupları ile Ermeniler zaten tebaa olmuşlardı, Gürcüler ise uzaktaydı, oralara erişmek zordu. Aleksios Komnenos döneminde Türklerle Ermeni ve monofizitlerin ittifakı Bizanslıların gözünde o kadar köklüydü ki, kızıp bu toplulukların Konstantinopolis'teki üyelerinden öç almaya kalkmışlardı.[10]

İncelediğimiz dönemde, komşu Müslüman devletlerin hükümdarları zaman zaman bağnaz kişilerce şeriatın emri gibi yorumlanan bazı kısıtlayıcı koşulları gayrimüslimlere uygulamışlardı; örneğin giyimde belirleyici bazı işaretlerin taşınması isteniyor, yeni dini bina inşa edilmesi yasaklanabiliyordu. Bu koşullardan birincisi hemen hemen her zaman bir süre sonra yürürlükten kalkmış, ikincisi ise bazı nakdi ödemelerle elde edilir olmuştu. 14. yüzyıl başlarında Moğolların İslamiyete geçişlerine kadar, Rûm ülkesinde hiçbir zaman bu tür bir önlem söz konusu olmamış; ya da bu tür önlemler yerine ve zamanına göre ya uygulanamamış ya da uygulanması gereksiz görülmüştü.

Zaman zaman siyasi ve dini sebepler yüzünden Türklerle aynı devlet içindeki şu veya bu Hıristiyan kilisesinin arası iyileşmiş veya bozulmuştu. Ama Türklerin egemenliği, Rum olmayan Hıristiyanların gelecekleri açısından olumlu sonuçlar vermişti; çünkü artık Bizans kilisesinin sıkıcı baskısı yoktu. Örneğin Selçukluların ilk zamanlarında Süleyman Antakya'da eski Bizans kiliselerini monofizitlere vermiş, Atsız da aynı şeyi Kudüs'te yapmıştı. Suriyeli Mihail bunu özellikle vurgulamış ve memnuniyetini belirtmişti. Hıristiyanlar arasındaki dinsel bölünmeler karşısında tarafsız kalan Türkler, çeşitli mezheplere eşit davranmışlardı.[11]

Bütün bu anlattıklarımıza karşılık, sultanların İslamiyete bağlılıklarının hiçbir zaman azalmadığını da vurgulamamız gerekir. Hoşgörüleriyle en çok övgü alan sultanlar bile İslamiyeti geliştirmek için ellerinden geleni yapmışlardı. Hıristiyanlara oturdukları kentlerde dinlerinin gereklerini sükûnetle yerine getirme izni verdikleri sırada, Aksaray'da İslam modeline göre bir kent kurmuşlardı.[12] Egemen çevrelerin var olan kültürü özümsemesi oranında Türkler, belki de İslam dinine bağlılığın, kültürel açıdan ve toplumsal ve siyasal çimento gibi, egemenliklerinin devamında önemli olduğunu anlamaya başlamışlardı. Türk işgalinin başladığı ilk dönemlerde, belki Rum kilisesi onları Hıristiyan yapmayı denemeyi düşünebilirdi; ama böyle bir girişimleri olmadı. Daha sonraları da artık böyle bir değişime olanak kalmamıştı.

---

10 Bkz. s. 10.

11 Mihail, s. 222-225.

12 Osman Turan, "Le souverains seldjuqides..." *Studia Islamica*, I, s. 85.

Rum kilisesi başlangıçta kuşkusuz çok sıkıntı çekmişti. Sebebi önceden de söylediğimiz gibi, Anadolu'ya yakıp yıkmaya değil sistemli bir şekilde yerleşmeye gelen istilacıların, Rum kilisesine diğer kiliselerden daha kötü davranmış olmaları değildir. Belki bir sebebi, Bizanslılarla olan bütün düşmanlıklarda Rum kilisesi mensuplarının, diğer kilise mensuplarına göre yenilen devlete, yani Bizans'a daha çok bağlı görülmeleri olabilir. Ancak en önemli sebep, Türk istilasını, Tanrı'nın Bizanslıları cezalandırması diye yorumlayan Ermeni ve monofizit halkların onları hiç sevmemesi ve bazen Türklerle işbirliği yapmasıdır. Diğer taraftan, Rum din adamları yaşam koşulları maddi ve manevi olarak çetinleştiğinde Konstantinopolis'e geri çekilme imkânları olduğundan Anadolu'ya köklü bir şekilde yerleşmemişler, buna karşılık diğer Doğu kiliselerinin din adamları, kendi cemaatlerinin içinde kalıp istila sırasında kurtarabildiklerini kurtarmışlar ve fırtına geçtikten sonra sarsılmış konumlarını düzeltmişlerdir. Genelde, geri dönme olanakları çıktığı dönemde bile, üst rütbeli din adamları, eski kiliselerinin çok fakirleştiğini görüp Konstantinopolis patrikliğine bağlı eyaletlerdeki kilise ve manastırlarda yönetici olup kıdemlerini korumayı, geri dönmeye tercih etmişlerdir. 1082 yılında alınan kilise kararlarında Ankara ve Konya Ereğlisi'ndeki iki küçük özerk piskoposluğun kaldırılıp kaldırılmaması tartışılırken, "barbarların" dikkate alınıp alınmadığını bilebilmek güçtür.[13] Aynı şekilde bir süre sonra Antalya'nın başpiskoposluk düzeyine yükseltilme sebebinin iç bölgelerdeki kiliselerin uğradıkları yıkım olup olmadığını anlayabilmek de zordur; çünkü böyle nedenler olmadan da bazı kentlerdeki piskoposlukların başpiskoposluk yapılmasının örnekleri vardır. Ancak Türklerin kente gelişi sırasında, Kayseri başpiskoposunun öldüğünü ve başdiyakosun da kıymetli kutsal eşyaları alarak kaçtığını, 1082'de Gangres/Çankırı başpiskoposunun artık bu kentte kalamadığından Amastris/Amasra piskoposluğu görevini üstlendiğini biliyoruz. Bu gelişmeler üzerine 1093 veya 1108'de Aleksios Komnenos bir buyruk yayınlayarak, yerlerinden olan üst aşamadaki dini görevlilerle yerlerinde kalanlara eşit haklar tanımak zorunda kalmıştı. 12. yüzyılda ortaya çıkan bu koşullarda, Konstantinopolis'te toplanan sinodlara katılanlar arasında yine de unvanları Kayseri, Tyane/Niğde, Ereğli, Mokissos/Kırşehir, Ankara, Neokaisarea/Niksar, Amasya, Çankırı, Ikonium/Konya, hatta Melitene/Malatya başpiskoposu ve Sasima ve Nazianzos piskoposu olanlar

---

13 Le Quien, *Oriens Christianus*, I-385, 470-71, 530, 553, 1041.

vardır. Bu durum yalnızca patrikliğin bu unvanları vermeyi sürdürdüğünü kanıtlar; bu kentlerde gerçekten bu din adamlarının oturduğunu göstermez. 1157'de eskiden Amasya başpiskoposu iken Ankara başpiskoposluğuna geçen bir yüksek rütbeli din adamının, sonunda henüz Bizanslıların elinde olan Giresun'da basit bir piskoposlukla yetindiğini biliyoruz. 12. yüzyılın sonunda, dini konsilin kararlarını ve yerinden olmuş üst düzey din adamlarıyla ilgili Aleksios Komnenos'un buyrukları üzerine düşüncelerini yazan Teodor Balsamon, bu olayla Konya başpiskoposununkini örnek gösteriyor ve Ankara'daki kilisenin sefaletini görüp, bu kilise bölgesini Nazianzos (Selçuklu egemenliğindeki Toroslarda) ile birleştirmenin gerekliliğini vurguluyor. Bütün bunlara karşın, 12. yüzyılda bile, bu genel görüntüden bütün Rum din adamlarının kaçtığı veya kovulduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. Olayı bu açıdan incelediğimizde, bugüne kadar üstünde hiç durulmayan ama aslında büyük önemi olan bir belgeyi sunmak istiyoruz.[14]

Bu belgede anlatılan olay, 1143 yılında Konstantinopolis patriklik mahkemesinde görülen bir dini sapkınlık davasıdır. Sanıklar iki kişi olup, biri Balbissa veya Balbiate (bugün yeri bilinmeyen bir kent) piskoposu Leon ile Sasima (Niğde'nin kuzeyindeki bugünkü Hasköy) veya belki de Sosanda (Soanda, Nevşehir yakınında, Sasima'nın kuzeyinde?) piskoposu olan Klement'dir. Tyane (Niğde yakınında) başpiskoposu bu iki kişiyi şikâyet etmiştir. Bizans kilisesine bağlı, Mokissos /Kırşehir başpiskoposunun yetki bölgesine bağlı iki rahip tanığı vardır. Bu tanıklardan biri Palatinon'lu (bir manastır?) Nikeforos, diğeri Monogrotton'lu (başka bir manastır?) Basil'dir. Sanıklar önce, Konstantinopolis'te seçilmelerinden sonra yalnızca eski Tyane başpiskoposunun kutsama töreniyle yetindikleri için suçlanırlar; çünkü kilise meclisinin aldığı kararlara göre, çok sayıda başpiskopos tarafından kutsanmaları gerekmektedir. Daha sonra da sapkın bir mezhep olan bogomilizmi çağrıştıran uygulamaları nedeniyle itham edilirler; sanık piskoposlar bu suçlamaların çoğunu reddederler, ama Leon, Hıristiyanları Müslümanlara teslim ettikleri ithamını yanıtlarken, kendi cemaatinden bir kadını bölgenin emirine köle verdiğini itiraf eder, çünkü kadın zina yapmıştır. Bu mahkeme zabıtlarından açıkça şu sonuç ortaya çıkmaktadır: 12. yüzyılda, Selçuklu topraklarında en azından Tyane'de bir başpiskoposluk, ona bağlı iki pisko-

14 Allatius, *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua contentione*, Köln 1648, II- Bölüm XII, sütun 671-72 ve 674-76; Miklosch-Müller, *age.*, no. 131.

posluk ve buralarda üst dereceden Hıristiyan din adamları vardır. Bu rahiplerin seçildikleri ve suçlarından dolayı yargılandıkları Konstantinopolis'e gitmelerine de kimse engel olmamaktadır. Belki söylenecek tek şey, kutsama töreni için kilise meclisi kararlarının gerekli gördüğü sayıda başpiskoposu bir araya getirmekte zorlandıklarıdır. Bu belgeden çıkan sonuca göre Selçuklu yönetimi, Rum din adamlarını kabul etmekle kalmayıp onların Konstantinopolis ile ilişkilerini sürdürmelerine de karışmamıştır. Aynı şekilde Süleyman ve Melik Şah da, Antakya'da Rum patriğin kentte kalmasına ve birçok kez Konstantinopolis'e gitmesine izin vermişlerdi. Bu bağlamda Selçuklular tebaalarına, Konstantinopolis patrikliğine değil Antakya, Kudüs veya İskenderiye'deki Araplaşmış "Melkit" patrikliklerine bağlı olan ve bu nedenle Konstantinopolis ile fazla ilişkisi bulunmayan diğer Müslüman ülkelerdeki Bizans kilisesine bağlı Hıristiyanlara tanınan haklardan daha fazlasını vermişlerdi. Muhammed dışındaki Dânişmend emirleri de aynı şekilde davranıyordu.[15] Siyasal nedenlerle halklar yer değiştirdiğinde, dolayısıyla din adamlarının o yörede kalmalarının bir gerekçesi kalmadığında ise, Rum kilisesine bağlı piskoposluklar çoğu zaman ortadan kalkıyordu. Diğer taraftan, cemaatlerine danışmaksızın görevlerini terk edip giden piskoposlarla, bölgelerinden ayrılmayan din adamları arasında da doğal olarak bir ayrım yapmak gerekir. Yukarıda değindiğimiz 1143 yılındaki mahkeme, yerlerinde kalanların görece yalnızlığını göstermektedir; bu yalnızlık belki de eski dini sapkınlıkların yeniden ortaya çıkmasına neden olmuştur, ama bu konudan emin olabilmek için fazla kanıtımız yok.

İç düzenin sağlanması ve Bizanslılarla siyasi ilişkilerin düzelmesi, 13. yüzyılda Rum kilisesinin yeniden kendine gelmesini sağlamış, sultan ailesi içine veya hizmetine girmiş Rum soylularının da buna katkısı görülmüştü. Bu yüzyılın ortasında Rûm topraklarına sığınmış olan Mihail Palaeologos, Nikaia/İznik'e dönebilmeyi, Ikonium/Konya başpiskoposunun yardımlarıyla başarabilmişti. Demek ki bu başpiskopos Konya'da oturuyor veya kentle kolaylıkla iletişim kurabiliyordu. Aynı dönemde Chariton Manastırı ya da filozofun mezarının orada bulunduğuna inanıldığından Eflatun Manastırı denilen manastır, civar halkının ziyaret ettiği ünlü bir yerdi. Kentin soylu Müslümanları da buraya gezmeye gelirlerdi. Eflatun efsanesi, günümüzde

15 Mihail, *id.* Yakup Arslan, Pontus eyaletinde manastırlarından çıkarılan Rum keşişlerin ödeneklerini yeniden verdirmişti.

de izleri görülen, dinler arası geleneksel bir folklor konusudur.[16] 12. yüzyılın sonlarında bir Roma karşıtı olan Teodor Balsamon, insan ruhuna saygı duyan Türklere itaat etmenin, insan ruhunu tehdit eden Franklara itaat etmekten daha iyi olduğuna kanaat getirmişti.[17]

Başka türde bazı belgeler de bizi özellikle Kapadokya'daki Ortodoks Hıristiyanlık hakkında biraz aydınlatıyor. Bu bölgede, "kayalar oyularak" veya yer altında kiliseler yapıldığı bilinir. Bu kiliselerin yeniden keşfi, Bizans sanat tarihi açısından yüzyılın en büyük olaylarından biridir; çoğu Türk istilasından önce yapılmıştır ve istila sırasında büyük bir değişikliğe uğradıklarını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Diğer taraftan Selçuklu (veya Dânişmendli ?) egemenliği döneminde de birkaç kilise inşa edilmiş, tamiri veya iç süslemeleri yapılmıştır. Kitabeleri olan birkaç istisna dışında, bu kiliselerin yapım tarihleri konusunda uzmanlar arasında süregelen tartışmaların ayrıntılarına girmemiz olanaksızdır. Kendi içlerine kapalı yaşayan "taşra" sanatkârları, başka yerlerde artık modası geçmiş gelenekleri, biçimleri ve teknikleri sürdürmüş olabilirler. Sonuçta sözü edilen o birkaç istisna kesinlikle mevcuttur ve yörede birkaç tane daha bu tür örnek bulunması da olasıdır.[18] Teodoros Laskaris ve Ioannes Vatatzes'in saltanat sürdükleri tarihlerdeki üç kitabenin keşfi, Kapadokya bölgesinin İznik İmparatorluğu'na yeniden katıldığına kanıt gösterilmişse de, bu varsayımın doğru olmadığı olay incelenince ortaya çıkmıştır. Zaten daha sonra II. Andronikos Palaeologos ile Sultan II. Mesud'un adlarının yanyana geçtiği bir kitabe bulunmuştur. Bu kitabe, iki hükümdar arasındaki -zaten doğrulanmış- iyi ilişkilere kanıt olduğu gibi, Hıristiyan Rumların, Selçuklu devletinin siyasi tebaası olduklarını kabul etmelerinin daha üst bir "Romalı" kimliğe aidiyet duygusunu dışlamadığını göstermektedir.[19]

16 F.W. Hasluck, "Christianity and Islam under the Sultans of Konia", *Annual of the Brit. Sch. of Athens*, XIX /1912-13. Eflaki, I 261.

17 Teodor Balsamon, *In canones etc...commentaria, Patr. Graec. c.* CXXXVII, sütun 320.

18 İlk ve şaşırtıcı keşifleri Peder Jerphanion yapmıştır; bugün konunun en önde gelen uzmanı Nicole Thierry'dir, en önemli makaleleri 1968'den beri *Revue des Etudes Arméniennes*'de çıkmıştır. Ayrıca bkz. J. Lafontaine - Dosogne, "Nouvelles notes cappadociennes," *Byzantion* 1963 içinde; "Une église inédite de la fin du XIIe s. (?) en Cappadoce" Byz. Z., 1968, II içinde. Bu eski kiliseler sıkça ziyaret edilmekte ve özellikle duvar yazıları incelenmektedir.

19 Bkz. *Mélanges Jerphanion*, Orientalia Christ. per. XIII.

Kapadokya kiliselerinden yanında, birçok 12. ve 13. yüzyıl Müslüman gezgininin bahsettiği Obruk mezarlığından da söz etmemiz gerekir kanısındayım. Konya ve Aksaray arasında bulunan bu mevkide birçok mezar vardı ve o dönemde bu mezarlarda, muhtemelen Hıristiyanlara ait çok iyi korunmuş mumyalar hâlâ görülebiliyordu. Bu mezarlık her dinden kişiler için bir ziyaret yeri olmuştu. Günümüzde bu mezarlığa ilgi gösterilip gösterilmediğini, hatta araştırma konusu olup olmadığını bilmiyorum; ancak bu gezginlerin sadece bir efsaneyi anlattıklarına inanmak için de sebep yoktur.[20]

Tam anlamıyla "yerli halk" sayılmamalarına rağmen, geçici veya kesin olarak sultana sığınmış ve çoğu kez yüksek mevkilerde hizmet eden Rum kökenli soyluların varlığından söz etmenin gerekli olduğunu sanıyoruz. Andronikos Komnenos'un Selçuklu topraklarından geçişinden ve oğlu İoannes'in Müslüman olup Anadolu'da kalışından evvelce söz etmiştik. İoannes'in soyundan gelenler bilinmiyor. Daha sonra Keyhüsrev ve Keykubad'ın sadık hizmetkârı Maurozomos'u görmüştük; bu kişiye belirlenmesi güç ama kabul edilebilir nedenlerle Rûm ülkesinde "Komnenos" Emir dendiği bilinmektedir. Maurozomos Hıristiyan kalmış, soyundan gelen ve 1297'de ölen bir genç adamın mezar taşı Konya civarında bir kilisede bulunmuştur.[21] Gene "Komnenos" adıyla geleceğin imparatoru Mihail Palaeologos yıllarca Rûm ülkesinde yaşamıştır. Bu arada günümüz tarihçileri tarafından belki de gereken ilgi gösterilmeyen Gavras ailesi de önemlidir.[22] Büyük Ermeni Bizans ailesi Taroniteler ile akraba olan bu aile çoğu zaman Trabzon'da oturmuş, bu kenti bazen Bizans'a sadık kalarak bazen de isyan ederek uzun süre yönetmişlerdi. 12. yüzyılın başında bu yöneticilerden birinin Aleksios Komnenos'a karşı Dânişmendlilerden destek aradığını, yirmi yıl sonra da bir başka Gavras'ın, Danişmend'in oğlu Gümüştekin'e karşı Erzincan'daki Mengücek Beyi ile anlaştığını görmüştük. 1146'da "Türklerin yanında yetişmiş ve onlar adına bir eyaleti yöneten" bir Gavras'ın var olduğu biliniyor. 1176'da Manuel Komnenos'a barış önerilerini götüren kişinin adı da Gav-

---

20 *JA* 1925, s. 133'te zikredilen el-Gırnatî; Ali el-Herevî, *Guide de pelerinage*, bkz. Yukarıda s. 114, not 6; ve Zekeriya el-Kazvinî, ed. Wustenfeld, II 331, büyük olasılıkla bundan yararlanılmıştır.

21 Wittek, "L'épitaphe d'un Comnène à Qunya," *Byzantion* 1935 ve 1937 içinde.

22 Benim makalem, "Une famille byzantine au service des Seldjuqides d'Asie Mineur," *Polychronion Festschrift für F. Dölger*, 1966 içinde ve Bryer, "A byzantine family, the Gabrades", *Univ. of Birmingham Historical Journal*, XII / 1970-2.

...'tır. Bilindiği gibi imparator önce bu önerileri reddedecek, ama Myriokefalon'dan sonra mutlulukla kabul edecektir. Bu Gavras yahut onun oğlu, metinlerde adı şimdi İhtiyareddin Hasan b. Gavras diye geçen kişi, 1180'de Selahaddin Eyyubi ile görüşmüş ve 1187'de Kudüs'ü almasından sonra da ona efendisinin kutlama dileklerini iletmiştir. 1189'da hangi trajik koşullarda öldüğünü görmüştük.[23] İsminden anlaşıldığına göre büyük olasılıkla Müslümandır, belki vezirlik de yapmıştır, ama Kılıç Arslan'ın başlıca nüfuzlu yardımcılarından biri olduğu kesindir. Ancak, ölümünden önce Mengücek ülkesine gitme izni istemesi ve Mengüceklerin o ölünce mirasına sahip çıkmaları, ailesinin mallarını koruduğu izlenimini veriyor. Bu durumda dinini değiştirdiğinden şüphe etmek de garip gelmiyor.[24]

Kalonoros/Alâiye'nin eski efendisi, Keykubad'ın kayınbabası ve onun adına Akşehir'i yöneten Kîr Ferîd'den de söz etmemiz gerekir. Yine Rum kökenli olan Fahreddin Sivastus, belki de Keyhüsrev'in Rum annesinin azatlı bir kölesidir; adı Rükneddin'in emirleri arasında geçer ve oğullarından Ali'nin adı, Afyonkarahisarı'ndaki bir kitabede yazılıdır. Bu arada II. İzzeddin Keykavus'un iki dayısından da kısaca söz edeceğiz. "Yerli halktan" Rum kökenli soylular olan bu dayılar, birlikte Konstantinopolis'e gitmelerinden önce Keykavus'u Türkmenlerin yardımıyla Moğollarla çarpışmaya teşvik etmişlerdi. Müslüman olmayan Moğolların vasalı olan Rükneddin'e karşı onunla müttefik olan bazı Müslüman beylerse bu fikre karşı çıkmışlardı.[25]

İncelediğimiz dönemi daha sonraki tarihi olayların ruhuyla yorumlayanlara inanması zor gözükse de, Rumlar ve Türkler arasındaki iyi ilişkiler, aralarındaki ihtilaflara rağmen kuşaklar boyunca gelişmişti; hatta bu ilişkiler dindaşları olan halklarla ilişkilerinden daha yakındı. Bizans'taki asi komutanların Türklerden yardım taleplerinin pek çok örneğini gördük. Oysa Bizans tarihinde başka asi komutanların, yine güçlü komşuları olan Slavlardan aynı şekilde yardım istediklerini hiç sanmıyorum. Başka ülkelere kaçmak zorunda kalan Anadolu'nun Türk beyleri de Suriye, Mezopotamya Müslümanlarına, hatta hükümdarları Türk olan İran'a değil, aksine genelde Bizans'a gitmeyi yeğlemişler, bazıları da Kilikya Ermenilerine sığınmıştı. Kutulmuş'un so-

23 Bkz. s. 54.
24 Bkz. s. 30 ve 107.
25 Bkz. s. 236-237.

yundan gelen bir kişinin Bizans'ta kaldığı biliniyor.[26] Bu beyler gerçekten Müslümandı, ama az çok bilinçli olarak egemenlikleri altına almayı umut ettikleri Rûm ülkesinde, kâfirlerin arasında olsalar bile, kendilerini Darü'l-İslamda olacaklarından daha rahat ve vatanlarındaymış gibi hissediyorlardı... Bu yorumu yaparken biraz ileri mi gidiyoruz, tam bilmiyorum. Doğal olarak bu yorumu destekleyecek kanıtlara metinlerde rastlayamıyoruz. Ancak, tarihin doğruladığı olaylar üzerinde düşünürken, bu tür fikirler öne sürmek çok doğaldır.

Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler, Türklerle Rumlar arasındaki ilişkilerden biraz daha farklıdır. Konya'da Ermeniler vardı, daha önce belirttiğimiz gibi bu kentte bir de Ermeni meyhanesi vardı, ama Ermeniler çoğunlukla, olağan dönemlerde sultanların pek oturmadığı doğuda toplanmışlardı; onlara destek veren bir siyasi güç yoktu. Bu iki neden dolayısıyla Selçuklu siyasetinde Ermenilerin rolü, Rumlarınkine göre daha azdı; ama ilk yıkıcı dönem geçtikten sonra karşılaştıkları güçlükler de daha önemsizdi. Hemen her zaman sadık bir tebaa olmuşlar, yasalara uymuşlar, hükümdarların ölümüne üzülmüşlerdi. Bu dönemi değerlendirirken de yakın geçmişin olaylarından etkilenerek hata yapmamak gerekir.

Ermeni kilisesi hakkındaki bilgilerimiz çok kısıtlıdır.[27] Bu kilisenin büyük merkezlerinden bazılarının yavaş yavaş Kilikya'ya yayılmaya çalışan küçük Ermeni devleti içinde, diğerlerinin ise Gürcülerin Hıristiyan (ama başka bir kilisesi ve başka bir dili olan) krallığının sınırları dahilinde kalan Kuzeybatı Azerbaycan'da olduğu kesindir. Yine de Ermeni kilise hiyerarşisi mevcudiyetini Türk Anadolu'da sürdürmüştür. Bu hususu Kayseri, Malatya, Sivas, Niksar ve Göksun (bu kent bazan Kilikya Ermenilerinin eline geçmiştir) piskoposlarının katıldığı sinod toplantılarından biliyoruz.[28] Bu piskoposların kentlerinde oturmadıklarını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Zaten Ki-

---

26 P. Wittek, "La descendance chrétienne des Seldjuqides en Macédoine", *Echo d'Orient*, XXXIII 1934; ve P. Lemerle, "Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque", *Archives d'histoire du droit oriental*, c. III, 1948; P. Lemerle, *Actes de Kutlumus* (Archives de l'Athos II), 1946 (ilave bilgilerle yeniden basılmıştır).

27 Tournebise, *Histoire politique et religieuse de l'Armenie*, 1910 ve A. Atiya, *A History of Eastern Christianity*, 1968, bölüm IV; G. Dedeyan, *Histoire des Armeniens*, 1983, Kaynakça.

28 Suriyeli Mihail bize Sultan Kılıç Arslan'ın büyük Ermeni bilgini Aziz Nerses'e yazdığı birkaç mektubu iletmektedir.

likya Ermenilerinin tarihinde bunlardan söz edilmemektedir. Aksine, Sivaslı Anania, Sultan Keykavus'un desteğini alarak 1205'ten 1209'a kadar kendi piskoposluk bölgesinde Ermeni katolikosuna karşı faaliyette bulunmuş,[29] o sırada Fırat nehri üzerindeki Hromgla / Rumkale'de ikamet eden bir diğer Ermeni katolikosu VII. Jan, Eyyubiler ve Selçuklularla ilişkiler kurmuş ve Kilikya Prensi I. Levon ile anlaşmazlığa düşünce Keykavus'tan yardım istemişti. Ayrıca günümüze kadar ulaşmış bazıları tezhipli çeşitli yazmalar, Erzincan, Erzurum gibi yerlerde manastırlarda kültür merkezleri olduğuna tanıklık etmektedir.[30] Moğol döneminde Sivas'ta yazılmış bir kronik vardır.[31] Malatya'nın kuzeyinde günümüze kadar korunmuş bir kervansarayın kurulmasıyla ilgili Arapça, Ermenice ve Süryanice yazılmış bir kitabeden söz edilmektedir.[32] İleride inceleyeceğimiz Moğol egemenliği döneminde, Erzincan kentinin ve bu kentin piskoposunun oynadığı önemli rolü göreceğiz; Ermeni sanatkârların etkinliğini ise görmüştük.[33]

Selçuklu (veya Dânişmendli) topraklarında en az rastlanan Hıristiyan topluluk monofizitlerdi. Bunlar Hıristiyanlar arasında en çok Araplaşmış olanlardır; yandaşlarının büyük bölümü Arap ülkelerinde yaşar. Mütevazı toplumsal seviyeleri, hiçbir siyasi geçmişleri ve hırsları olmaması, hiçbir devletin özellikle onlara arka çıkmamasıyla diğer Hıristiyanlardan ayrılırlar. Bağlı oldukları devlete hiçbir zorluk yaratmadıkları gibi, kolayca ezilebileceklerinden bir sebep yaratmamaya da dikkat ediyorlardı. Daha önceleri de Müslüman Arapların Bizans'ı yenmesinden açıkça mutlu olmuşlardı, Ermeniler gibi büyüklük taslamazlardı; bugün de Türklerle birlikte uyumlu yaşayabiliyorlar. Ünlü patrikleri Suriyeli Mihail'in kroniğinde bu duygular açıkça hissedilmektedir. Rûm ülkesi hakkındaki bilgileri monofizitlerden alan, kardeş kilise diyebileceğimiz İskenderiye Kopt Patrikhanesi'ne bağlı bir tarihçi Sultan Mesud hakkında şöyle demektedir: "Tebaasının büyük bölümü Rumlardır; adil olduğu ve iyi yönettiği için Rumlar onun yönetimi altında yaşamayı yeğlemektedirler." Mihail de şöyle yazıyor: "Türklerin kutsal tö-

29 Berbérian, *Revue des Etudes arméniennes*, 1966.

30 S. Der Nersessian, ***Manuscrits arméniens illustrés du XIIe au XIIIe s.***, Paris 1937 ve ***Armenian and the Byzantine Empire, a Study of Armenian Art and Civilization***, 1947.

31 Bu bilgi G. Dédéyan tarafından verilmiştir.

32 Bkz. bu kitapta "Ticaret" bölümü.

33 Bkz. bu kitapta "Sanayi" bölümü.

renler hakkında herhangi bir fikirleri yoktur... Rezil ve sapkın bir halk olan Rumların aksine kişilerin inançlarını sorgulama âdetleri olmadığı gibi, bu sebeple kimseyi de cezalandırmazlar".[34] Patrikleri Torosların en doğu ucundaki dağ üzerindeki Barsuma Manastırında otururdu. Bu bölge uzun süre önce Edessa'daki Frank Ermeniler arasında kavgalara sebep olmuştu, daha sonra Halepli Müslümanlar veya Artuklular, onları takiben Dânişmendliler ve Malatya Selçukluları bölgeye egemen olduğundan, patriklerinin çoğu sık sık siyasi anlamda efendi değiştirmek zorunda kaldılar.[35] Selçuklu veya Dânişmendli topraklarında Malatya, Arka, Elbistan, Tzamados ve Kayseri'de piskoposlukları vardı.[36] Ünlü patrikleri Suriyeli Mihail, II. Kılıç Arslan ile çok iyi ilişkiler kurmuştu. Kılıç Arslan onu ziyaret etmiş, Mihail onun din bilginleriyle tartışmış, daha sonra da ondan mektuplar almıştı. Mihail, Türklerin Bizanslılara karşı gerçekleştirdiği fetihlerden mutlu olduğu gibi, bu ilişkiden de memnundu. İşin en ilginç yanı, Mihail'in dönemin yüksek âlimlerinden biri ve diğer mezheplerin kiliselerine oranla en çok Hıristiyan birliği yanlısı olmasıdır. Mihail, hem Barsuma Manastırı'nı üstelik manastır için uygun bir vergi indirimi de yapılmıştı hem de büyük Malatya kilisesini onarmayı başarmıştı. Bu kent ve Barsuma, Süryani manastır kültürünün en canlı merkezleriydi. Ünlü manastırda Mihail'den önce tarihçi din adamı Denis Bar Salibi yaşamış, Mihail'den sonra da monofizitlerin ortaçağdaki en büyük ve son bilgini Bar Hebraeus (Ebu'l Ferec) bu manastırda bir süre ikamet etmişti. 1200 yıllarına doğru Malatya'da yazılmış Süryanice resimli bir dua kitabı vardır ve sistemli bir araştırma yapılırsa, Selçuklu Anadolusu'nda Ermeni yazmaları bulunduğu gibi Süryanice başka yazmalar da kuşkusuz bulunabilir.[37]

Nihayet sıra Selçukluların Roma kilisesiyle ilişkilerinden söz etmeye geldi. Bilindiği gibi Selçukluların Roma kilisesine bağlı hiçbir tebaası yoktu; Suriye Müslümanlarından farklı olarak Roma kilisesine bağlı Franklarla savaşma nedenleri de yoktu. Dolayısıyla Roma ve Latin kilisesi ile iyi veya kötü bir ilişki kurmasalar da olurdu. Bu açıdan aradaki ilişkileri abartmamalı,

---

34 Mihail, s. 222 225; İskenderiye patriklerinden Osman Turan'ın "Le souverains seldjuqides..." makalesinde (s. 76 not 2) söz edilmektedir.

35 Honigmann, "Le couvent de Barsauma..."

36 Piskoposluklar ve manastırlara ait bilgiler Suriyeli Mihail'in kitabındadır.

37 M. Omont, "Peintures d'un evangeliaire syriaque", *Monuments et Memoires de la Fondation Eugene Piot*, 1912.

yanlış yorumlamamalıyız. Kılıç Arslan siyasi nedenlerle muhtemelen papalarla yazışmıştı; II. Keyhüsrev'in ise dönemin papalarıyla kısa süren mektuplaşmaları olduğunu kesinlikle biliyoruz.[38] Sultanlar, Bizanslılarla siyasi ilişkileri iyi de olsa kötü de, Latin din görevlilerinin Rum halkını etkilemek için Konstantinopolis kilisesine bağlı din adamlarıyla rekabet etmelerine kötü gözle bakmamışlardı. XI. Grégoire ve IV. Innocent Doğu'ya misyonerler göndermeye başladığı zaman, bu misyonerler bir süre için Suriye ve Mezopotamya'da da kabul görmüş, ama Latin tüccar ve askerlerin bulunduğu Selçuklu Anadolu'sunda muhtemelen çok daha iyi karşılanmışlardı. Ayrıntılı ve değerli bilgilerinden birçok kez yararlandığımız Simon de Saint Quentin'in Rûm ülkesinde geçirdiği birkaç yılın öyküsünde heyecanla anlattıkları da bu söylediklerimize kanıt teşkil etmektedir.

Bizans egemenliği döneminde Anadolu'nun iç bölgelerinde kayda değer sayıda Yahudi olmadığı sanılıyor. Antalya kentinde Yahudiler vardı ve Selçuklu fethinden sonra da bu kentte kaldıklarını daha önce görmüştük. Konya'daki sarayın mevcudiyetinin bazı Yahudileri bu kente çekmesi normaldir. Ancak bu konuda bütün bildiğimiz, Celaleddin Rumî zamanında Konya'da, hahamların ve şarap satın alınabilinen yerlerin bulunduğu bir Yahudi mahallesinin varlığıdır.[39] Ticari bir merkez olan Sivas'ta Yahudi olup olmadığını bilmiyoruz. Aksarayî, Yahudiler konusunda bazı olumsuz izlenimler edinmiştir, ama onlarla doğrudan ilişkiye girip girmediğini açıkça yazmamıştır. Ne olursa olsun Yahudiler, İlhanlıların bir Yahudiye ve bir Yahudi dönmesine vezirlik verdikleri dönemde bile siyasi yaşamda önemli bir rol oynamamışlardı. Malatya'da yaşayan ve monofizit Hıristiyanlığa geçen bir Yahudi doktorun, Ahron'un oğlu olan ünlü Bar Hebraeus, Rûm ülkesinde dünyaya gelmişti.

Gayrimüslimlere gösterilen hoşgörü hakkında bütün bu söylediklerimizden, hiçbir gayrimüslimin Müslümanlığa geçmediği anlamı çıkarılmamalıdır. Müslüman olanlar vardır. Köleleri ve ahileri bir tarafa bıraksak bile zaman zaman bazı kişilerin kendi istekleriyle, zorlama olmadan İslamiyeti seçtiklerini öğreniyoruz. Soylu gayrimüslimler kuşkusuz yükselme amacıyla din değiştirmişlerdi. Bu konuda daha önceden de Gavraslar'dan, Komne-

38 Rûm Selçuklusu- XI. Grégoire mektuplaşması: *MGSS* 4, Epistolae, böl. XIII, c. I, no. 634 (kayıtlardan seçmeler); III. Alexandre'ın Konya Sultanı'na mektubu; Harduin, *Acta Conciliarum Parisiis*, VI, 2 (1714) 1401-1406.

39 Eflakî, *Derviches*, II, s. 121.

noslar'dan ve kimi Müslüman olmuş kimi olmamış sultan eşlerinden söz etmiştik. Ama bunların dışında da din değiştirenler vardı. Mevlevilerin evliya menkabeleri yazıcısı Eflakî'nin öyküleri abartılıdır ama sadece Celaleddin Rumî'nin etkisiyle kişisel veya kitlesel olarak Müslümanlığa geçenleri anlatmasının da tamamen hayal ürünü olmadığı muhakkaktır (Zaten Celaleddin'in olayları ele aldığı mistik düzeyde, Mevleviliğe bağlanmak çok kolaydı; en azından Mevleviliğe bağlanmanın her zaman resmen bir dinden diğerine geçme anlamına gelmemesi de muhtemeldir). Başka birkaç vaka daha biliyoruz, din değiştirenlerin arasında zaman zaman kuşkusuz rahipler ve keşişler de vardı. Türklerin Anadolu'ya gelişleri sırasında bazı yerleşik halklar arasında Hıristiyanlığın etkisi azalmıştı, fetihler sonucunda da bu gruplar diğer Hıristiyanlardan kopmuş, dinle bağları iyice incelmişti; bu da Müslümanlığa geçişi kolaylaştırıyordu. Bazı modern çevrelerde yapılan incelemeler de ortaçağa kadar uzanan bağdaşma [*syncrétisme*] örnekleri bulunduğu izlenimini vermektedir. Karamanlılar hakkında yukarıda s. 104 not: 7'ye bakınız.

ALTINCI BÖLÜM

MERKEZİ SİYASİ KURUMLAR

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kurumların büyük bölümünün Bizans kökenli olduğunu ileri süren bilginler ile Müslüman ve Türk kökenli olduğunu ileri süren bilginler arasındaki polemik ünlüdür.[1] Aslında anlaşmazlık konusu olan tezler, tam anlamıyla ortaya konulamamıştır; çünkü bir dizi örnek sıralarken çeşitli alanlar arasında açık seçik bir ayırım yapılmamıştır. Ayrıca her şeyden önce bu sorunu incelerken merkezi kurumlar açısından yapılacak inceleme ile toplumsal temelli örgütlenmeler açısından yapılacak incelemenin farklı sonuçlar vereceğini düşünmek gerekir. Zaten Anadolu Selçuklu devletinde sorun, her durumda Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklıdır. Bir kere olayların incelendiği dönemler aynı zaman dilimleri içinde değildir ve daha önemlisi iki devletin kurulma ve gelişme koşulları farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu, hemen hemen Bizans İmparatorluğu ile, (Bizans İmparatorluğu'ndan arta kalanlarla) ortak yaşam içinde birlikte doğmuştur ve bir Asya devleti olmadan önce bir Avrupa gücü haline gelmiştir. Bu imparatorlukta hiçbir zaman kurumsal bir birlik gerçekleşmemiştir; Anadolu'daki rejimle ne Balkanlardaki ne de Arap dünyasındaki rejim aynıdır. Osmanlılar Müslümanlardan olduğu kadar Selçuklu-Moğol rejiminden de örnek almışlardır. Selçuklu devleti boyutları itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'na göre çok daha sınırlıdır; yöresel geleneklerin veya komşu Bizans'ın ve Türklerin içinden geçip geldikleri, kendilerine "uzmanlar" göndermeyi sürdüren ve geleceğe yönelik bir model gibi Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içinde şekillendiği İran-İslam dünyasının etkisi altında kalmıştır. Bunun dışında Anadolu Selçuklu devleti, kendine özgü gereksinimleri ve kendi özel evrimini yaşamıştır. Anadolu Selçuklu devletinin kurumlarını incelerken yukarıda sıraladığımız üç ana öğeyi herhangi bir önyargıya kapılmaksızın incelemek gerekir.

1 Fuad Köprülü, "Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931. İtalyanca çevirisi 1953.

Bu bağlamda, bazı önlemler almamız zorunlu olacaktır. Bazı kurumlarda çalışanların yerli halktan oluşundan hareketle, yerli geleneklerin bir bütün olarak sürdüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Ayrıca olaylardaki gerçeği bütün ayrıntılarıyla belirlemek, terminolojideki yüzeysel benzerliklere kapılıp bundan kurumlarda da benzerlik olduğu sonucunu çıkarmamak, aynı sözcüklerin her zaman ve her yerde aynı anlamı taşımadıklarını unutmamak gerekir.

Bütün Selçuklu yönetimlerinin aynı kimlikte olduklarını varsaymamak da en az yukarıda söylediğimiz önlemler kadar önemlidir. Şüphesiz Anadolu'yu ele geçiren Türkler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kuranların akrabalarıdır ve İran'dan geçip Anadolu'ya gelmişlerdir. Yine hiç kuşkusuz Anadolu'da İran kökenli memurlar vardır ve Büyük Selçukluların ortaya koyduğu örnekler veya Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sindeki modeller, Anadolu Selçuklularınca incelenmiştir.[2] Ancak bu etki 13. yüzyıla kadar belirgin değildir. Bu yüzyılda ise, Anadolu Selçuklu devletinin birçok niteliği zaten ortaya çıkmıştı. Bu niteliklerde yöresel koşulların ve fethin sonuçlarının dış katkılardan çok daha önemli olduğuna da kuşku yoktur. Bu bağlamda, Anadolu'daki düzeni, bir asimilasyon olduğu varsayımını bir tarafa bırakıp, kendi içinde incelemek gerekir.

Nihayet Anadolu Selçuklularının tam bağımsız olduğu dönemle, Moğol koruması altındaki dönemleri ayırmaya da mutlaka özen gösterilmelidir. Bunu özellikle vurguluyorum, çünkü bana göre, bu hususa dikkat edilmediğinden esasa değgin büyük hatalara düşülmüştür. Selçuklu kurumları üzerinde bize en ayrıntılı bilgileri veren yazarlar Moğol döneminde yaşamışlardır. Ülkenin yeni hâkimi olan Moğollar eski rejimi devirmek eğiliminde olmadığından Moğol korumacılığı süresince Selçuklu hanedanı devam etmiştir. İşte bu yüzden, genel olarak, sanki Selçukluların bağımsızlık dönemindeki kurumlarıyla Moğol Selçuk dönemindeki kurumlar aynıymış ve aralarında bir süreklilik varmış gibi düşünülmektedir. Oysa, iki dönem arasında farklılık olabileceği göz önüne alınarak yapılan bir inceleme, en azından bazı konularda durumun değişik olduğunu açıkça gösterecek ve bunun sonucunda da incelenen olayların yorumunun inanılanlardan çok farklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Aynı şekilde, Selçuklu devletinin başlangıç dönemleriyle, daha sonraki gelişme dönemleri arasında da ayırım yapılması mümkündür. Haklarında daha çok bilgi sahibi olduğumuz dönemlerde karşımıza çıkan kurumların

2 Bkz. Keykubad'ın portresi, yukarıda s. 72.

nasıl doğduklarını belirlemek önemli olurdu. Ancak belgelerin azlığı yüzünden bu pek olası gözükmüyor. Yine de bir bilgi elde edebileceğimiz bütün özel vakaları mümkün olduğu kadar ayrıntılı incelemeliyiz.[3]

* * *

Anadolu Selçuklu devletinin başında bilindiği gibi bir sultan bulunmaktaydı. Uzun süre sadece halk arasında kullanılan bu deyim artık resmi bir anlam kazanmıştı ve sultan sözcüğü, halifenin gücünü kaybetmesinden sonra bu gücü hakikaten elinde tutanların halifeden ayırt edilmesi amacıyla da kullanılıyordu.[4] Bazı ortaçağ ve günümüz yazarlarının bazen söyledikleri gibi, halife ile sultan arasındaki fark, Batı'daki imparator ile papa arasındaki farka hiç benzemez, çünkü halife hiçbir zaman papa gibi olmamıştır; halife ile sultanlar arasında "dünyevi" ve "uhrevi" güçlerin paylaşılması da hiç söz konusu olmamıştır. Sultan, hele de devletinin toprakları Bağdat'ı kapsamıyorsa, en azından ilke olarak, siyasal konularda olduğu kadar dinsel konularda da tam iktidar sahibidir (İslamiyetin kuramsal yapısına göre yasa, Allah tarafından belirlenmiştir, insanlar yasaları ne yaratılabilir, ne de değiştirilebilir. Bu durum özel koşullarda da geçerlidir). Sultan, halifeye saygı gösterir, bazı durumlarda da bu saygıyı özellikle belirtir; ama hepsi bu kadardır. Halifenin tek ve başka birine devredilemeyecek hakkı, sultanın iktidarına meşruiyet kazandırmaktı. Ancak bazı sultanlar, saltanatın kendilerini haklı kıldığına inanıyorlardı; dolayısıyla oldu bittiye getirip iktidara el koyanlar şu veya bu nedenle halifenin onayını almazlarsa bunu hiç dert etmezlerdi. Genellikle halife, görünüşü ve ilke olarak otoritesini kurtarmak için istenen onayı veriyordu. Eğer halife etkin olmak isteyen bir kişiyse, bu onayının yanında, dini kurumların düzen içinde çalışması konusundaki endişelerini de dile getirmekte ve eğer kendisinin bir devleti varsa, ilgi duyduğu bazı dini

3 Burada 12. yüzyılın hâlâ yaşayan Bizans gelenekleriyle 13. yüzyılın az veya çok İran etkisindeki gelişmeleri arasında bir ayrım olmalıdır. Aynı şekilde yerli halkların bazı gelenekleri incelenirken Anadolu'da Ermeni geçmişi olan bölgelerin gelenekleriyle, Rum halkın gelenekleri arasında da ayrım yapılabilir.

4 Bu satırlardan sonraki birkaç paragraf için, Gordlevsky'nin Kaynakça'da sözü edilen eserinden yararlanılabilir. Bu paragraf içinse daha özel olarak, saraydaki ve ordudaki yaşamdan söz eden K. Erdmann'ın *Ibn Bîbî als Kuntshistorische Quelle* (1962) adlı yapıtına bakılmalıdır. Bu konuda söylediklerimizin hepsi pratikte, İbn Bîbî ve sonra da Aksarayî'den alınmıştır. Bir önemli nokta da Rûm sultanından söz ederken, bunu tercihan Rûm ülkesindeki sultan olarak yorumlamak gerektiğidir.

kurumların, manevi olarak kendi sınırları dışında da yayılmasına çaba harcamaktaydı. Yalnız hiç bir zaman bu önerilerini zorunlu hale getirecek bir güce sahip değildi.

Anadolu'daki ilk Türk beylerinin, Abbasi halifelerinden herhangi bir onay almalarının söz konusu olmadığını evvelce görmüştük. Ardılları görünüşte bu onayı almışlardı, ama onay almanın ne zaman başladığını bilebilmek güçtür. Kesinkes bilinen tek olay 1135'te Gümüştekin b. Dânişmend'e gönderilen melik beratıdır.[5]

Sultan unvanının olağan bir şekilde alındığını, hatta Aleksios Komnenos'un saltanatının ilk yıllarında, Bizans mühürdarlığının unvanı Kutulmuş oğlu Süleyman'a verdiğini görmüştük.[6] I. Kılıç Arslan'ın da, Mezopotamya'da akrabası Muhammed'e karşı savaşmaya karar verince, bu unvanı taşıdığını veya kendiliğinden benimsediğini düşünebiliriz. Muhammed, belki bu unvanı Şehinşah'a vermiştir. Mesud, bu unvanı, büyük olasılıkla saltanatının son yıllarında basılan bir para üzerinde kullanmaktadır. II. Kılıç Arslan ise tahta çıkışından hemen sonra yazılan bir kitabede sultan unvanıyla anılmaktadır.[7] Ancak kitabedeki bu unvanın resmen verilmiş olduğunu kanıtlayan bir belge yoktur, ayrıca unvanın ne gibi nitelikleri simgelediği de belli değildir. O dönemin yazarları sultan unvanını, arada sırada kullanmakta, Rûm Selçuklularını genelde melik unvanıyla anmaktadırlar. Ancak resmen ve kesinkes sultan olan Nureddin için de melik sözcüğü kullanılmaktadır. Sultan unvanının, paralarda ve saltanat döneminin kitabelerinde kullanılan tek unvan olan melikten pek farklı olduğunu sanmıyoruz.

Gümüştekin'e melik unvanı verilmesinin, Selçuklulara karşı bir davranış olarak yorumlanmaması gerekir; çünkü Mesud, Gümüştekin'le çok iyi ilişkiler içindeydi. Aynı şekilde Muhammed'in bastırdığı bir para üzerinde kendi kendine verdiği "Bütün Anadolu'nun ve Rumeli'nin hükümdarı" unvanını da ciddiye almak mümkün değildir. Mesud, bir melikin üstü olan bir sultan gibi mi yoksa bir diğer melik gibi mi değerlendiriliyordu? Şu an için bu soru yanıtsız kalacaktır.

Öncelikle kitabelerdeki, ikinci derecede de paralardaki ve diğer resmi belgelerdeki unvanları incelemek gene de ilginçtir. II. Kılıç Arslan diğer unvanlarının yanı sıra kendini "Arap ve Acemlerin Sultanı" diye tanımlıyordu;

---

5 Bkz. s. 25.

6 Bkz. s. 10.

7 *RCEA*, no. 3201.

Acem sözcüğüyle hiç kuşkusuz Türkler kastedilmektedir; ama Arapça konuşan Doğu'da İranlıları ifade etmek için kullanılan "Acem" sözcüğünün yanı sıra Türkler açıkça zikredilmemiştir. Bu sultanın diğer bir unvanı da mücahiddir; bu konuda evvelce söylediklerimiz hatırlanacak olursa bu unvana biraz kuşkuyla bakmak gerekir. Kılıç Arslan Allah'ın ülkesinin bekçisidir; burada kendi topraklarını, ülkesine hâlâ Rûm ülkesi denmesine rağmen, artık Darü'l-İslam'ın bir parçası olarak görmektedir. Kılıç Arslan'ın kullandığı halifenin yardımcısı unvanı ise hiç kuşkusuz halifeden alınmış bir unvandır, zaten halife bu unvanı isteyen herkese veriyordu. "Rûm ülkesinin, Ermenilerin, Frankların ve Suriye'nin Sultanı" unvanı ise, yabancı bir topraktan küçük bir bölümünü bile ele geçirenin sahip olduğu ve meşru olduğunu iddia ettiği daha geniş yayılma hırslarını dönemin üslubuna göre ifade etmektedir. Bu örnekte yayılma arzusu hem güneydoğuya, hem de Rum ülkesinin tamamına (Anadolu) yöneliktir. Kılıç Arslan'ın unvanları arasında, Dânişmendlilerin, Saltukluların, Mengüceklerin kullandığı gazi unvanı yoktur. Aynı şekilde Türkçeye özgü unvanlar da kullanılmamıştır; oysa bu unvanlar aynı dönemlerde yalnızca Mengücekler tarafından değil, Zengiler ve Artuklularca da kullanılmaktaydı. Selçuklular, belki de bu unvanları, saltanat kavramı bağlamında çok kısıtlayıcı görüyorlardı.[8]

Bütün Müslüman Doğu'da aynı olan hükümdarlık işaretleri veya süsleri üzerinde uzun uzun durmamıza gerek yoktur. Hükümdarların yerden biraz yüksekçe bir tahtları vardı. Özel resmi törenlerde giydikleri bir taçları varsa da genellikle başlarına bir büyük sarık sararlardı; mühür yüzükleri ise, nerede olurlarsa olsunlar imzalamaları için kendilerine getirilen belgeleri mühürlemelerine yarardı.[9] Dışarıda gezindikleri zaman geniş bir şemsiyeden başka bir şey olmayan siyah (Abbasilerin rengi) bir gölgelikle korunurlardı; bu gölgelik anlaşıldığına göre hükümdarların kendi malı olup, ölümlerinden sonra mezarlarına konulurdu. Tutsaklar ve muhafız kıtasındaki askerlerden oluşan maiyetinin gelişini sancaklar ve mızıka takımı haber verirdi. Sultanlar saraylarda yaşarlardı ve her büyük kentte sultan için bir saray yapılmıştı; sultan olmadığı zaman bu saraylarda kentin valisi otururdu. Sultanlar isterlerse dinlenmek ve eğlenmek için sayfiye sarayları da yaptırabilirlerdi. Beyşehir Gölü kenarında Keykubad'ın yaptırttığı Kubâdabâd, Konya yakınlarındaki

8 *RCEA*, no. 3236, 3202, 3493.

9 Erdmann, *age.*, bölüm 2.

Fîlûbâd ve Kayseri yakınlarındaki Keykubâdiye bu tip saraylara örnek gösterilebilir.[10]

Büyük sultanların döneminde bu saraylarda büyük ambarlar ve her cinsten hazineler bulunurdu. Alâiye, isyanlar ve karadan gelecek saldırılar sırasında bu hazineleri koruyordu; fakat çeşitli dönemlerde Antalya, Tokat ve diğerleri de bu amaçla kullanılmıştı. Bu arada, sultanlar bir kente geldiklerinde, çoğu zaman, gelenek ve görev haline gelmiş olan ziyafetler ve kabul törenleri için geniş çadırlar kurulurdu. Sultanların müzik ve içki âlemleri yapıp haremde eğlenceler düzenlemiş olmaları mümkündür; ama özellikle bu konularda hiçbir bilgi yoktur. Özellikle içki konusunda Anadolu Selçuklu sultanlarının tutumunun çok ölçülü olduğunu sanıyoruz. Dönemin bütün soyluları gibi avlanmaktan ve özellikle atlı sporlardan hoşlanırlardı. Kentlerin yakınlarında bu işe ayrılmış alanlar bulunurdu.

Sikke bastırmak tekeli bilindiği gibi sultanın elindeydi. O dönemlerin bütün büyük hükümdarlarında olduğu gibi, Selçuklu sultanlarının da, büyük olasılıkla, devlet büyüklerine ve yabancı hükümdarlara armağan etmek için kumaş ve şatafatlı elbiseler üreten imalathaneleri vardı; ancak bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

İran-Irak Selçuklularında şehzadelerin yanlarında bir cins hoca-yardımcı konumunda atabegleri olurdu. Anadolu Selçuklularında da atabegler vardı, ancak etkileri kısıtlıdır. Rûm ülkesinde de atabeglerin saygın bir yeri vardır; ama bu saygınlık diğer Selçuklulardaki boyutlarına hiç bir zaman erişememişti. I. Kılıç Arslan'ın Kumartaş es-Süleymanî adında bir atabegi vardı; ancak adından da anlaşıldığı üzere bu kişi bir Türkmen beyi değil, Kutulmuş oğlu Süleyman'ın azatlı bir kölesiydi.[11] Adını, ancak Kılıç Arslan'ın 1106 veya 1107'de Diyar-ı Bekr yöresinin merkezi Meyâfârikîn'i fethettikten sonra onu bu kente vali atamasıyla görüyoruz. 1107-1113 arasında Malatya'nın genç Selçuklu hâkiminin art arda birkaç atabegi olduğunu da biliyoruz; bunlar geleneklere uygun olarak hükümdarın annesi tarafından koca olarak seçilen kişilerdi.[12]

---

10 Bkz. s. 220'de "Sanat" bölümü ve arkeoloji araştırmalarının sonuçları. Rûm sultanının sarayının şöhreti Haçlı seferleri sırasında Saint-Louis ile birlikte bulunan Joinville'e kadar erişmişti (*Histoire de Saint-Louis*, böl. XXXI). Devâdarî'ye göre (c. IX, ed. Roemer, 1960, s. 195), Konya Selçuklu sultanlarının hazinelerinde Melik Şah'ın çok güzel bir heykeli vardı ve her sultan da kendi heykelini yaptırmıştı.

11 İbnü'l-Azrak, 158a, not halinde yayınlayan İbnü'l-Kalânisî, s. 157.

12 Bkz. s. 19.

Dânişmendlilerde atabeglik kurumu yoktur. Yukarıda sözünü ettiklerimizden sonra Selçuklulardaki ilk atabeg, 1177 tarihli bir kitabede kendisinden bu unvanla söz edilen sipahsalâr Bedreddin b. Arslandoğmuş'tur. Ancak kimin atabegi olduğunu bilmiyoruz. Bu kitabede kendisinden yalnız atabeg unvanıyla değil, bir süre önce Dânişmendlilerden alınan Niksar'ın komutanı olarak da söz edilmektedir. Kılıç Arslan'ın oğullarından birinin, örneğin ülkenin şehzadeler arasında paylaştırılmasında payına Niksar düşen oğulun, yörenin fiili yöneticisi olan Arslandoğmuş'un vesayeti altında mı hüküm sürdüğünü bilmiyoruz. 13. yüzyıldaki atabegleri ise, bu unvanları yanında yaptıkları diğer görevlerle de tanıyoruz. Örneğin Mübarizeddin Armaganşah, Baba İshak isyanı sırasında Amasya subaşısı ve İzzeddin b. Keykubad'ın atabegiydi ve İzzeddin onun buyruğuyla ölüme mahkûm edilmişti... Karatay, Moğollar döneminde onu kurtardı.[13]

Sultanların bir de naibleri (naibü's-sultan) vardı. Bunların sultanların olmadığı veya hastalandığı dönemlerde mi naiblik yaptıkları yoksa bu görevlerinin sürekli mi olduğu bilinmiyor.

Sultanın kişisel yardımcıları arasında "pervane"ler de vardı. Şaşırtıcı bir şiirsel sözcük anlamı olan bu makamın, benim bilgilerime göre Müslüman Moğollardan başka bir devlette karşılığı yoktur. Müslüman Moğollarda ise epeyce önemli bir makam olan bu görevlinin ismi "pervaneci"dir ve pervanenin buradan türemiş ve kısaltılmış olması olasılığı büyüktür. Kökeni ne olursa olsun, pervane denilen görevli, sultanın kişisel mesajlarını iletirdi. Sultanın ihsanlarını da pervane dağıtırdı. Bir parça kafasını kullanan kişilerin bu makama yükselme olanağını bulacağı ortadadır. 13. yüzyıldan itibaren pervanelerin çok güçlü kişiler olduklarını görüyoruz. Bu arada, Moğol korumacılığı döneminde gerçek bir diktatör olan Muineddin Süleyman Pervane'nin gücüyle, diğer pervanelerin gücünü aynı sanma hatasından sakınmak gerekir. Muineddin Süleyman, bugün bile pervane ismiyle anılıyorsa da, gücünü bir pervane olması sayesinde elde etmemişti.

---

13 A.C. Schaedlinger'in "Amter und Funktionen des Rum Seldjuken nach Ibn Bîbî", (*WZKM*, 62, 1967) ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (1941) adlı yapıtlarında, Memluk rejimindeki (çünkü Türktüler) devlet görevlilerinin unvanları ile Anadolu Selçuklularında geçerli unvanlar arasında bir yakınlığa inanılmaktadır. Bu varsayıma itibar etmememize karşın, bu kitaplardaki yararlı bilgilerden faydalanmaktan geri kalmadık.

Atabegler[14]

Şemseddin Altunbey,[15] Keykubad'ın oğlu İzzeddin'in atabegiydi, Keykubad ölünce II. Keyhüsrev tarafından öldürüldü.

Mübarizeddin Armağanşah, Şemseddin Altunbey'in yerine geçti; Amasya ordusu komutanı iken Baba İshak'ın Türkmenleri tarafından öldürüldü.

Naibler

Hokkabaz oğlu Seyfeddin Ebu Bekir, eski Kayseri subaşısıydı. Keykubad'ın tahta çıkışı sırasında naib oldu.

Şemseddin İsfahani, Köpek'in düşmesinden sonra II. Keyhüsrev'in saltanatında bu görevdeydi (İbn Bîbî, s. 88, 91, 124, 219).

Pervaneler

Zâhireddin İlî b. Yağıbasan (Dânişmendli miydi?) I. Keyhüsrev'in ikinci saltanatında pervane oldu; Keykavus tarafından, Keykubad'ı desteklediği için sürüldü, H. 609'da öldü (İbn Bîbî, s. 44).

Celaleddin Kayser, H. 608-617?, Keykavus'un pervanesi (İbn Bîbî, s. 91).

Şerefeddin Muhammed, H. 617. -Eğer İbn Bîbî yanılmıyorsa, H. 620'de Kayser yine pervanedir.

Kemaleddin Kâmyâr[16] (İbn Bîbî, s. 143).

Erzincan kadısı Şerefeddin'in oğlu Taceddin, H. 630 (İbn Bîbî, s. 195, 201, 207, 214).

Veliyeddin, H. 638, Kösedağ Savaşı'nda ölmüştür.

Fahreddin Ebubekir (İbn Bîbî, s. 239).

---

14 Bazen "lala"; İbn Bîbî, s. 150, 205, 211, 213, 251, 308, 341, 346. Atabeglerin hükümette önemli bir rolü vardı. Krş. Celaleddin Rumî'nin mektupları, s. 138-39. Eflakî'nin kitabında Keyhüsrev'in bir lalasından söz edilmektedir (I, s. 34); krş. İbn Bîbî, s. 299.

15 625 yıllarında çaşnigir idi (İbn Bîbî, s. 124); 627'de ise elçi oldu (İbn Bîbî, s. 162). 631'de komutandı ve II. Keyhüsrev döneminde, Köpek tarafından öldürülünceye kadar önemli bir rol oynadı (İbn Bîbî, s. 205-212 ve 275-76).

16 Eskiden Keykavus'a bağlı olduğundan Keykubad'ın saltanatının başında sürgüne gönderildi; sonra geri çağırılıp Melik el-Kâmil'e karşı yapılan savaşta örneği görüldüğü gibi önemli diplomatik ve askeri görevler üstlendi. Bir yazmadaki (B. N. no. 1335 ve Osman Turan, *Vesikalar*... s. 74'teki biyografik notla birlikte) ona gönderilmiş "menşur"a bkz.

Sultanın çevresinde sarayda çeşitli görevleri ve rütbeleri bulunan belli sayıda kişi vardı; bir bölümü, askeri ve siyasi hiyerarşide başka görevler de üstlenen kişiler olabilirdi ve sonuç olarak hepsi de siyasi ve askeri hiyerarşinin içinden çıktığı zümreye mensuptu. Görev isimlerinin hemen hemen hepsi İran-Irak Selçuklularında daha önceden görülen ve kısmen Farsça olan isimlerdi: Emir-i cândâr, muhafızların komutanıydı; emir-i silah, silahlardan sorumlu komutandı; emir-i şikâr av emiriydi; emir-i alem sancak taşımakla yükümlüydü; emir-i ahur ahırlardan sorumluydu, ancak bu görevli kişi Müslüman bile olsa bir Latin-Bizans sözcüğü olan "kondestabl" unvanıyla da anılırdı; üstadü'd-dâr, saray komutanıydı, buna karşılık toplantılar ve kabul törenlerini düzenleyen görevli emir-i meclis idi. Çaşnigir, yemek tadıcısı, şarabsâlâr şarap tadıcısı idi, ama bu görevler aslında başka önemli fonksiyonları olan üst düzey görevliler için onursal unvanlardı. Nihayet mabeynciler yani hâcibler vardı, bunların başında hüccabın (hâcibin çoğulu) hâcibi denilen kişi bulunurdu; bu büyük bir görevdi ve üstlenen aynı zamanda muhakkak bir ordu komutanı olurdu. 1243'ten önce bu görevlerde oldukları bilinenler şunlardır:

Emir-i cândâr

Necmeddin Behramşah, Keykavus döneminde ve zaten önceden de bu makamda olduğu için yeniden bu unvanla anılmasa da Keykubad döneminde Mübarizeddin İsa da bu göreve getirilmiş ve II. Keyhüsrev döneminde de, en azından 641/1244'e kadar bu görevde kalmıştır. (İbn Bîbî, s. 38, 48, 90, 113-15, 165, 211, 218, 226).

Emir-i silah

Adı bilinmeyen bir silahdar 620'ye doğru atanmışsa da açıkça emir-i silah diye atamalar ancak Moğol döneminde 660'tan başlayarak yapılmıştır.

Emir-i alem

Tugan, II. Keyhüsrev'in saltanatının başında (İbn Bîbî, s. 218).

Emir-i ahur

Keykavus döneminde Zeyneddin Beşara; Keykubad zamanında kondestabl olarak Esadeddin Ayâz (İbn Bîbî, s. 41, 86, 111, 115).

Üstadü'd-dâr

II. Keyhüsrev'in tahta çıkışında lala olan Cemaleddin Faruk.

Emir-i meclis

617-620 / 1220-1223'te Mübarizeddin Behramşah (İbn Bîbî, s. 41, 62-64, 79-80, 11-15). II. Keyhüsrev döneminde de bu görev vardı, ama görevlilerin adı bilinmemektedir.

Çaşnigir

I. Keyhüsrev zamanında Seyfeddin İneh,[17] Keykavus döneminde Mübarizeddin Çavlı (İbn Bîbî, s. 41); Keykubad'ın saltanatı sırasında ise bu görevde iki kişiyi görüyoruz: Şemseddin Altunbey ile Çavlı (İbn Bîbî, s. 124, 138, 160, 195, 206, 221, 239); Şemseddin Altunbey, daha sonra atabeg olup Nâsıreddin Ali ile bu görevi yürüttü. II. Keyhüsrev döneminde Çavlı, Yavtaş ile bu görevi üstlendi (İbn Bîbî, s. 224).

Şarabsâlâr

Bu unvan yalnızca Moğollar döneminde vardır, II. Keyhüsrev dönemindeyse aynı zamanda kondestablın da unvanıydı.

Hâcib

I. Keyhüsrev döneminde Zekeriya (İbn Bîbî, s. 25).

Doğu'daki, Anadolu Selçukluları ile çağdaş olan Müslüman devletlerin çoğunda yönetim fonksiyonlarını üstlenenler ile siyasi-askeri görevleri üstlenenler arasında meslek ve ırk olarak kesin bir ayrım olurdu. Askeri-siyasi görevler, esas olarak Türklere, bazan Kürtlere, çok ender olarak da başka ırktan olanlara verilirdi. Yönetim görevleri ise işin uzmanı olan ve ilke olarak asker olmayan, en azından düzenli orduda görev almayan yerlilere verilirdi. Bu iki kadronun birinden diğerine çok nadir geçilebilirdi. Üçüncü bir görev kadrosunu oluşturan yargı fonksiyonu ise yerlilere emanet edilirdi; yönetici kadro üyelerinin yargı kadrosuna geçmeleri sınırlandırılmıştı, ama olanaksız değildi.

Anadolu Selçuklu devletinde ise durum biraz değişikti. Burada "yerliler" Hıristiyandı. Hıristiyanların bazı görevlerde kullanıldıklarına kuşku yoktur, ama Anadolu Selçuklu devletinde, yerlilerin bir göreve getirilmesindeki başlıca zorluk dinlerinin farklı olması kadar, Mısır ve Irak'ta bir engel teşkil etmeyen, ama Anadolu'da önem kazanan bir olguydu: yerli halk Arapça ve Farsça

17 608'de (İbn Bîbî, s. 39) Laskaris tarafından esir edilmiş sonra serbest bırakılmıştı (İbn Bîbî, s. 45-47).

bilmiyordu. Bu durumda yönetim görevlerinin büyük bölümünü özellikle 13. yüzyılda Horasan'dan veya Kuzeybatı İran'dan, hatta bazan İsfahan'dan gelen İranlı göçmenler üstleniyordu. Diğer taraftan Anadolu Selçuklularında askerlik mesleğinin Büyük Selçuklularda, Zengilerde ve Eyyubilerde olduğu gibi basit bir meslek olmaktan çıktığını görüyoruz. Yalnız özel nedenler dolayısıyla değil, başka nedenlerle de Türklere siyasi-askeri görevler veriliyordu, özellikle daha sonraki kuşaklarda bazı Türkler yönetim ve yargı görevlerini de üstlenmişti. Bu, söz konusu görevlerin gerektirdiği dilleri ve becerileri öğrenme koşuluyla mümkün olabiliyordu ve daha çok babaları gibi askeri görev üstlenmek istemeyen oğullar için geçerliydi; Türklerin artık "yerli halk" olmaya başladığı dönemde görülmeye başlamıştı. Ancak değişik meslekler arasındaki farklılık yine de büyük ölçüde devam ediyordu.

Sivil yöneticilerin başında vezir vardı (İbn Bîbî, s. 6, 82, 91, 116-7, 180). Vezirlik makamı, eğer bu bilgiyi aldığımız Arap vakanüvisinin yakıştırması değilse, 11. yüzyılda Süleyman döneminden beri mevcuttu. 12. yüzyılda da bu makamda bir veya iki kişinin bulunduğunu görüyoruz. Ne olursa olsun saltanatın ortaya çıkmasından itibaren bu makamın resmen var olduğundan şüphe etmiyoruz; çünkü genel kabul gören bir kanıya göre, bir vezir atamak, hükümdarlığın belirgin özelliklerinden biriydi. Ancak 13. yüzyılda bile, vezirler hakkındaki bilgilerimiz tam değildir. Anadolu Selçuklularındaki vezirler, diğer ülkelerde, örneğin Büyük Selçuklularda Nizamülmülk'ün kazandığı büyük güç gibi bir güce hiçbir zaman erişememişlerdi. Sebebi vezirlerin kişilikleri mi, yoksa rejimin örgütlenmesinde vezirlerin yetkilerinin zaten fazla önemli olmayan yönetim görevleriyle kısıtlı olması mıydı? Belki ilk vezirler arasında Müslüman olmuş ama egemen unsur olan Türklerin hâlâ tam güvenemediği yerlilerin bulunmasının da etkisi vardı. Ne olursa olsun, ayrı bir örgütlenme sistemleri olan Moğollardan önce, gerçekten önemli vezirlerle karşılaşmıyoruz. Her yerde olduğu gibi, Anadolu Selçuklularında da vezirlere sâhib adı verilirdi.[18]

Vezirler (1243'e kadar)

1086'da Süleyman'ın ismi bilinmeyen veziri.
Mesud'un veziri Hasan b. Gavras.
617/1220'den az önceki Mesud isimli bir vezir.

18 Bir vezirin günlük işleri hakkında, bkz. İbn Bîbî, s. 262-63.

Keykavus döneminde veya onun saltanatının sonunda Mecdeddin Ebu Bekir. Keykubad'ın tahta çıkışında, 617/1220'de Reşideddin (İbn Bîbî, s. 90). 625/1228'den veya daha eski bir tarihten Keykubad'ın saltanatının sonuna kadar Ziyaeddin Kara Arslan (İbn Bîbî, s. 66, 150, 187).

Köpek'in düşüşünde (637/1240), Mühezzibeddin Dâde Alî ed-Deylâmî, 1244'te ölümüne kadar.

Bütün Müslüman Doğu'da eskiden sâhibü'z-zimâm diye tanınan müstevfî, mali işlerin başıydı. Bütün fiili vergilerin toplanmasını ve harcamaları o denetlerdi; yardımları vezirler için vazgeçilmez önemdeydi, müstevfileri vezirler seçerlerdi. Bazı durumlarda müstevfilerden vezirliğe yükselenler de görülmüştür. Muhtemelen sultanlara ait toprakların denetimiyle görevli müşriflerin ve yardımcıları nâzırların görevlerini tam olarak tanımlamak ise daha güçtür. Unvanların ve örgütlenmelerin bütünü itibariyle bir benzerlik göstermesinden hareketle, komşu doğu devletlerinde bu görev var olduğundan Selçuklularda da bu unvanın olması mümkündür. Ancak bu unvanı taşıyan görevlilere yalnızca Moğol döneminde rastlıyoruz; bu nedenle de, bu makamlar, Moğollar dönemi koşullarında etkili olan İranlı görevlilerin örgütlenmeye getirdiği bir yenilik de olabilir.

Müstevfî

Saadeddin Ebubekir Erdebilî, 630 / 1222 (İbn Bîbî, s. 186, 271, 299, 307).

Şehabeddin Kirmanî, II. Keyhüsrev zamanında (İbn Bîbî, s. 320).

Selçukluların bağımsızlık döneminde görüp de Moğollar döneminde (belki de ordunun küçülmesi nedeniyle?) rastlamadığımız, ârız denen görevlilere komşu bütün devletlerde de rastlanırdı. Ârız, diğer devletlerdeki meslektaşları gibi, sivil ve askeri yönetim üzerinde bir yetkiye sahip olmalıdır. Sultanla birlikte orduyu denetler ve bu arada ordu mensuplarının ücretlerini de dağıtırdı.

Ârız

Bu unvanla tanınan tek kişi, 617 / 1220 yılında bu görevde olan ve Vezir Mahmud'un oğlu denilen Nizameddin Ahmed'dir.

Selçuklu devletinde, komşularındaki gibi berîd denilen bir posta idaresi vardı (İbn Bîbî, s. 242).

Çevredeki bütün ülkelerde olduğu gibi, yönetim, sözü edilen görevlilerin başlarında bulunduğu dairelerden, yani divanlardan oluşuyordu. İnşa

denilen yazışleri dairesi hem siyasi yazışmaları yürütür, hem de beratları yazardı. İnşa dairesinin başındaki tuğrâî ile münşi Büyük Selçuklularda bir süre sonra özdeş hale gelmişti. Münşi unvanına Anadolu Selçuklularında rastlanmaz; yalnızca tuğrâî unvanı kullanılır ve aslında mühürdar demektir.[19]

Tuğrâî / Münşî

Bu unvanla tanınan tek kişi (Kinnamos'un 1161'de söz ettiği varsayımsal "Mühürdar Kristof" dışında),[20] 617 / 1220'deki Şemseddin (veya Nureddin) Hamza bin el-Müeyyed'dir (İbn Bîbî, s. 89).

Selçuklu divanının mektup ve beratları olağan koşullarda Farsça yazdığı sanılmaktadır.[21] En azından çevirisi yapılmamış ve bugün elimizde olan örneklerde durum böyledir, yani yazışmaların Farsça yapılmış olması büyük olasılıktır. Ama bu kurala uyulmayan durumlar da vardı. Örneğin tuğrâînin başında bulunduğu dairenin değil de kadıların şeriat hükümlerine göre düzenlediği belgeler, zorunlu olarak Arapçaydı; günümüze kadar gelen örneklerin kanıtladığı gibi bu belgeler kusursuz bir Arapça ile yazılmışlardı. Tuğra divanında, Arap hükümdarlarına Arapça mektup yazacak kadar bu dili bilen kişilerin olmaması pek düşünülemez; ancak Selahaddin Eyyubi'ye Kudüs'ü fethettiği için gönderilen tebrik mektubu, eğer mektubun aslı ise, Farsça yazılmıştır.

Anıtsal yapıların kitabeleri ile sikkeler üzerindeki yazılar, bu nesnelerin dini yasaların koruması altında oldukları düşünüldüğünden olağan koşullarda Arapça yazılırdı; ancak Moğol korumacılığı döneminde pek sık olmasa da bu kuralın dışına çıkıldığı görülmektedir. Mali belgeler de Arapça yazılırdı; bu belgelerin belli başlıları Moğollar zamanında Farsçaya çevrilmişti.[22] Arap ve Fars dillerini kullanmayan yabancı devletlerle yapılan antlaşmaların iki dilde yazılması olasılığı büyüktür; ancak Selçuklu devletinde birçok dilde çevirmenlerin çalıştığı bilinmekteyse de belgenin aslından çevirisinin kim tarafından yapıldığı meçhuldür. Keykavus adına Rumca yazılmış mektuplar günümüze kadar korunmuştur;[23] bu mektupların Konya'da

---

19 "La tughra seldjuqide" (*JA*, 1947) ve "La tughra seldjuqide et les Khazars" (*JA*, 1985) başlıklı makalelerim.

20 Bkz. yukarıda s. 36.

21 Osman Turan'ın *Vesikalar*.... adlı yapıtına ve kaynaklar listesine bakınız.

22 Aksarayî ve aşağıda s. 323.

23 Bkz. yukarıda "Ticaret" bölümü.

Farsça bir diğer kopyası bulunsa bile, söz konusu mektupların doğrudan Rumca yazıldığında kuşku yoktur. Bu mektupların, mektubu alan kişilerce yapılmış çeviriler olmadığı da bilinmektedir; eğer mektuplar alıcısı tarafından çevrilmiş olsaydı Kıbrıs Franklarına yazılan mektuplar, Rumcaya değil Latinceye çevrilirdi. İbn Bîbî, divanlardaki nûtarlardan söz etmektedir. Nûtar sözcüğünün "notaroi"[24] yani noter sözcüğünden gelmesi olasıdır ve hiç kuşku yok ki Rum kâtipleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Sultanların, Kılıç Arslan'ın kendisine yazdığı mektupların Süryanice çevirilerini veren Suriyeli Mihail gibi Müslüman olmayan saygın tebaalarına hangi dille yazdıklarını bilmiyoruz.

İran-Irak Selçuklularının belgelerinin gerçekliğini, tuğra[25] denilen özel bir simgesel imzayla kanıtladıklarını biliyoruz. İleride Osmanlıların da kendi tuğraları olacağına göre Anadolu Selçuklularında da bu uygulamanın olması normaldir. Uzmanlığından kuşku duymadığımız İbn Bîbî'ye göre tuğralar yay şeklinde istifleniyordu. Buna karşılık, günümüze kadar gelen ancak Rumca olan ve yabancıların kullanımına sunulan bir belgede tuğra, yalnızca saltanat unvanının özellikle çarpıcı bir şekilde sunulduğu bir hat istiflemesi şeklindedir.[26] Şaşırtıcı bir husus da, tuğrâî unvanının kullanılmasına ve yüksek mevkiilerdeki kimselerin bu unvanı taşımasına rağmen, tuğra sözcüğünün bazen, Arapça konuşan Mısır Memluklarında olduğu gibi, sayfalardaki kenar süsü anlamına gelen Arapça turre sözcüğüyle karıştırılmasıdır (Memluklarda bu kenar süsü yazıların gerçekliğini kanıtlardı; ama böyle bir uygulama Selçuklularda hiçbir zaman görülmemiştir).

Moğol dönemindeki Selçuklu kâtipleri, ünlü öncüllerinin bıraktıkları belge derlemelerini veya idari üslubu model almışlardı. Bu bilgileri, bugün elimizde olan, Moğol öncesi döneme ait bazı akitleri içeren derlemelere borçluyuz. Ancak elimizde, diğer Selçuklularda ve mirasçıları Hârizmlilerde olduğunu bildiğimiz bu çeşit derlemelerden Anadolu Selçuklularının bağımsızlık dönemlerinde yararlanılıp yararlanılmadığını kanıtlayacak hiçbir derleme yoktur.

Moğol korumacılığı döneminde söz konusu devlet dairelerinin işleri daha mı ağırlaşmıştı, yoksa görevli sayısı kendiliğinden ve gereksiz olarak mı artmıştı? Görevli sayısının artması hakkındaki şikâyetler günümüze yansımış-

24 İbn Bîbî, Duda, indeks.

25 Bkz. yukarıda not 19.

26 Osman Turan, *Vesikalar*...

tır;[27] şikâyetçilere inanmak gerekirse, büyük Keykubad dönemine göre görevli sayısı dört kat artmıştı (Keykubad zamanında üst mevkilerde 6 görevli varken bu sayı 24'e çıkmıştı).

Komşu İran-Müslüman devletlerinde olduğu gibi, Anadolu'da da kadıların sorumlu olduğu genel yargı işlerinin yanında, yönetimin kötülüğünden doğan baskı ve eziyetleri, yani mezalimi önlemek için sultanın emrinde çalışan bir emir-i dâd vardı.

Emir-i dâd

612/1215'te bu unvanı Sinaneddin Tuğrul taşıyordu; 618'de ise ismi bilinmeyen bir kişinin bu görevi üstlendiği bilinmektedir (İbn Bîbî, s. 114).

Daha önce saydığımız saraydaki görevlerin ve rütbelerin çoğuna ve naiblik ile atabegliğe asker kökenli kişiler getirildiğini söylemiştik; yalnızca pervaneler asker değildi. Eyaletlerdeki askeri komutanlar da, asker kökenlilerden seçilirdi; eyalet komutanlarından ve beylerbeylik görevinden aşağıda söz edeceğiz.

Beylerbeyi sözcüğü hakkında tam bir fikir sahibi olabilmek güçtür. Belki bu unvan, 12. yüzyılın Bizans edebi metinlerinde geçen "başsatrap" unvanı ve sipahsalâr/emir-i kebir unvanlarıyla aynı anlamdadır. 13. yüzyılda bu unvanın olağan koşullarda Arapça eşdeğeri emirü'l-ümera veya daha sık kullanılan şekliyle melikü'l-ümera idi. Emirlerin emiri anlamına gelir. Bu deyimler aynı metinlerde bile tamamen eşanlamlı olarak bir arada kullanılmaktadır. Beylerbeyilik makamına bir kişiden fazlası hiç atanmamıştı. Memuriyet işlevlerinin açıkça belirtildiği Moğol dönemiyle ilgili metinlerde de beylerbeyi her zaman tek bir kişidir. Ne var ki, Anadolu Selçuklularının bağımsız olduğu dönemlerde bazen art arda beylerbeyi olan iki kişinin, sanki birlikte bu görevi yapıyormuş gibi anıldıklarına rastlanmaktadır. Ancak bunlardan birinin en büyük Türkmen eyaleti Kastamonu'nun beyi olması nedeniyle, bu unvanla anılmış olması da düşünülebilir. Bir başka düşünce de, beylerbeylerinin genel anlamda Türkmen beylerini denetlemekle görevli olduklarıdır. Ancak böyle bir varsayımı destekleyecek bir kanıt ortada gözükmemektedir. Örneğin beylerbeylerinin arasında bir Komnenos da vardır; ne kadar Türkleşirse Türkleşsin, böyle bir görevde kullanılması düşünülemez. Beylerbeyiliğin esasında askeri bir görev olduğu açıktır, ama bu onun bütün

27 İbn Bîbî ve Aksarayî, bkz. III. Kitap, 2. Böl.

komutanların başı olduğu anlamına gelmez. Örneğin bir atabegin, öğrencisi olan sultan orduları doğrudan idare edemeyecek durumda ise, onun adına bu görevi üstlendiği olmuştur.

Beylerbeyi

1211'de Hüsameddin Çoban, Seyfeddin Emir Kızıl ile (eğer onun yerine geçecek diye söz edilmiyorsa) aynı dönemde bu görevdedir.

617 / 1220'de Seyfeddin İneh ve Bahaeddin Kutluğşah aynı zamanda veya art arda.

Kırım Seferi sırasında yine Hüsameddin Çoban.

Altunbey, sonra atabeg olmuştur.

Arslan b. Kaymaz, naib Tercüman Nasreddin ile birlikte; bu arada Kaymaz'ın bir süre önce Zâhireddin Mansur b. Kafî'nin naibi olduğu söylenmektedir.

Şerefeddin Mahmud.

(İbn Bîbî, s. 84, 91, 113 15, 127, 141, 205, 218, 224 26)

Anadolu'daki genel yargı işleri üzerine söylenecek özel bir husus yoktur. Kutulmuş oğlu Süleyman'ın Müslüman cemaati olan her yere bir kadı atanmasını sağladığını görmüştük.[28] Rûm ülkesinde bu kurumun fiili işlevi hakkında ayrıntılı bilgi veremiyoruz, ama kadılığın Selçuklulara özgü bir niteliği olması için de bir sebep yoktur. Bütün İslam ülkelerinde devlet tarafından atanmasına karşın kadı, devletin dışında bir hüviyete sahiptir. Bu bağlamda, devletten bağımsız olan bir yasayı uygulamaktadır. Kadılara tahsis edilmiş ödeneklerin bir bölümü de, ilke olarak devletin üzerinde hak iddia edemeyeceği dini esaslı kaynaklardan gelir. Günümüze kadar gelen vakıf senetlerinin bize özellikle gösterdiği gibi, kadının işlevleri arasında, her yerde, vakıfların güvencesini sağlamak ve denetimini yapmak da vardır. Belli başlı kentlerde bir kadı bulunur; daha küçük diğer yerleşim merkezlerinde onun yardımcıları görev yapabilir. Diğer devletlerde olduğu gibi, başkentte oturan ve en üst makamda bulunan bir kadı olup olmadığını veya bu görevi emir-i dâd'ın mı üstlendiğini açıkça saptayamıyoruz. Rûm topraklarında vakıf senetlerinin düzenlenmesi için imza atan tanık sayısının, görünüşte her zamanki tanık (şuhûd) sayısından daha fazla olduğunu biliyoruz. Doğudaki komşu devletlerde olduğu gibi, kadı-asker veya kadı-leşker denilen özel bir ordu kadısı da

28 Bkz. yukarıda s. 10.

vardır. Bu kadının orduya özgü adli konuları ve terminolojiyi bilmesi gerekmektedir. Kadıların yanında, adli danışmanlık görevini yapabilecek müftüler bulunabilir; ama incelediğimiz dönemde Rûm topraklarındaki uygulama hakkında bugün bir şey bilmiyoruz.

Esnafı başka bir bölümde ele almıştık. Bütün Müslüman ülkelerde, esnafın kadının bir yardımcısı olan muhtesib tarafından denetlendiği bilinmektedir. Bugün, Selçuklularda da bu kurumun mevcudiyeti ortaya çıkarılmıştır. Bu muhtesibler, her yerde, her çeşit mesleği denetleyebilmek için özel yardımcılardan yararlanmışlardır. Rûm ülkesinde de böyle olması büyük olasılıktır; ancak burada ortaya çıkan sorunu, kitabımızın esnaflarla ilgili bölümünde incelemiştik (s. 148).

Orduda[29] eski Türk geleneklerinin ve klasik İran-Müslüman örneğinin etkileri yanında, paradoksal da olsa, Bizans modelinin etkisi de açıkça görülmektedir. Yalnız bu noktada dönemleri kesin olarak ayırmak gerekir. Başlangıçta, az çok kendi özerk örgütlenmelerini koruyan Türkmenlerden başka askeri bir güç yoktu.[30] Daha sonraki ortaçağ tarihini söz konusu etmeden, bütün Selçuklu tarihi boyunca, Türkmenlerin uç boylarında askeri faaliyetlerini sürdürdüklerini görmüştük. Bu faaliyetlerine, bazen Selçukluların siyasetleriyle uyumlu olup olmadığına bakmaksızın, kendi yararları açısından devam etmişler, bazen de duruma göre, Selçukluların hizmetinde görev yapmışlardı. Ama, ne yazık ki ne örgütlenme modellerini ne de kurulma aşamalarını ayrıntılı olarak belirleyebildiğimiz bir başka ordu da 12. yüzyılda kurulmaya başlamış ve gelişimini 13. yüzyılda tamamlamıştı. Selçuklu olsun veya olmasın Yakındoğu'daki diğer Müslüman ordularında olduğu gibi, Anadolu Selçuklularının ordusunda da kuşkusuz sonradan azat edilmiş köleler vardı; ancak bu orduda, başka yerlerde olduğu gibi askerlerin çoğunun Türk olmayıp özellikle Kastamonu eyaletinde, sınırlarda yapılan akınlarda ele geçirilen Rumlar olduğunu biliyoruz. Özellikle muhafız kuvvetleri ve büyük merkezlerin garnizonları için böyle bir ordu oluşturmanın nedeni, bütün Müslüman komşu ülkelerdeki gibi, bu askerlerin sadakatlarına güvenilmesidir. Bu

---

29 Genel anlamda Anadolu Selçuklularının ordusu için bkz. Al. Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rûm", *Annali dil Istituto Orientali de Napoli*, c. 38, 4, 1978 içinde (çok iyi bir makaledir; ancak iktâ konusunda belirsizlikler vardır).

30 Kaegi, "The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia", *Speculum 39* (1964); Denis Sinor, "The inner Asian Warriors", *Journal of the American Oriental Society*, 101-2 (1981).

ordular, Türkmenlere yabancı gelen savaş yöntemlerinde uzmanlaşıyorlar ve bu teknikleri bilen düşman ordularıyla savaşabiliyor, kuşatma gibi harekâtları gerçekleştirebiliyorlardı. Ayrıca, 13. yüzyılda varlığı açıkça gözüken ve Yakındoğu'daki diğer Müslüman devletlerde var olandan çok farklı bir diğer ordu unsuru da vardı: melezler ve yabancı paralı askerler.

Bazen bu unsurlara bir melez birliği gibi düşünülen iğdişlerin ilave edilmesi gerektiği ileri sürülmüşse de, kentlerden söz ederken belirttiğimiz gibi, bu kanı yanlış bir yorumlamadan kaynaklanmaktadır. İğdişler zaman zaman bir milis gücü gibi görev yapmışlarsa da, olağan koşullarda ordunun parçası değildiler. Aynı şekilde iğdişlerin, Osmanlılardaki yeniçeriliğin yani Müslüman askerler olarak yetiştirilmek üzere yerli çocukların devşirilmesinin öncülü olduğunu düşündürecek bir kanıt da yoktur. Bütün Müslüman ülkelerde olduğu gibi, Hıristiyanların orduya katılmaları, Selçuklu ordusu için de düşünülemeyecek bir husustu. Müslüman olmayan ve bazı durumlarda Hıristiyanları yeğleyen Moğol döneminde bile, Erzincan Ermeni piskoposu Sarkis'in müşterek bir ordu, çeşitli dinlerin mensuplarının bir arada bulunacağı bir ordu kurma önerisi şiddetli bir tepkiyle karşılanmıştı.[31] Fakat bundan, Selçuklu devleti hizmetinde yabancı asker kullanılmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Metinlerden, bu tür güçlerin parayla askerlik yapan profesyoneller mi, yoksa vasal hükümdarlar tarafından gönderilen güçler mi olduğunu çıkarmak her zaman mümkün olmamaktadır. Hatta Franklar söz konusu olsa bile bunu belirlemek zordur, çünkü bu askerlerin Kilikya Ermenilerinin Frank uyrukları olması olasılığı vardır. Yabancı askerlerin sayısı hiç de az değildi; bu yüzden Antakya Prensliği'nin yasa ve töre derlemeleri hükümetin kullanması için kısmen Ermeniceye çevrilmişti. Ayrıca, Hârizm ya da Moğol tehdidi gibi ivedi bir tehlike karşısında veya başka benzer durumlarda Selçuklu hükümeti, müttefikleri veya vasalları tarafından gönderilen askerlerin ücretlerinin bir bölümünü veya hepsini ödemeyi kabul etmiş olabilir.

Ancak, askeri kölelerin kullanılmadığı ve paralı asker olarak Slavların, İskandinavların ve Frankların (özellikle de İtalya Normanlarının) yanında, Rus bozkırlarından gelen Türklerin de görev yaptığı Bizans ordusunda olduğu gibi, Selçuklu ordusunda da kelimenin tam anlamıyla paralı askerler vardı. Bugünkü değer yargılarıyla düşünenler için herhalde en şaşırtıcı husus Haçlı seferleri döneminde bile, bu paralı askerlerin en büyük bölümünün Franklar-

31 Bkz. aşağıda s. 257.

dan oluşmasıydı. Burada önemli olan, Suriye, Yukarı Mezopotamya ve Mısır Müslümanları ile Anadolu'daki Türkleri birbirinden ayırmak gerektiğidir; birinciler Doğu Latinleri ile doğrudan savaşmışlardı, oysa Haçlılar Anadolu'dan yalnızca geçip gitmişti ve sınırdaki Urfa Kontluğu'nun düşmesinden sonra Anadolu'daki Türkler Haçlılarla savaşmayıp hatta Frank devletlerinden bazılarıyla ittifak yapmışlardı. Gerçi bazen Suriyeliler de Franklarla anlaşma yolunu yeğlemişlerdi, ama bu çok enderdi ve büyük tepkilere yol açmıştı. Suriye-Mısır Müslüman hükümdarlarının hizmetine giren birkaç Frank paralı askeriyle karşılaşıyorsak da, Müslümanlara silah satan tüccarları (bir işe yaramasa da) aforoz eden kilisenin, Franklara karşı çarpışmayacak olsalar bile bu paralı askerlerin Müslümanların hizmetinde olmasını kabul etmeyeceği çok açıktır. Batı Müslümanlarında özellikle Muvahhidlerin Fas'ında buna benzer bir durum yaşanmıştı. Burada Papalığın rızasıyla, Hıristiyan dinine bağlı kalacakları güvencesi verilerek Avrupalı paralı askerler kullanılmıştı. Selçukluların bu durumu bilip bilmediklerini, etkilenip etkilenmediklerini bilmiyoruz. Ancak Frank paralı askerlerinin Selçuklu ordusunda görev yaptığını ve bazen —Misyoner rahip Simon'un gururla belirttiği gibi— önemli roller üstlendiklerini kesinlikle biliyoruz. Bu askerlerin şefleri arasında, aynı zamanda tüccar olan bir Venedikli, bir Piacenzalı, bir İtalya Normanı, bir Gaskonyalı da vardı.[32] Anadolu'ya ne yapmaya gelmişlerdi? Nasıl ulaşmışlardı? Bu konuda bilgimiz yok. Belki bazıları "iş olmadığı için" Kıbrıs'tan Anadolu'ya geçmişlerdi. Belki bir bölümü eskiden Bizans devletinin hizmetinde iken, bu devletin toprakları Latin İmparatorluğu'nun eline geçince, birçok kez yinelediğimiz gibi, bir yabancı veya düşman gibi algılamadıkları Selçuklu devletinde kendilerine iş aramışlardı. Bir bölümünün de Suriyeli hükümdarların esiri olup Keykavus ve Keykubad'ın seferleri sırasında bu hükümdarların ordusunda çalışmak koşuluyla serbest bırakılan kişiler olması muhtemeldir. Moğolların Anadolu'ya egemen olmasıyla, bu paralı askerlerin Rûm ülkesinde iş bulma olanakları tamamen ortadan kalkmıştı; 1243'ten sonra onlara rastlamıyoruz.

Askeri komutanların unvanları genellikle Arap, İran veya Türk geleneklerine göre belirlenmektedir; bu unvanlar birbirinin yerine geçebildiği gibi, dönemlere göre arada bir ya da sık sık kullanılmaktadır. Arapça emir sözcüğü, genel olarak bir Türkmen için kullanılan Türkçe bey kelimesine yakın anlamdadır; Arapça emirü'l-ümera (emirler emiri), Türkçe beylerbeyi,

32 Bkz. yukarıda s. 94.

Farsça sipahsalâr yine yakın anlamdadır; Türkçe subaşı (İbn Bîbî, s. 88, 310, 394), Farsça serleşker, Arapça şahne sözcükleri garnizon komutanı anlamında kullanılmaktadır. Bu unvanların arasında Batı kökenli bir sözcüğün de yer aldığını görüyoruz; bu sözcüğün Bizans vasıtasıyla girmiş olması büyük olasılıktır. Ahırların sorumlusu daha çok Arapça-Farsça bir deyim olan emir-i ahur unvanını taşımaktaysa da, bazen kondestabl diye de adlandırılmaktadır. Bu unvanı taşıyan kimselerden bir veya ikisinin Rum olması bu unvanın kullanılmasında bir neden olarak gösterilemez; çünkü Müslüman olan diğerleri için de bu unvan kullanılmıştır. Buradaki etkilenme yalnızca adlarla kısıtlı kalsa bile genel havayı göstermesi bakımından önemlidir, üzerinde durmaya değer.

Askeri alandaki bu etkilenmeler özellikle ilginçtir, çünkü Türklerin, herkes tarafından kabul edilen üstünlükleri nedeniyle, özellikle de bu alanda bu tür etkilenmelerden uzak kalacakları düşünülürdü. Ancak bu etkileri de abartmamak gerekir; Selçuklu ordusu, Bizans ordusu değildir ve Türkler Bizanslıları yenmişlerdir. Ne olursa olsun, 12. yüzyılda, Selçuklu ordusunun savaş yöntemi, düzenli orduda bile hâlâ Türkmen niteliğini koruyordu (Myriokefalon Savaşı buna bir örnektir). 13. yüzyılda Hârizmlilere karşı Erzincan Savaşı'nda ve Kösedağ Savaşı'nda ise ordu daha karışık olup içinde daha az sayıda Türkmen vardı; bu nedenle de savaş yöntemleri değişmişti. Ordunun kullandığı silahlar ise bütün doğu ülkelerinde kullanılan silahlarla aynıydı; bu konuda söylenecek özel bir husus yoktur.

Askeri komutanlıklar genelde eyalet komutanlıklarına bağlıydı; bu konunun üzerinde daha uzun durmamız gerekir.[33]

33 Kaleler ve tahkimat hak. bkz. yukarıda s. 158.

YEDİNCİ BÖLÜM

EYALETLERİN YÖNETİMİ

Bugünkü genel kanıya göre, Anadolu Selçuklu devletinin eyaletlerdeki örgütlenmesi "feodal" yapıdadır;[1] yani ortaçağ Avrupa'sındaki kavramlara uygun olarak bir *fief*'e benzetebileceğimiz iktâ sistemine dayanır. Daha önce Büyük Selçuklular'la ilgili olarak bu sorunun bir yönüne değinmiş ve her halü kârda pek uygun bir sözcük olmayan "feodalleşme"de ısrar ediliyorsa da, feodalleşmenin aslında sadece bir parçalanma süreci olduğunu ve tam otoriteye sahip olduğu dönemde Selçuklu devletine denk düşmediğini göstermiştik.[2] Diğer taraftan İran Selçukluları düzeninin niteliği ne olursa olsun hiç değişmeden Anadolu'ya geçtiğini düşünme eğilimi de vardır. Bütün bu kanıların irdelenmesi, Anadolu Selçuklu tarihinin doğru bir değerlendirilmesi yapılırken çok önemlidir; üzerinde biraz daha ayrıntılı durmak zorundayız.

Burada bir terminoloji sorunuyla karşı karşıya olduğumuzu yineliyoruz. Marksist olsunlar ya da olmasınlar, evrensel olarak geçerli birkaç toplumsal tip ya da çağın evrimi peşindeki tarihçiler, kronolojik açıdan "antik kölecilik" ile modern kapitalizm arasında yer alan ve az ya da çok serfleştirilmiş köylülerin emeğinin büyük toprak sahipleri-senyörler tarafından sömürüldüğü her rejime feodal deme eğilimindedirler. Bu açıdan bakıldığında tabii çok sayıda "feodal" rejim vardır ve Anadolu Selçuklularının rejimi de biraz bu tanıma uyar. Ama, feodal rejimin bu yönünü asla azımsamadan, şunu saptamamız gerekiyor ki, siyasal-toplumsal örgütlenmenin üst katlarında, bu aynı türde (tabii kabaca ve genel anlamda bakıldığında) altyapıya çok farklı "üstyapılar" eşlik edebilmektedir; bu nedenle hepsini aynı ad altında toplamak hatalı ve

1 Fuad Köprülü, "Le féodalisme turc musulman au Moyen âge", *Belleten* 1941.

2 "L'évolution de l' iktâ....." başlıklı makalem ve *EI*². Ayrıca bu kısımda 3. bölüme bkz.

tehlikeli olabilir. Aslında Selçuklu feodalizminden söz eden tarihçiler, sistemin toprak ekonomisi yönünü değil, yerel toprak sahipleri ve güç odakları ile devlet otoritesi arasındaki ilişkileri dikkate alırlar. Eyaletlerde kamusal iktidarı neredeyse miras yoluyla devredilebilen mülk gibi ellerinde tutan güçlü kişilere terk eden veya devreden bir devlet, bu anlamda feodaldir. Demek ki bu anlamda feodal anlayışla güçlü bir merkezi devletin anlayışı arasında zıtlık vardır ve bu fiili bir zıtlıktır; eyaletlerdeki iktidarların bile dizginlerini elinde tutabilen bir devletle, ideali ne olursa olsun, bunu beceremeyen bir devlet arasındaki zıtlık söz konusudur. Tarihçiler, Selçuklu sultanlarının güçlü olduklarını kabul etmekle beraber, genellikle onların feodal yapıda bir devlete hükmettiklerini söylemişlerdir (gerçekten de tarih, çeşitli ülkelerin geçmişindeki belirli dönemlerde, çeşitli güç grupları arasında sağlanan uyum ve denge bakımından, bir monarşinin hem güçlü hem feodal olduğunun söylenebileceği zamanları da görmüştür). Kanımca Anadolu Selçukluları için bu sonuç yanlıştır ve bu yanlışlığa, birçok kez yinelediğimiz gibi bir yöntem hatası yol açmaktadır. Bu hata da Selçukluların bağımsız olduğu dönemle, Moğol korumacılığı altındaki dönemi aynı şekilde değerlendirmekten ve Moğol döneminde görülen hususları, ilk dönemde de var kabul etmekten ileri gelmektedir. Ayrıca ileride göreceğimiz gibi Moğol dönemindeki "feodalizm"in de çok özel bir niteliği vardır. Hata, sözcüklerin anlamlarının tam belirlenmemesinden ve değişik anlamları olan deyimlerin eşanlamlı olarak yorumlanmalarından kaynaklanmaktadır. Muğlak bütünlemeler içinde kaybolmamak ve Anadolu Selçuklularını dönem dönem, o dönemlerin koşulları içinde değerlendirmek, her zaman azledilebilecek bir valiyi veya iktâ sahibi bir şehzadeyi bir feodal derebeyi gibi düşünmemek gerekir.

Açıklamalarımızın da göstereceği gibi, Türk Anadolu'nun tarihi, bu bağlamda, fetihten Moğol dönemine kadar dört bölüme ayrılabilir:

a) Türkmen beylerinin ve yarı-aşiret düzenindeki Selçuklu emirinin, henüz iyice yerleşmiş kişisel ve toprak bağımlılıkları olmadan, eşzamanlı olarak Anadolu'ya yerleşmeleri;

b) Türkmen gruplarının tedrici olarak emilip dağılması ve iktâ sisteminin kurulması;

c) İktânın ortadan kalkması; uç beylikleri ve doğrudan yönetim;

d) Moğol korumacılığının işleyiş koşulları nedeniyle bu sistemin parçalanması.

a) Birinci dönem: Bu dönemin ayrıntıları üzerinde durmamız gereksizdir. Fetih dönemini anlatırken değindiğimiz gibi, Türkmen beyleri, başlangıçta

kendilerini Selçuklu sultanlarının "vasalları" olarak görmeden Anadolu'ya yerleşmişlerdir. En batıdaki beylerin teoride Selçuklu sultanına bir ölçüde bağlı oldukları düşünülebilir. Fakat bu beylerin daha sonraki tarih açısından pek bir önemleri yoktur, çünkü Haçlı seferi ve Bizanslıların bu toprakları yeniden fethetmeleriyle ortadan kalkmışlardır. Mevcut fiili iktidarlar, topraklar üzerinde olmaktan çok, yarı-aşiret anlayışı gereği (eski aşiret gruplaşmaları dağılmış bile olsa) insan grupları üzerindedir.

b) İkinci dönem: Selçuklular tarafından Anadolu'nun birliğini sağlayacak şekilde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte, Selçukluların ele geçirdikleri topraklardaki belli bir özerkliği ve her bölgeye özgü gruplaşmayı yok etmenin güçlüğünü görmeleri; her şeye karşın bu toprakların hanedana bağlı kalmasını güvence altına almak istemeleri; belki de hanedanın tüm yaşayan üyelerinin mirastan belli bir paya hakkı olduğu düşüncesini korumaları sonucu, "hanedan kanından" şehzadelere iktâlar tahsis etmişlerdir. Her halü kârda zorunlu paylaşım anlayışı Dânişmendlilerde de geçerli olmuş, belki bazı iktâlar biçiminde Muhammed'e kadar da sürmüştür. Danişmendlilerin son hükümdarları döneminde ise, ölen hükümdarın en büyük oğlu artık geniş anlamda ailenin en yaşlısı değildi. Mengüceklerde de bu düşünceyle karşılaşıyoruz. İlk Selçuklularda ise bu tutuma daha az rastlanır. Örnek olarak özerk Malatya beyliği; sonra Mesud döneminde, Bizanslılardan alınan, geçici bir süre kimliği bilinmeyen Alp Arslan adlı bir kişinin mülkü olan Ankara ve Çankırı'nın, geleceğin II. Kılıç Arslan'ının kardeşi Şehinşah'a iktâ olarak verilmesi; yine II. Kılıç Arslan'ın bir süre önce fethedilen Suriye sınırlarındaki toprakları veliaht olarak bir dönem yönetmesi, hükümdar olunca 1173'ten önce bu yönetimi amcası Gök Arslan'a bırakması ve sonra geri alması gösterilebilir.[3]

Ancak, 12. yüzyılın sonunda, Kılıç Arslan hükmettiği toprakları on bir oğlu ve yakın akrabaları arasında paylaştırdı. Belki de Amasya gibi bazı eyaletler, bu paylaşmadan önce, üzerindeki hükümranlık hakkından vazgeçilmeksizin, bazı kimselere verilmişti. Bu paylaşımın bütün ayrıntıları Konya'daki divana kaydettirilmişti ve en büyük oğul Kutbeddin'in adına iki iktâ kaydettirilmesi belki de, ileride kardeşlerinin "süzeren"i olacağı anlamına gelebilir, gelmese de Kutbeddin'in paylaşımı böyle anladığı kesindir. Bu paylaşımın ne gibi sonuçlar verdiğini görmüştük. Gıyaseddin Keyhüsrev de, oğulların-

3 Bkz. yukarıda s. 39.

dan Keykavus'a Malatya'yı, Keykubad'a Tokat'ı vermişti. Bu sistemin son kalıntılarını ortadan kaldıran ise Keykavus'tur. Rükneddin'in kenti fethinden sonra, Erzurum'da, Anadolu Selçuklularının vasalı olduğu pek söylenemeyecek bir kardeş hanedanın kurulduğu da bir vakıadır. Keykubad'ın bu hanedanı, Mengüceklerin diğer hanedanıyla birlikte nasıl ortadan kaldırdığını görmüştük. 12. yüzyılda, şehzadelerin atabeglerini saymazsak, hanedan dışındaki kişilerin elinde büyük güçlerin toplandığını görmüyoruz. II. Kılıç Arslan döneminde, batı sınırlarında Süleyman gibi, şehzade olmayan bir veya iki eyalet hâkimi varsa da, bunların 13. yüzyıldaki pek çok benzerleri gibi, görevlerinden azledilemeyeceklerini gösteren hiçbir kanıt yoktur ve geniş kapsamlı bir yetki verilmesi de söz konusu değildir.

c) Üçüncü dönem: Deneyimler iktâ sahiplerinin güçlenmelerinin ne gibi tehlikeler yaratabileceğini gösteriyordu Kendi ülkelerinde benzer deneyimleri geçirmiş olan İran kökenli görevliler, doğrudan doğruya merkezi yönetime bağlı ve üst mevkiilerdeki memurlar arasından seçilmiş valiler eliyle eyaletlerin yönetilmesi gerçekleşirse, yönetimin güvenliğinin sağlama bağlanacağı kanısındaydılar. Artık Rûm ülkesinde de bu nitelikte üst görevlileri bulmak mümkündü. 13. yüzyılda Selçukluları iktâ sistemi yerine zaten mevcut olan ama bundan sonra tek yöntem olarak kullanılacak, azledilebilir yüksek rütbeli görevlilerin valiliği şeklinde bir sisteme yönelten nedenin bu endişe olduğuna kuşku yoktur. Bugüne kadar bu konuda yazılan eserlerde bu gerçek ortaya konulmadığından, üzerinde ayrıntılı olarak durmanın önemli olduğunu sanıyoruz.

Farkı anlayabilmek için, bir kişinin Selçuklu devletinde güç sahibi olabilmesi için üç yolun bulunduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Birincisinde sözcüğün basit anlamıyla bir iktâ söz konusudur, İran Selçuklu devletinin son dönemlerinde ve onun yerine geçen devletlerde görülür. Burada fiiliyatta bir özel mülk olan ve mirasla devredilen bir yörede, iktâdan yararlanana egemenlik hakkı devredilmektedir. İkinci yolda ise, tam veya kısmi bir egemenlik devri söz konusudur, ama bu devir sınırlı bir süre içindir; örneğin bu süre mirasçılarına kalmamak üzere ömür boyu olabileceği gibi, bir görevin yerine getirilme süresiyle de kısıtlı olabilir; bu görevle ilgili maaş olarak düşünülebilir ve görevden azledilmek de her zaman olasıdır. Bir üçüncü yol ise, yalnızca ileri gelen bir kişiye yetki devridir; bu yetkiyi kullanırken hiçbir kişisel hak iddiasında bulunamaz ve her zaman bu yetki elinden alınabilir.

Her eyaletin merkezinde bir askeri komutanlık bulunurdu. Bu komutanlara, yazılan eserlerin metinlerinde, kullanıma göre, ülkedeki Müslümanların

kullandığı üç dilden birindeki unvanlar verilmekteydi. Türkçe subaşı, Farsça serleşker sözcüklerinin anlamı aynı olup ordu komutanı demektir; Büyük Selçuklularda da rastlanan Arapça şahne sözcüğü ise daha özel olarak garnizon komutanı yerine kullanılır. Daha sonraları bunlara daha yaygın bir şekilde sahib, emir, bey de denilmiştir. Bu komutanlık görevleri iktâ olarak verilebilir ama bu, otomatik olarak yetkinin hep kullanıldığı anlamına gelmez; eğer iktâ olarak verildiği belirtilmemişse, genelde söz konusu olan, her zaman geri alınabilme olasılığı var olan bir komutanlık ve iktâ niteliğinde olmayan bir yetki devridir. Dolayısıyla, bu komutanların varlığını "feodalizm"in bir kanıtı gibi görmek kesinlikle yanlıştır. Gerçeği belirlemek için mümkün olduğu kadar çok sayıda eyalet merkezindeki, bilinen bütün komutanların bir listesini titizlikle yapmamız, komutanlıkların nitelikleri açıkça belli olmadığı zamanlarda da komutanlık sürelerini ve özellikle de unvanlarının eşdeğerleri ile miras yoluyla devredilip edilmediğini saptamamız gerekir. Bizim de deneyeceğimiz yöntem budur; girmeye zorunlu olduğumuz bıktırıcı ayrıntılar için okurlardan özür dileriz.

Yalnızca normal yollarla atanmış valilerce yönetilmeyip iktâ olduğunu bildiğimiz kentler hangileridir? Bu bağlamda Erzurum Beyliği'ni bir yana bırakmamız gerekir; çünkü kurucusu Rükneddin'in bu beyliğin Anadolu Selçuklularına bağlı bir "vasal" beylik olmasını istemesine karşın Erzurum, yüzyılın başlarında Selçuklu sülalesinden gelenlerin yönetiminde bağımsız bir beylik görünümündeydi. Keykubad'ın bu beyliğe son verip kendi topraklarına katmasına rağmen, Erzurum eyaleti, Anadolu Selçuklularının eski topraklarından farklı bir konumda kalmış ve sanki bir dış bölge olarak kalmıştı. Moğolların yaklaşmasının işareti olan akınlar sırasında uğradığı yıkım üzerine kenti savunmak koşuluyla mülteci Hârizmlilere verilmesi uygun görülmüşse de bu girişim başarısız kalmış, daha sonraki yıllarda doğrudan merkezi yönetime bağlanmış ve bir şahne tarafından yönetilmiştir.[4]

Erzincan ve Divriği'nin son Mengücekleri Selçukluların vasalı olmayı kabul etmişlerdi. Keykubad onların beyliklerine son verdiği zaman bu beylerden biri, bir kitabeden[5] anlaşıldığına göre, Selçuklu kadrosu içinde Divriği'yi yönetmeye devam etmiş olabilir. Zaten Divriği ikinci derecede önemi olan bir kentti. Erzincan ise, önce doğrudan merkezi yönetime bağlanmış, sonra

4 Bkz. yukarıda s. 82.
5 Bkz. yukarıda s. 78.

geçici olarak Hârizm beylerinden birine iktâ olarak verilmiş, Hârizmlilerin kaçmasından sonra da nihai olarak yeniden merkeze bağlanmıştı. Bu bağlanmadan sonra kenti yöneten ve ismi bilinen serleşkerler, 1246'ya kadar Şerefeddin Mesud ve ondan sonra Muineddin Pervane'dir ve her ikisi de sultanın memurlarıdır.[6]

Malatya, 1201'de yeniden alındıktan sonra, görünüşe göre doğrudan merkeze bağlı olarak yönetilmişti. Keykavus, kenti 608 / 1211'de sipahsalar Hüsameddin Yusuf es-Sultanî'ye vermişti. Bir kitabeden anlaşıldığı üzere[7] adı geçen, dört yıl sonra da bu görevdeydi. Ancak Keykavus'un kardeşi Keykubad'ı bu kentte mahpus olarak tutması, Hüsameddin'in muktâ yani iktâ sahibi değil, bir vali olarak orada bulunduğunun işaretidir. Bundan sonraki otuz yıl içinde kentin tarihi incelenirse, şehrin sultan tarafından doğrudan yönetildiği görülür; 1237'de varlığı bilinen subaşı da[8] hiç kuşkusuz sultanın bir memuruydu. Aynı şekilde 1233'te fethedilmiş Harput'un da bir subaşısı[9] vardı ve hiçbir zaman iktâ olarak bir başkasına verilmemişti. Mezopotamya sınırlarında daha geç dönemlerde ele geçirilen yerlerde de bu durum değişmemektedir. Örneğin Samosat/Sümeysat gibi kentlerde, Selçuklu toprakları dışındaki beyin Selçuklu egemenliğini kabul etmesi için geçen süreden sonra yönetim doğrudan merkeze bağlanmaktadır.

Suriye yolu üzerinde stratejik önemi olan Elbistan'daki durum ise biraz farklı olabilir. 608/1211'de Keykavus bu kenti Ebû'l İzz Mübarizeddin Çavlı es-Sultanî'ye vermişti; ancak bunun Malatya'nın yukarıda sözü edilen Hüsameddin'e verilmesiyle bir ilişkisi olabileceği düşünülürse, sıradan bir atama olması ihtimali büyüktür. Bir kitabeden Mübarizeddin'in 639/1241'de hâlâ kentin valisi olduğunu öğreniyoruz; diğer taraftan çaşnigir de olmuştu; belki de kentteki varlığı bu görevine bağlı olarak sürmekteydi; en azından kişisel konumu bunu göstermektedir. 1254'te Elbistan'da sıradan bir subaşı görev yapmaktaydı.[10] Buna karşın, Suriye sınırındaki Maraş eyaletinin, 12. yüzyılda geçici yahut sürekli olarak bir "tımar" statüsünde olduğunu, bu durumunu 13. yüzyılda da koruduğunu daha önce de görmüştük; en azından 608/1211'den 630/1233'e kadar melikü'l-ümera Nusreteddin Hasan

---

6 Bkz. aşağıda s. 234.
7 *RCEA*, no. 3731.
8 Bar Hebr., 403.
9 *Agy.*; İbn Bîbî, s. 210.
10 İbn Bîbî, s. 44, 282; *RCEA*, no. 4145.

b. İbrahim'in elindeydi.[11] 1258 yılında, kent hâkimlerinin, Türkmenlerden korumak için kenti II. Keykavus'a verme girişimleri sonuç vermeyince, Maraş Ermenilerin eline düşmüştü.

Kuzeye çıkarsak, eski Dânişmend kentleri olan Tokat, Niksar ve Amasya, ufak tefek bazı farklarla, doğrudan merkezden yöneltilen Selçuklu kentleriydiler.[12] Özellikle Niksar kesin kes böyleydi. 1240'ta kentte subaşı olan çaşnigir Şemseddin Yavtaş, sultanın valisinden başka bir şey değildi.[13] Tokat'ta, bir süre Sultan Rükneddin'in oğullarından biri oturmuştu; daha sonra Keyhüsrev hayatta iken, kent oğlu Keykubad'ın iktâ merkezi olmuştu. Keykavus dönemine ait bir kitabe, Zeyneddin Beşara el-Galibi'nin (emir-i alem Zeyneddin Beşara'dan başka biri olmalıdır), 612/1215 yılında Tabit-Tokat (?)'ın "sahib"i olduğunu yazıyor. Bu kitabe dışındaki iki kitabeden biri, Ebulkasım Ali et-Tusî'nin kendine yaptırdığı türbe içindedir; ikinci kitabeyse, Ali et-Tusî'nin oğlu emir-i sipahsalâr Seyfeddin Hamid'in yaptırdığı bir köprü üzerindedir. Bu iki kitabeden anlaşıldığına göre bunlar kent içinde önemli bir aileydi ve oğul dönemin tarihinde oynadığı etkin rol ile tanınmaktadır; ancak baba, kendisiyle hiçbir ilişkisi olmayan Kayseri'de de binalar yaptırmıştı. Ayrıca Tokat'ta hem bir Dânişmend şehzadesi olan Necmeddin Yağıbasan, hem de başkaları binalar yaptırmıştı. Keykubad'ın Tokat'ı doğrudan yönettiği ve önemli mahpuslarını bu kente yolladığı da bilinmektedir. 1243'te II. Keyhüsrev de, Moğol tehlikesi önünde hazinesini ve haremini Tokat'ta emniyete almıştı ve söz konusu hazine daha sonraları, Selçuklu mirası kapsamında Muineddin Pervane tarafından bulunmuştu. Bütün bu söylediklerimizden çıkan sonuç Zeyneddin'in olağan bir validen başka bir şey olamayacağı ve her halü kârda, Keykubad'dan itibaren Tokat'ın olağan şekilde atanmış valilerce yönetildiğidir.[14] Amasya'da ise durum hiç kuşkusuz biraz daha karışıktır. 606/1209'da Mübarizeddin Behramşah, bu kentte Alp b. Sûlî'nin yardımcısı olarak bulunmaktaydı; 612'de ise artık bir ünvanı olmadan, eyaletteki emirlerin başı olarak görev yapmaktaydı. Bu kişi tarihlerde emir-i meclis olarak tanınır ve vekayinamelerde Amasya ile arasındaki özel ilişkiden hiç söz edilmez; 1228'de ölmüştür. Daha sonra Amasya'nın

11 *Syrie du Nord*, s. 623; İbn Bîbî, s. 40, 74, 75, 80; RCEA, no. 4059.

12 *Syrie du Nord*, s. 704.

13 İbn Bîbî, s. 294, 261, 292; *RCEA*, no. 4070.

14 İbn Bîbî, s. 5, 7, 23, 28, 39, 84, 115, 229, 240, 264; *RCEA*, no. 3768, 4069, 4274, 4387 vd.

Hârizmli komutanlardan Bereket'e iktâ olarak verildiğini görüyoruz; bu kişinin tutuklanmasından sonra kent, tekrar merkezi yönetime bağlanmıştı. Babai isyanı sırasında kentin serleşkeri olan Armağanşah ölmüştü. 1243'te kent sultana aitti ve vezir oraya sığınmıştı. Sultan İzzeddin ile kardeşi Rükneddin arasındaki çatışmalar sırasında, Rükneddin bu kentte gözetim altında tutulmuştu. Bu dönemin kitabelerinden açık bir bilgi edinemiyoruz. Bu durumda, eğer Mübarizeddin'e emir-i meclis unvanıyla birlikte kent de iktâ olarak verilmemişse, onun da bir validen başka bir yetkisi olmadığı sonucu çıkıyor.[15]

Sivas'ın ve Kayseri'nin hiçbir zaman, merkezce doğrudan yöneltilmenin dışında bir yönetim altında olmadıkları kesindir. Aralarında hiçbir aile bağı olmayan Kayseri valilerini biliyoruz.[16] Bu valiler, hâkim, vali, şahne veya daha çok subaşı unvanıyla anılıyorlardı, bir keresinde yalnızca emirden söz edilmiştir. Sivas kenti hakkında birçok belge vardır, ama pek az Sivas valisinin ismini biliyoruz. 612 yılında Sinop surlarının yapılmasına katkıda bulunan büyük emirlerin isimleri sur üstündeki bir kitabeye yazılmıştı. Bu kitabede, diğerleri yanında, kent ileri gelenlerinin başında valilerin adları da zikrediliyordu. Kitabede söz edilen ama isimleri belirtilmeyen üç kişinin Sivas ve Sivas'a bağlı kentlerin valisi olduğu bilinmektedir.[17] Sivas'ın belki de Konya gibi özel bir yönetim şekli vardı; bu hususta daha ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz.

Kilikya Toroslarındaki önemli sınır bölgelerinde bulunan kentlerde ise daha değişik uygulamalar görülmektedir. Bu kentlerin en önemlisi Niğde idi. 608 / 1211'de o yıl verilen diğer iktâlarla aynı koşullarda emir-i ahur Zeyneddin Beşara'ya verilmişti. Ancak bu iktânın Zeyneddin'in görevi dolayısıyla verildiği sanılmaktadır. 620 yılından biraz sonra, Keykubad'ın sal-

15 İbn Bîbî, s. 191, 224, 243, 283; *RCEA*, no. 3657, 3771, 4071, 4261-2, 4767.

16 608'den önce aynı zamanda pervane de olan hakîm şahne Celaledin Kayser, 620 yılından sonra öldü (İbn Bibî, s. 49); 612'de Bahaeddin Kutluca, subaşı ve melikü'l ümera, 622'de tutuklandı, nerede olduğu bilinmiyor (*RCEA*, no. 3769, İbn Bîbî, s. 109-10); 617 yılında, Hokkabaz oğlu Seyfeddin, subaşı, 620 yılında naib (İbn Bîbî, s. 88); 622'de Mecdeddin İsmail, vali (İbn Bîbî, s. 114); 643 yılında Fahreddin Ayâz A'ree, subaşı (belki 631'den itibaren şarabsalâr) (İbn Bîbî, s. 241-42, 205); 680 yılında Samsameddin Kaymaz, emir-i ârız subaşı (İbn Bîbî, s. 279). Bunlara büyük bir olasılıkla 636 yılı için Kayseri Emiri Siraceddin (*RCEA*, no. 4156) ve 647 yılında Ebu'l-Kasım b. Ali et-Tusî (*RCEA*, no. 4156) ilave edilebilir.

17 612 / 615? Adı geçen üç validen biri Celaleddin Kayser'dir (*RCEA*, no. 3766); 618 (İbn Bîbî, s. 105; *RCEA*, no. 6872).

tanatının ilk günlerinde idam edilmişti. O tarihten sonra Niğde'nin merkezi yönetim tarafından doğrudan yönetildiğine kuşku yoktur. Çünkü sultan, bu kenti daha sonra hizmetine aldığı Hârizmli komutanlardan Yılan Nugu'ya iktâ olarak vermişti, ancak bu ihsan, eyaletin düzenli ordusunun bir süre sonra pervane Taceddin tarafından yönetilmesine bir engel teşkil etmemişti. İzzeddin'in saltanatının başlarında, Hârizmliler kaçınca Niğde yeniden merkeze bağlanmış ve Samsameddin Kaymaz'ın payına düşmüştü. İleride göreceğimiz karışık olayların ardından, Moğolların koruması altına düşmeden önce, sultanın bir kölesi tarafından yönetildi. Fethedilmesinden sonra Niğde'ye bağlanan Luluve ise daima sultanın doğrudan yönetiminde olan bir kaleydi. Konya Ereğlisi'nde ise, 612 yılında Şücaeddin Ahmed Bey isminde bir sahib olduğu bilinmektedir.[18] Larende ise 1231 yılında geçici olarak Hârizmli komutanlardan Kuşlu Sangum'a iktâ olarak verilmiş ve daha sonra diğer Hârizm iktâları gibi geri alınmıştı.

Daha kuzeyde geçici bir süre için iktâ olarak verilen Aksaray, Kırşehir ve Akşehir vardır. 612'de Aksaray'ın Seyfeddin İldeniz adlı bir sahibi vardı. Erzurum'un Anadolu Selçuklu devletine katılmasından sonra, Keykubad topraklarını kaybetmiş olan Rükneddin'e kayıplarını karşılamak üzere Aksaray'ı iktâ olarak vermişti. Fakat II. Keyhüsrev döneminden, bu kentin yerlisi olan Aksarayî'nin olayları uzun uzun anlattığı 14. yüzyılın başına kadar, şehrin merkezi yönetime doğrudan bağlı olduğuna kuşku yoktur. Kırşehir de, Keykubad tarafından aynı koşullarda Erzincan'ın Mengücek Beyi Muzaffereddin'e verilmişti; ölümü üzerine, II. Keyhüsrev yönetimine yeniden el koydu. Kanıtı, bu kentin vezir Mühezzibeddin'e ve ondan sonra diğer vezirlere imaret olarak verilmesidir. Aksaray ve Kırşehir arasındaki Eyübhisar ise, Rükneddin'e Aksaray verildiğinde Aksaray'a bağlanmış, daha sonra Kırşehir vezirlere bağlandığında bu kez Kırşehir'e bağlı bir kent olmuştu.[19] Akşehir, aynı koşullarda, fetihten sonra ismi Alâiye olan Kalonoros'un eski hakimine iktâ olarak verilmiş; onun ölümünü müteakip Mengücek Davudşah'a iktâ olmuştu. Bu kentin daha sonraları, sultanlar tarafından doğrudan yönetildiğine kuşku yoktur.

Kuzey eyaletlerinden Ankara, Keyhüsrev döneminde oğlu Keykubad'ın hasının bir bölümünü oluşturduktan sonra sultanın yönetimi altına girmiş ve

18 *RCEA*, no. 3762.

19 İbn Bîbî, s. 177, 218, 268, 293; Aksarayî, birçok yerde ve s. 152, 248, 293; *RCEA*, no. 4260.

1235'te pervane Taceddin'e iktâ olarak verilmişti; ancak bu iktânın kendine unvanı nedeniyle mi yoksa görevi gereği mi verildiği bilinmemektedir.[20] Daha sonraki olayların da doğrulayacağı gibi, dönemin vezirinin bu kent[illegible] yapılmasını emrettiği idam cezaları ve tutuklamalar, Ankara'nın merkez[illegible] doğrudan yönetilen kentler arasında olduğunu göstermektedir.

Büyük sınır eyaleti Kastamonu için kesin bir karar vermek güçtür.[21] İbn Said, 13. yüzyılın ortasında bu kentten "Türkmenlerin başkenti" diye söz ediyor. Kent, 14. yüzyılda Türkmen hanedanı İsfendiyaroğullarının yönetim merkeziydi. 13. yüzyılın sonlarında ise Selçukluların bağımsızlık döneminden tanıdığımız bir kişinin soyundan gelenler tarafından yönetiliyordu. Bu gelişmelerden, başka yerlerde olduğu gibi burada da Türkmenlerin -ama bu kez yüzyılın başından itibaren- bağımsızlıklarını kazandıkları sonucuna varmak kolaydır. Oysa aynı dönemde Kastamonu'nun Selçuklu sultanlarınca yönetildiğini, hiçbir kuşkuya meydan vermeyecek şekilde biliyoruz. Moğol korumacılığı döneminde de, ileride göreceğimiz gibi Selçuklu devletinin topraklarını paylaşan ve Türkmen olmayan güçler de Kastamonu eyaletine egemen olmuşlardı. Burada aydınlatmak zorunda olduğumuz bir sorun vardır.

Sorunda asıl rolü olan kişi, belki 608/1211'den itibaren ama kesin olarak 625'te beylerbeyi olduğunu bildiğimiz Hüsameddin Çoban'dır. Bu unvandan ötürü veya başka nedenlerle Kastamonu Türkmenlerinin ve eyaletin bütünü veya bir bölümünün hâkimidir. Herhangi bir beylerbeyi gibi, Keykubad'ın emrine uyarak ünlü Kırım seferine çıkıldığında, bu askeri harekâtı yönetmekle görevlendirilmişti. Yarım yüzyıl sonra İbn Bîbî bize, Çoban'ın oğlunun ve torununun, bölgenin bütününe veya bir bölümüne miras yoluyla egemen olduklarını söylüyor. Bu durumda, bu sıra dışı bölgede, Keykubad'ın bir özel Türkmen aile iktidarının oluşmasına izin verdiği gibi sıra dışı bir davranışı kabul etmek cazip görünüyor. Ancak, ileride görüleceği üzere, 13. yüzyılın son çeyreğinde adı geçen aile bölgede çok güçlü olacaksa da, Türkmen olup olmadıkları hakkında bilgimiz yoktur. Ayrıca ailenin devam ettiği ve egemenliklerini sürdürdükleri de çok şüphelidir. Diğer taraftan, Moğollar döneminde, Kastamonu kenti ve eyaleti Selçuk-Moğol görevlileri (veya ünlü pervane Muineddin Süleyman) tarafından yönetilmişti. Sonuç

20 *RCEA*, no. 4213.

21 "Questions d'histoire de la province de Qastamûni au XIIIe s.," başlıklı makalem, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971.

olarak Hüsameddin Çoban eyaleti uzun süre yönetmiş olabilir; ama o kadar. Kastamonu neticede bağımsız Selçuklu yönetimi içinde doğrudan doğruya sultan tarafından idare edilen bir eyaletti. Sinop da öyleydi. Belki Sinop'un iç bölgelerinde kalan ve 612 - 615 arasında bir sahibi olduğu bilinen Saymara'nın[22] durumu farklıydı. Ancak bu kent zaten ikinci derece bir yerleşim merkeziydi.

Güneydeki Alâiye ve Antalya sultanların kışın konakladıkları ve sık sık hazinelerini sakladıkları kentlerdi ve temlik edilemezlerdi. Ne var ki buralar Türkmen sınır bölgesiydi ve özel bir dikkat gerektiriyordu. Bu yüzden bir güney bölgesi genel komutanlığı kurulmuş ve bu komutanlık, 603/1206'dan itibaren yirmi yıldan fazla bir süre ve gittikçe artan yetkilerle, Keyhüsrev'in azatlı kölesi olan Mübarizeddin Ertokuş tarafından yönetilmişti. Ertokuş'un sorumlu olduğu bölge kapsamına Isparta, hatta Burgulu giriyordu. Moğol döneminde de benzer bir yapılanma vardı. Bu iki dönemin arasında Keykubad ya yönetimi doğrudan eline almış ya da artık bir tehlike olmadığından bu komutanlığı iki-üç parçaya bölmüştü. Ertokuş hiçbir zaman gözden düşmemişse de, bölgede uzun süre komutan kalmasının gücünü artırdığına inanılmış, bu yüzden önce Keyhüsrev'e atabeg olarak atanmış, sonra Mengücekler karşı savaşmış, ama artık güney bölgelerinde ona görev verilmemişti. Antalya'da yerine büyük olasılıkla Keykubad'ın bir diğer azatlı kölesi Armağanşah geçmişti.[23]

Keykubad, daha doğuda, yeni fetihlerle toprakları genişleyen Ermenek eyaletini, Kemereddin isimli birine vermişti; yeni kurulan bu eyalette, adı geçenin uzun süre görev yapmış olması gerekir; çünkü ismi hâlâ bölgede anılmaktadır. Ancak bu kişi hakkında başka hiçbir şey bilmiyoruz.

Anadolu'nun güneybatısında, Selçuklu iktidarının destek noktası ve ana merkezi uzun süre Burgulu olmuştu. Fethedilmelerinden sonra bir taraftan Antalya diğer taraftan Denizli bu kentin yerini almışsa da Burgulu önemini korudu. Sultanların verdiği emirlerle tutuklananların bu kentte hapsedilmesi, Burgulu'nun doğrudan onların yönetimi altında olduğunu kanıtlar.[24] Bir zamanlar Maurozomos'un elinde bulunan Honoz'la birleşen Denizli,[25] 612 yılında Esadeddin Ayâz el-Galibî tarafından yönetilmişti. Bu kişinin, 627'de

22 *RCEA*, no. 3765, 3815.
23 *RCEA*, no. 3922.
24 İbn Bîbî, s. 212, 251, 283, 287, 335; *RCEA*, no. 4044.
25 *RCEA*, no. 3761, 4021, 4264-65, 4277, 4316.

hâlâ orada yönetici olduğunu gördüğümüz Reşideddin Ayâz b. Abdullah eş-Şihabî ile aynı kişi mi olduğunu bilmiyoruz. Bu arada başkalarına verilmiş olsa da, kent yeniden sultanların yönetimi altına girmiş ve Moğol istilasının başlamasından kısa bir süre önce sultan adına Karatay ve kardeşi Karasungur tarafından yönetilmişti. Bir dönem Bizanslıların eline geçmişse de sonunda kesin olarak Türkmenler tarafından yeniden fethedildi. Kütahya'yı[26] 634 ve 641 yıllarında aynı emir-i sipahsalâr İmadeddin Hezardinarî yönetmekteydi; hakkında başka bir şey bilmiyoruz. 606'dan önce Karahisar[27] valisi büyük bir ihtimalle Sâbıkeddin Ebülvefa İlyas b. Oğuz idi ve ardından oğlu sipahsalâr Bedreddin Ebu Hâmi Hacı Muhammed valilik yaptı (kardeşlerinden biri de 607 yılında Karacaviran'daydı). Ancak daha sonra doğrudan sultanlar tarafından yönetildi; çünkü kent, Moğol döneminin başlangıcında vezir Fahreddin Ali'nin ailesine verilmişti. Bu kentin tarihi hemen hemen hiç bilinmemekte, ayrıca Toroslarda ve Trabzon dağlarında iki kentin de aynı adı taşıması yüzünden ortaya çıkması olası karışıklıklar işi daha zorlaştırmaktadır.

Suriye sınırında olup çok kısa süre geçici olarak Selçuklu devletine bağlı kalan ve olağan koşullarda Halep Beyliği'nin toprakları içinde kalan yerleşim yerlerini incelememizin dışında bırakıyoruz; bu bağlamda söz konusu olabilecek kentlerin en önemlisi Tel Başir'di.[28]

Şu halde, bazen kuşkulu noktalara rastlanılıyorsa da genel görünümde tartışılacak bir husus olduğunu sanmıyoruz. Selçuklular devletlerini uzun süre görevde kalabilen, ama çok özel durumların dışında her zaman azledil-

---

26 *RCEA*, no. 4143, 4228, 4329.

27 "Afyon Karahisar," *EI²*; *RCEA*, no. 3658, 3669.

28 Tel-Başir kenti arkeologların dikkatinden kaçmışa benziyor. MÖ iki bin yılından 12. yüzyıla kadar önemli bir kent olarak adı geçmektedir. 12. yüzyılda Urfa Kontluğu'nun en ünlü hükümdarı Joscelin de Courtenay, Urfa Kontu olmadan önce bu kentte oturmuştu. Urfa yitirildikten sonra adı geçen kontluğun başkenti birkaç yıl için Tel Başir oldu. Müslüman egemenliği döneminde, yerle bir olmasına yol açan Moğol istilasına kadar, kentin surları çok önemli bir rol oynamıştır. Fakat yakınlarında hiçbir yerleşim merkezi olmadığından kente gereken önem verilmemiştir. Eğer arkeolojik araştırmalar yapılırsa, antikçağdan Haçlı seferlerine kadar sıralanacak birçok bulgu ortaya çıkacaktır. Ancak bu araştırmanın bazı güçlükleri vardır; Tel-Başir Türkiye toprakları içindedir ama tarihsel olarak Suriye'ye bağlıdır ve Halep'in güneyinde olup bu kente uzaklığı 100 km.'den daha azdır. Şam ve İstanbul'da bulunan araştırma enstitülerinin bu konu üzerinde müştereken çalışmaları gerekir.

lebilen veya başka görevlere atanabilen memurlar vasıtasıyla yönetiyorlardı. Moğol istilasından önce ülkeyi böyle yönetecek kadar güçlüydüler, dolayısıyla rejimleri bu bağlamda "feodal" olmaktan çok uzaktı, hatta bilhassa anti feodaldi.

Bu konuda önemli bir istisna olduğu doğrudur; ama aksi geçerli olduğu halde bu istisnanın genel uygulama olduğunu düşünmek hatadır. Söz konusu istisna Hârizmlilerdir. Sultanları Celaleddin Mengübertî'nin ölümünden sonra ortada kalan Hârizmlilerin büyük bölümünün Keykubad'ın hizmetine nasıl girdiklerini daha önce görmüştük. Keykubad, onları hizmetine almakla, hem rakiplerinin saflarına katılmalarını önlemiş, hem de Moğol tehdidine karşı savaşçılıklarından yararlanmayı amaçlamıştı. Bu büyük Selçuklu sultanı, biraz kararsız kaldıktan sonra, onlara, sultanlığın batıdaki yarısı dışında kalan, tehdide açık sınırlardaki veya stratejik önemi olan yollar üzerindeki Erzincan, Amasya ve Larende'yi iktâ olarak verdi. Hârizmlilere bu yörelerde ne derece yetki devri yaptığını bilmiyoruz, ama bu yetki devrinin tam olmadığını ileride göreceğiz. Diğer taraftan bu uygulama olağanüstü bir durumda gerçekleştirilmişti. Her şeyin normale dönme ihtimali üzerinde düşünülmüş olabilir, ama bu düşünceler boşunaydı, çünkü Keykubad'ın ölümünden sonra acil tehlikeler azalınca ve belki de yeni efendileri bu uygulamanın sakıncalarını fark edince, yenik Hârizmliler kaçıp gittiler ve bu sistem de terk edildi.

Moğol korumacılığından önceki olaylardan çıkardığımız bu izlenimleri, Moğol korumacılığı dönemindeki olaylar da dolaylı olarak desteklemektedir. İleride göreceğimiz gibi[29] bu dönemde sultanların kişisel güçleri neredeyse bütünüyle kaybolunca, gerçek iktidar, Moğolların denetimi altında birkaç büyük üst görevlinin eline geçmişti. Bunlar da görevlerini yerine getirebilmek için gerekli olan gelirleri elde etmek bahanesiyle eyaletleri paylaşmışlar ve bir tür aile tımarları oluşturmuşlardı. Eğer eskiden bu eyaletlerde feodal bir düzen hüküm sürmüş olsaydı, böyle bir girişim gerçekleşemezdi. Yenik Selçuklu devleti artık güçsüz olduğundan, feodal gücü sindirmek için bu yüksek görevlilerin zor kullanmaları gerekirdi. Daha genel bir açıdan ise, eğer eskiden beri birkaç büyük feodal derebeyi mevcut olsaydı, Kösedağ yenilgisinden sonra, ülkede (sınırlardaki Türkmenlerden başka) bir ayaklanma ve yöresel bağımsızlık hareketine rastlanmamasının da izahı yapılamazdı.

29 Bkz. III. Kitap, 1. ve 2. Bölümler.

Moğollar böyle bir ayaklanma çıktığında kuşkusuz yansız davranacaklardı, ama yine de hiçbir metinde Moğolların böyle bir ayaklanmayı bastırmak için Selçuklulara yardım ettiklerini veya onlar yerine bir ayaklanmayı bastırdığını görmüyoruz. Ayaklanmalar daha sonraları tedricen ortaya çıkmaya başladı, ama 1243 Kösedağ hezimetinden hemen sonra görülmüyordu.

Ayrı ama özel bir kategori de Türkmenlerdir; ancak 1243'ten önce bile devlet içinde büyük bir önem taşımamışlardı. Baba İshak isyanının trajik ve ışık tutucu niteliğine karşın, 13. yüzyılın ilk yarısında Türkmenler Selçuklu yönetiminin sıkı denetimi altındaydılar, ama onlara oldukça geniş bir özerklik tanınmıştı. Bazen Türkmenlerce işgal edilen toprakların onlara yasal iktâ biçiminde verildiği de görülmektedir. Yine de iktâ sözcüğü, Selçuklu yönetimince Türkmenlere uygulanan rejimi açıklamaya yeterli değildir. Önce büyük bölümünün genellikle sınır bölgelerinde yaşadığını veya ancak sınır bölgelerinde kendilerine özgü bir düzene izin verildiğini belirtmemiz gerekir. Aslında söz konusu bölgeler sınırda olmaktan ziyade, sınırlar boyunca uzanan bir tür "kimsenin sahiplenmediği" bölgelerdi. Türkmenlerin özerklikleri de Selçuklu olsun, Bizanslı olsun ya da Kilikya Ermenileri olsun hiçbir otoriteye cevap vermeleri gerekmediğinden kaynaklanıyordu. Bu merkezi güçlerden birisi onları sıkıştıracak olsa, hemen diğerine sığınıyorlardı. Yönetim terminolojisi ve uygulama, devletin gerçek topraklarıyla, uçlarda yaşayan Türkmenlerin toprakları arasında kesin bir ayırım yapıyordu. Moğollar bu yöreleri bilerek gözden çıkardıklarından aradaki ayırımın daha da büyümesine neden olmuşlardı. Her şeye rağmen, Selçuklu yönetimi, yavaş yavaş, Türkmen bağımsızlığının sakıncalı olabileceği bu bölgelere de yerleşmeyi denemiş, en azından, buralarda yaşayanların kendilerini tamamen başıboş hissetmelerini önlemeyi düşünmüştü. Türkmenlerin yayılmaları arttıkça, belli başlı kentlerine merkezi yönetimin memurları yerleşmeye başladı. Bazen de, düzenli Selçuklu ordusu tarafından fethedilen Batı Toroslar gibi yörelerde, bölgeyi nüfuslandırmak için Türkmenler yerleştirilmiş, ama yönetim onlar gelmeden veya onlarla birlikte kurulmuştu. Bu gelişmeler nasıl olursa olsun, kesin olan ve iyice bilinmesi gereken husus, Selçukluların bağımsız ve güçlü oldukları dönemde, devletin asıl topraklarına dahil eyaletlerin hiçbirinde, özerk Türkmen grupları bulunsa ve bu Türkmenler serbestçe dolaşabilseler ve faaliyet gösterseler bile, sultanın otoritesinin üstünde hiçbir güç olmadığıdır. Daha sonraları Türkmen beyleri, bölgenin komutanlığını sultandan aldıklarına herkesi inandırmak istemişlerdi. Bu iddiaların etkisi altında kalan ve değişen koşulların kargaşası içinde yazanlar da, bizi buna inandırmayı ba

şarmışlardır. Oysa bizim çok dikkatli olmamız ve konuştuğumuz dönemle ilgili olduğunu kesinlikle bildiğimiz kanıtlara göre karar vermemiz gerekir.

Yukarıda tartıştığımız iktâlar, büyük iktâlardır. Küçük iktâlardan ise daha önce söz etmiştik;[30] ikisi karıştırmamalıdır.

30 Krş. Toprak düzeni bölümü.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR VE DİN

Müslüman Anadolu'da kültürel gelişmenin ritmini ve özelliklerini izleyebilmek güçtür. Bu gelişmenin belirtileri 12. yüzyılın ikinci yarısında açık seçik görülmüş ve 13. yüzyılda daha sonraları da önemini koruyacak ünlü eserler ortaya çıkmıştır. Bu konuyu incelerken, birbirleriyle hemen hemen hiç bağlantılı olmayan iki alan arasında ayırım yapmamız gereklidir. Birincisi Türkmenlerdir; bu grup geleneksel Müslüman kültürünün pek az etkisinde kalmıştır ve bu yüzden de Moğol dönemi öncesinde haklarında hemen hiç bilgimiz yoktur. İkincisi ise değişik etnik kökenleri olan kentlilerdir. Yalnız kentliler yazılı metin bıraktıklarından, onlar hakkında konuşabiliriz.

Dinin siyasetle iç içe geçtiği bir ortamda, ilk Rûm Selçuklularının, hısımları Büyük Selçukluların bağnaz Sünniliğine karşı olduklarını veya en azından bu konuda yansız davrandıklarını daha önce belirtmiştik. Selçukluların özellikle Türkmen tebaasının Müslümanlığı seçmelerinde hiç kuşku yok ki Sünnilik kadar Şiiliğin de etkisi vardır. Bu arada Türkmenler arasında, İslama geçmeden önceki atalarından kalma inançların hemen hiç değişmeden hâlâ yaşadığı da bir gerçektir. Halkın bu inançları, Selçuklu sultanlarının en azından dış görünüşüyle Sünni inancını kabul ederek Abbasi halifeleriyle yakınlaşma yolları bulmasına engel olmamıştır. Özellikle Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra da, onların politikalarının mirasçısı olduklarını kabul ettirmişler, dolayısıyla saikleri ya da onlara atfedilen saikler ne olursa olsun mümin Sünniler olarak tanınmışlardı. İran'dakiler gibi, Anadolu Selçukluları arasında da, çok eski dönemlerden beri, Hanefi mezhebinden Horasanlı din adamları vardı. Tanıdığımız en eskisi, 1108'de, Şehinşah'ın serbest bırakılmasını müzakere etmek için halifeye elçi olarak gönderilen Heratlı bir fakîhti.[1] Daha sonraları, genellikle Kuzeybatı İran'dan veya başka yörelerden bazı din adamları da ya kendiliklerinden ya da çağrıldıkları için

---

1 İbnü'l-Furât, I, 27b, *Tarih* (Viyana); Sibt b. el-Cevzî, 510 yılı.

gelmişlerdi. Kutulmuş oğlu Süleyman, 1084'te Tarsus'u fethettikten sonra, bir Şii kenti olan Trablusşam'dan bir kadı gönderilmesini istemişti.[2] II. Kılıç Arslan tahta çıktığında bir baş kadı vardı. Tıpkı Dânişmendli Yağıbasan'ın yanında olduğu gibi Kılıç Arslan'ın yanında da "imamlar" bulunuyordu.[3] Selçuklu sultanları, elçilik gibi görevlerle gelen ve Anadolu'da uzun süre oturmayı düşünmeyen yabancı bilginleri, çoğu zaman ülkelerinde kalmaya ikna etmişlerdi.[4]

Anadolu kentlerinin ilk Müslümanları, ibadetlerini derme çatma küçük binalarda, bazen de el koydukları kiliselerde ya da kiliselerin bazı bölümlerinde yapmışlardı. Bir yörede İslamlaşmanın tarihi, camilerin ortaya çıkmasıyla başlamaz. Camiler İslamiyetin geliştiğini ve resmileştiğini gösterir. Camilerin, özellikle de kitabesi olmayan ve alçakgönüllü camilerin inşa tarihlerini saptamak, her zaman kolay değildir. Ama Konya'daki camilerden birindeki, Ahlatlı olduğu sanılan (tabii bu sipariş adı geçen ustaya Ahlat'ta verilmemişse) bir ustanın yaptığı minberde 550/1155 tarihi görülmektedir. Selçuklu, Dânişmendli, Mengücekli ve Saltuklu bölgelerindeki en eski camilerin de bu tarihten biraz önce veya sonra yapıldıkları sanılmaktadır.[5] Bu camilerden bir sanat eseri olarak yeniden söz edeceğiz.

Diğer taraftan, Büyük Selçuklulardan başlayarak bütün Sünni Müslüman ülkelerde medrese kurumunun yaygınlaştığını hatırlayalım; medreseler "kadroların" oluşumu için ortodoks eğitim veren kurumlardı. Anadolu'da tarihi bilinen en eski medrese, vakıf kitabesinde 589/1193 yazan Kayseri'dekidir.[6] Bu dönemde, Yakındoğu'daki bütün Arap veya İran kentlerinde o kadar çok medrese vardı ki örneğin 13. yüzyılın ortasında Halepli yazar İbn Şeddâd, bu kentte kırktan fazla medrese olduğunu bildiriyordu.[7] Bu arada Anadolu'da Kayseri'deki medreseden daha eski medreselerin bulunması da mümkündür. Örneğin, 591/1195'te istinsah edildiği anlaşılan bir yazmada, kim olduğunu bilmediğimiz Miranşah b. Kavurt'un yaptırdığı söylenen Sivas'taki bir "Selçuklu medresesi"den söz edilmektedir.[8] Yazmalar üzerinde

---

2 Bkz. yukarıda s. 10 ve 108.
3 Mihail, s. 332.
4 Bkz. aşağıda s. 209 ve 213.
5 *RCEA*, no. 3200.
6 *RCEA*, no. 3470.
7 İzzeddin İbn Şeddâd, çev. Sourdel, Şam, 1953.
8 B.N. Arap 825, 320b.

yapılacak sistematik bir araştırma bu konuya daha açıklık getirebilir. Ancak genel manzarada büyük bir değişiklik olması ihtimali çok azdır. Anadolu'daki medrese sayısının 13. yüzyılda bile sınırlı olduğunu söyleyebiliriz.

Bilindiği gibi, Arap edebiyatı, âlimlerin yaşam öyküleri bakımından olağanüstü zengindir. İran edebiyatı bu kadar zengin olmamakla birlikte, özellikle bazı mutasavvıfların yaşam öykülerine rastlanır. İşte bu binlerle ifade edilebilecek eserlerde, 12. yüzyılda Anadolu ile ilgili tek bir kayıt yoktur. Bir âlim, eğer ölümünü kaydedecek meslektaşlarından uzak bir ülkede, Anadolu'da ölürse, doğal olarak unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yine de en basit açıklama, Anadolu'da böyle kişilerin var olmadığıdır. Anadolu'da âlimler yaşamış olsa bile, anlaşılan Anadolu'ya yerleşmeden önce gerçek bir üne kavuşmamış, komşu ülkelerdeki âlimlerle hiçbir ilişki kuramamışlardı; belki de komşu ülkelerdeki âlimlerin gözünde bilimsel nitelikleri yeterli değildi. Bu koşullar altında, bazı ipuçlarını yakalamak açısından, dönemin metinlerinde sözü edilenlerin isimlerini belirtmek yararlı olacaktır. 1108 yılındaki Hanefî fakîhten söz etmiştik. Acaba bu kişi, Müslüman ülkelerde Hanefî itikadınca eserler yazdığı bilinen, "Rûm ülkesinde" kadılık yaptıktan sonra 537/1142'de Kayseri'de ölen Heratlı âlim Abdülmecid b. İsmail b. Said midir?[9] Olabilir. Kayseri, Suriye ile kolaylıkla iletişim kurabiliyordu, Anadolu'da ilk İslamlaşan merkezlerden biri olması muhtemeldir ve bu kentte Anadolu'daki en eski camilerden biri vardır. Bu tarihlerden az sonra, önemli bir Hıristiyan kenti olmasına rağmen Malatya da hiç kuşkusuz Yukarı Mezopotamya ile kolay bağlantı kurmasının sonucu olarak önemli bir İslam merkezi olmuştu. 12. yüzyılın ikinci yarısında, Suriye ve Mezopotamya'da kendisine ders verecek âlimler ve arkadaşlar arayan ünlü âlim Muhammed el-Mevsilî Malatya'ya kadar gelmiş ve aradığını burada bulduğunu görerek daha ileri gitmemişti.[10] Bazı başka yazarların da bu kentte yaşadığını göreceğiz. 12. yüzyılın ortasından önce Nureddin Zengi tarafından Sultan Mesud'a elçi gönderilen bir başka âlim el-Keşânî,[11] bir süre Anadolu'da kalmıştı. Diğerleri gibi Kılıç Arslan'ın da bir Hıristiyan (Urfa'dan gelme) doktoru vardı.[12]

Yukarıda sözünü ettiğimiz, özellikle din ve hukukla uğraşan bu yazarlar, İran'da doğmuş olmalarına rağmen, bu alanda kural olduğundan eserleri-

---

9 Bkz. yukarıda s. 208.

10 Brockelmann, Ahlwardt'tan naklen, Catalogue, Berlin V, 6131, s. 12-13.

11 Bkz. aşağıda s. 213; Kemaleddin b. el-Adîm, *Buğya*, B.N., 23b.

12 İbn el-Kıftî, *Tarihü'l-Hükemâ*, ed. J. Lippert, 1903, s. 177-78.

nı Arapça yazmışlardı. Ama kısa bir süre sonra Selçukluların ve rakiplerinin çevresinde Farsça yazanlar da görülecektir.[13] 12. yüzyılın sonunda, ihtiyar Kılıç Arslan ile oğullarının çevrelerinde, belki de inançlar arasındaki ilişkiler ve geleneksel memur sınıflarındaki zaaflar yüzünden bir parça heterodoks gibi kokan gerçek bir kültürel etkinlik görülmektedir. Suriyeli Mihail, Kılıç Arslan'ın yanında, Hıristiyan öğretisini yetkiyle tartışabilecek kadar bilgili bir "İranlı filozof"la karşılaşmıştı. Hiç kuşkusuz, bu sözü edilen kişi, işrak [ışık, aydınlatma] felsefesinin kurucusu ünlü es-Sühreverdî değildir. Ama es-Sühreverdî'nin Kılıç Arslan'a veya oğlu Rükneddin'e *Pertevnâme*[14] adlı kitabını ithaf ettiği hemen hemen kesindir; bu yazar bağnaz Müslümanların girişimi neticesinde, birkaç yıl sonra Halep'te öldürülecektir (bu yüzden, daha sonraki bir adaşından ayırabilmek için Sühreverdî'ye maktul denir). Bu arada Rükneddin'in adı, dönemin bağnaz Müslümanlarının ağzında aşağılayıcı bir sözcük olan "feylesof"a çıkmıştı. Aynı sultanların çevresinde başka yazarlar da vardı. İçlerinden Şerefeddin Hubeys et-Tiflisî[15] (Tiflis, Gürcülerin eline geçen eski bir Müslüman kentidir), Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin için tıp, astroloji (bu konuyla Selçuklular çok ilgileniyorlardı), rüya yorumu ve edeb (genel kültür) konularında tipik derlemeler hazırlamıştı. Muhammed b. Gazi[16] ise, 1201 yılında Malatya'yı fethettiği sırada Rükneddin için Farsça tanınmış bir eser olan *Marzubânnâme*'nin bir uyarlaması olan *Ravzatü'l-Ukûl* (Akıl Bahçeleri) adlı yapıtı yazmıştı. Daha sonra da Keyhüsrev için bir öykü derlemesi yaptığı bilinmektedir. Nihayet Ebu Hanife Abdülkerim de,[17] Kılıç Arslan'ın bir diğer oğlu, Ankara hâkimi Muhyiddin için, bir rubaiyât derlemesi yapmıştı (bir nazım şekli olan rubai, bir yüzyıl önce yaşamış Ömer Hayyam tarafından üne kavuşturulmuştu). Bir süre sonra, Keykubad için *Hadâikü's-Siyer* adlı bir eser kaleme alınmıştı; yazarı, kitabını yazmadan önce on beş yıl Erzincan'da yani Mengüceklerin topraklarında yaşamıştı.[18]

---

13 Anadolu Selçuklularındaki Farsça edebi eserler hakkında genel olarak şu yapıttan yararlanılabilir: Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII (XII - XIV) asırlarda Anadolu Farsça Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, 1945.

14 Mss. Ritter, *Der İslam* 24, s. 272 vd.

15 Kâtip Çelebi'yi zikreden Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, s. 246; ve Bodl. 1571.

16 Muhammed b. Gazi, ed. H. Massé, Paris, 1938.

17 Ahmet Ateş, *agc.*

18 M.de Fouchécour'un *Studia Iranica*, I-2'deki ve Demiroğlu'nun *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII / 1981-82, s. 621-626'daki makaleleri.

Bundan sonraki dönemler için böyle bir liste vermenin gereği yoktur; çünkü bu gibi etkinliklerin sürdüğü bilinmektedir. Bu etkinlikler, 12. yüzyılın sonunda, Anadolu'nun bazı Müslüman kentlerinde, gerçek bir entelektüel yaşamın dışarıdan gelen yabancı yazarlar ve onların yanında hiç kuşkusuz bazı "yerli" yazarlarla sürüp gittiğini kanıtlamaktadır. Hanedanın gitgide İranlaşmasının bir göstergesi, Kılıç Arslan'ın bir oğluna Farsça bir efsane kahramanının adını, Keyhüsrev'i vermesidir. Keyhüsrev de üç oğluna aynı şekilde isimler verecektir (hemen şunu da not edelim ki Kılıç Arslan'ın oğullarından birinin adı Kayserşah'tır. Bu isimde de Roma'yı çağrıştıran bir anlam vardır).

Dânişmendlilerde benzer kültürel etkinliklere pek rastlanmamaktadır; belki düşünüş biçimleri farklıydı, zaten devletlerinin ömrü de uzun sürmemişti. Buna karşılık bir süre sonra Mengüceklerde, özellikle Erzincan Beyi Behramşah'ın uzun süren saltanatı sırasında büyük bir kültürel etkinlik görüyoruz. Uzun yıllar büyük bir Ermeni kenti olarak kalan bu kentte, o çağlarda yaşayan bir coğrafyacı olan Yâkût'un[19] söylediklerinin aksine, bu beyin etrafında küçük ama etkin bir Müslüman çevre oluşmuştu; belki de Erzincan'da inançlar arasındaki ilişkilere Ani kentindeki Şeddadiler kadar kötü gözle bakılmıyordu. Ne olursa olsun, Behramşah, saltanatının ilk yıllarında büyük İranlı şair Genceli (Gence, İran'ın kuzeybatı ucundadır) Nizamî'nin[20] *Mahzenü'l-Esrâr* (Sırların Hazinesi) adlı eserindeki şiirlerinden birini kendine ithaf etmesinden çok mutlu olmuştu. Onun, bir diğer ünlü şair Hakâni'yi[21] de tanıdığı bilinmektedir. Bir süre sonra, ünlü Iraklı hekim-filozof Abdüllatif el Bağdadî'nin on iki yıl süreyle Erzincan'da kaldığını ve ancak Keykubad Erzincan'ı Selçuklu topraklarına katınca ana yurduna döndüğünü görüyoruz. Bu âlimin özyaşam öyküsünü anlattığı eserinin, birkaç ardılı tarafından korunabilen özetlerinde, maalesef Erzincan'daki yaşam koşulları ve kültürel çevrenin etkinlikleri hakkında bize verebileceği bilgiler yoktur. Ancak, bu ünlü âlimin, Behramşah'ın sağladığı bütün maddi olanaklara rağmen, bir aydın olarak yaşayabileceği bir ortam bulmasa bu gönüllü sürgüne katlanamayacağı da ortadadır. Şimdiye kadar ihmal edilen ama yeni yeni dikkati çekmeye başlayan Abdüllatif'in küçük

---

19 Yâkût, *Mu'cemü'l-buldân*'da Erzincan (Beyrut, 1955).

20 Nizamî, *EI*²; Storey'in ve Bregel'in İran edebiyatı üzerine kitapları; ayrıca bkz. Ahmet Ateş, *age.*

21 Hakâni, *EI*².

risalelerinin dikkatle incelenmesi, bu konuda bize yeni bilgiler getirebilir.[22]

Rûm ülkesinde, 13. yüzyılın kültürel yaşamını incelemek çok zordur; olsa olsa bir taslak çıkarılabilir; bu, 14. ve 15. yüzyıl için de geçerlidir. Yani, burada yetersizliği ortada bir araştırmanın sonuçlarını vermek zorunda kalacağız. Şu an için bu araştırmayı, Moğol öncesi dönem için yapacağız ve bu dönemde hâlâ bir yazılı eser vermemiş olan Türk dili bölümünü bir yana bırakacağız. Türk dili, daha sonra sözünü edeceğimiz gibi, incelediğimiz dönemde sözlü edebiyat şeklindedir. Farsça yahut Arapça olsun bütün edebi etkinlikler yalnız kentlerde görülmektedir. Bu durum, kendi içindeki değerlendirmesi ne olursa olsun, Anadolu Selçuklu devletinin nüfusunun iki öğesini oluşturan kentli nüfus ile "Türkmenler" arasında, daha önce de belirtilerini ve sakıncalarını gösterdiğimiz bir boşluk, bir kopukluk yaratmıştır. Arapça ve Farsça eserlerin de bugüne kadar tam bir dökümünün yapıldığı söylenemez. Rûm ülkesinde biyografik yapıtların eksikliği nedeniyle, komşu Müslüman ülkelerdeki biyografilerde yaşamının bir bölümünü Anadolu'da geçirmiş olanlar hakkında yazılanları sabırla incelemek gerekir. Ayrıca, özellikle İstanbul kütüphanelerinde ve Türkiye'deki diğer kütüphanelerde bulunan bu dönemde yazılmış eserlerin listesi yanında — bu iş az çok yapılmıştır— Anadolu'da bu dönemde kopya edilmiş diğer yazmaların da, eğer saptanabilirse istinsah eden kişileri ve hangi tarihte istinsah edildiklerini de içerecek şekilde listesini yapmak gerekir. Örneğin Keykubad için yazılmış bir Kur'an olduğunu biliyoruz.[23] Doğal olduğu kadar aydınlatıcı bir gerçek, Orta Asya kökenli birçok Hanefi âlimin eserlerinin çoğunun Türk kütüphanelerinde bulunması ve bir bölümünün kopyalarının çıkarılmasının tesadüf olmadığıdır; bazılarının, özellikle Moğol istilasından kaçan "mülteciler" veya Selçukluların sağladığı olanakların ülkeye çektiği göçmenler aracılığıyla Orta Asya'dan getirilmiş olması mümkündür. Bir diğer mühim nokta da bu eserlerin daha çok başlarında, sonunda ve varakların kenar boşluklarında bulunan, kitabı okuyan kişilerin yazdıkları notların incelenmesidir; G.

22 Abdüllatif'in özyaşam öyküsü, kısmen İbn Ebi Useybi'a tarafından korunmuştur; çok sayıda seçme parça Zehebî'de bulunur. Çevirileri Cl. Cahen, BEO 1970 ve *Mémorial Minorsky* 1971. Bir süre önce, tıbbi ve felsefi risaleleri yayınlanmıştı. Angelika Hartmann'ın Halife en-Nâsır üzerine hazırladığı teze de bakılabilir.

23 Karabacek, "Ein Koranfragment im Besitz des Kaiqubad" *Ak. WW*, PA Klasse 184-3, Zur Or. Akd 6) 1917 içinde.

Vajda'nın çalışmaları diğer Müslüman ülkelerde de bu konunun önemini göstermiştir.[24] Bütün bu incelemeleri yaparsak, yalnızca Rûm ülkesindeki kısıtlı yapıtlar hakkında bilgi sahibi olmakla kalmaz, daha geniş anlamda, bu ülkede hangi konulara önem verildiği ve bu etkiyle nelerin yazıldığını da öğreniriz. Sonunda da belki, bugün için geçerli ama hiç kuşkusuz abartılı bir yaklaşım olan, dönemin bütün düşünce hayatının iki üç ünlü kişinin tekelinde olduğu düşüncesinden kaçınabilir ve değişik öğeleri kapsayan, daha ayrıntılı bir resim ortaya çıkarabiliriz.

Bugünkü bilgilerin ışığında, 13. yüzyılın ortasında, özellikle Moğol döneminde ama bu dönemden hemen önce, Anadolu'daki düşünce yaşamının öncelikle Celaleddin Rumî'nin[25] kişiliği, ikinci derecede de onun habercileri etrafında odaklandığını söyleyebiliriz. Hâlâ önemini koruyan eserlerinin ne şiirsel ve dinsel olarak büyük değeri, ne de kurucusu kabul edildiği Mevleviliğin toplumsal önemi küçümsenebilir. Ama unutmamamız gereken önemli bir nokta, Mevlana'nın tek olmadığıdır; ondan önce ve onun yanı sıra, başka kişilikler ve eğilimler de vardır; belki keşfedilmeleri daha güçtür, ama Mevlana kadar önemli olabilirler.

Celaleddin Rumî ve çevresi Farsça yazmışlardır; zaten Farsçanın, Anadolu'nun tarihi boyunca Arapça'dan daha yaygın olduğuna kuşku yoktur. Sebebi, ilk Türklerin, en azından Türk soylularının, İran'daki toplumlarla bağlantılı olduklarından Farsçayı az çok bilmeleri ve Anadolu kültürünün oluşmasına katkıda bulunan göçmenlerin büyük bölümünün İranlılar veya Farsça konuşan Orta Asyalılar olmasıdır. Buna karşılık Anadolu'da Arapların da olduğunu, özellikle şeriat hakkındaki her incelemenin ilke olarak Arapça yapıldığını ve bunun da önemli olduğunu unutmamak gerekir.

Daha önce de vurguladığımız gibi, Anadolu'daki ulema, şeriat bilgilerini büyük ölçüde Orta Asya Hanefi fıkhından edinmişlerdi. Daha önce sözünü ettiğimiz Sivas yazmaları, bu kaynaktan elde edilmiş risaleler derlemesidir. Bu risalelerden birini, Nureddin Zengi'nin Sultan Mesud'a elçi gönderdiği ve bir süre Mesud'un yanında kalan Keşânî'nin[26] yazdığı bilinmektedir. Bu eser Erzurum'da yaşayan bir okur tarafından satın alınmıştı. Ancak, bu dönemde Anadolu'ya yerleşmek üzere gelen ulemanın, İran ve Orta Asya'nın dışındaki,

---

24 G. Vajda, örneğin "Les certificats de transmission dans la manuscrits arabes de la B.N. de Paris" *Bull. inf. IRHT 3* (1954).

25 Bkz. aşağıda s. 332.

26 İbn Kutlubuğa, *Tabakâtu'l-Hanefiye*... 262.

özellikle daha yakın ülkelerden gelmeye başlaması da doğal bir gelişmeydi. İlk örnek, Mısır'dan el-Kâmil tarafından gönderilen Efdalüddin el-Hunacî[27] idi; Keykubad ve II. Keyhüsrev dönemlerinde fukahânın (fakîhin çoğulu) başıydı ve Moğollar gelince ülkesine geri döndü. 663/1265'te ölen Ömer el-Ebherî[28] ve Siraceddin el-Urmevî[29] (Azerbaycan'daki aynı adlı göl kıyısındaki Urmiye'den gelmişti ve 594/1198-682/1283 arasında yaşamıştı) hayatlarını Mezopotamya ile Anadolu arasında geçirdiler. Muhammed et-Talikânî,[30] Kuzeybatı İran'daki Kazvîn'den gelmiş ve 614/1217'de kadılık yaptığı Rûm topraklarında ölmüştü. Diğer taraftan Doğu İran'dan gelen Yusuf b. Said es-Sicistânî, önemli bir fıkıh risalesi olan ve bütün doğudaki Müslüman ülkelerde kendisine büyük ün kazandıran *Münyetü'l-Müftî* adlı eserini 639/1241-42'de Sivas'ta yazmıştı.[31] Burada amacımız, diğerlerinden daha az tanınmış olsa da bir başka etkinlik alanının var olduğunu belirtmektir; daha başka isimleri sıralamamız mümkündür, ama bunu gerekli görmüyoruz.[32]

Bazı haklı nedenlerle, tasavvufun özellikle İran'da gelişmiş olduğu ve bunun doğal sonucu olarak Farsça ifade edildiği kabul edilir. Anadolu'daki İran tasavvufu üzerinde daha sonra duracağız. Ancak Anadolu'da başka tasavvuf akımları da vardı. 13. yüzyılın başlarında İspanya'da doğan büyük Arap mutasavvıfı İbn Arabî[33] Mısır'da yaşıyordu ve bütün Müslüman ülkelerde itibarı muazzamdı. Kuşkusuz Selçuklu Anadolusu'nda da etkisi büyüktü. Belki bu etki, Konya'da kendilerine ait bir küçük camileri olacak kadar çok sayıdaki Kuzey Afrikalının hacca gitmek için Anadolu'dan geçmeleriyle de artmıştı.[34] İbn Arabî de bizzat Anadolu'ya seyahatler yapmış, iki kere Malatya'ya gitmiş (602/1205 ve 613-615/1216-1218 yıllarında),[35] bu kentte küçük bir risale yazmıştı; ayrıca 612/1215'te Sivas ve Konya'yı ziyaret etmiş, Konya'da İzzeddin Keykavus ile görüşmüştü. Daha sonraları, Kuzey

---

27 İbn Vasıl, 1703, 3a; Brockelmann, ek I-838.
28 Brockelmann, ek I-839.
29 Brockelmann, 2. baskı, s. 614-15.
30 Kazvînî'de (*âsârü'l-Bilâd*) alfabetik sıra.
31 Brockelmann, I-473.
32 Bar Hebraeus (s. 405) 1240'ta Bağdat'ta elçi olan Rûm ülkesinden Tac Bulgarî'den söz eder.
33 Arabi için krş. aşağıda s. 325.
34 *Mémorial Lévi-Provençal*, 1962, s. 79 ilâ 85.
35 İbn Arabî, *EI*².

Afrikalı müridi Afîfeddin Süleyman et-Tilimsanî[36] uzun yıllar Anadolu'da kaldı; onu bu topraklara kimin getirdiğini bilmek ilginç olurdu. Ancak Anadolu'da İbn Arabî'nin müridlerinin varlığı yalnız bu yabancıya bağlanamaz. İbn Arabî, Rûm'da, kendisinin müridi olduğunu söyleyen bir şeyhin, Mecdeddin İshak'ın konuğu olmuştu. Bu kişinin Anadolu'da saygınlığı çok büyüktü. Oğlu Sadreddin Konevî,[37] her zaman babasının inançlarına sadık kaldı ve Anadolu mutasavvıflarının hocası oldu. Diğer taraftan, İbn Arabî'nin çağdaşı olan bir diğer Arap mutasavvıfı İbn Ferîd'in daha sonra Anadolu'yu nasıl etkilediği hakkında hemen hemen hiç bilgimiz yoktur. Ancak Fergana kökenli, Rûm ülkesine iltica eden ve Sadreddin Konevî'ye bağlı bir kişinin İbn Ferîd'in eserleri üzerine bir yorum yazdığını biliyoruz.[38]

Arapça eserlerdeki tasavvuf düşüncesine Ömer Sühreverdî'nin etkilerini de anlatmamız gerekir.[39] Sühreverdî, daha önce de belirttiğimiz gibi, Halife en-Nâsır'ın dini konulardaki danışmanı, elçisi ve bu halife tarafından yeniden yapılandırılan fütüvvetin teşvikçisi ve kuramcısıdır.[40] Adını taşıyan bir sûfî tarikatın da kurucusudur. Anadolu'ya ilk kez, 1221'de Keykubad'a Halife tarafından gönderilen saltanat simgelerini resmen getiren elçi olarak ayak basmıştı. Bu ziyareti izleyen yıllarda Anadolu'daki saygınlığı nasıl kazandığını bilmiyoruz. Saygınlığının bir kanıtı, Bağdat'taki türbesinin masraflarını Keykubad'ın sadık adamı ve iki torununun naibi Karatay'ın karşılamasıdır.[41] Kâmyâr da onun müridlerindendi ve Siraceddin el-Urmevî'den de fıkıh öğrenmişti.[42]

Bu listeye Arap ülkelerinden gelen bir veya iki sultan hekiminin ismini de ekleyebiliriz. Ünlü botanikçi İbn Baytar[43] Rûm topraklarından bitki örnekleri derlemiş, gözbağcılarla ilgilenen el Cevberî[44] de Suriye'den Anadolu'ya geçmişti. Yine de Baybars'ın 1277'deki Anadolu Seferi'nde açıkça ortaya

36 Cl. Huart, "Afîfeddin Soleiman de Tlemcen", *Centenario della nascita di Amari*, II, s. 262 vd.

37 Bkz. aşağıda s. 325.

38 EI^2. Yorum Said b. Ali el Fergânî'nindir.

39 EI^1. Brockelmann.

40 Bkz. yukarıda s. 153.

41 Bkz. aşağıda s. 236.

42 Konya'daki bir kütüphanede, bu ülkede yazıldığı belli olan ve İncil'e dayanan bir "kutsal tarih" kitabı bulunmaktadır ve bende bunun bir fotoğrafı vardır. Bkz. yukarıda s. 157 not 30.

43 EI^2.

44 Bkz. aşağıda n. 54.

çıktığı gibi, Rûm ülkesinin ileri gelenlerinin genel anlamda Arapça bilmedikleri bir gerçektir; dolayısıyla sözünü ettiğimiz Arapların etkisi, en azından doğrudan etkisi, görece dar bir çevrede kalmıştı. Tersine, yüksek mevkiidekilerin ve kent halkının çoğu Farsça biliyordu. Bu bakımdan Farsça eserler ve İranlıların etkinlikleri daha büyük bir etki yarattı. Moğol fetihlerinden önce Müslüman Anadolu ile ilgili bir tarihi eser henüz yazılmamıştı. Ama İranlı Ravendî[45] 13. yüzyılın başında İran-Irak Selçukluları Tarihi'ni bitirdiğinde, bu devletin son sultanı da öldüğünden kitabını bu sultana ithaf edememişti; bazı bölümler ve kendisine yardım edeceğini umduğu sultana övgüler ekleyerek eserini I. Keyhüsrev'e sundu. Bu eser Rûm ülkesinde büyük bir ün kazanmamıştır; kanıtı daha sonra Anadolu Selçukluları hakkında yazan hiçbir tarihçinin bu yapıttan yararlanmamasıdır. Ama bu gelişme, Anadolu Selçuklularının kendilerini asıl Selçuklu hanedanının mirasçıları gibi kabul ettiğini göstermektedir.

Ama kısa bir süre sonra, Horasanlı bir mülteci olan Ahmed b. Mahmud et-Tûsî el-Kâniî, KAeykubad ve II. Keykavus için önemli bir *Selçuknâme*[46] yazmıştı. Bu yapıt hiç kuşkusuz Doğu Selçuklularından söz etmektedir, zira et-Tûsî'nin bu konuda yararlanacağı birçok eser vardı. Aksi takdirde, İbn Bîbî'nin, Rûm ülkesindeki ilk Selçuklular hakkında hiçbir eser olmadığını söylemesinin anlamı olmazdı. Aksarayî'nin ve küçük diğer *Selçuknâme*'nin bilinmeyen yazarının da İbn Bîbî gibi zorluk çektiği ortadadır. Diğer taraftan Anadolu Selçukluları, Doğu Selçuklularına kuşkusuz büyük ilgi duyuyorlardı. Anadolu Selçuklularının 11. yüzyılın büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün yazdıklarını okuyup beğendiklerini ve en azından ilke olarak öğretilerini sevinçle kabul ettiklerini görüyoruz.[47] Aynı şekilde çeşitli İran şairleri de bilinmekteydi. 13. yüzyıldaki bütün sultanların Türk isimleri değil, İran efsanelerindeki Keyhüsrev, Keykavus, Keykubad, Keyferidun, Siyavuş, Feramurz gibi isimleri taşıdığını da bir kez daha yinelemeye gerek yoktur.

Ayrıca, hatırı sayılır miktarda İranlı da Rûm ülkesinde ikinci bir vatan bulmuştu. Hükümdarlar tarafından çağırılan, Moğollardan kaçan (sonraları onlarla birlikte gelen) bu İranlılar, İslamiyet'in daha eski ve daha zengin

---

45 *Râhatü's-Sudûr*, ed. Muhammed İkbâl, 1921.

46 Cahen, "Quelques mots sur Shikârî", *WZKM*, 1978. Bu eserin nazım mı nesir mi olduğunu bilmiyoruz.

47 Bkz. yukarıda Keykubad hakkındaki bölüm.

bir geçmişi olan ve nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde değil de Anadolu'da kalmışlardı. Bu olay, tarihte pek çok örneği görülen bir çeşit Türk-İran kaynaşmasıdır; oysa böyle bir Türk-Arap kaynaşması hiç yaşanmamıştır.

Bu durumda Anadolu'da Farsça yazılmış çeşitli eserlerin bulunması şaşırtıcı değildir; örnek olarak daha önce *Selçuknâme* adlı yapıtından söz ettiğimiz Kâniî'nin II. İzzeddin Keykavus için uyarladığı *Kelile ve Dimne*'yi gösterebiliriz. Ancak tasavvuf alanında çok daha ilginç örnekler vardır. Necmeddin Dâye diye bilinen Necmeddin Ebubekir b. Muhammed er-Râzî[48] (Rey'de doğmuştur) 618/1221'de Moğollardan kaçarak Malatya'ya gelmiş, orada Sühreverdî'ye rastlamış ve Kayseri'de bir süre Keykubad'ın hizmetinde bulunmuştu. 620'de Sivas'ta *Mirşâdü'l-İbâd* isimli bir tasavvufi eser yazmış, sonra da *Sirâcü'l-Kulûb* isimli bir risale de kaleme almıştı. Bu yazar, o sıralarda İran'da Kübrevî tarikatını kurmakta olan Necmeddin Kübrâ'nın[49] müridiydi. Anadolu'yu ne kadar etkilediği Türk kütüphanelerinde birçok *Mirşâd* yazmasının bulunması ve daha sonra bu eserin Türkçeye çevrilmesiyle de anlaşılır. İranlı mutasavvıf Evhadeddin Kirmanî'nin[50] de bir süre Kayseri ve Konya'da bulunmuş olması muhtemeldir.

Necmeddin er-Râzî sonunda Konya'ya yerleşmiş, orada Celaleddin Rumî ve Sadreddin Konevî ile tanışmıştı. Moğol dönemini incelerken Konevî'den daha ayrıntılı söz edeceğiz. Ama Celaleddin'in kendisi de bir mutasavvıf olan babası ile üstadı Şemseddin Tebrizî[51] Rûm topraklarına Selçukluların bağımsızlık döneminde yerleşmişlerdi. Belh kentinde vâiz olan babası Bahaeddin Veled, Orta Asya'daki Hârizmşahların sonuncusu Muhammed ile bilinmeyen bir sebeple anlaşamayıp batıya göç etmişti.[52] 614/1217'de Malatya'da, 616'da Sivas'ta, 619'a kadar Erzincan yöresindeki Akşehir'de, 626'a kadar da Larende'de kaldı. Karısı Larende'de ölmüştü, mezarı hâlâ oradadır. 604 yılında Belh'de doğan oğlu Celaleddin bu kentte evlenmişti. En sonunda Keykubad'ın davetlisi olarak Konya'ya geldi ve burada 628/1230-31'de öldü. Verdiği vaazlarla tanınmaktadır; ancak bu vaazları, Orta Asya'daki yaşamına aittir. Bahaeddin Veled'de biraz Melamîliğe yatkın bir tasavvuf düşün-

---

48 Ahmet Ateş, *age.*

49 *Age.*

50 *Age.*

51 Şemseddin Tebrizî, İbni Bîbî'de, s. 263; Massignon, *REI* 1946, s. 117, *REI* 1955, s. 93.

52 Bu dönemin İranlı mutasavvıfları hakkında bkz. Ritter, *Der Islam* 1940.

desi taraf vardır. Eski öğrencisi Burhaneddin Muhakkık, 629 yılında Rûm ülkesine gelmiş ve Melamîliği Celaleddin'e aktarmakta yardımcı olmuştu. Ancak Burhaneddin Kayseri'ye yerleşti ve 638'de öldü. Bu yıllar içinde Celaleddin, bir süre bilgilerini artırmak için gittiği Halep ve Şam'da kalmıştı. Büyük İranlı mutasavvıf Şemseddin Tebrizî'ye bu sırada rastlamış olabilir; ancak Şemseddin Tebrizî Celaleddin'i asıl daha sonra etkileyecektir.

Yukarıda sözü edilen mutasavvıfların İran'da bile halkla yakın ilişkileri olmasına karşın, Anadolu'da Türkmenler bu akımlara yabancı kalmışlardı. Burada yine Baba İshak'tan ve belki daha uzaktan da olsa Baba İlyas'ın etkilerinden söz etmek gerekir.[53] Fakat Türkmenlerin bu kişilerden nasıl etkilendikleri hakkında birinci elden hiçbir şey bilmiyoruz. Bu konuda ancak Moğol dönemi ve sonrasında, Baba İshak ve Baba İlyas'ın muhtemel ardıllarını izleyebiliriz. Sırası gelince bunlardan söz edeceğiz.

Moğollardan önceki dönemde isimleri duyulan bazı mutasavvıflar hakkında da hemen birkaç söz söyleyelim: Ahmed Fakih münzeviliği yeğleyen bir kentliydi; ardından biraz sonra *Yusuf ile Züleyha* çevirisiyle kendisinden yeniden söz edeceğimiz Şeyyâd Hamza gelecektir. Bunların çalışmalarının önemi, içeriklerinden daha çok, Anadolu'da Türkçe yazılmış ilk eserler (Orta Asya'dan bir yüzyıl sonra) olmalarıdır.

Anadolu'da 13. yüzyılda Şiilik olup olmadığını saptamak epeyce güçtür. İki yüzyıl sonra, doğu bölgelerindeki Türkmenler arasında bazı Şii akımlarının önemini düşündüğümüzde, bu sorunu bir kenara bırakmak pek mümkün değildir. Ama Anadolu'nun tarihini yazarken yararlandığımız metinlerde, yöneticilerin Sünni politikasına karşı hiçbir düşmanca hareketin ortaya çıkmadığını görüyoruz. Baba İshak hareketi ise Sünniliğin olduğu kadar Şiiliğin de dışındadır.

Şimdiye kadar üzerinde durulmamış bir tanık, az çok önemli sayılabilecek Şii çevrelerinin varlığını öğrenmemizde bize yardımcı olmaktadır. Cevberî, gezilerini anlattığı anılarında 13. yüzyılın başlarında, Rûm topraklarında Şiilerin arasındayken, kendini Hazreti Ali'nin yeniden dünyaya gelmişi olarak tanıttığını söylemektedir; söz ettiği seyirci topluluğu, açıkça anlaşıldığı gibi sıradan insanlardı.[54] Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinde ve göçlerinde Sünni din adamları kadar Şii din adamlarının da etkisi olduğunu,

---

53 Bkz. aşağıda s. 250.

54 *ZDMG*, XX 285, s. 485 (De Goeje) ve Fleischer, XXI 274. Suriyeli İsmailî bir yazar, risalelerinden birini Sivas'ta yazmıştı (Yves Marquet'nin verdiği bilgi).

davranışlarında Sünnilik kadar Şiilik izlerinin de görüldüğünü daha önce de söylemiştik. Ama bu ilk Müslüman olan ve göç eden Türklerden sonraki kuşakların nasıl etkilendikleri hakkında kesin bilgimiz yoktur. Moğol yönetiminin Şiiliğin gelişmesinde olumlu katkıları olması mümkündür; çünkü Müslüman olmayan İlhanlılar bir taraftan İslam dininin çeşitli mezheplerl karşısında tam anlamıyla yansız kalarak belki resmi Sünniliğin sürmesine de bir bakıma engel olmuşlar, üstelik kendilerinden önce kötü muamele edilen veya kötü gözle bakılan topluluklara, özellikle Nâsıreddin Tûsî gibi Şiilere siyasi bakımdan güven duymuşlardı. Bütün bunlara ek olarak, 14. yüzyılın başında Moğollar Müslümanlığı kabul ettiklerinde, hükümdarları dahil bazıları Şii olacaklardı.

Aslında durum biraz daha karışıktır. Şii diyebileceğimiz unsurların Anadolu Müslümanlığına nüfuz ettiklerine kuşku yoktur; bunu daha sonra göreceğiz. Ancak bu kişilerin, kendilerini bilinçli olarak Şii gibi, yani Sünni karşıtı görmeleri de söz konusu değildir. Eğitim görmemiş çevrelerde her şey karmaşıktır ve ortodoksluk ile heterodoksluk birbirinden ayrılmaz. Daha kültürlü çevrelerde bile, sıradan dindarlar Şiilikle ilişkisini düşünmeden Şii öğeleri kullanmışlardı.[55] 16. yüzyılda Safevilerin Şiiliği resmi olarak yeniden örgütlemesinden önce, Sünniliğin bazı unsurlarıyla Şiiliğin bazı unsurları arasındaki farkın tam bilinemediğini itiraf etmek gerekir. Halife en Nâsır'ın ve fütüvvetin etkisi de bu karışıklığın artmasına yardım etmiştir. En-Nâsır, Ali taraftarı olması veya en azından iki mezhebi bağdaştırıcı davranışları nedeniyle, fütüvvet ise geleneklerine göre fityânın asıl kurucusu olan Ali'ye gösterdiği aşırı hayranlık dolayısıyla tutucu Sünniler tarafından eleştirilmişti. İşte bu yüzden, bir süre sonra Ebu Müslim'in Türkçeye uyarlanmış halk öykülerinde Abbasi yanlısı bir tutumla, on iki Şii imamı için duyulan hayranlığın bir arada bulunmasına şaşmamak gerekir.[56] Bu koşullarda, bu özel anlamıyla Şiiliğin Anadolu'da mevcudiyeti sorununun, bir parça kendine özgü bir yönü olduğu anlaşılacaktır. Ne var ki bu sorunu Moğol döneminde daha iyi ele alabileceğiz.

Daha nazik bir sorunu da incelemek zorundayız. Suriye'nin Nuseyrilerinden Batı İran'ın Alî-ilâhî denilen gruplarına kadar birçok topluluğun, Hazreti Ali'ye karşı "abartılı" bir saygı gösterdikleri bilinmektedir. Bunlar hakkında çok az bilgimiz vardır, çünkü bu mezhepler kendilerine ait sırları kıskançlıkla saklarlar. Elde edilen bazı ender bilgiler bu tarikatlara bağlı olan-

55 Cahen, "Le shi'isme dans l'Asie Mineur turque," *Colloque de Strasbourg*, 1968.
56 Bkz. I. Melikoff, *Abu Muslim*, 1962.

ların sayısının, ilk başlarda sanılandan çok daha fazla olduğu izlenimini vermektedir. Bu arada, Anadolu'da esas nitelikleri "abartılı" Ali kültü olan bir inanışa bağlı, Alevi denilen çok önemli bir topluluk günümüzde de mevcuttur. Türkmenlerin bu düşünceyle Orta Asya'da nasıl karşılaşmış ve onu Anadolu'ya nasıl taşımış olabilecekleri bilinmiyor. Ayrıca bunların halk inanışlarıyla bir arada bulunabilmesi de şaşırtıcıdır. O halde bu inanışların yukarıda sözünü ettiğimiz tarikatların mensupları tarafından Anadolu'ya sokulduğu varsayılabilir. Bu varsayımın pek de yabana atılamayacağı da ortadadır.[57]

"Haşhaşiler"in Anadolu'da kendilerini tanıtmak için büyük çaba harcamadıkları görülüyor. Buna karşılık, Keykavus ve Alaeddin Nev Müslüman arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır; Alâeddin, Alamut kalesindeki "Haşhaşiler"in komutanı ve bu tarikatın başı olup Halife en-Nâsır ile birbirlerini karşılıklı tanımayı kapsayan bir çeşit mütareke yapmıştı. Anadolu'daki Türk hükümdarları hiç kuşkusuz bir önlem olarak Alamut'a, Alâeddin'in istediği haracı göndermişler, Alâeddin de bu haracı kolayca Suriye'deki müridlerine aktarmıştı. Moğolların Yakındoğu'daki fetihleri ve Alamut kalesinin yıkılması bu tarikatı yok edemedi, gizli gizli Arap ülkelerinde ve Anadolu'da çalışmaya devam ettiler.[58]

Daha önce yeri geldiğinde, birkaç yazmada da işaret edilen gayrimüslim topluluklardan söz etmiş, bu kitabın tarihyazımı alanındaki kaynakları arasında onların bazı eserlerini de zikretmiştik. Yine yeri geldiğinde Rûm sultanları ile bazı "yerli" soylular arasında bazı yazışmalar olduğunu da görmüştük. Bu söylediklerimizden, bu topluluklarla ülkedeki Müslümanlar arasında kültürel alışveriş olduğu ve bunların birbirini etkilediği gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Bu bağlamdaki engellerin aşılamadığını söylememiz gerekir.

* * *

Sanat tarihinin özel olarak incelenmesi gerekir; ama doğal olarak kültürel tarihle ilişkili olduğundan, bu konuda da birkaç söz söylemeliyiz. Anadolu İslam sanatı tarihi, her türlü önyargılardan kurtulmamız gereken bir alandır. Bu topraklarda eskiden hiçbir İslam sanatı olmadığından, İslam sanatı geliştikçe eski İslam ülkelerindeki, özellikle İran'daki modellere başvurmak

57 *Mélanges Meier*'deki makalem. Bkz. uzak yahut daha yakın bir geçmişe kadar uzanan Anadolu'daki mezheplerin bütünü üstüne Klaus E. Müller'in zengin kaynaklar içeren ama mezheplerin hepsine aynı önemin verilmediği eseri: ***Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischen Sektengebilden in Vorderasien***, Wiesbaden, 1967.

58 İbn Nâzif, 335 / 164a; B.N.'deki mektup, 1353; İbn Bîbî, s. 149, 188.

gerekmişti. Bu topraklarda hiç kuşkusuz yerli bir sanat vardı ve hâlâ kendine özgü eserler yaratmakta devam ediyordu; hiç değilse yarattığı eski anıtlar hâlâ görülebiliyordu. Ama bunlar Hıristiyan sanatına ait olduğundan, yeni İslam sanatına ancak özel ayrıntılarda örnek sağlayabilirdi; ana çizgilerde bir katkısı olamazdı. Ayrıca her daldan yerli zanaatkârların ne kadarının ülkede kaldığını ve ülkenin yeni egemenlerinin onları istihdam edip etmediğini öğrenmek de zordur. Bilinen birkaç mimar ve zanaatkârdan bazıları yerli sekenedendir, ama çoğu komşu Azerbaycan'dan gelen Müslümanlardır. Bu nedenle kısaca Anadolu Selçuklu Sanatı dediğimiz sanatın İran yahut İran Selçukluları sanatının bir kolu olduğu söylenebilir. Ama bu sonuca varmak fazla basit olur. Ortada hâlâ görülen eski kamusal yapıların etkisi vardı; İranlılar ve Türkler Horasan ve ötesini hatırlıyorlardı; ama asıl önemli olan yerli malzeme, yerel iklim koşulları ve toplumun kendine özgü gelişimiydi ki bütün bunlar Iran ve Orta Asya'nın koşullarıyla birdenbire özdeşleştirilebilecek şeyler değildi (İtalyan sanatkârlarca inşa edilen Kremlin Sarayı'nın İtalyan sanatı olmadığını çok iyi biliyoruz). Kısacası, yapılması gereken, genel verileri gözardı etmeden ve taraf tutmadan Anadolu sanatının ürünlerini kendi içinde incelemek ve komşu ülkelerle karşılaştırarak özel niteliklerini saptamaktır. Böylesine çeşitli ve birbiriyle yakından ilişkili birçok öğenin katkısıyla ortaya çıkan bir sanatta neyin Türk olarak adlandırılacağına ya da adlandırılamayacağına gelince, bu muhtemelen biraz boşuna çaba harcamaktır. Günümüz Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına bu konunun ne kadar cazip geldiğini anlamak kolaydır; ancak ilgili kişilerin asla aklına gelmeyen birtakım yurtseverlik biçimlerini, hiç de uygun düşmeyen alanlara sokmaktan kaçınmamız gerektiği düşüncesindeyim.

Şu an için bizi yönlendirecek birkaç notu vermekle yetineceğiz. Zaten bunların bir bölümünü, bazı zanaat tekniklerinin özgünlüğünü, sultanların ve yüksek rütbeli yardımcılarının kaleler veya kervansaraylar yaptırmasını, medreselerin rolünü vb. anlatırken belirtmiştik. Şu anda yapılması gereken, tamamen teknik ya da estetik birkaç fikir ileri sürmektir.

Doğal olarak, Türklerin Anadolu'yu fethinin hemen sonrasına ait hiçbir sanat eserinin izine rastlamıyoruz. İlk eserler 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde görülmektedir; bu alandaki hızlı gelişme ise 13. yüzyılın ilk yıllarında başlar ve Moğol istilasının ilk dönemine kadar sürer.

Sivil mimari az bilinmektedir ve daha fazlasını öğrenebilmek çok zordur. Konya ve Kubâdabâd saraylarında yapılan kazılar ve eski örnekler, Selçuklu konutları hakkında bir fikir edinmemizi sağlıyor. Bir surla çevrili bahçelerin

içindeki pavyonların bütünü, aşağı yukarı ve bir oran dahilinde, İstanbul'daki Topkapı Sarayı'na benzemektedir. İster şehir surları şeklinde olsun, ister tek başına kale şeklinde olsun askeri mimarinin örnekleri çoktur. Ancak bu yapıların daha önceden mevcut sayısız Bizans veya Ermeni kalelerinden nasıl etkilendikleri, ya da Haçlılar ve Müslümanlar arasındaki çarpışmalar nedeniyle, askeri mimaride, Suriye'deki bazı ilerlemelerden yararlanıp yararlanmadıkları (hatta onları geçip geçmedikleri?) hâlâ incelenmemiştir.

Birer dini vakıf olarak kurulduklarından, kervansaraylar, hastaneler, hamamlar gibi kamu yapılarını da dini mimarinin içine katmak gerekmektedir. Bu eserler daha iyi bilinirler. Ancak bu yapılardan hiçbiri günümüze kadar her şeyiyle bir bütün olarak ulaşmış değildir. Sözcüğün tam anlamıyla dini diyebileceğimiz yapılar ise özellikle camiler, medreseler ve türbelerdir. Bu binaların inşa edildikleri kentler orta büyüklükte olduklarından, istenen ve her zaman elde edilen amaç büyüklükten daha ziyade zarif olmaktı. Gerçek anlamda Moğol egemenliğinin kurulmasından önceki belli başlı camiler —yalnızca bugün hâlâ ayakta olanları sayıyoruz— Kayseri ve Sivas'takiler (12. yüzyılın birinci yarısı); Konya'da Alaeddin Keykubad Camii denilen, aslında Mesud'un başlattığı ve ardıllarının genişlettiği, bu nedenle planı biraz karışık olan cami; Niğde ve Divriği'deki camiler ve 1247'de Malatya'da inşaatı biten camidir. Belli başlı eski medreseler, 12. yüzyılın ortasında Dânişmendli Yağıbasan'ın yaptırdığı Niksar'daki; aynı yüzyılın sonunda Konya'da Altun Aba'nın yaptırdığı; Amasya'daki 1240 yılında yapılan Gök Medrese; yine Konya'da Karatay'ın 1251'de yaptırdığı ile vezir Fahreddin Ali'nin (Sâhib Ata) 1258'de inşa ettirdiği İnce Minareli denilen medresedir. Bu anıtsal yapıların belli başlı özellikleri arasında göze çarpan, bol miktarda taş kullanılmasıdır. Ayrıca düz çatılar ahşap yapılıp kubbelerin rolü azaltılmıştır. Halbuki kuzey hudutları hariç İran ve Mezopotamya'da bu gibi yapılar tuğladır. Arap dünyasında, hatta İran'ın büyük bir bölümünde binalar yalnızca tuğlayla inşa edilirdi. Diğer taraftan iklim koşulları nedeniyle camiler avlusuz ve kapalı olarak inşa edilirdi ve geleneksel şadırvan da cami içindeydi. Dış süslemeler açısından asıl yoğunluk özellikle "taç kapı" denilen büyük giriş kapısındaydı; bu bir gelenek haline gelmişti, ancak kapıdaki esas süslemeler, genellikle okunması çok güç hatlardan oluşan ve kapıyı çepeçevre saran bantlardı. Kapıların üstü ve kubbelerin alt bölümleri ise o dönemlerde bütün İslam ülkelerinde geçerli olan mukarnastı. Bu arada 13. yüzyıldan itibaren Müslüman dünyasının diğer bölgelerinde de görüldüğü gibi medreselerin içinde, kurucuların türbesini çevreleyen bir cami bulun-

duğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Bu arada Kuzey İran ve Orta Asya kökenli bir türbe tipi de gelişme göstermişti; yuvarlak veya çokgen temelli bu türbelerin damları konikti. Binaların içini süslemek için renkli çinilerden yararlanma yönteminin Anadolu'da da uygulandığından daha önce de söz etmiştik. Bu uygulama, cami veya medreselerin isimlerinin niye "mavi" veya "yeşil" olduğunu açıklar.

Örnekleri çok azsa da çevre ülkelerdeki bütün el sanatlarının Anadolu Selçuklularında mevcut ve yüksek nitelikli olduğunu ifade edebiliriz. Daha önce söz ettiğimiz çinicilik ve halıcılık yanında, ülkenin doğal kaynaklarının işlenmesi doğrultusunda yapılan madeni eşya üretimi ve tahta oymacılığı, deri cilt yapımı, yazma kitaplardaki tezhip sanatı (hem Müslüman hem Hıristiyanlarda), ve olağanüstü güzellikteki cami minberlerini bu arada sayabiliriz. Bu el sanatlarının komşu Müslüman ülkelerden etkilendiğine kuşku yoksa da, bir parça da Ermeni, hatta Gürcü ve Bizans sanatının da tesirinde kaldığı ortadadır. Bu arada Selçuklu sanatında özellikle belirtilmesi gereken bir husus, arabesk ve geometrik motiflerle hat sanatının yanında, canlı varlıkların, hayvan hatta insan resimlerinin bir arada bulunduğudur. İslam ve özellikle İran-İslam sanatında da özellikle maden işçiliğinde (belki özellikle Türk egemenliğinden sonra ve az çok Türkleşmiş bölgelerde), halı ve minyatürlerde (burada da Araplar ortaya çıkar ama belki yine Türk etkisi altında bir gelişme söz konusudur) bu tür betimlemeler görülmüyor değildi. Böyle resimlerin daha önce de söz ettiğimiz madeni paralarda da bol miktarda görülmesi, ayrıca anıtsal yapılardaki heykeller (mesela Konya surlarının kapılarını süsleyen melekler), bazı hayvan motiflerinin nitelikleri, Bizans modellerinin etkisi yanında, Orta Asya bozkırlarındaki geleneklerin de sürdürüldüğünü göstermektedir.

Böylece, belki de çeşitli inançların bir arada bulunduğu edebiyata göre, sanat daha kolay gelişmiştir. Bu sanat çok değişik etkilerin öğelerinin yorumlandığı bir sanattır, ancak hiç tartışmasız büyük bir ahenk içindedir.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

MOĞOL DÖNEMİ

GENEL TARİH

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLLARIN GELİŞİ: KARIŞIKLIKLAR DÖNEMİ (1243-1265)

Keyhüsrev'in Saltanatının Sonu

Kösedağ Savaşı'nın akşamı, her şeyin kaybedildiğine inanılıyordu. Fakat Amasya civarında bulunan vezir Mühezzibeddin dizginleri eline aldı; zira, İbn Bîbî'nin de dediği gibi, Keyhüsrev çok gençti. Vezir, yanına kentin kadısı Fahreddin Buharî'yi alarak Erzurum'a doğru yola çıkan Baycu'yu aramaya koyuldu. Baycu, onları Mugan'da bulunan Curmagun'a gönderdi. Bu sıralarda Curmagun felç geçirmişti, karısı kendisine yardım ediyordu. Mühezzibeddin, saygılı bir dille, Anadolu'nun Moğollar tarafından tamamen fethinin, Selçuklu devletinin elindeki olanaklar dolayısıyla çok zor olacağını ve fethedilmesinin de, Moğolların egemenliğindeki topraklardan çok uzak olmasından dolayı mantıklı bir nedeni bulunmadığını, yani pek tavsiye edilemeyeceğini anlattı. İbn Bîbî'nin bize söylediğine göre, bu görüşmelerden sonra barış için anlaşıldı; Selçuklular Moğolların müttefiki olmayı, altın ve her çeşit hayvandan oluşan bir vergi vermeyi kabul ettiler, bu verginin miktarı da saptandı.[1] Eğer İbn Bîbî doğruyu söylüyorsa, Baycu ve Moğolların sonraki yıllarda bu vergiyi artırmak için her fırsattan yararlandıklarını göreceğiz. Bu arada, elimizde kanıt olmamasına rağmen, benzer birçok olay ve

1 İbn Bîbî, s. 244; *Tarih-i Selçuk*, 25b / 53; Bar Hebr., s. 409, Vincent de Beauvais, XXX, 151 = Simon, ed. Richard. Moğol dönemi üzerine genelde Faruk Sümer'in şu yapıtına bakılabilir: "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1969-70), s. 1-147.

daha sonraları Mühezzibeddin'in oğlunun Moğollarla ilişkileri göz önüne alınırsa, vezirin de Moğollara kişisel olarak bağlılık sözü verdiğini, Moğollar katında "Rum" Sultanı'nın sözcüsü olduğu gibi "Rum" ülkesinde Moğolların bir temsilcisi konumuna geldiğini düşünebiliriz. Bu durumda Moğolların Mühezzibeddin'e verdiği bir "yarlığ" ve bir "payza" (berat ve garanti eden madeni levha) ile açıkça, bütün rakiplerinin kendisine gerekli saygıyı göstermesinin ve bütün Moğol komutanlarının onu basit bir yabancı vasaldan daha farklı kabul etmelerinin sağlandığı da kabul edilebilir. Ne olursa olsun, Mühezzibeddin, geri döndüğü zaman sultan tarafından sevinçle ve saygıyla karşılandı. Moğolların geri çekildikleri öğrenilince, Keyhüsrev Konya'ya döndü.[2]

Bu arada önemli bir husus çözüme kavuşmamıştı. Aslında, Curmagun, Moğolların Büyük Kağanı değildi ve Mühezzibeddin de sultanın resmi temsilcisi olarak değil kendi girişimiyle müzakerelere girişmişti. Dönüşünden sonra Mühezzibeddin bir kez daha yola çıkamayacak kadar yorgun olduğundan, sultan, bu kez Batu'ya yeni bir elçi heyeti gönderdi. Batu da Büyük Kağan değilse de, en azından batıdaki bütün Moğolların hükümdarıydı. Bu elçi heyetinin başkanı Şemseddin el-İsfahanî idi. Şemseddin, Moğolların kendi istekleriyle geri çekilmesi ve Mühezzibeddin'in Moğollarla müzakereleri sırasında Rum topraklarına geri dönmüştü. Artık yararsız olan yardım kuvvetleri için dağıtılacak paraların hiç olmazsa bir bölümünü kurtarmaya ve bazı asker kaçaklarını yeniden düzene sokmaya çalışmışsa da başaramamış, Malatya yolundan dönerken Moğolların korkusundan eski Amid Beyi Melik Mesud'a başvurmak zorunda kalmıştı. Türkmenler ve Kürtler yolda ona muhafızlık etmişler, sonunda Malatya'ya varabilmişti. Yine bu sırada, Halep Emiri'nin bir elçisi kendisini Suriye'ye dönmeye ikna etmeye çalışmıştı. Malatya'da Çaşnigir Çavlı tarafından karşılandı. Konya'ya dönünce, Keyhüsrev'in daha önce verdiği naiblik görevi yanında, Mühezzibeddin'in dönüşüne kadar vezirlik görevini de vekaleten üstlendi. İşte şimdi de, Don ve Volga steplerdeki Batu'nun yanına elçi gönderiliyordu. Kendisine Amasya Kadısı Fahreddin ve tercüman olarak Mecdeddin Muhammed eşlik ediyordu. Müzakerelerden sonra, kendileriyle birlikte gelen Moğol elçisi Sankasûn (?) Karacî ile Konya'ya döndüler; Keyhüsrev'e, Batu'nun Rûm ülkesinde temsilcisi olduğunu belirten bir yarlığ getirmişlerdi. Şemseddin döndüğünde Mühezzibeddin öl-

2 İbn Bîbî, s. 245, 247.

muştü. Sultan, Şemseddin'i onun yerine atadı ve olağanüstü bir ödül olarak da Kırşehir valisi yaptı.[3] Daha sonra Keyhüsrev'in genç oğlu Rükneddin'in Batu'ya gönderilmesi için hazırlıklar yapıldı.[4] Artık en kötü olasılıklar arkada bırakılmış gibiydi; Selçuklu devleti yeniden doğmuştu.

Ancak, Kürtlerin ve Türkmenlerin neden olduğu huzursuzluk da devam etmekteydi. Bu hareketlerin Kösedağ felaketinden hemen önce başladığını gördüğümüzden, savaşın ertesi günlerindeki bir geçici ayaklanma gibi düşünmemek, asilerin hükümet buhranından yararlanarak doğalarındaki özgür yaşama kavuşmak istemeleri gibi anlamak gerekir. Orta Anadolu'daki yukarıda sözünü ettiğimiz ayaklanmalarla, şimdi inceleyeceğimiz Torosların güneybatı ucundaki kaynaşmalar arasında bir bağ var mıydı? Bu iki isyanın aktörleri, bir bölgeden ötekine göç eden aynı kişiler miydi? Geleceğin Türkmen hanedanı Karamanlılara övgüler düzen Şikarî bu kanıdadır. Ona göre, Karamanlıların ataları kesinlikle birinci isyanın çıktığı bölgeden ikinci isyanın bölgesine göç etmişlerdi. Ancak bu kadar karmaşık ayrıntılar yığınından tarihi gerçekleri çıkarabilmeyi ummak boş bir emel değil midir? Ne olursa olsun, Batı Toros bölgesi doğu bölgesiyle birlikte, Kösedağ felaketini izleyen günlerde en önemli Türkmen isyanlarının çıktığı bölgelerdir. İbn Bîbî'nin belirttiği adla Ahmed, rahip Simon'un verdiği biraz karışık ve anlaşılmaz adla da Koterinus adlı bir Türkmen Konya ve Alanya arasındaki dağlık yörede isyan etti. Çevresine topladığı yirmi bin kadar adamla, üç ay süreyle bu iki kente bağlı köyleri yakıp yıktı. Annesinin tanıklığına dayanarak Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia ediyor ve Kösedağ felaketinden sonra tahtı işgal etmeye artık layık olmadığını iddia ettiği kardeşi Keyhüsrev'in saltanatı kendisine bırakmasını istiyordu. Bu isyanı bastırmak için, Keyhüsrev Ermeni Kralı'nın akrabası olan ve bu kırala isyan eden Lampron hâkimi Konstantin'den yardım istemek zorunda kaldı. Konstantin de Türkmenlerin isyanının bastırılmasından yanaydı. Hem İbn Bîbî'deki Ahmed'in, hem Simon'un söz ettiği Koterinus'un Keykubad'ın oğlu olduğunu iddia etmesi, iki tarihçinin de kitaplarında anlattığı kişinin aynı insan olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak Simon, Keyhüsrev yaşarken asinin yakalanıp öldürüldüğünü söyler; bu gibi konularda daha bilgili olan İbn Bîbî'ye göreyse isyanın bitişi sultanın ölü-

---

3 Vincent de Beauvais, XXXII, 26; İbn Bîbî, s. 247-249; *Tarih-i Selçuk*, 24b / 50; Kırşehir valiliği üzerinde bazı tereddütler olabilir; çünkü bir kitabede (*RCEA*, no. 4260) Kırşehir'in 644 / 1246-7 yıllarında hâlâ Behramşah'a ait olduğu görülüyor.

4 İbn Bîbî, s. 252.

münden sonradır ve Keyhüsrev asinin öldüğünden hiçbir zaman haberdar olamamıştır. Ne olursa olsun Ahmed yahut Koterinus'un macerasının sona ermesi, Türkmenler arasındaki huzursuzlukların bittiği anlamına gelmez; çünkü birkaç ay sonra, İbn Bîbî'nin bize söylediğine göre, yeri tam saptanamayan bir uç bölgesinde yine isyan çıkaracak Vâyûz isimli, yine kim olduğu bilinmeyen yeni bir melik ortaya çıkmıştı.[5]

Bu olaylarla, Keyhüsrev'in 1245'te Kilikya Ermenilerine karşı giriştiği ve Lampron hâkimi Konstantin'in ona kılavuzluk yaptığı sefer arasında bir ilişki var mıydı? Sultanın bu seferi yapmakta kişisel bir nedeni de vardı. Ermeniler Kösedağ Savaşı'nda hemen firar etmişlerdi ve daha kötüsü kendilerine sığınan Keyhüsrev'in annesini Moğollara teslim etmişlerdi. Ayrıca herkese Selçukluların hâlâ güçlü olduğunu göstermek için de bu sefer iyi bir fırsattı. Belki Moğolların da izin verdiği bu seferin hazırlıkları yapıldı ve Ermenilere karşı kararlılıkla harekete geçildi. Barış istemek zorunda kalan Kral Hetum, Selçukluların Torosların bütün art bölgelerini işgal etmelerini sağlayacak Bragana kalesi ve diğer kaleleri terk etti, böylece belki de Türkmenler üzerinde Selçuklu egemenliğinin yeniden kurulmasını kolaylaştırdı. Ama, ordusu Anadolu yaylasına dönerken, ordudan ayrılan Keyhüsrev öldü (1245 sonu veya 1246 başı). Bu arada Ermeniler Moğollarla ilişkilerini pekiştirerek Akdeniz kıyılarında onların gerçek yardakçıları oldular, böylece Keyhüsrev'in yaptığı saldırılar gibi felaketlerden korunma yolunu buldular; iki yıl sonra Bragana'yı geri aldılar ve Lampron hâkimi Konstantin Türk müttefiklerine sığınmak zorunda kaldı.[6]

İzzeddin Keykavus: Şemseddin el-isfahanî'nin vezirliği

Keyhüsrev'in üç oğlu vardı. En büyüğü İzzeddin Keykavus 11 yaşındaydı ve annesi bir Rum papazının kızıydı. 9 yaşındaki Rükneddin'in annesi

---

5 Vincent de Beauvais, XXX, 151; İbn Bîbî, s. 263-4 ve 270.

6 İbn Bîbî, s. 249-50; *Tarih-i Selçuk*, 24a / 50; Sempad, s. 650; Bar Hebr., s. 408; Kyrakos / Brosset, s. 142; Vincent de Beauvais, XXX 144 ve XXXI 29; İbn Şeddâd, yazma Oxford, Bodl. Marsh 333, 83a . Keyhüsrev'in ölüm tarihi belli değildir: Vincent de Beauvais'deki rahip Simon'a göre 1245 Ekimi, *Tarih-i Selçuk*'a göre Recep ayının ortası 643 / Aralık başı 1245, Sempad, s. 650'ye göre 1246'dır; 644 yılının kitabe ve paralarında onun ve oğlu Keykavus'un ismi görülmektedir. Eğer oğlu hemen tahta geçirilmişse, Keyhüsrev'in ölümü 644 yılının başlangıcından önce olamaz (19 Mayıs 1246).

Konyalı bir Türktü. Üçüncü oğlu Alaeddin Keykubad ise 7 yaşında olup,[7] annesi bir Gürcü prensesiydi.[8] Babasının yerine geçmek üzere seçilen şehzade Alaeddin'di; ancak bu şehzade çocukların en küçüğü olup çok çelimsizdi. Şemseddin İsfahanî tahta İzzeddin'i oturttu; ama sağına ve soluna da kardeşlerini oturtmayı ihmal etmedi. Sonra yüksek yönetim görevlerini dostları arasında paylaştırdı. Karatay naib oldu; ileri gelen bir Rûmî memluk olan Şemseddin Has Oğuz beylerbeyi atandı; Esadeddin Rûzbeh atabeg, Fahreddin Attar Ebubekir pervane oldu. Bütün bu atamalarda, kendisi de tuğrai olan ve Baba diye adlandırılan Şemseddin Mahmud, veziri el altından yöneten kimse olarak görülüyordu. Ancak büyük emirler İzzeddin'in tahta çıkarılması konusunda uzlaşmışa benzemiyordu. Bu arada Şemseddin'in açıkça ortaya çıkan iktidar hırsı ve diğer emirlerin, birbirlerine bir evlilik bağı sonucu iyice kenetlenen Has Oğuz ve Rûzbey'e karşı kişisel muhalefetleri de yeni sorunlara gebeydi.

Bu arada belki de bir komplo oluşmaya başlamıştı; zaten sultanın yanında son gelişmelerden sonra çok küçük bir muhafız gücü kalmıştı. Şemseddin de emirler tarafından tehdit edildiğini sezinledi. İzzeddin'in lalası Fahreddin ve Şemseddin'in yandaşı emir-i dâd Nusreteddin, Rûzbeh ve Has Oğuz'u suçladılar. Durumdan endişe eden Şemseddin, bir ara, Keyhüsrev'in kararıyla Batu'nun yanına gitmesi gereken Rükneddin ile birlikte çekip gitmeyi bile düşündü. Ama sonunda iki düşmanından kurtulmayı başardı. Çıkar ve iktâ karşılığında elde ettiği Akşehir ve Ab-ı Germ "runûd"u yardımıyla onları bir pusuya düşürdü ve öldürttü. Has Oğuz ve Rûzbeh'in birtakım yandaşları da aynı akıbeti paylaştılar, diğerleri de runûd tarafından tutuklandı ve malları yağma edildi; hatta eski Lampron hâkimi Konstantin bile bir süre hapiste kaldı. Ancak bu olaylarda herkesin suçlu olduğunu bildiği Şemseddin İsfahanî, çok ileriye gittiğini anlamış mıydı? Emirlerin homurdanmaları karşısında bu komployu kınar bir havaya girmeyi fırsat mı bilmişti? Şimdi de kazanan taraf mı onu tehdit ediyordu? Bütün bu düşüncelerle bu kez komploculara karşı tavır aldı. Zorla el konulan malları kurbanların çocuklarına geri

---

7 Bu yaşlar, rahip Simon'un yazdıklarına göredir; ancak bu yazar Rükneddin ile İzzeddin'in sıralarını hep karıştırmıştır. Guillaume de Rubrouck, bölüm LIII'e de bakılabilir.

8 Kyrakos (*JA* 1858-1, s. 450); Brosset, I-518. Moğolların istekleri arasında Gürcü Prensi David'in serbest bırakılması da vardı; çünkü Gürcü Russudan ile bozuşup yerine tahta David'i geçirdiler.

verdi. Baba Tuğraî'nin öğüdüne uyarak, Has Oğuz'un görevini Erzincan serleşkeri Şerefeddin Mahmud'a verdi ve onu kuvvetleriyle birlikte Konya'ya çağırdı. Bu şekilde runûd karşısında dengeyi sağlayacak bir gücü Konya'da bulundurmuş oluyordu. Sonra Şerefeddin ve Baba Tuğraî ile anlaşarak, Rükneddin'in seyahatini hazırlamak için Sivas'a gitmeye karar verdi. Fahreddin ve emir-i dâd boş yere onu bu kararından vazgeçirmeye çalıştılar. Düşman emirlerin ortasında ve kent dışında kendini tehlikede gören Fahreddin fikrinde ısrar etti ve Şemseddin yola çıkarken o tekrar Konya'ya döndü, eskiden beri yandaşı olan runûd ve ahilerin kentte bir isyan çıkarmalarını örgütlemeyi denedi, ama kendi kişisel kavgası için sultana isyan edemeyecekleri yanıtını aldı. Olaydan haberdar olan vezirin kente gönderdiği Şemseddin Yavtaş, runûd ve ahilerle anlaştı; Fahreddin Kilikya'ya kaçtı, yakalandı, Darende'de hapsedildi; oğlu da Kâhta'da ele geçirildi. Emir-i dâd da Sivas'a gelişinde, Kale Höyük'te tutuklandı. Artık Rükneddin'in seyahatinin hemen başlaması gerekiyordu. Ona, kadı Kemaleddin Hutanî, müşrif İzzeddin Muhammedşah ve atabegi Bahaeddin Yusuf b. Nuh Erzincanî refakat ediyorlardı. Seyahatin çok çabuk yapılması ve Batu'ya Keyhüsrev'in ölümünden sonraki olaylar hakkında aydınlatıcı ve yatıştırıcı bilgiler verilmesi gerekiyordu.

Ama Rükneddin'in seyahati sırasında, Şemseddin'in hırsı, Şerefeddin ile arasında bir anlaşmazlığın çıkmasına neden oldu. Şemseddin, Şerafeddin'in haberi olmadan sultanın annesiyle evlenmişti; bundan büyük emirler hiç hoşnut olmadılar. Ayrıca Şemseddin, Şerefeddin'i, kendi altındaki komutanlarından biri olan Eyyubi el-Eşref'in torunlarından birini öldürdüğü için şiddetle kınadı; bunun üzerine Şerefeddin Erzincan'a döndü. Bir anlaşmazlık ve bir kopma olmasını istemeyen Şemseddin, üstadü'd-dâr Nizameddin ve Taceddin Simcürî aracılığıyla ona bazı önerilerde bulundu ve Sivas kadısı Necmeddin'in önünde anlaşmaya varıldı. Şemseddin, Şerefeddin'in Erzincan ve Niksar serleşkeri olmasını kabul ediyor ve masraflarına katkıda bulunmak için sultana ait haslardan yıllık 300.000 dirhem verilmesini onaylıyordu. Ama Şerefeddin ona güvenemiyordu, Niksar'da isyan etti; vezir onun üstüne Niksar subaşısı Yavtaş'ı gönderdi; yenilen Şerefeddin Kemah'a sığındı, ama Kemah vezir tarafından gönderilen serleşkerler tarafından kuşatıldı; Şerefeddin bu durumda aman diledi, bu isteği kabul edildi; vezire götürülmek üzere yola çıkarıldı, ama yolda Şemseddin'in buyruğu üzerine Çapnuk köyünde kafası kesildi ve kesik başı Sivas'a gönderildi. Aynı anda Fahreddin ve oğlu da hapishanelerinde boğduruldu. Böylece Şemseddin bir süre bütün gücü eline geçirmiş oldu. İbn Bîbî bize Şemseddin'in kâtipler,

aydınlar, emirler ve din adamlarından oluşan maiyetini anlatır. Bu mutluluk tablosuna karartacak tek bir gölge vardı; o da Selçuklu güçlerinin bir bölümünü her zaman meşgul ettiğini gördüğümüz Türkmenlerin bitip tükenmeyen itaatsizlikleriydi.[9]

Rahip Simon'a[10] inanmak gerekirse, aynı yıl Selçukluların Moğollara vereceği verginin tutarı saptanmıştı. İbn Bîbî'nin söylediği ise bu verginin daha baştan belirlenmiş olduğudur, ama hiçbir zaman bu vergiyi açıkça ifade etmemiştir. Rahip Simon'un bu vergi için verdiği kronolojik nokta, verginin Sivas'ta toplandığı tarihe, belki de Rükneddin'in yola çıkmasına denk düşüyor; olaylara tanık olan bir kişi Simon'a bilgi vermişti. Simon'a göre her yıl 1.200.000 *hyperpyra* [Bizans parası] (dinar mı?), 500 at, 500 deve, 5000 koyun ve yarı yarıya ipek ve altın iplikle dokunacak 500 top kumaş gönderilecekti. Bu arada Moğolların gönderdiği elçilerin giderlerini de hesaba katmak gerekir ki geçen iki yılda bunun için de 60.000 (600.000?) dinar ödenmesi gerekmekteydi (rahibe bütün bu bilgileri veren bir güneylidir, belki de...).

Ne olursa olsun, bu verginin Selçuklu hazinesi için çok ağır bir yük olduğu muhakkaktı ve bu arada Moğolların sık sık gönderdiği kişiler de Rûm ülkesindeki işlere daha çok karışmaya başlamışlardı. Moğollar, Selçukluların ordu bulundurmalarını yasaklamamışlardı; ama bu ordunun etkisi kendi güçleriyle orantılı olarak çok kısıtlıydı. Bu yüzden de ordu, isyan eden Türkmen veya kentlilere karşı yetersiz kalıyor ve emirlerin eliyle yönetilen devlet zayıflıyordu. Moğollar henüz iktâ talep etmemişlerdi.

Bu arada Rükneddin Batu'nun yanından döndü. Rükneddin'in maiyetine vezirin, yani İzzeddin'in düşmanları sızmışlardı; Bahaeddin, Batu'ya Şemseddin'in idam ettirdiklerinden söz edip, Rükneddin'in Batu'nun yanına gönderilme sebebinin de uzaklaştırılıp saltanat hakkından mahrum bırakılması olduğunu, oysa Rükneddin'in de İzzeddin kadar tahtta hakkı olduğunu söylemişti. Batu, vezirin tutuklanmasını emretmiş, hükümdarlığı Rükneddin'e vermişti. Rükneddin'in döndüğü haberi gelince, olayların gelişiminden haberdar olmayan Şemseddin, onu karşılamaya eski Malatya valisi, şimdi de emir-i ârız olan Reşideddin Cüveynî'yi gönderdi. Rükneddin'in yeni sultan atandığını öğrenince Reşideddin Kemah kalesine kapandı,

---

9 İbn Bîbî, s. 251-264; Vincent de Beauvais, XXXII 26-28; *Tarih-i Selçuk*, 24ab / 50-51; Bar Hebr., s. 412.

10 Vincent de Beauvais, XXXII 28.

sonra Halep'e kaçtı ama Bahaeddin teslim edilmesini sağladı (Habig kalesine hapsedildi; genelde bu kaleye kapatılan mahkûmlar kalenin yüksek surlarından aşağı atılırlardı; ama Reşideddin bu kaleden çıkacak ve daha sonra yeniden emir-i ârız olacaktı). Bu arada, 2.000 Moğol askeriyle birlikte gelen Rükneddin Anadolu'da ilerledikçe, her yerde, Erzincan, Harput, Amid, Sivas,[11] hatta Kayseri'de sultan ilan edildi. Kerimeddin Alpsârû ve Fahreddin Sivastûs, Batu'nun yarlığını Karatay'a getirdiler. Moğolların bütün emirlerini kabul etmeye hiç de niyetli olmayan Karatay da, hem kendi güvenliğini, hem de Selçuklu devletinin geleceğini düşünerek bu emre boyun eğdi. Bu sırada Taceddin Simcûrî,[12] İsauria'daki orduyu toparlamak için gitti ve gelince, Seyfeddin Hâs Kibeh, hâce-i hâdim Müslih ve rımûdu harekete geçiren Necmeddin b. Tûsî'nin[13] yardımıyla, Karatay'ın istememesine rağmen, bu küstah vezirinden kurtulmaktan belki de mutlu olacak İzzeddin'in sarayında endişe içinde bekleyen Şemseddin'e karşı harekete geçtiler. Şemseddin'in malı mülkü elinden alındı, tutuklandı, hapsedildi, hapishanede işkence ettiler, kısa bir süre sonra da, belki de Karatay'ın isteği dışında kafası kesildi (8 Zilhicce 646 / 25 Mart 1249).[14]

Şemseddin'in iktidardan düşüşünün ardından, karşıtları onun yandaşlarından intikam almaya girişti. Malları ellerinden alınıp yağmalananlar arasında, daha sonra Rükneddin'in yanında göreceğimiz Seyfeddin Tarantay, Türkeri, Bace'nin oğlu Siraceddin, Kazvinî'nin oğlu Şücaeddin, eskiden Hârizmlilerin saldırısı sırasında Rûm ülkesine sığınmış Kürt emiri Bîjâr da vardı. Bir süre sonra kadı Kemaleddin Hutanî Konya'ya saltanat yarlığını getirdi. Ancak yarlığın üç kardeşin birlikte mi saltanat süreceklerini, yoksa ülkenin bölünüp Doğu Anadolu'nun Rükneddin'e ve Batı Anadolu'nun İzzeddin'e mi bırakılmasını emrettiği pek anlaşılmıyordu. İbn Bîbî'ye göre,

---

11 Sivas'ta basılan 646 tarihli paralar bunu kanıtlamaktadır (Ahmet Tevhid, 646'dan 655'e ve Lane Poole).

12 Krş. vakıf senedi, Osman Turan, Belleten 1948.

13 4327 numaralı kitabeye göre bir İbnü't-Tûsî 648 yılında sipahsalâr ve pervane idi. Ama lakabı Seyfeddin'dir; 647 yılında 4314-15 numaralı kitabelerde babasından ne unvanı, ne lakabı anılmadan söz edilmiştir (Ebu'l Kasım b. Ali et-Tûsî).

14 İbn Bîbî, s. 264-67; *Tarih-i Selçuk*, 24b / 51; Bar Hebr., s. 410, 412, 414; Vincent de Beauvais, XXX 27. Paris Bibl. Nat. derlemeleri, İran bölümü 1353'te Şemseddin'in şiirleri, 174 vd. (İbn Bîbî'de s. 265-67) ve iki mektubu bulunmaktadır. Mektuplardan biri hapishaneden yazılmıştır, diğeri ise kim olduğu bilinmeyen kadı Celaleddin Ebu'l-Berekât adlı birine hitap etmektedir (174b - 178a).

Selçuklu devletinin parçalanmasına karşı olan Karatay ve büyük emirlerin ısrarı karşısında Moğol elçileri, müşterek hükümdarlıkta anlaştılar. Aksarayî ve *Tarih-i âl-i Selçuk*'un da kabul ettiğini gördüğümüz Bar Hebraeus'un tezine göre, bu müşterek hükümdarlık ilkesi kesin kes Aksaray Savaşı'ndan sonra uygulanmıştı. Aksaray Savaşı'ndan önce ülke Rükneddin ve İzzeddin arasında paylaştırılmıştı. Karatay ve büyük emirlerin ülkenin selameti açısından bir anlaşma yapılmasını istediklerinde hiç kuşku yoktur; Moğol elçilerinin de aynı nedenlerle birlikte yönetimi yeğlediklerini düşünürsek, Bar Hebraeus'un tezinin olaylara daha uygun düştüğü görülmektedir. Anlaşma sağlanınca tepkiler dindi ve Moğol güçleri görevlerini tamamladıklarını düşünerek geri döndüler. Moğollar dönünce, tek başına kalan ve emirlerin intikamından korkan Bahaeddin köşesine çekildi; bu arada Şemseddin'in düşmesinden sonra Karatay'ın önerisiyle Kayseri kadısı İzzeddin Muhammed Râzî vezirliğe getirildi. Yeni bir hükümet kuruldu; bu hükümette çoğunluğu Şemseddin'in yandaşları oluşturuyordu. Siraceddin beylerbeyi olmuştu. Tarantay Malatya valiliğini aldı. Türkeri de eğer paylaşma varsayımı doğruysa Rükneddin'in payına düşen Sivas'ın valisi oldu. Rükneddin'in vezirliği de yeniden Nizameddin Hurşid'e verildi. Ancak sultanlar ve onların emirleri arasındaki bu paylaşma anlaşması devam etmedi. Rükneddin Konya'yı almak üzere yola çıktı ve İzzeddin de onu Aksaray'da karşıladı. İkisinin de yanlarında küçük birer ordu vardı.

Karşı karşıya geldiklerinde iki tarafın emirleri de, paylaşmaya pek hevesli olmadıklarını gördüler. İki ordu önce Alaeddin'in sonra da Kılıç Arslan'ın yaptırdığı hanlara kadar ilerlediler; savaşa hazırdılar. Elçilerin bütün çabalarına rağmen anlaşamayan iki kardeşin kuvvetleri arasında çok kanlı bir savaş cereyan etti. İzzeddin'in kuvvetlerine emir-i ahur Arslandoğmuş, emir-i cândâr Nureddin Yakub ve Şemseddin Yavtaş, Rükneddin'in kuvvetlerine de Tarantay ve Türkeri komuta ediyorlardı. Rükneddin'in güçleri yenildi, Tarantay ve Türkeri yakalanıp hapsedildi; Kemaleddin Hutanî de aynı akıbete uğradı ama Arslandoğmuş onu öldürttü. Rükneddin de esir edilip kardeşinin yanına götürüldü (1 Rebiyülevvel 647 / 14 Haziran 1249). Eğer yanılmıyorsak işte bu savaştan sonra Karatay ve büyük emirler, kesinlikle Keyhüsrev'in üç oğlu arasında müşterek bir saltanat uygulamasını başlattılar.[15] An-

15 Aksarayî'nin (s. 34; F, 43) üç sultanın ortak saltanatlarının ilanını, Keyhüsrev'in ölümüyle aynı yılda göstermesi hatadır. 649'da Tokat'ta üç şehzadenin adını taşıyan bir kitabe vardır (no. 4434) ama aynı yıl Konya'da yalnız Alaeddin'in adını taşıyan bir

cak hükümet yeniden örgütlendi ve ülkede birliği sağlayan, en güçlü kişi, İzzeddin'in atabegi unvanını taşıyan Celaleddin Karatay oldu.[16]

Karatay'ın yönetimi ve rükneddin'in isyanı

Karatay, Rum kökenli bir azatlı köleydi. Belki Keykavus zamanından beri, ama kesin olarak saltanatının ilk yıllarından itibaren Keykubad'ın yakınında bulunmuş ve sultan ona taştdâr ve emir-i devat görevlerini vermişti. Dindardı; yüksek ahlaki nitelikleriyle tanınıyordu ve naiblik görevini yürüttüğü dönemlerde bile her türlü fesat ve gruplaşmanın dışında kalmıştı.[17] Karatay, uyumu ve anlaşmayı sağlamak için vezirlik makamına her türlü hizbin dışında kalmış mübarek bir adamı getirmeyi düşündü; adayı da Necmeddin Nahcıvanî idi. Yeni vezirin ilk girişimi kendi ödeneğini 40.000 dirhemden (bu miktar Mühezzibeddin'in aldığı paraydı) 700 dirheme indirmek oldu; belki büyük emirlerin ödeneklerinde de indirim yapmayı amaçlıyordu. Karatay bu girişimi önledi. Diğer taraftan Türkmenlere karşı yeniden harekâtı başlamak gerekiyordu. İbn Bîbî'nin melik Vâyûz'dan söz ettiği dönem, bu yıllardır. Arslandoğmuş ve Yavtaş bu işi başarıyla sonuçlandırdılar. Bu arada Batu'dan yeni elçiler geldi; bunlar Şemseddin İsfahanî'nin idamı hakkında araştırma yapacaklardı. Batu buyrukları yerine getirilirken istemediği şeylerin de yapılıp ileri gidildiğini düşünüyordu. Merhum vezirin eski samimi işbirlikçisi ve usta konuşmacı Baba Tuğraî, Moğol komutanının Şemseddin'e düşmanlığını yatıştırmak için gerekli her girişimi yapmış ve başarı kazanmıştı. Batu'nun emriyle Şemseddin'in sorgulamasını yapan Bahaeddin Erzincanî ve Çârimeddin Alpsaru onun yanına gönderildi ve hepsi de Şemseddin'in adamı olan dört kişi, o sırada serbest bırakılan Reşideddin Cüveynî, reisü'l bahr Şücaeddin Abdürrahman, Necibeddin Delihânî ve Hatîreddin Zekeriya Siyasî de bu iki suçlu ile birlikte Batu'ya gittiler. Bu dört kişiden birincisi ay-

kitabe de (no. 4433) vardır. 648 - 650 arasında yalnız İzzeddin'in isminin yazıldığı kitabeler de bilinmektedir. Üç şehzadenin isminin yazıldığı sikkeler Sivas'ta 647'den itibaren basılmıştır. Konya'da ve diğer sikke basılan kentlerde ise aynı yıl ve sonraki yıllarda basılan sikkelerde yalnızca halifenin adı vardır, şehzadelerin adı geçmez (Lane-Poole ve Ahmed Tevhid).

16 İbn Bîbî, s. 268-269; Tarih-i Selçuk, 25b / 51-52; Aksarayî, s. 34 (F 43); Bar Hebr., s. 413-414.

17 İbn Bîbî, s. 269-72, bunun dışında 93-284 arasında pek çok yerde (eserin dizinine bkz.).

ın zamanda emir-i ârız görevini yeniden üstlenmişti, ikincisi naib atanmıştı, üçüncüsü müstevfi olmuştu (belki eskiden de bu görevdeydi); dördüncüsü ise Haramlu kentinin serleşkeri tayin edilmişti. Ancak bu gelişmelerden rahatsız olan vezir Necmeddin görevinden çekilip Halep'e gitti, onun makamı da geri dönüşünde Baba Tuğraî'ye verildi. Dikkati çeken bir nokta, bütün bu atamaların Moğol korumacılığının açık belirtisi olan yarlığlarla verilmesidir. Yavtaş gibi böyle bir yarlığ elde edemeyen diğer emirler, sultana acı acı şikâyet ediyorlardı. Diğer taraftan, geçmişte vezir ve diğer yüksek mevkiideki görevlilere masraflarını karşılamaları için arazi tahsis edildiğini görmüştük. Bu kez bu uygulama, ülke topraklarının sayıları eskiye göre çok artan görevliler arasında sistemli bir şekilde paylaşılmasına dönüştü. Bazıları için bu sistem, sultanın maiyetinde fiili görevli olarak çalışmaktan çok daha önemliydi; zaten sultanın maiyetindeki görevlilerin yetki alanları karmakarışık bir biçimde iç içe geçmişti. Tuğraî'nin ve müstevfinin yakın adamları Konya'da otururken, diğerleri eski yönettikleri yörelere dönmeye başladılar. Örneğin Şücaeddin Sinop'a, Reşideddin Malatya'ya ve Hatîreddin Haramlu'ya döndü.[18]

Yine de kavgalar ve entrikalar sona ermiyordu. Dili uzun olan Baba Tuğraî ile müstevfinin arası açıktı; Karatay ile vezir arasında da bir olay geçti ve vezir Karatay'a mürekkep hokkası fırlattı. Eski vezir Mühezzibeddin'in Muineddin Süleyman isminde bir oğlu vardı, o sıralar Erzincan serleşkeriydi (belki de Şerefeddin'in düşüşünden sonra o göreve atanmıştı). Babasının hatırasından dolayı Baycu onu seviyordu; Muineddin, Tarantay'ın yanında Baycu'yu ziyaret etmişti. Bu olay gösteriyor ki, Selçuklu emirleri, Moğol koruması altındaki hükümetin görevlileri olmalarına karşın, özel olarak da galiplerin yanına gidiyorlardı. Tuğraî, uzun zamandır dostu olan Muineddin'e, aralarının iyi olduğunu bildiği Moğollar katında kendi lehinde girişimlerde bulunmasını yazdı. Mektubu, emir-i ârız (?)[19] Samsameddin Kaymaz'ın eline geçti; o da mektubu Karatay'a götürdü. Mektup şifreliydi; Divan'da bir uzman olmadığından bu işi, eski vezir Taceddin'in oğlu Zeyneddin yaptı. O zaman Karatay, sultanın da bulunduğu, bütün emirlerin katıldığı bir toplan-

---

18 *Age.*, s. 269-272.

19 İki tane mi emir-ârız vardı? Yoksa bu unvan adı geçen kişinin eski unvanı mıydı? Reşideddin bu sırada emir-ârızdı (İbn Bîbî, s. 274); buna karşılık İbn Bîbî, Kaymaz'ı s. 279'da bu unvanla anıyor; Kaymaz, 1243'de emir-i cândâr idi (yine İbn Bîbî'ye göre).

tıda mektubu açıkladı ve Tuğraî'yi, emir-i dâd aracılığıyla sarayda gözaltına aldırttı; oradan da Antalya'ya gönderip hapsettirdi. Tuğraî'nin adamlarından müneccim Esireddin, Tuğraî yanlısı emirler tarafından, aldıkları vergiyi götürmekte olan Moğol elçilerinin maiyetine yerleştirildi; müneccim Baycu'ya gelişmeleri anlattı. Baycu da iki elçisi Alaeddin Ali Bey ve Cemaleddin Derezî Seveeî aracılığıyla Tuğraî'yi serbest bıraktırdı. Ama Tuğraî bir daha vezir olamadı.[20]

Tuğraî'nin görevi, Karatay tarafından, yine herkes tarafından mübarek bir adam diye tanınan ve kısa bir süre sonra bir şehit olarak kutsanacak kadı İzzeddin Muhammed Râzî'ye yeniden verildi. Sözü edilen kişi Şemseddin Isfahanî'nin ölümü sırasında birkaç gün bu görevi üstlenmişti. Yeni vezir de, Karatay gibi halifeyle iyi ilişkiler içindeydi.[21] Karatay, 649'da (26 Mart 1251-14 Mart 1252) onu Bağdat'a elçi yolladı. Halifenin bir memuru dönüşte ona gönderilmesi âdet olan belgelerle refakat etti. Bu ziyaret sırasında hangi konuların daha önemli addedilip konuşulduğunu bilemeyiz; ama, Müslüman olmayan Moğolların koruması altındaki Selçuklu topraklarında İslam'ın konumunun ne olacağını konuştuklarını düşünmek de güç değildir.[22] 647-655 arasında basılan paraların çoğunda, üç müşterek sultanın adına rastlanmayıp yalnız halifenin isminin görülmesi (eskiden hükümdarın adıyla birlikte olurdu) de çok ilginçtir. Bu arada basılan paralarda Moğol egemenliğini gösteren bir işaret de yoktur. Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerekirse, Karatay yönetimi, Moğolları kuşkulandırmadan Anadolu Müslümanlığının selameti için Moğol yönetimi altına girmemiş Müslüman dünyasıyla ilişkileri sürdürme ve pekiştirmenin yollarını aramıştı. 1253'te bir Selçuklu prensesi ile evlenen Halep Emiri en Nâsır ile iyi ilişkiler kurmuşlardı, ama Mısır'da Eyyubi hanedanını deviren Memluk Sultanı el-Muiz ile ilişkileri, isyan eden Mısırlı emirlere sığınma hakkı verdiklerinden, pek iyi değildi.[23]

Bu bağlamda, Karatay'ın kurduğu vakıflar da ilgi çekicidir. Keykubad'ın hizmetinde çalışırken törenle ve saygıyla karşıladığı Sühreverdî'nin Bağdat'taki türbesinin yapımının masraflarını, tam belirlenemeyen bir tarihte kendi kesesinden karşılamıştı. Şemseddin'in vezirliği döneminde ve Key-

---

20 İbn Bîbî, s. 272-73.

21 *Age.*, s. 272; *Tarih-i Selçuk*, 25a / 52.

22 Kemaleddin, *Buğya*, 6a.

23 Kirtây, 49b ve devamında Rûm ülkesine geçen Memlukların listesini verir. Ayrıca krş. "Quand le crible était dans la paille," *Melanges Boratav*, 1978'deki notum.

hüsrev'in ölümünden hemen sonra, özellikle söz dinlemez Türkmenler yüzünden tüccarlar için sağlam bir korunma yeri gereken Kayseri-Suriye yolu üzerinde, olağanüstü, çok ünlü bir kervansaray inşa ettirmişti. Kısa bir süre sonra da Konya'da bir cami ve bir zaviye yaptırmıştı. Bu iki binanın yapılması işini, kendisi de bir medresenin kurucusu olan kardeşi Kemaleddin Rumtaş'a emanet etmişti. 651 / 1253'te, kadı-vezir İzzeddin'in huzurunda kendi adına bir medrese kurmuş, yönetimini bu kez uzun yıllar Denizli valiliği yapan ve kendi adına yaptırdığı bir kervansarayla tanınan diğer kardeşi Seyfeddin Karasungur'a vermişti. Nihayet Antalya'daki bir dârüssülehâ da varlığını Karatay'a borçludur. Çok zengin gelirleri olan bu kurumlar bağışları yapanın ne büyük servet sahibi olduğunu kanıtladığı gibi, daha önemlisi, Karatay'ın Müslüman geleneklerine yönelimini de ortaya çıkarır.[24]

Diğer taraftan, büyük olasılıkla 1254'te Karatay ve İzzeddin, Büyük Kağan'a, emir-i dâd Fahreddin Ali başkanlığında (Fahreddin Ali ileride görüleceği gibi çok yükselecektir) bir elçi heyeti gönderdiler. Başlıca kaygıları Baycu ve diğer Moğol komutanlarının, sabit bir vergi belirlenmişse de, bunu aşan ve ülkenin olanaklarının kaldıramayacağı yeni vergi taleplerini durmaksızın yinelemeleriydi. Elçi gönderdikleri en üst yetkili durumundaki Büyük Kağan'dan bir vergi azaltması veya bir sınırlama istiyorlardı. Aşağıda bu konuda elde edilen başarıları göreceğiz.[25]

Bu sırada yeni bir durum ortaya çıktı. Bu gelişmenin nedeni hükümetin İslami değerlere bu kadar bağlı olmasının siyasi açıdan sakıncası mıydı, Tuğraî'nin çevirdiği entrikalar mıydı, yoksa Moğolların kendilerine bağlı hükümdarların zaman zaman gelip kendilerini göstermelerini istemeleri gibi olağan bir gelişme miydi, bilemiyoruz. 1254 yılında Batu'nun elçileri İzzeddin'i hükümdarlarını ziyarete davet ettiler, çünkü İzzeddin'in artık ergin olduğunu (19 yaşındaydı) kabul ediyorlardı. Bir taraftan son zamanlardaki entrikalar dolayısıyla Moğol hükümdarının İzzeddin için iyi şeyler düşünmediğinden korkuluyor, diğer taraftan da bu seyahat sonunda, eskiden Moğol hükümdarını ziyaret eden Rükneddin'in sağladığı kazançları bu kez İzzed-

---

24 Osman Turan, "Celaleddin Karatay vakıfları", *Belleten*, 1948; RCEA, no. 4328, 4353.

25 Aksarayî (s. 41; F, 46) yalnız 1251-1259 arasında hüküm süren Büyük Kâğan Mengü'ye değil, 1246-1251 arasında Büyük Kâğan olan Güyük'e de bir elçi heyeti gönderildiğini söylüyor; bu ilk elçi heyeti Rükneddin'in de dahil olduğu elçi heyeti midir?

din'in sağlayabileceği düşünülüyordu. Ama bir endişe de, İzzeddin'in yokluğunda bazı kişilerin ona bağlılıklarının zayıflayabileceği kuşkusuydu. Çünkü genç hükümdar, Karatay ve vezirin ona verdiği bütün öğütlere rağmen sefih bir hayat sürdürüyordu. Onu bu hayata Türkeri'nin sürüklediği söyleniyordu; sevdiği kişilere emirlikler bağışlıyordu. Karatay'a Türkerî'den o kadar çok şikâyet edildi ki, Karatay, onu Mendâs kalesine gönderip öldürttü. Bu arada önlenemeyen israftan, örneğin tercüman ve münşi sayısının artmasından da şikâyet ediliyor ve Keykubad'ın saltanatının en güçlü dönemlerinde bile topu topu iki tercüman ve dört münşi olduğu hatırlatılıyordu. Örneğin büyük emirlerden Şemseddin Altunbey bu şikâyetlerini açıkça dile getiriyordu. Bütün bu şikâyetlere rağmen yine de Moğolların isteğini tartışmak üzere Kayseri veya Aksaray'da üç sultanın da iştirakiyle bir toplantı yapılması kararlaştırıldı. İzzeddin de bu toplantıya katıldı. Çeşitli hesaplar yapıldıktan sonra, Büyük Kağan'a en küçük kardeş Alaeddin'in gönderilmesi, ağabeylerinin de özürlerinin bildirilmesi kararlaştırıldı. Alaeddin'e Tarantay, naib Şücaeddin, hâce-i lala Muslih ve kim olduğunu bilmediğimiz bir Nureddin Abdullah refakat edecekti. Diğer iki genç sultan Konya'ya döndü.[26]

Biraz sonra da bu iki sultan arasında anlaşmazlık çıktı. İzzeddin'in, bir Rum annesi olduğu hatırlatılıyor ve Kîr Kadîd (?) ve Kîr Haye (?) adlarındaki Rum dayılarının bu genç sultan üzerinde çok etkili oldukları, bunun da zararlı sonuçlar vereceği söyleniyordu. Diğer taraftan, İzzeddin Vatatzes'in bir kızıyla evlenmiş de olabilir.[27] Olayların gelişmelerine göre, İzzeddin'in Bizans İmparatorluğu'nu her zaman sığınılacak veya öğüt alınacak bir yer olarak gördüğü bir gerçektir. Bu durumdan memnun olmayanların, geçmişten bir şeyleri kurtarabilmek için çareler arayan İzzeddin'e karşı, annesi Türk olan ve Moğollara kayıtsız şartsız bir bağlılığa taraftar olan Rükneddin'e yönelmeleri normaldi. Rükneddin'e Türkistan seyahatinde refakat edenlerden biri olan hâce-sâlâr Kemaleddin, Rükneddin'i Konya'yı terk edip Develi subaşısı ve Sinaneddin Kaymaz Rûmî'nin oğlu Nusreteddin'in yanına gitmeye ve İzzeddin'in elinden Niğde'yi alıp küçük bir köleye vermesine kızan emir-i ârız ve Kayseri subaşısı Samsameddin Kaymaz ile birleşmeye teşvik etti. Böylece Rükneddin Kayseri'de kendini sultan ilan etti ve orada diğer yandaşlarıyla, Elbistan subaşısı Fahreddin Halil, emirü'l-hac Taceddin, Kürt

---

26 İbn Bîbî, s. 275-78; Bar Hebr., s. 422.
27 Kyrakos, *JA*, s. 453.

emiri Hüsameddin Bîjâr ile birleşti. Ancak Bîjâr, Aksaray'a bir menzil uzaklıkta olan Alaeddin Keykubad kervansarayı civarında kendilerine direnen bir grup göçebenin açtığı ateş sonunda öldü. Buna karşılık, Rükneddin'i takip için İzzeddin tarafından gönderilen beylerbeyi Yavtaş da, isyancılar tarafından bozguna uğratılıp Develi'de hapse atıldı. Bu olaylar gelişirken, Kayseri yöresinden Konya'ya Muineddin Süleyman ve Hatîreddin Zekeriya geldiler, Vezir İzzeddin hazinenin kapılarını açtı ve hazırlanan bir ordu, Tuzağaç eyaletindeki Kırşehir tarikiyle yola koyuldu. Bu arada da ünlü şeyh Sadreddin Konevî ve nâzır-ı mülk Hümameddin Şâdbehâr, o sırada Sivas, Malatya, Harput, Amid gezisinden dönen Rükneddin ile barış yollarını aramak üzere gönderildi. Fesatçılar, Rükneddin'in ordusunun gelişine kadar, Ahmedhisar ovasında yapılan görüşmeleri uzattılar. Rükneddin'i Kayseri kadısı Celaleddin Habîb, İzzeddin'i Ali Bahadır ve Cemaleddin Horasanî temsil ediyordu. Sonunda savaş yapıldı ve asilerin bozguna uğratılmasıyla sonuçlandı. Nusreddin ve Samsameddin yakalandı ve sultanın dayılarının buyruğuyla öldürüldüler. Fahreddin kaçabildi. Rükneddin, Kilikya'ya geçmeyi denedi, Türkmenler tarafından yakalandı ve İzzeddin'in gönderdiği Arslandoğmuş'a teslim edildi. Daha sonra iki kardeş gösterişli bir törenle Kayseri'de barıştı. Ancak Rükneddin bundan sonra oturmak üzere Amasya ile Burgulu'dan birini seçmek zorunda kaldı; Amasya'yı seçti ama bir süre sonra Burgulu'ya nakledildi (1254 yılı sonu ?); bu kent Moğollarla ilişkiye geçemeyeceği kadar uzaktı.[28]

Rükneddin'in isyanı öyküsünde Karatay'ın isminin hiç geçmemesi dikkat çekicidir. Bar Hebraeus, Aksarayî, *Tarih-i Selçuk*'un adı bilinmeyen yazarı, onun daha önce öldüğünü söylerler. Bu yazarlardan sonuncusu, Karatay'ın ölüm tarihi olarak 28 Ramazan 652/11 Kasım 1254 gününü verir. Gerçekten de, ona ait son belgenin, yani medresesine ait, bugüne kadar korunan vakıf senedine yapılan bir eke düşülen tarih de bu yılı göstermektedir. İbn Bîbî'nin göstermek istediği gibi, Alaeddin'in gönderilmesi kararına Alaeddin yola çıkarken hâlâ sağ olan Karatay'ın karışmaması olanak dışıdır. Ancak İbn Bîbî, Rükneddin'in isyanının tarihini vermeden olayları anlatırken Karatay'ın öldüğünü söyler; yalnız anlattıklarının en azından bir bölümünün bu isyandan önce olduğunu düşünebilmek çok zordur, zaten kendisi de bu olayları isyandan sonra göstermektedir. Karatay'ın o sırada Kayseri'de olduğu kabul edilebilir; belki de hastaydı ve son günlerini yaşıyor, dolayısıyla Konya'da İz-

28 İbn Bîbî, s. 278-283; Aksarayî, s. 32 (F44-45); *Tarih-i Selçuk*, 25b / 51; Bar Hebr., s. 422.

zeddin'in işlerine karışamıyordu. Rükneddin'in tam ne zaman isyan ettiğini bulmak da güçtür. Bar Hebraeus, 1254 tarihini verir, ancak bu iddiayı destekleyecek bir kanıt ne o yılların kitabelerinde ne paralarda bulunabilmiştir. Zaten müşterek saltanat lafı da reddedilmiyordu. Karatay'ın ölümü, genç sultanları kargaşa kışkırtıcılarının etkisi altına sokmuş olsa da, İzzeddin'in zaferinden sonra, hükümette hiçbir değişiklik yapılmamıştı. Aksarayî'nin saydığı yüksek düzeydeki görevliler, 1249 krizinden sonra Karatay'ın atadığı kişilerdir, yalnızca, müşrif olarak atanan bilmediğimiz bir Kıvameddin Eşher b. Hamid ilave edilmiştir. Asıl önemli olan ise, eğer Aksarayî'nin yazdığı doğruysa, ellerinde yarlığları olduğundan, son krizde önemli roller oynadığını gördüğümüz Muineddin ve Fahreddin Ali'nin olaylardaki etkileridir. Muineddin, babası nedeniyle vezir rütbesinde kabul ediliyordu (bu unvan sadece protokol gereğiydi, ama bir ödeneği vardı). Ancak, Aksarayî'nin bu dönemdeki olayları anlatırken tarihlerde hata yapıp yapmadığını saptamak da ne yazık ki imkânsızdır. İzzeddin, bu zaferden sonra Antalya'da, halifenin, Musul ve Mardin beylerinin, Frankların ve Bizans'ın elçilerini, atabegi Arslandoğmuş ile kabul edip yaşının gereği olan eğlencelere daldı.[29] Ama hükümet devam ediyordu. İzzeddin'in zaferinden biraz sonra Fahreddin Ali'nin eline Moğollara karşı Selçukluların mali yükümlülüklerini iyice belirten yarlığ ve payzalar verildi; o da elçilik görevinden dönerken, bunları Baycu'ya gösterdi. Baycu bunların acısını çıkaracağını ima etti; bunu nasıl yaptığını da yakında göreceğiz.[30] Diğer taraftan, uslanmaz Türkmenlere karşı savaşmak da gerekiyordu. Maraş bölgesindeki Ağaçeriler, yıllardan beri, bu bölgedeki Selçuklu topraklarında olduğu gibi, Kuzey Suriye'de de Kilikya sınırında da kervanların yolunu kesip mallarını yağmalıyorlardı. Maraş hâkimi İmadeddin, kentin Türkmenlerin veya Ermenilerin eline düşmesini önlemek için kime başvuracağını bilmediğinden, Maraş'ı Selçuk sultanına da, Halep emirine de teklif etmişti ve sonunda Maraş, kimsenin öneriyle ilgilenmemesi yüzünden 1258'de Ermenilerin eline geçmişti. 1256'da vezir İzzeddin ile beylerbeyi Yavtaş, Ağaçerilerle savaşmak için yola çıkarken, endişe verecek haberler de gelmeye başladı.[31]

---

29 Guillaume de Rubrouck, bölüm LIII (anlattıkları, 1255 Nisan'ın da Konya'da geçer; bu da bize tarihi saptamak bakımından önemli ipuçları verir).

30 İbn Bîbî, s. 284; Aksarayî, s. 41 (F, 45-46).

31 İbn Bîbî, s. 284; İbn Şeddâd, yazma Oxford, 83a; ayrıca olayların 1247'den itibaren etkisini gösterdiği Suriye'deki uzantıları için krş. *Syrie du Nord*, s. 700 vd.

Baycu'nun seferi ve sonucunda çıkan karışıklıklar

Gerçekten de hiç beklenmedik bir şekilde, Baycu'nun bütün ordularının başında Anadolu'yu istilaya başladığı öğrenildi. Bu harekâtın sebebini Anadolu'daki iç kavgalarda, ya da halkın Moğol kağanını Sultan İzzeddin'e karşı harekete geçmeye zorlayabilecek şikâyetlerinde aramamak gerekir; sebep yalnızca Moğol İmparatorluğu'nun evrimiydi. Büyük Kağan, kardeşi Hülagu'nun İran'ı yönetmesine, Batı Asya'daki fetihleri tamamlamasına ve o zamana kadar Rusya Moğollarının hanı Batu'ya bağlı olan Selçukluların korumacılığını üstlenmesine karar vermişti. Hülagu, 1256 başında İran'a yerleşti. Yanında çok sayıda yeni askeri birlik vardı ve atlarına otlak sağlamak çok önemliydi. Baycu'ya Mugan otlaklarını kendi askerlerine bırakıp, hayvanlarını otlatmak için Anadolu yaylalarına gitmesi buyruğunu verdi. Hülagu, Mengü veya daha önceki büyük kağanların Selçuklulara tanıdıkları ve bu yeni durumla çelişen ayrıcalıkları bilmiyor muydu yahut önemsememiş miydi? Üstelik bu ayrıcalıklar Moğollara ödenecek vergilerle ilintiliydi, onların ikametinin sağlanmasıyla değil. Baycu'nun, Fahreddin Ali'ye neyi ima ettiği böylece anlaşılmış oldu.[32]

Baycu'nun savaşmak gibi bir niyeti yoktu. Bütün istediği birliklerini Anadolu'da sürekli olarak belli bölgelere yerleştirmekti. Ancak bunun Selçuklu devleti için büyük sakıncaları olduğu ortadaydı. Bu yerleşmenin sonucunda hem büyük masraflara katlanmak zorunda kalınacak, hem de eski yönetimin yüksek görevlilerinin gücünü yok edecek bir Moğol askeri denetimi kurulacaktı. Bu gelişmelerle birlikte, Anadolu'daki iç çekişmeler de içinden çıkılmaz hale gelecekti. Bilindiği gibi, Alaeddin'in Mengü'ye gönderilmesine uzun süre önce karar verilmiş ve Kayseri'ye bu seyahatin hazırlanması için gidilmişti,[33] ancak hediyelerin toparlanması, kardeşlerin tereddütleri, seyahati geciktirmişti. Alaeddin ve maiyeti daha Ermenistan'da iken, Baycu'nun hazırlıkları öğrenildi. Bu arada ülkede kalan kardeşler arasında bir endişe doğdu; Mengü, huzurunda Alaeddin'i görüp de kendilerini görmeyince kızıp Alaeddin'e daha üstün bir yetki verir miydi? Bu düşünceyle İzzeddin, elçilerine, Karatay'ın ani ölümü ve Türkmenlerin isyanı yüzünden gelemediğinin mazeret olarak söylenmesi talimatını verdi. Bu arada başka gelişmeler de var-

---

32 Spuler, *Mongolen...*, s. 48.

33 Guillaume de Rubrouck, bölüm LIII'de 1255 Nisanında Moğolları ziyaret için yola çıkıldığını; belki de Karakurum'a doğru gitmeden önce, Baycu'nun yanına gidildiğini söylüyor.

dı. Bilindiği gibi, Baycu'nun gözünde saygın olan kişi Muineddin Süleyman idi. Belki de Tuğraî, Baycu ile ilişki içindeydi ve kendisine İzzeddin aleyhindeki düşüncelerini aktarıyordu. İzzeddin'in Baycu'ya gönderdiği Nizameddin Hurşid, Baycu'nun yeni istekleriyle geri döndü. Muineddin hâciblerin başı olarak atanmıştı; bu, saltanat denetiminin Muineddin'in eline geçmesi demekti. Önce Batu'ya gidip, sonra Karakurum'a doğru yoluna devam edecek olan Alaeddin, kardeşi İzzeddin'e ilk izlenimlerini anlatan haberleri göndermekte gecikmedi ve Moğolların askeri gücünü gördükten sonra ne bahasına olursa olsun Moğollar ile anlaşmak gerektiğini yazdı. Konya'da da teslimiyetçiler vardı; ancak Moğollara direnmeyi önerenler üstün geldi. Direnmeyi isteyenler arasında, ayrıcalıklarını kaybedeceklerinden korkan sultanın özel adamları; Moğolların doğrudan yönetime el koyduklarında Müslümanlığı diğer dinlerle aynı düzeye düşüreceklerinden, hatta Hıristiyanlara ayrıcalık tanıyacaklarından korkan, Moğollara karşı bir cihad açılması taraftarı bağnaz Müslümanlar; bu arada da hiç kuşkusuz, İznik Bizans devletinin ve sınır boylarındaki Türkmenlerin desteğiyle bir direnişin örgütlenebileceğini düşünen İzzeddin'in çevresindeki Rumlar vardı. Bu son grup içinde bir süre önce İznik'ten gelen geleceğin Bizans İmparatoru Mihail Palaeologos da vardı.[34] Gerçekten de bir bölümü Türkmenlerden toplanan, özellikle hafif süvari birliklerinden oluşan bir ordu kuruldu. Mihail Palaeologos yerlilerden oluşan birliklere komuta ediyordu. Baycu hızla ilerledi. Yağma haberleri üzerine bütün büyük kentler ona kapılarını açtılar. Aksaray'ın güneyinde Alaeddin Keykubad kervansarayı yakınında Yavtaş ve Arslandoğmuş komutasındaki Selçuklu ordusu ile savaşmak zorunda kaldı. Moğollarla yapılan bütün savaşlarda olduğu gibi, bu savaşta da Selçuklu ordusundan kopmalar oldu. İzzeddin'in bazı emirlerin karılarına davranışlarının da bu kopuşlarda etkisi olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen Arslandoğmuş Baycu ile görüştü ve savaş sırasında taraf değiştirdi. Vezir İzzeddin şehit oldu. Selçuklu ordusu ezildi (23 Ramazan 654 / 15 Ekim 1256). Yavtaş, Palaeologos ile birlikte kendi toprağı olan Kastamonu'ya doğru kaçtı. Karakurum'dan dönmüş olan Kilikya Kralı Hetum ülkesine dönmeden önce Baycu'nun yanında bu sefere katıldı.[35]

---

34 Baybars, 26b'de görüldüğü gibi, Komnenos'u (Mihail Palaeologos'un o zaman kullandığı ismi), Sârimeddin (dinin kılıcı) lakabıyla anmaktadır. Bir Hıristiyan için bu garip bir adlandırmadır.

35 İbn Bîbî, s. 283-87; Aksarayî, s. 38-41 (F, 44 ve 46-47); *Tarih-i Selçuk*, 25b / 53;

Bu sırada, Sultan İzzeddin, Konya'da kalan yüksek mevkideki birkaç yetkiliyle, galiple müzakerelere girişerek bu talihsizliğin kötü sonuçlarından kurtulmanın yollarını arıyordu. Üstadü'd-dâr Nizameddin Ali b. İltumuş (?), Konya'da runûdun çıkarabileceği karışıklıkları önlemek için çaba sarfederken, emir-i hâcibliğe getirilen Muineddin, Nizameddin Hurşid, Arslandoğmuş ve Konya hatibi, Baycu'ya karısının aracılığıyla bir baç verip Konya'nın yağmalanmasını önlediler. Şemseddin Kadıcak vezir atandı ise de kısa bir süre sonra öldü. Nizameddin Hurşid naib oldu ve onun pervanelik görevi Muineddin'e verildi; artık hep bu unvanla anılacaktı. İzzeddin, Antalya'ya kaçıp kurtuldu. Para, borç senedi, bir bölümü Keykubad döneminden beri biriken kıymetli taşlardan oluşan hazineleri de bu kentteydi. Antalya'ya yandaşları emir-i ahur Uğurlu, taştdâr Hüsameddin ve Hacı Baba ile giderken, uç Türkmenlerinin bölgesi Ladik-Denizli'den geçti. Rükneddin, boşuna da olsa, Baycu'dan torunu Bisutay komutasında bin kişilik bir Moğol kuvvetinin gönderilmesini istedi. Bu kuvvet İzzeddin'in yandaşlarını ya yakalamayı deneyecek ya da Ladik'teki ikametleri sırasında onlarla görüşme yapacaktı. Ama bir sonuç alamadılar. Bisutay'ın bu sıralarda İzzeddin'e, şimdi Paris'teki Bibliothèque Nationale'de bulunan bir mektup yazdığı sanılıyor.[36] İzzeddin kendisini Türkmenlerin yanında güvencede hissetmiyordu.[37] Hiç kuşkusuz dayılarının daha önceden gerekli ortamı hazırladıkları Bizans topraklarına geçti. Bu arada Konya'da olayların doğal bir sonucu olarak, Rükneddin'in tek sultan olarak tahta çıkışı ilan ediliyordu. *Tarih-i Selçuk*'un bu olay için verdiği 16 Sefer 655/6 Mart 1257 tarihi aslında Rükneddin'in Konya'ya dönüşü için çok geç bir tarihtir; gerçekten de Rükneddin'in sultan unvanlı sikkeleri ancak 655 yılında görülmeye başlamıştır. Bu arada, Baycu'nun Rükneddin ve danışmanlarına pek güveni olmadığı görülüyor. Baycu ile birlikte bu sefere katılan noyanlar arasında Engürek ve Hâce-Noyan adlarında iki kişi bulunuyordu; bunlardan Hâce-Noyan açgözlü biriydi ve bir gün zehirlenmiş bulundu. Aksarayî'nin söylediğine göre Muineddin'in komplosu sonucu Nizameddin Hurşid suçlu bulundu ve Baycu onu öldürttü. Yine Ak-

---

Bar Hebr., s. 424; Baybars, 27b -28a ; İbnü'l-Fuvatî, s. 312 vd.; Kyrakos, *JA*, s. 482-4; Vartan, s. 287; Akropolites, s. 134-138.

36 Zilkade 654 başından önce, yani 1256 Aralık ayına doğru.

37 Aksarayî'nin (s. 41; F, 47) Yavtaş'ın Antalya'da öldüğüne inanması bir tarih hatasından ileri geliyor; çünkü biz Yavtaş'a daha sonraki tarihlerde Tokat'ta rastlayacağız.

sarayî'ye göre, Muineddin, kısmen de olsa yönetimi dağıtmadan Moğolları tatmin etmenin yollarını buldu. İlkbaharda Baycu geri çekildi; Konya'dan uzaklaşmadan önce de Rükneddin'den kentin surlarını yıkmasını istedi; o da bu buyruğu yerine getirdi.[38]

Baycu'nun dönmesinin nedeni, Hülagu'nun Mezopotamya harekâtına katılması için onu çağırmasıydı; yani artık Anadolu'da uzun müddet görülmeyecekti. Rükneddin Konya'dan ziyade Kayseri yahut Tokat'ta oturmayı yeğliyordu. Bu kentlerde Muineddin belki daha etkisizdi ve ne olursa olsun bu kentler Moğollara daha yakın, İzzeddin ile ilişkisi olmayan şehirlerdi. Rükneddin Kayseri'ye gitti ama bu kez oturmak için değil; Hülagu'ya saygılarını sunmanın gerekli olduğu ona iyice anlatılmıştı. Ama bu gidiş, İzzeddin'in dönüşüne fırsat verme anlamına geliyordu ki o da bu fırsatı değerlendirmekten geri kalmadı. Fakîr lakaplı Taceddin Erzincanî ile Zâhireddin'in Sultan Rükneddin'i geri getirme çabaları bir sonuç vermedi; İzzeddin ile birleşmeyi zorunlu gören Ali Bahadır, eski efendisini yeniden karşılamak için tam zamanında Konya'ya geri dönmeyi başardı. Gerçekten de İzzeddin Anadolu'ya geri dönmüştü; kimse ona direnmedi. Ladik/Denizli'yi bırakması karşılığında Teodoros Laskaris'ten hatırı sayılır bir Bizans desteği elde etmişti (diğer yandan Türkmenler Denizli'yi tekrar ele geçirmekte gecikmediler). Konya'ya 14 Rebiyülahir 655/2 Mayıs 1257'de girdi. Rükneddin'in verdiği Niğde serleşkeri unvanıyla kente yerleşmiş olan Selçukşah'ın oğlunu, emir-i ahuru Cândâr Uğurlu vasıtasıyla öldürttü. 655'ten itibaren onun adına Konya, Ankara ve Gümüşpazar'da para basıldığını görüyoruz.[39] Ayrıca, Moğollara karşı cihad açılması konusunda İzzeddin üzerinde nüfuzunu kullanan Yavtaş'ın da Muineddin'in memleketi Tokat'ı aldığını görüyoruz.

Malatya bölgesinde ise, İzzeddin belki Baycu'nun istilasının başladığı andan itibaren bu eyaletteki ve Cezire sınırındaki Türkmen ve Arapları kışkırtmış, özellikle de Kürtleri kendi tarafına çekmişti. Bu Kürt beylerinden ikisi, Şerefeddin b. Şücaeddin Davud Bâlâs el-Hekkârî el-Mamırî ile Yezidi Hakkâri Kürtleri arasında bir evliya gibi saygı gören meşhur Şeyh Adî'nin oğlu (?) Şerefeddin Muhammed çok önemliydi; İzzeddin'den Malatya ve Harput'un kendilerine verileceği vaadini almışlardı. Ancak Rükneddin yan-

---

38 İbn Bîbî, s. 287-90; Aksarayî, s. 38-41 (F, 44, 47-48); *Tarih-i Selçuk*, 25b / 53.

39 İbn Bîbî, s. 290-91; Aksarayî, s. 41 (F, 49); *Tarih-i Selçuk*, 25b / 53; Akropolites, s. 144 (ayrıca krş. JA 1951 s. 336'daki "Note sur l'histoire des Turcomans etc." adlı makalem).

daşı olan bu kent halkları teslim olmadı; İbn Bâlâs, Klaudia bölgesini, Mâr Mâdîk ve Mâr Âsyâ manastırlarını yağmaladı. Bu sırada Meyâfârikîn Beyi el-Kâmil ile Mardin Beyi Said, sözde, Musul Hâkimi Lu'lu'nun entrikalarını engellemek için Amid'e saldırmışlardı; bu durumda İbn Bâlâs da kenti savunmak zorunda kaldı. Ancak ordusuyla birlikte bir tuzağa düşüp birçok adamıyla beraber öldürüldü. Amid teslim oldu. Bu arada İbn Adî Kemah'a saldırmış, ama orada Moğol noyanı Engürek'e çatmıştı; o da bu çarpışmalarda öldü (Nisan 1257?). Bunun üzerine, Konya'ya gelen İzzeddin, özellikle Ağaçerilerden intikam alma işini tamamlamak üzere Ali Bahadır komutasında bir kuvvet göndermişti. Bu kuvvet Hisnü'l-Mansur ve Malatya'yı işgal etti; Mâr Mâdik, Mâr Âsyâ, Mâr Dîmât manastırlarının bulunduğu bölgede asayişi sağladı ve Türkmenlerin komutanı Şûtî Bey'i yakalayıp Masara kalesine kapattı. Ancak, bu sırada, Rükneddin'in emrindeki bir Moğol ordusu Malatya ve Elbistan'ı işgal edip Ali Bahadır'ı Kâhta surları gerisine çekilmeye mecbur etti. Ali Bahadır, bu zor durumdan Moğolların Mezopotamya'ya doğru yola çıkmasıyla kurtulabildi (Eylül 1257). 1258'de açlık ve Ağaçerilerin yardımıyla, Rükneddin adına kenti savunan Fahreddin Ayâs'dan Malatya'yı geri aldı ve emir-i ârız Şehabeddin, iğdişbaşı Muineddin gibi kent ileri gelenlerini ve Rum papazı Kelaviyan ve ailesini, Kürt Beyi Şihâb İsa'yı katlettirdi. Daha sonra yeni bir Moğol tehlikesini görünce kaçarken, yolda Hüseyin Çoban adlı bir kişiyle Hıristiyan ileri gelenlerinden André'nin oğlu Barsuma'yı öldürdü. Hepsi onun gözünde Moğol işbirlikçisiydi.[40] Bu karışıklıklar sırasında, daha önce de görüldüğü gibi, Mengü'nün izniyle Kilikya Ermeni devletinin Kralı Hetum, Ağaçerilere karşı kenti korumakta aciz kalan Maraş Hâkimi İmadeddin'den kenti aldı.[41]

Bu sırada Hemedan'a varan Rükneddin, Hülagu'dan Rûm Sultanı olduğunu onaylayan bir yarlığ almıştı. Erzincan'a gelince Konya olaylarını öğ-

---

40 Bar Hebr., s. 425 426, İzzeddin İbn Şeddâd, *REI*, s. 112. Hakkâri Yezidileri, genel olarak Musul'un kuzeydoğusundaki dağlarda otururlardı, ama Hakkârililerin büyük bölümü, dönemin ordularında Eyyubiler veya başkalarının komutası altında askerlik yaparlardı. Şerefeddin'in, Şeyh Adî'nin daha uzak kuşaktan bir akrabası olmayıp da oğlu olduğuna inanmak zordur. Çünkü Şeyh Adi adıyla tanınan bu mutasavvıf 12. yüzyılın ortalarında yaşamıştı. Ama Yezidiliğin yeniden ortaya çıkmasıyla ilgili olaylar büyük olasılıkla 12. yüzyılın başlarında cereyan etmiştir. Burada bu konuyu tartışamayız. Krş. *EI*², "Adî b. Musâfir" maddesi.

41 İbn Şeddâd, 64b.

rendi. Askerlerine Erzincan'ın "zıya"larını [çiftlik, tarla] iktâ olarak dağıttı ve zafer kazanmaları halinde onlara tam mülkiyetlerini vereceğini vaat etti. "Saltanatının savunucusu" (İbn Bîbî) Muineddin, Beyân adlı bir komutanın yönetimi altında bin kişilik bir Moğol gücünü Tokat'ta bulunan ailesini kurtarmak için gönderdi; bu kuvvet, Sivas ile Tokat arasındaki Yıldız Dağı'nda Şâhmelik'in komuta ettiği güçlere yenildi ve Rükneddin'in emriyle Erzincan'dan gönderilen bir takviye birliği, yalnızca Rükneddin'in kölesi Necmeddin Faruk'u kurtarabildi. Muineddin Moğollardan daha güçlü bir destek istedi. Alicak ve Kazgan, ona bu kez 10.000 kişi gönderdiler; bu kuvvet Rükneddin'in daha sonra yerleşeceği Niksar'ı, sonra da Zile, Kab, Bârîmûn ve Yavtaş'ın kumanda ettiği garnizonun bulunduğu Tokat civarındaki Kuzova'yı işgal etti.[42] Bu sırada Mengü'ye Alaeddin ile gönderilen elçi heyeti geri döndü.

Elçi heyetinin başına ilginç olaylar gelmişti. Baba Tuğraî, elçiler Batu'nun sarayındayken, emir-i ârız Reşideddin, emir-i celîs Seyfeddin ve merhum Sultan Keyhüsrev'in annesinden müteşekkil bir heyetle saraya vardı. Yanında güya İzzeddin'den Tarantay ve arkadaşlarına hitaben yazılmış ve Alaeddin'in yanındaki görevlerini yeni gelenlere terk etmelerini buyuran sahte bir mektup getirmişti. Baba Tuğraî'nin bütün çabalarına rağmen, Batu iki heyeti de Mengü'ye göndermeye karar verdi. Birkaç gün sonra yolda, Tuğraî, yanlarındaki eşyalarla uğraşan Tarantay'dan ayrı olarak Alaeddinle görüşmeyi başardı. Sonra bir gece, Alaeddin yanında sadece lala Muslih varken ölü bulundu. Alaeddin çelimsiz bir çocuktu; ama suçlanan hem Muslih, hem de Mengü'nün Alaeddin'i ikisine yeğleyeceğinden korkarak onu cinayete sevkedebilecek durumdaki diğer iki kardeş, İzzeddin ve Rükneddin oldu. Tarantay ise Mengü'nün huzurunda resmen Tuğraî'yi itham etti. Büyük Kağan bir soruşturma açtırdı. Tarantay, önce İzzeddin adına Mengü'yü ikna etmeyi ve armağanlarla memnun etmeyi başardı. Saltanat İzzeddin'e verildi, vergi sabitleştirildi ve Moğol komutanlarının ülkeden başka vergi istemeleri yasaklandı; elçi, Mengü'den hediye olarak bir altın ok, maiyetindekilere de gümüş oklar ve efendisi için de yarlığ ve payza aldı. Ama ne yazık ki o sırada Mengü'ye Çin'deki Kubilay'dan kötü haberler gelmişti; aynı anda da Baycu, Rûm ülkesinde gördüğü direnişi bildiren haberler gönderdi. Mengü çok kızdı; Alaeddin'in ölümü üzerindeki soruş-

42 İbn Bîbî, s. 291-92; Baybars, 52b.

turma da bitmediğinden, bu konuda suçlanan ama ceza almayan Tuğraî devreye girdi ve saltanatın Rükneddin'e verilmesini önerdi. En sonunda Mengü, Selçuklu devletinin iki kardeş arasında paylaştırılmasına karar verdi. Bu kararı almasının başka nedenleri de vardı. Batıda Hülagu büyük bir askeri harekât üstlenmişti; yolu üzerindeki vasal devletlerin iç kavgalarla zayıflamamaları gerekiyordu ve hiç kuşkusuz çifte sultanlı bir Anadolu ona kötü bir çözüm gibi gözükmemişti.[43]

Elçi heyeti Anadolu'ya dönüp Rükneddin ile Alicak'ın yanına gitti. Rükneddin Tuğraî'ye henüz işgal etmediği Eyübhisar ve Kırşehir'i verdi. Sonra Tuğraî, İzzeddin'i uyarmak ve Mengü'nün kararını uygulamak üzere bir görüşmeye davet etmek için gönderildi. İzzeddin, pervanesi Taceddin'i göndererek yanıt verdi; daha sonra da Rükneddin, Tarantay ile cevap gönderdi. Tuğraî, Alicak ile Kazgan'ın savaşa devam etmelerini önledi. Sonunda anlaşmaya varıldı; Rükneddin'e Sinop, Kayseri ve Sivas ile birlikte doğu eyaletlerini veren bir çözüm yolu bulundu; Batı İzzeddin'e kaldı. Paralar ve kitabeler bu paylaşmayı doğruluyor (1257 sonu?). Aslında bu paylaşım fiili olmayıp daha çok kuramsal bir bölüşmeydi; çünkü iki bölümde de tek vezir görev yapıyordu. Tuğraî bu makamı nihayet elde etmişti ve kendisine Kastamonu eyaleti de tevcih edilmişti. İzzeddin'in yanında "kondestabl" olarak bir süre çok büyük nüfuzu olan, belki de beylerbeyi atanan Mihail Palaeologos,[44] onu Antalya'da kalması için kışkırtıyor ve bir Müslüman olarak yapması gerekenleri aksatmasına neden oluyordu. Ancak Mihail, iki kardeşin barışması ve Teodoros Laskaris'in ölümü üzerine "Konya Kilisesi'nin başı" aracılığıyla İznik'e geri döndü. Bir süre sonra da tahta çıkacaktı.[45]

Şimdi sıra, bir süre önce Rükneddin'i tek sultan ilan eden Hülagu ile anlaşmaya gelmişti.[46] Her iki sultan da ayrı ayrı Hülagu'nun yanına gittiler. Rükneddin'in yanında Tuğraî ve artık kesin olarak pervane olan Muineddin vardı. Hülagu, Mengü'nün ilke olarak emrettiği bölünmeyi ve iki kardeş arasında anlaşmayla sağlanan sınırları onaylamakta güçlük çıkarmadı; el-Kâmil'in komutanı tarafından kendisine teslim edilen Amid'i de Rükneddin'e

---

43 Baybars, 25a - 26a; İbn Bîbî, s. 277, 293-294; Aksarayî, s. 41 (F, 46); Bar Hebr., s. 422.

44 Aksarayî, Yavtaş'ın ölümünden sonra olduğunu söylüyor; ama onun öldüğü dediği tarihten sonra hatta daha ilerki tarihlerde de Yavtaş Tokat'ta görülmektedir.

45 Aksarayî, s. 49 (F, 49, 51); Akropolites, s. 144; Pahimeres, s. 25.

46 O sırada belki Yavtaş, Hülagu'ya gönderilmişti: Baybars, 52a.

verdi. Bu arada Bağdat'ı fethetmişti.[47] Şimdi Yukarı Mezopotamya ve Suriye'yi fethetmeye hazırlanıyordu ve Anadolu'daki barış onun için özellikle önemliydi. İki sultan, Hülagu'nun seferine katılma buyruğunu aldılar. Diğer Moğol kuvvetleri Meyafârikîn ve Mardin üzerine saldırırken, onlar Hülagu ile birlikte Halep ve Şam'ın alınışında bulundular. El-Kâmil'in Moğollarla arası bozulmuştu; İzzeddin, arabuluculuk girişimini el-Kâmil'e kabul ettirmek için boşuna çaba harcadı. Diğer taraftan da es-Said'in Anadolu'da bir isyan çıkarma girişimlerine karşı çıktı. İki Selçuklu sultanının Moğollar yanındaki diğer faaliyetleri para harcamaktan ve bunun için de Moğol hazinesinden borç almaktan ibaretti. Bu borçlar uzun süre bir sorun olacaktı. Tuğraî de vezirliğinin başlangıç dönemini kolaylaştırmak için aynı şekilde büyük miktarlarda borç almıştı. Tuğraî, iki sultanın bu dönemdeki borçları için her yıl, olağan vergiye ek olarak, 200.000 dinar, 3000 zerkûb (altın çubuk) veya onun değeri kadar para, 500 at, 500 katır ve 500 parça Antalya kumaşı (?) ödeyeceğini öngörüyordu. Bu paralar daha sonra Tuğraî'nin borcu olarak kabul edilmiş, ama öldüğü zaman hiçbir kişisel serveti olmadığı görülmüştü. Suriye'den ayrılışı sırasında Hülagu, iki Selçuk sultanının Anadolu'ya dönmesine izin vermişti; biri Konya'ya, öbürü Kayseri veya Tokat'a döndü. Ancak Hülagu, İzzeddin'e güvenmediğinden, onu Mengü'nün kendisine gönderdiği yarlığ ve payzayı Rükneddin'e vermeye zorladı. Bu sıralarda da Tuğraî öldü (1260).[48]

Bu iki olay, sultanlar arasında yeni bir gerilime yol açtı. Önce, ülkede tek vezir olması ilkesi korunamadı. İzzeddin bu makam için Moğollarla barışma döneminde naibliğe getirdiği Fahreddin Ali'yi seçti; naiblik görevini de o zamana kadar müstevfi olan Emineddin Mikâîl'e verdi. Rükneddin'e gelince, vezirliği artık sırası gelen Muineddin'e verdi; Muineddin artık hem pervane hem de vezirdi. Muineddin'in bu göreve atanması Hülagu'nun bir yarlığı ile olmuştu; aynı şekilde, Taceddin Mu'tâz beylerbeyi olarak atandı. Bu kişi, eskiden Hârizmlilerden Celaleddin Mengübertî'nin Keykubad'a elçi gönderdiği baş kadı Mücireddin Tahir'in oğullarından biriydi.[49] Moğolların gözünde Selçuklu devletindeki bu iki ayrı bölüm eşdeğer değildi. Rük-

---

47 Rûm'daki sikkelerde birkaç yıl süreyle, Moğollar tarafından öldürülen halifenin ismi gözükmeye devam etti; hiçbir zaman Kahire'deki halifeyi tanımadılar.

48 İbn Bîbî, s. 294-95; İzzeddin İbn Şeddâd, *REI*, s. 125-25.

49 Krş. *Syrie du Nord*, s. 704. Muinüddin Pervane konusunda, genel olarak bkz. Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inüddin Süleyman*, 1970.

neddin'in payı, Moğollar tarafından kuşkusuz doğrudan denetlenebiliyordu. Zaten Taceddin aslında İlhanlıların ülkedeki çıkarlarını gözetiyordu; büyük elçi Tukluk Bahşı ile beraber, anlaşmaya göre sultanların ve Tuğraî'nin aldığı borçların ödenmesini izlemekle görevliydi. Taceddin, bu borçların ödenmesini sağlamak üzere, önce, Antalya'daki sarayına gitmek için yola çıkan ve bu sırada Gurgurum yakınındaki Kubâdabâd'da bulunan İzzeddin'e gitti. Ama İzzeddin, Aksarayî'nin dediğine göre, çevresindeki Rumların[50] etkisinde kalarak, para toplamakta gevşek davrandı. Taceddin sonra Rükneddin'in yanına gitti; Pervane, istenen bütün ödemeleri yaptı. İzzeddin, Türkmenlerin yardımıyla bir isyan hazırlamakla suçlandı. Gelecekteki olaylar İzzeddin ve Türkmenler arasındaki bu ilişkiyi ortaya çıkaracaktı; ancak bu anda aralarında bazı sıkıntılar olduğu da bir gerçektir; hatta bu sıralarda, Aksarayî'nin dediğine göre uç Türkmenlerinin beyi Mehmed ile Antalya-Alanya arasındaki dağlarda talihsiz bir savaş bile yapmış ve bu savaşta Bizanslılardan yardım istemişti. İzzeddin ayrıca Mısır ile ilişki kurmakla da itham edilmişti; bu iddia doğrudur; İzzeddin geleceğinin tehdit altında olduğunu hissedince, Baybars'a sultanlığının yarısını önerecek kadar ileriye gitmişti; Baybars ona 300 kişilik bir süvari birliğini göndermiş, ama bu yardım geç kalmıştı. Bu arada Taceddin, Hülagu'nun yanına gidip İzzeddin'i suçlayan raporunu verdi. Hülagu da İzzeddin'e korkunç tehditlerle dolu bir mektup gönderdi.[51]

Muineddin Pervane'nin çevirdiği dolapları sezen İzzeddin, Rükneddin'e yanaşmayı denedi ve Menhal Rûzbeh'e yerleşerek Fahreddin Ali'yi görüşmelere girişmek üzere gönderdi, ama geç kalmıştı. Doğudan Alicak komutasında kuvvetli bir Moğol ordusu geliyordu. Rükneddin ve Pervane'nin de bulunduğu bu ordu önce Aksaray'a sonra Obruk'a geldi. Fahreddin, direnme umudunun kalmadığını gördü. Muineddin Fahreddin'e, eğer kendileriyle

---

50 Aksarayî, Mihail Palaeologos'u kastetmektedir. Ancak Mihail, bu sıralarda İznik'e dönmüştü ve aslında İzzeddin'e yalnızca, gerektiğinde dostluk göstereceği vaadinde bulunmuştu.

51 İbn Bîbî, s. 295; Aksarayî, s. 59 (F, 51-54); Baybars, 54b; aynı yazar, 52a'da Hülagu'nun İzzeddin'den Yavtaş'ı elçi göndermesini istediğini yazıyor. Yavtaş, 6 Ocak yortusunda, Erzincan'da Moğolların Hıristiyanları nasıl koruduğunu gördükten sonra, kalbi kırılmış olarak geri geliyor ve efendisini isyana kışkırtıyor. Yalnız, Baybars'ın böyle anlattığı olaylar, kuşkusuz 1257 savaşından hemen sonradır ve yanlış olarak İzzeddin'in ikinci kez Bizans topraklarına kaçışına bağlanmaktadır. Bu durumda Yavtaş'ın elçiliği de bu tarihlerdedir denebilir mi? Ama hangi tarih? 655 Ocak ayı mı?

birleşirse, bütün Selçuklu devletinin vezirliğini önerdi; ona da bu teklif çekici geldi. Bu haber üzerine İzzeddin Konya'ya kaçtı, hazinesini de yanına aldı; bu sırada zaten Ali Bahadır, Sivrihisar ötesindeki uç bölgesine gitmişti. İzzeddin Antalya üzerinden Konstantinopolis'e gitti; yanında, ilk sürgüne gidişindeki yoldaşları olan emir-i ahur Uğurlu, taştdâr Hüsameddin, Hacı Baba ve en azından dayılarından biri vardı.[52] Yine de, sultanlığını yeniden ele geçirme umudunu taşıyordu. Ama olaylar istediği gibi gelişmedi ve büyük bir düş kırıklığına uğradı. Çünkü, kısa bir süre önce Konstantinopolis'i yeniden ele geçiren Mihail Palaeologos'un politikası, bir süre önce aralarının bozulduğu Rusya'daki Moğollara karşı İran Moğolları ile dostluğa dayanıyordu. Ayrıca hem Moğollarla karşı karşıya gelmeyi, hem de olası tek müttefiki gördüğü Türkmenleri tehdit etmeyi istemediğinden Anadolu'daki sınırlarını genişletmek gibi bir emeli yoktu. Bu durumda İzzeddin, Mihail için can sıkıcı bir misafirdi. Bu arada sultanın adamları ve bizzat sultan, Mihail'e karşı tehlikeli olabilecek bir muhalefete de girişmişlerdi. İzzeddin hapsedildi. Daha sonra, Rus Moğolları tarafından kurtarılacak ve yaşamını Kırım'da sürdürecekti. Oğulları, daha sonra görüleceği gibi, Anadolu'da saltanat şanslarını denemek için uğraşacaklar, ama kendisi, Kırım'dan ayrılamadan 1279-80 yılında ölecekti.[53]

Rükneddin 14 Ramazan 659 / 13 Ağustos 1261'de Konya'ya girdi. Artık Anadolu'nun bütününe egemen olması gerekiyordu. İzzeddin'in yandaşları uzun süre çeşitli eyaletlerde ortalığı birbirine kattılar. Uğurlu ve Ali Bahadır Çankırı ve Ankara yöresinde bir ayaklanmayı kışkırttılar, hatta Konya'ya doğru yürüdüler, ama Altın Aba kervansarayı yakınındaki bir mevkide yenildiler. Uğurlu'nun kaçıp kurtulduğu kesindir; çünkü İzzeddin'in suçlandığı komplo sırasında Konstantinopolis'teydi ve imparatorun buyruğuyla gözleri oyulmuştu. Aynı anda Şâhmelik'in de Dânişmend ülkesinde bir ayaklanmaya elebaşılık ettiğini görüyoruz. Yeri tam olarak saptanamayan Kedağre kalesinde isyan etti, sonra hayatının bağışlanacağı vaadi üzerine teslim oldu ama Moğollar tarafından öldürüldü. Hurmaoğlu diye biri, aynı eyaletin bir bölümünde ve Kastamonu'da karışıklıklar çıkardı. Emir-i ahur Esad, Aksaray eyaletinde Salime kalesine kapanıp isyan etti; sonunda Kırşehir'in yeni

52 İbn Bîbî, s. 256; Aksarayî, s. 42-43 (F, 58); *Tarih-i Selçuk*, 24b / 53; Baybars, 53a; Pahimeres, s. 129-130'da Rodos kökenli iki yüksek düzeydeki görevlinin İzzeddin'e refakat ettiğini ve Mihail'in görevlilerince karşılandığını söylüyor; bu kişiler kimlerdir?

53 Krş. aşağıda s. 275.

valisi Nureddin Caca tarafından yakalanıp öldürüldü. Bu son isyan dışında, yukarıda söz ettiğimiz isyanlar, hiç kuşku yok ki Türkmenlerin desteğiyle gerçekleşmişti; belki de Şâhmelik ve Hurmaoğlu Türkmen beyleridir. Bütün bu isyanlar ezildi, ama Türkmenler yok edilemedi.[54]

Selçuk-Moğol hükümetinin durumu, Türkmenler açısından, batı ve güney yörelerinde daha da tehlikeli bir hal almıştı. 1260'a doğru, hemen hemen bütün güneybatı bölgesinin hâkimi gibi gözüken Mehmed Bey, topraklarının doğusunda, daha önce de belirttiğimiz gibi, İzzeddin ve onun müttefiki Bizanslılarla savaş halindeydi. Sultanın adamlarını onun belli başlı kentlerinden birinin surlarına asmıştı. Bu kentin İzzeddin'in Bizanslılara geri verdiği, daha sonra Türkmenlerce geri alınan Denizli olması muhtemeldir; bu sıralarda bu kentin Mehmed Bey'in elinde olduğuna şüphe yoktur.[55] Moğollar Rükneddin'i Konya'da tahta oturttuğu sırada, Mehmed Bey, kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey ve bir diğer akrabası Sevinç ile birlikte, Hülagu'dan, kendi toprakları olarak bilinen Ladik/Denizli, Kûnsa ve Dalaman'ın doğrudan kendi yönetimine verilmesini istedi. Hülagu bu isteği kabul edip ona bir berat ve bir sancak gönderdi, ama askeri komutan olarak da Kalşar'ı bölgeye atadı; bir süre sonra da, Mehmed Bey'in bizzat yanına gelmesini istedi. Bu öneriyi Mehmed reddedince Anadolu'daki Moğol ordusu ve Rükneddin onunla savaşmak için yola çıktılar ve Aşağı Dalaman ovasında, Ali Bey'in ihaneti yüzünden, ordusunu ezip yok ettiler. Hayatına ilişilmeyeceği sözü üzerine Mehmed Bey teslim oldu, ama Burgulu'da öldürüldü. İlyas Bey ile, kuşkusuz aynı isimdeki bir aşiretin bir grubunun beyi olan Salur esir edildi. Ali Bey, Rükneddin'in süzerenliğini kabul ederek bütün güneybatı Türkmenlerinin beyi oldu ve "Moğolların otoritesi Konstantinopolis sınırlarına kadar herkes tarafından tanındı" (660/1262).[56]

Mehmed Bey'in gailesinden daha ciddi bir durum ise, İsauria Torosları ve Kilikya'daki gelişmelerde görülmekteydi. Bu bölgedeki Türkmenlerin

---

54 İbn Bîbî, s. 298-99; Aksarayî, s. 42-43 (F, 58).

55 Kuramsal olarak, bu kentte İzzeddin hâlâ sultan olarak tanınıyordu; çünkü 659 tarihinde bir kervansarayın vakıf senedi (*RCEA*, no. 4480-81), en azından eğer bu tarih doğruysa, onun sultan olduğunu belirtiyor. Ancak bu tarihin doğruluğu kuşkuludur, zira hâlâ vali olarak zikredilen kişi, Karatay'ın kardeşi Karasungur'dur. Karasungur, Denizli'de yirmi yıl önce valiydi; yirmi yıl boyunca valiliğini sürdürmüş olması biraz zordur.

56 Aksarayî, s. 66-71; Yûnînî, 659 yılı; Baybars, 54ab; krş. "Note sur l'histoire des Turcomans etc." başlıklı makalem.

güçleri ve Selçuklu devletinin hayati merkezlerine çok yakın olmaları, tehlikenin boyutlarını büyütüyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, Kösedağ Savaşı'ndan hemen sonra bu yörede karışıklıklar çıkmıştı. Sonraki yıllarda, Ermeni sınırı üzerinde diğer bazı çete komutanları da dikkati çekmişti. Kıyıdak güçlü bir savunma yeri olan Cracca/Korykos'un arkasında kalan yörelerde 1254 yılında bir Afşar boyundan İslam (Arslan?) Bey, 1258 yılında Sarım özellikle önemli etkinliklerde bulunmuşlardı. 1256 yılında daha kuzeydoğudaki Türkmenlerin Rükneddin'i esir aldığını da hatırlayalım. Bu tarihlerden itibaren, ileride bir hanedan kuracak, daha önemli yeni bir Türkmen beyinin ortaya çıkmaya başladığını görüyoruz. Bu kişinin adı Karaman'dır ama isimlerini daha önce söylediğimiz Türkmenlerle ne gibi bir ilişkisi olduğunu bilebilmek, bugün bizim için olanaksızdır.

Daha sonraları Karamanlı hanedanına övgüler düzüp özel tarihini kaleme alanlar, bu hanedanın kökenleri hakkında bize, hizmet ettikleri hükümdarların şanlarını yüceltmek için yazdıkları hayal ürünü olaylar ile gerçek tarihi anıların birbirine karıştığı, aynı isimli kişilerin ve kuşakların izihin karıştıran öykülerini anlatıyorlar. Karaman'ın etrafında, aşağı yukarı geleceğin bütün Türkmen hanedanlarının kurucularının, hatta Anadolu Moğollarının komutanlarının bulunduğunu söylüyorlar; hatta daha sonra bunlara Kürt ve Hıristiyan soylularını (İslam olan) ekliyorlar. Mülklerini, arada bazı kopukluk dönemleri olsa da, Selçukluların, özellikle de en yüce Selçuklu sultan Keykubad'ın tahsis ettiği topraklardan kaynaklanmış gibi sunuyorlar. Karaman'ın atalarını, Azerbaycan'ın kuzey ucundan Anadolu'ya getirtiyorlar; birkaç yıl Sivas'ta kaldığını belirtiyorlar; tabii bu birçok grup için doğru olabilir ve denetleme olanağı da yoktur. Karaman'ın babası olarak da onlara göre bir Türkmen şeyhi olan Nuri Sûfî'nin adını veriyorlar. Bu kişinin, anlatılan olaylardan yirmi yıl önce Orta ve Doğu Anadolu'daki Türkmen ayaklanmalarını Baba İshak ile başlatan Türkmen şeyhiyle aynı kişi olduğunu söylüyorlar. Çeşitli Türkmen grupları arasındaki gerçek ilişkilerse daha sonraları çok tartışma konusu olacaktır.[57] Öykünün geri kalanına gelince, Larende'den Korykos'a kadar olan topraklarla bütün Ermenek yöresinin onların anlattığı kadar çabuk Karaman hanedanının eline geçtiğine inanmak mümkün değil. Örneğin, o sıralarda Korykos, Hospitaliers Tarikatı'ndan şövalyelerin elindeydi. Fakat, az sayıda da olsa aynı döneme ait bazı tarihi bilgiler, Karamanlılara

57 Bkz. aşağıda s. 333 vd.

bu bölgelerde rastlandığını gösteriyor. Ancak nedeni, Keykubad'ın yeni fethettiği bu yöreyi nüfuslandırmak için onları buraya getirmesidir, bu da genel anlamda göç öykülerini akla yatkın kılmaktadır.

Son olarak, Doğu Toros Ağaçerilerine de, 1261'den evvel boyun eğdirilememişti. 660/1262 yılında Hülagu, Baycu vasıtasıyla, sistemli bir şekilde Ağaçerileri sindirme harekâtına girişti; Türkmenlerin çoğu Suriye'ye kaçtı; bir bölümü bölgede kaldı ve Moğollar onlara hep kuşkuyla baktılar, ama artık ciddi sayılabilecek bir karışıklığa da neden olmadılar.[58] Buna benzer Türkmen ayaklanmaları diğer sınır bölgelerinde de, örneğin Gürcistan sınırında da görüldü. 1258'de Karahan (?) adlı bir kişinin komutasındaki "Suriye Türkleri" (bunu Fırat sınırındaki Türkmenler olarak anlamak gerekir), Ani kenti civarında büyük tahribata yol açtılar; bu arada Altınhan ve Orhan komutasındaki diğerleri, "Erzincan Sultanı"ndan (Rükneddin?) bazı taleplerde bulundular. Moğolların yaşamsal önemdeki ulaşım yollarına yakın olan bu yörelerde, güvenlik, hiç kuşkusuz asilerin şiddetle bastırılmasıyla yeniden tesis edildi ve artık bir başka ayaklanma söz konusu olmadı.[59] Açıkça görülen şudur: Türkmen dünyasının her yerinde bir kaynaşma vardı; sebebi yalnızca Selçuklu devletinin zayıflaması değil, aynı zamanda Türkmenler arasında çıkan anlaşmazlıklar ve Moğolların sebep olduğu veya kışkırttığı her çeşit baskı ve zulümdü.

Bu an için Pervane ve Moğollar, tamamen ortadan kaldırmasalar da, Türkmen tehlikesini en azından önlemeyi başarmışlardı. Diğer taraftan, İzzeddin'in saltanat dönemindeki bazı nüfuzlu kişilerin Türkmenlerle işbirliği yaptıkları da ortaya çıkarılmıştı; bazıları sırf Türkmenleri hizmetlerinde kullandıkları için veya kişisel hesaplar peşinde olan Pervane onlar kıskandığı için suçlanıyorlardı. Böylece bir iç temizlik hareketi başladı ve müstevfi Necibeddin, müşrif Kıvameddin Eşher b. Hamid, kadıasker Celaleddin Sivrihisarî, Seyfeddin Hâs Kibeh, Kerimeddin Alişîr, emir-i silah Bedreddin Gögertaş, üstadü'd-dâr Emineddin Yakup öldürüldü. Birincinin yerini Mecdeddin Mehmed b. Hüseyin; ikincinin yerini emirü'l-hac'ın oğlu Celaleddin Mahmud aldı; Emineddin Mikâîl naib ve Fahreddin Ali vezir olarak makamlarında kaldılar. Ancak onların makamlarını korumaları Muineddin Pervane'ye üstün bir konumda oldukları anlamına gelmiyordu; Pervane, hükümetin

58 İbn Şeddâd, Yûnînî içinde, Haydarabâd baskısı, II, s. 162.

59 Brosset, s. 532-33.

mutlak surette hâkimiydi; bir kitabede yazıldığı gibi o, "emirlerin ve vezirlerin hükümdarı" idi.[60] Özellikle, eyaletlerin yönetimi eski dönemlere göre çok daha etkili bir şekilde, rejimin üst düzey görevlilerinin ellerine teslim ediliyordu; görünüm gitgide özerk bir yönetime benziyordu. Fahreddin'in oğulları Kütahya, Sandıklı, Gurgurum (Beyşehir yöresi) ve Akşehir'i almışlardı; Pervane'nin damadı olan Bahaeddin, Antalya merkez olmak üzere, bütün Akdeniz kıyısı eyaletlerinin melikü's sevahili olmuştu ve kuşkusuz bu unvanıyla Karamanlılar ve Mehmed Bey'in Türkmenlerine karşı temizleme hareketlerine katılıyordu.[61] Pervane'nin kendisi de Tokat, Amasya, Niksar'ı almıştı ve biraz sonra göreceğimiz koşullar altında, bu mülklerine Sinop'u da katmıştı. Uzun süreden beri yakın adamı olan Şerefeddin Mesud b. Hatir, beylerbeyi olmuş ve iktâ olarak Niğde'yi almışu, Orta Torosları da denetliyordu. Diğer taraftan, 1261'de Alicak, Akşehir yakınında Karahöyük'te kışladı; bu arada Rükneddin de kendini göstermek için Altıntaş'a kadar gitti. Bu durumdan, Anadolu'da her zaman belirli bölgelerde sabit Moğol birliklerinin bulunduğu anlaşılıyor. Artık yetersiz kalan Selçuklu birlikleriyle beraber ve kimi zaman da onlara karşı asayişi koruyorlardı; aynı zamanda Suriye savaşlarına katılmak üzere hep hazır tutuluyorlardı. Herhalde o zamandan beri kendilerine ayrı topraklar, "incüler" verilmiş, bu da Selçukluların olanaklarını daha da daraltmıştı. Son olarak Taceddin Mu'tâz geri dönünce, meşhur borçların teminatı olarak veya konumunun gereği, kendisine eskiden Tuğraî'ye ait olan Kastamonu verildi, sonra da buna Aksaray ve Karahisar-Develi eklendi. Taceddin'in yanında her zaman Moğol elçileri de bulunuyordu. 1261 yılındaki elçi Tukluk Bahşı idi, yeni gelense Bahaeddin Şehinşah idi.[62]

Devletin dış görünümündeki bir boşluğu ortadan kaldırmak gerekiyordu. 657 yılında, Anadolu'daki karışıklıklardan yararlanan Trabzonlular Sinop'u ele geçirmişlerdi. İbn Şeddâd'a göre, bu olay Hülagu'nun ölümünden hemen sonra gerçekleşmişti (Ramazan 663 / Haziran 1265). Pervane, Rükneddin ile birlikte yeni İlhan Abaka'ya saygılarını sunmaya gitti ve bu ziyaret sırasında Sinop'u yeniden fethetmek için gerekli izni alıp hazırlandı. Aksarayî, bu fethin öyküsünü, Abaka'nın tahta çıkmasından hemen sonra

---

60 *RCEA*, no. 4541 (663 / 1265 yılı).

61 Bibliothèque Nationale'deki mecmua içinde 138a'daki mektup Türkmenlere karşı tam belirleyemediğimiz bir başarısından dolayı onu kutlamak üzere gönderilmiştir.

62 İbn Bîbî, s. 196-299; Aksarayî, s. 66-71 (F, 54, 56-58).

olmuş gibi anlatıyor; hikâyeden fethin daha önce olabileceği fikri çıkarılamıyor. Oysa Bar Hebraeus'un, İbn Bîbî'nin, Aksarayî'nin ve *Tarih-i Selçuk*'un yazarının müşterek düşüncelerine göre kentin fethi Rükneddin'in ölümünden öncedir; çünkü bu yazarlar Rükneddin'in ölümünü 664/ 1266 olarak veriyorlar (*Tarih-i Selçuk*'ta 664 yılı Cemaziyülahiri deniliyor). İbnü'l-Fuvatî ise Rükneddin'in ölümünün daha önceki bir tarihte, 663 yılında olduğunu söylüyor; kanıt olarak da, 663 tarihli ve üzerinde III. Keyhüsrev'in isminin yazıldığı bir parayı gördüğünü ileri sürüyor (bu para üzerindeki tarihi yanlış okuyabileceğini veya parayı basan sanatkârın hata yapabileceğini göz ardı etmemeli). Sinop'ta da bir kitabe vardır ve eğer doğru okunmuşsa, yeniden fethin tam tarihini vermektedir: 661/1263. İbn Bîbi'nin, bu fethin eyaletteki bir dizi harekât kastedilmektedir- iki sene sürdüğünü söylemesi doğrudur. Harekâta Hülagu ve Rükneddin yaşarken başlandığını kabul etmek gerekir; ancak Sinop kesin olarak Abaka'nın tahta çıktığı sıralarda ele geçirilmişti. Ne olursa olsun, bu sefer sırasında birbiriyle bağlantılı bir kara ve deniz harekâtı yapılmıştı; zaten Türkler bütün kıyı boyunu kaybetmemişlerdi, Samsun hâlâ ellerindeydi. Sinop'a saldıranlar arasında bir Taceddin Kılıç'tan söz edilmektedir; Bizanslı vali Gidran veya Gidras, şehri inatla savunmuş ve bozgun sırasında ölmüştü. Savaş, Pervane'nin topraklarından olan Dânişmend eyaletinden toplanan askerlerle yapılmıştı; Pervane daha sonra, Sinop'u da kendi kişisel mülkleri arasına katmıştı ve kitabelerin de ispat ettiği gibi kenti yeniden sağlam bir Müslüman üssü yapmak için kolları sıvamıştı; bu arada bir cami ve bir medreseyi ya yeniden inşa ettirmiş yahut da kendisi yaptırmıştı.[63]

İsminin geçtiği bu yıllar boyunca Rükneddin tam anlamıyla başkalarının elinde kukla olmuştu. Kardeşi gibi o da sefih bir hayat sürmekle suçlanıyordu. Buna kızan ve ergin yaşa gelen Rükneddin, yüksek mevkiilerdeki görevlilerden hıncını çıkarmaya başladı. Kendisi Burgulu'da hapisken kentin valisi olan İzzeddin'in dayısı Kîr-Haye'yi öldürttü; ama Kîr-Haye Fahreddin'in gelinlerinden birinin babasıydı; bu yüzden Fahreddin Rükneddin'in aleyhine döndü. Aynı şekilde Şerefeddin b. Hatîr'le de uğraştı; Hatîr canını ancak yüklü bir fidye vererek kurtarabildi. Taceddin Mu'tâz'a karşı bile kaba bir dil kullanma ihtiyatsızlığında bulunuyordu. Nihayet, Pervane'nin Sinop'a el

---

63 İbn Şeddâd, Yûnînî içinde, 129ab;Aksarayî, s. 80-81 (F, 60-61); *Tarih-i Selçuk*, 26a / 54; İbn Bîbî, s. 299-300; *RCEA*, no. 4505, 4605.

koyması, onda, bu işin artık böyle yürümemesi gerektiği kanaatini uyandırdı Bu gelişmeler üzerine, Şerefeddin, sultanın kendine karşı bir komplo hazırla dığı ve Baybars ile entrikalar çevirmekte olduğuna Pervane'yi kolaylıkla inan dırdı. Pervane, yine de durumu Taceddin Mu'tâz, belki de Fahreddin Ali ve o sırada Kırşehir'de bulunan Moğol kuvvetlerinin komutanı Nabşi Noyan ve diğer Moğollarla (Peynak adlı biri ?) konuştu; Aksaray'a doğru ilerle diler, orada onlara Niğde takviye birlikleriyle Kırşehir valisi İbn Caca'nın topladığı sefil yoksul çeteler de katıldı. Rükneddin onlarla buluşmaya gitt ve Taceddin Mu'tâz'ın önünde Pervane ile şiddetli bir kavga çıkardı. Nab şi'nin girişimiyle, Muineddin'in verdiği bir ziyafete zorla götürüldü. Orada ona bol miktarda içki içirildi ve sonra da boğduruldu (663/1265?). Yerine tanıkların söylediğine göre 2 - 6 yaş arasındaki oğlu tahta çıktı ve Pervane de onun hem vasisi, hem de naibi oldu.[64]

---

64 İbn Bibî, s. 300vd.; Aksarayî, s. 88 (F, 62).

İKİNCİ BÖLÜM

PERVANE'NİN YÖNETİMİ

Fahreddin'in mahkûm edilmemesi, Moğolların askeri başarısızlıkları ve Anadolu'daki Moğol komutanlarının baskıcı tutumları ve para istekleri, Pervane'de Moğollara karşı bir güvensizlik ve öfke duygusuna mı neden olmuştu? Moğolların tek temsilcisi o olsa, bu onun hırsına ve belki ülkesinin çıkarlarına daha denk düşebilirdi. Bu konuda söyleyebileceğimiz, 1272 yılından itibaren Pervane ile Moğollar arasında ilk fikir ayrılıklarının işaretlerinin görüldüğü ve olayları dengelemek açısından Muineddin'in Memluklar ile ilk kez ilişkiye giriştiğini saptadığımızdır. Ne yazık ki hiçbir Anadolu kaynağı bu konuda bize bilgi vermiyor; bu yüzden de, o dönemde Mısır'da yazan İbn Şeddâd'ın doğruluğunun saptanması güç satırlarıyla yetinmek zorunda kalıyoruz.

İbn Şeddâd'a göre, 670/1271-2 yılında, Mısırlılar ordularını Moğollara karşı hücuma geçirmişlerdi. Abaka, Samâğar ve Pervane'yi Memluk Sultanı Baybars nezdinde bir barış yolu aramak üzere görevlendirdi. Bu iki kişiden oluşan elçi heyeti 25 Ramazan/25 Nisan 1272'de Memluk Sultanı'nı ziyaret ettiler. Konya'dan da geçen Baybars'ın bir elçisi, Pervane ile birlikte Abaka'ya gitti; ancak bu temaslardan iki hükümdarın isteklerini uzlaştıracak bir sonuç alınamadı.[1] Bunun üzerine Fırat üzerindeki Bîra/Birecik'e daha güçlü bir Moğol seferi başladı. Bu sefere 3.000 atlıdan oluşan bir Selçuklu ordusunun yanında Pervane, beylerbeyi Şerefeddin b. Hatîr, atabeg Arslandoğmuş ve naib Emineddin Mikâîl katıldı (671/1272). Daha sonra anlatacağımız gibi Mısırlılar, 1273'te Malatya'nın aşağısındaki Klaudia bölgesine yapacakları bir yıldırım akınla bu harekâta yanıt vereceklerdi.[2] Bu arada Pervane, İlhan'a kardeşi Acay'ın kendisini tehdit ettiğini söyledi. Abaka'dan Acay ve

1 İbn Şeddâd, *La vie de Baybars*, ed. Hoteit, s. 6; Kırtây, 99b.
2 Bar Hebr., 1273 yılı.

Samâğar'ın yerine İlka'nın oğlu Toku Bitekçi Noyan'ı atayacağı vaadini aldı. Ancak bu atama gecikince, Pervane, isteğini Acay'ın öğreneceğinden korkup, bir intikam planı hazırladı. Doğrudan Baybars'a başvurup eğer Acay ve Samâğar'ı Anadolu'dan sürüp atacak bir sefere girişirse onun egemenliğini kabul edeceğini bildirdi. Ancak, tam Baybars yanıt verip şartlarını söyleyeceği sırada Acay ve Samâğar gerçekten de geri çağırıldılar ve konuşmalar da geçici olarak kesildi (672 yılı sonu/1274 ilkbaharı).[3] Belki de Fahreddin Ali'nin Abaka'ya yaptığı ziyaret sırasında Acay'ın geri çağırılmış olması, gözden düşüşünde Fahreddin Ali'nin parmağı olduğunu gösterir. Acay'ın ardılı Toku, her şeye rağmen Fahreddin'i vezirlikte tuttu.[4] Bu arada Pervane'nin, kendi yararları için Fahreddin Ali ile barışma yollarını mı aradığını, yoksa bu gelişmelerden düş kırıklığına mı uğradığını bilmiyoruz. Ne olursa olsun, Acay'ın yerine Toku atandı, yardımcılığını Sincak'ın kardeşi Tudavun yapıyordu. Pervane için, "hanedanın üyesi olan" bir kişi yerine noyanlarla görüşmek hiç kuşkusuz daha kolaydı, ama diğer taraftan da Acay'ın yerine Toku ve Tudavun'un gelmesi, Abaka'nın güvendiği bir kişi yerine güvendiği başka birini ataması demekti. Bu yüzden, bu atama ile Moğolların Selçuklular üzerindeki baskılarının azalacağını düşünmek doğru değildi. Zaten, biraz gecikmeyle Anadolu'ya gelen Toku, Abaka'dan, Pervane'nin bütün vaatlerine kanmaması, Rûm ülkesinin vergilerini eksiksiz göndermesi ve bütün yönetimi ve bu arada Pervane'yi de denetlemesi buyruğunu almıştı.[5] Bu durumda Pervane, Baybars ile yeniden ilişki kurdu ve Moğolların atılması için Acay'ın geri çağrılmasından da yararlanılmasında ısrar etti; en azından Moğolların müttefiki olan Kilikya Ermenileri üzerine hücum edilmesini öneriyordu. Kilikya Ermeni Kralı Levon, Pervane'ye bir kız kardeşini vermişti; ama Pervane için Anadolu'ya doğrudan bir hücum yerine Ermenilere hücum edilmesi, ikili oyununu sürdürmesi bakımından yararlı görülüyordu. Belki de bir isyan çıkarmak için Mısır ordularının yakınında olmasından yararlanmak istiyordu. Bu arada, Toku' nun hiçbir isteğine de direnç göstermiyordu; çünkü o an için baş eğmekten başka çıkar yolu yoktu.[6]

Doğal olarak bütün bunlar muhtemelen Pervane'nin gönderdiği adamların Mısır'da anlattıklarından çıkarılmıştır ve dolayısıyla Pervane'nin Mo-

---

3 İbn Şeddâd, s. 71.
4 *Age.*, s. 112, 144.
5 *Age.*, s. 119; Kirtây, 100a.
6 İbn Şeddâd, s. 118; Bar Hebr., 1272 yılı, s. 449.

ğollarla arasını gerçekte olmadığı kadar bozuk gösterme ve daha önceden İbn Şeddâd'ın bilmediği- emsali yaşanmış girişimleri Anadolu'daki Moğolların yeni icatları olarak kabul etmemize neden olma tehlikesini taşımaktadırlar. Aksarayî, Gıyaseddin III. Keyhüsrev'in tahta çıkışının hemen ertesinde, vergilerin dört bölüme ayrıldığını belirtiyor; ya bu fırsattan yararlanarak aslında yeni olmayan bu bölümlenmeden söz ediyor, ya da tam tersine, açık açık söylemese de, bunu bir yenilik olarak sunma amacını taşıyor. Söz konusu dört vergiden biri veya ikisi Moğol isimleri taşıyorlar;[7] bu gelişmelerden Selçuklu mali sisteminin, kısmi de olsa yeniden örgütlendiğini anlıyoruz. Bu gelişmenin, daha önce söz ettiğimiz, 1261 yılındaki Moğol korumacılığının sabit ve tek elden yönetilmesinin kararlaştırılmasıyla bağlantılı olduğunu söyleyebilmek güçtür. Ancak bundan, Acay ve Toku'dan önce, diğer Moğol ilgililerin mali işlere karışmadığı sonucunu çıkarmak da yanlış olur. Yalnız, mali görevlilerin kayıtlarından, daha önceki gelişmeleri kontrol edebilmek mümkün değildir.

Olaylar böyle gelişirken, 674/1275-6 yılında, geri çağrılmasını bir türlü kabul edemeyen ve kuşkusuz Anadolu'da kalmaktan bazı kişisel yararlar sağlayan Acay, yeniden Anadolu'ya dönme iznini aldı. Toku, Pervane ve bizzat sultan, Abaka tarafından çağrıldılar (belki bu seyahat sırasında Toku, Fahreddin'in tekrar vezir olmasını sağladı). Ancak, Rûm ülkesine döndükleri zaman Acay'ın Pervane'nin ve Ziyaeddin b. Hatîr'in pek çok memurunu katlettirdiğini öğrendiler. Durumu Abaka'ya bildirdiler; Abaka, Acay'ı yeniden geri çağırdı; Acay ağabeyine, Pervane ve Toku'nun kendisine karşı bir komplo hazırladıklarını yazdı. Böyle bir olaydan şüphelenen ve Abaka'nın tehlikeli olabilecek yanıtından korkan Pervane, Toku'yu durumdan haberdar etti; çok kızan Toku mektubu eline geçirdi ve Acay'ın onu öldürmek için Abaka'dan izin istediğini gördü. Olayların bu şekilde geliştiği, en azından Pervane'nin Baybars'a gönderdiği elçilerin olayları böyle anlattığı kesindir. Pervane, bu arada, Acay'a aradaki güvensizliği ortadan kaldırmak için temsilcilerini gönderdi, bir kadının huzurunda kendisi ve Toku karşı çıktığı halde Acay'ın öldürülmesi için hazırlanan planı gösterdi ve bunun ülkenin Mısırlılara teslimi anlamına geleceğini söyledi. Bu entrikalara son vermek isteyen Abaka, Acay'ı, Toku'yu, Pervane'yi, beylerbeyi Tarantay'ı ve Erzincan'ın Ermeni Patriği Mar Hisya Sarkis'i yanına çağırdı. Abaka bu

7 Aksarayî, s. 88-89 (F, 63).

patriğe çok güvendiği için Erzincan kentinin yönetimini ona vermişti; patrik zaten Pervane ve Toku'nun Abaka'yı daha önceki ziyaretlerinde de onlarla birlikteydi.[8] Tarantay'a pek güvenmeyen Pervane, İbn Şeddâd'ın dediğine göre, barışmak amacıyla ona iktâ olarak Erzincan'ı ve sultanın vasiliğini verdi. Sarkis de, 500 atlıdan oluşan bir askeri kuvveti hazır tutmak karşılığında Erzincan yöresinden kendisi için bir toprak tahsisatı istedi; ama yüklü bir tazminatla yetinmek zorunda kaldı; çünkü Hıristiyan din adamlarına hiçbir zaman hiçbir tımar verilmemişti. Anadolu'daki iç çekişmelerin nasıl sonuçlandığına gelince, bir süre için bildiğimiz tek şey Abaka'nın Acay'ı yanında alıkoyduğudur.[9] İşte İbn Şeddâd'ın söyledikleri bu kadar. Ancak bu yazarın, geçmiş olayları yalnızca art arda gelen elçilerin anlattığı öykülerden öğrenme olanağı bulduğunu unutmamamız gerekir. Bu yüzden de anlatısında olaylar bazen birbiriyle karışmaktadır. Örneğin Pervane ile Acay arasındaki birinci ve ikinci mücadeleleri (eğer gerçekten de iki ayrı mücadele varsa) anlatırken karışıklık açıkça görülmektedir.

Ne olursa olsun, Anadolu'daki iç kavgaların yatıştırılması, Bîra/Birecik'e yeni bir harekât başlatmak isteyen Abaka için bir zorunluluktu. 672/1273'te Birecik'e hücum eden ordunun yarısını Moğol olmayan askerler oluşturuyordu; aralarındaki Selçuklu birliklerini yine bizzat Pervane yönetiyordu. Pervane'nin gönderdiği bir küçük grubun içinde, Baybars'ın Pervane'ye gönderdiği adamlar yakalandı; üzerlerinde, Pervane ile Baybars arasındaki eski müzakerelere atıflarda bulunan mektuplar ele geçirildi. Bu mektuplar Moğol komutanı Atabay'a verildi; Atabay önce ordusundaki bütün Müslümanları öldürme tehdidini savurduysa da Pervane onu, bu olayın Kilikyalı Levon tarafından tasarlanmış bir intikam oyunu olduğuna inandırarak ikna etti. Bu sırada Baybars'ın ordusu yaklaşıyordu; Tarantay ve Bîjâr'a (kitabın ilerideki bölümlerinde bu kişi hakkında bilgi vardır) göre, bu koşullar altında kuşatmayı sürdürmek olanaksızdı; Atabay'ı ikna ettiler, o da kuşatmayı kaldırıp Malatya'ya çekildi. Türkmen ve Mısırlıların Maraş'a yaptıkları bir hücum da Ermeniler tarafından püskürtüldü.[10]

İbn Şeddâd'a göre, bundan böyle, Muineddin'e, İbn Hatîr'e, Emineddin Mikâîl'e ve Bîjâr'a Moğollarla işbirliği yapmak olanaksız gözüküyordu. Atabeg Mecdeddin ve müstevfi Celaleddin aksi fikirdeydiler; Tarantay ise

---

8 Bar Hebr. eccl., II 733.

9 İbn Şeddâd, s. 143 vd.

10 *Age.*, s. 149-151.

bu iki düşünceden hiçbirine yanaşmayı kabul etmiyordu. En azından, Pervane'nin ikili oynama ve çifte güvenlik sağlama politikasını devam ettirdiğine kuşku yoktur. Bu oyun tehlikeliydi ama şimdiye kadar başarılı olmuştu, Pervane'nin başvurabileceği tek yol da buydu. Keyhüsrev'in sultan olarak kalması koşuluyla, ertesi yıl için Baybars'ın yapacağı ve Anadolu beylerinin destekleyeceği bir sefer planlandı.[11]

Özellikle Rükneddin ve İzzeddin arasındaki savaşlarda, Anadolulu birçok emirin, Hıristiyanlara yakın davranmalarından dolayı Moğolların karşısında saf tuttuklarını daha önce de görmüştük. Aynı şekilde Moğollar da, bütün Müslümanların kendilerine düşman olduklarından kuşkulanıyorlardı. İşte bu sırada, bu karşılıklı güvensizliği açığa vuran ve Baybars'ın yararına yeni ayrılıkları kışkırtan bir dram yaşandı. Çok yaşlı bir İran Kürdü olan, eskiden Celaleddin Mengübertî'nin maiyetinde çalışıp Yassıçimen Savaşı'ndan sonra Selçukluların hizmetine giren Harput kalesi komutanı Hüsameddin Bîjâr,[12] Abaka'nın koruduğu Sarkis'e diş biliyordu. Bir tuzağa düşürülen Sarkis ve oğlu öldürüldü. Bar Hebraeus, Bîjâr'ın Sarkis'i 1276'da öldürdüğünü söylüyor. Oysa İbn Şeddâd, bu olay için Ramazan 675/Şubat 1277 tarihini veriyor; olaydan Pervane'nin Erzincan valisi olan bir kardeşini sorumlu tutuyor ve öldürme buyruğunu, Abaka'yı Müslüman karşıtı fikirlerle etkilediğinden dolayı Sarkis'e kızan bu kişinin verdiğini söylüyor. Bar Hebraeus, Bîjâr'ın canını kurtarmak için Mısır'a kaçtığını ilave ediyor. Bu olayı doğrulayan İbn Şeddâd'a göreyse, onu kaçmaya teşvik eden kendi oğlu Bahadır'dı. Bahadır, Moğol subayı iki kardeşin kayınbiraderiydi. Bu iki subay, bir süre önce, onun da yardımıyla, hâlâ göçebe olan ve kendilerinden mallarının bir bölümünü isteyen, vermezlerse onları Abaka'ya şikâyet edeceğini söyleyerek tehdit eden üçüncü kardeşlerini öldürmüşlerdi (cinayeti Pervane kışkırtmış olabilir). Olaylar nasıl gelişmiş olursa olsun, Bahadır ve iki Moğol, Mısır'da Bîjâr'ın yanındaydı ve Diyar-ı Bekr valisi olan Bahadır, bu kentin bir yıllık vergisini de beraberinde getirmişti. Bu kişiler, bu gelişmelerden sonra, Baybars'ı Anadolu'ya müdahale etmek için kışkırtanların başında geliyorlardı. Firar, muhtemelen Pervane'nin hoşuna gitmedi; daha sonra anlatacağımız gibi o sırada Anadolu'da değildi ve Abaka'nın zamansız bir şekilde aleyhine dönmesinden korkuyordu. Onun yokluğunda vekilliğini yapan oğlu Mü-

---

11 *Age.*, s. 154.

12 1245'te Tarantay'ın yakın adamıydı, 1254'ten sonra Rükneddin ile birleşti (İbn Bîbî, s. 267, 280-1).

hezzibeddin, eskiden beri Anadolu'da bulunan veya yeniden gelmiş olan Moğol komutanı Nabşi'yi, firarileri yakalamaya gönderdi; ama artık vakit çok geçti.[13]

Bu arada, Abaka'nın mı yoksa Pervane'nin mi girişimiyle olduğu bilinmeyen bir evlilik gerçekleşti. Abaka, genç Selçuklu sultanının bir kızkardeşiyle evlenecekti ve bu kızı Moğol Sarayı'na götürmek gerekiyordu. Mecdeddin, Celaleddin ve Tarantay, Pervane'ye Sivas'a kadar refakat ettikten sonra, sultanın ve ülkenin korunmasını güvence altına almak için Kayseri'ye döndüler; bu arada naib Emineddin Mikâîl ve vezir Fahreddin Ali'nin refakat ettiği Pervane yoluna devam etti. Selçuklu topraklarının savunulması, Pervane'nin yokluğunda, Dânişmend eyaletinin serleşkeri Taceddin Kîvî (?) ile sınır birliklerine komuta eden, atabeg Arslandoğmuş'un oğlu Sinaneddin'e bırakılıyordu. Zaten Tarantay dışında, diğerlerinin ciddiye alınacak bir askeri gücü olmadığı biliniyordu.[14]

O güne kadar, bütün entrikalar sessizce yürütülüyordu. Ama birdenbire ortaya çıkıverdi; bunda kimin parmağı olduğu, kimin bu işi örgütlediği bilinmiyor. Pervane, işi bizzat mı ayarladı yoksa olay ona karşı ve onun bilgisi olmadan mı gerçekleşti?

Pervane'nin yola çıkmasından hemen sonra,[15] onun yokluğunda, Muharrem 675/16 Haziran-15 Temmuz 1276'da İbn Hatîr tarafından çağırılan, Baktût el-Atabekî komutasındaki Baybars'ın bir ordusu Selçuklu sınırı yakınında görüldü. İbn Hatir bu daveti niçin yapmıştı? Olasılıkların en akla yakın geleni, Pervane'nin önceki entrikalarını bildiğinden, Hatîr'in onun Moğollarla barışacağından ve yeni bir anlaşma yapacağından korkmasıdır. Diğer taraftan, İbn Hatîr, Niğde eyaleti kendisine iktâ olarak verildiğinden diğer yüksek mevkilerdeki Selçuklulara göre pek çok Türkmenin desteğini kolayca sağladığı gibi, Suriye-Mısır birlikleriyle de yine aynı kolaylıkla ilişki kurabiliyordu. Pervane'nin yokluğundan yararlanmak için acele davranması gerektiğine de kuşku yoktu.

Baybars ise, kendini güvenceye almadan Anadolu'ya sefer yapmak gibi bir maceraya atılmayı doğal olarak istemiyordu. Baktût, belli başlı Anadolu beylerinden kişisel bağlılık yemini elde etmeye ve bir dahaki gelişinde Kay-

13 Bar Hebr., 1276 yılı; İbn Şeddâd, s. 190-197, yukarıda 1257 yılı olaylarına bakınız.

14 İbn Bîbî, s. 310-11; Aksarayî, s. 97 (F, 66); *Tarih-i Selçuk*, 27b /57; İbn Şeddâd, s. 191.

15 İbn Şeddâd, s. 193; Aksarayî, s. 100 (F, 67).

seri'de toplanmalarını sağlamaya yönelik mektuplar getirmişti.[16] İbn Hatîr, Pınarbaşı yoluyla, sanki sınırı müdafaa edecekmiş gibi Elbistan'a doğru harekete geçti. İbn Hatir ve Baybars arasında aracılık görevini üstlenen Elbistan ordusu komutanları, Elbistan mukta'ı cândâr Seyfeddin ve özellikle onun oğlu Bedreddin Kûs, bölgedeki birkaç Moğolu kolaylıkla etkisiz hale getirip Mısır kuvvetleriyle işbirliği yaptılar ve Suriye'de hazırlanmakta olan Baybars'ın gerçek hücumunu beklemeye başladılar.[17] İbn Hatîr'e gelince, sınırı müdafaadan vazgeçip Karatay kervansarayı yoluyla Kayseri'ye gitmeye karar verdi. Taceddin Kîvî, Baybars'ın çengel atmaya çalıştığı emirlerden biriydi. Tarantay, Arapça bilmeyen emirlere Baybars'ın mektuplarını tercüme etmişti. Bu emirlerin hiçbirinin İbn Hatîr ile aynı düşüncede olmadığı anlaşılıyor. Baybars'ın planlarını ortaya çıkarmak ve geçerli olmadığını ilan etmek için vakit kaybetmediler. Belki de İbn Hatîr'in olası bir itaatsizliğinde yapılması gerekenler hakkında Pervane'nin kendilerine verdiği talimata uyarak Kayseri'ye gittiler; Pervane'nin oğlu ve vekili Muineddin Mühezzibeddin ile birlikte, kente gelmekte olan İbn Hatîr ve oğullarının öldürülmesini örgütlemeye giriştiler. Bu arada İbn Hatîr de, Muhezzibeddin'in maiyetinde bulunan kardeşi Ziyaeddin tarafından uyarılmıştı ve kendisini sultanın huzuruna çıkmaya davet eden Taceddin ve Arslandoğmuş'un oğlu Konya subaşısı Sinaneddin ile yaptığı konuşmalar da bu kuşkularını artırdı; böylece tuzağa düşmeyip canını kurtardı. Muhezzibeddin'in davranışları da ikiyüzlü ve kaypaktı. Eğer, Ziyaeddin İbn Hatîr'in söylediklerine dayanarak olayları anlatan İbn Şeddâd'ın yazdıkları doğruysa, bir taraftan da Moğol karşıtı harekete katıldığı izlenimini veriyordu; ancak Şeddâd'ın yazdığı şekilde, İbn Hatîr'in kazandığını düşünerek Nabşi ve Toku'nun memurlarını tutuklattığına inanmak, olayların bundan sonraki gelişimine baktığımızda, pek mümkün değildir; çünkü Pervane'nin oğlu bu olayların seyri içinde hep İbn Hatîr'le savaş halindedir. Belki de Moğolları tutuklatan, başka tesirler altında hareket eden sultandı. Çünkü, Pervane'nin oğluyla arasını bulması için Tarantay'a boşu boşuna başvuran İbn Hatîr, sonunda sultanla hiçbir zorlukla karşılaşmadan konuşma imkânı bulmuştu. Bu arada Muhezzibed-

16 İbn Şeddâd, s. 198.

17 İbn Şeddâd, bunların yanında çaşnigir Mübarizeddin Surî ve Bedreddin Mikâil'in de bulunduğunu yazıyor; İbn Bîbî de eski çaşnigir (acaba yukarıdaki ile aynı kişi mi?) Türkeri'nin oğlu Rumeri ile Seyfeddin Karasungur'dan söz ediyor. *Tarih-i Selçuk*, 27b/57'e göreyse "Türkeri'nin oğlu" aksine, İbn Hatîr'le birlikte Niğde'dedir.

din, ailesinin sığındığı, güçlü bir kaleyle savunulan Tokat'a gitmişti. Sultan ile İbn Hatîr'in anlaşması, zorla da olsa, atabeg Mecdeddin'in, Tarantay'ın, müstevfi Celaleddin'in, emir-i dâd Emineddin'in onlara katılmasını sağlamıştı. İbn Hatîr, sultan dahil hepsini, kendi tımarı olan Niğde'ye götürdü. Aynı zamanda, kardeşi Ziyaeddin ile, Hums'da bulunan Baybars'a acele etmesi için haber gönderdi. Eğer acele edilmezse komplocular ezilebilirdi (aynı yılın Sefer ayı/15 Temmuz 13 Ağustos). Ziyaeddin'in yanında, baskı altındaki atabegin, Tarantay'ın (Sinaneddin'in) ve müstevfinin rehin gibi götürülen oğul veya kardeşleri vardı.[18]

Ancak komplocuların bahtsızlığı, Baybars'ın bu sıcak ve kurak yaz mevsiminde sefere çıkmayı pek mümkün görmemesiydi. Müttefiklerini acele ettikleri için kınadı; zira Pervane ile anlaştıkları plana göre, Baybars yılın sonuna doğru harekete geçecekti. Onun için, İbn Hatîr'e, en sağlam olduğuna inandıkları kalelere çekilmelerini ve kendisini beklemelerini öğütledi. Baybars'ın gönderdiği küçük takviye gücünün komutanı da, karşı koyamayacağı büyük Moğol güçlerinin yaklaştığını öğrenerek sınırdan (Göynük-Hadese) geri döndü.[19]

Bu arada, Moğol birlikleriyle geri dönen Pervane, Erzurum'a varmıştı; olayları öğrenince yürüyüşünü hızlandırdı. Yanındaki Moğol kuvvetleri yüzünden, bu an için, Moğolların kartını oynamaktan başka bir çaresi yoktu; eğer ileride zaferi Mısırlılar kazanırsa, Moğol birliklerini kendisinin tuzağa düşürdüğünü de ileri sürebilirdi. Moğol ordularına Abaka'nın kardeşi Kongurtay'ın kişisel yönetimi altında Toku ve Tudavun komuta ediyorlardı.[20] İbn Hatîr'in karargâhı bazen Niğde'de, bazen Karahisar-Develi havzasındaydı. Bir Moğol ordusunun kendisini çembere almasını engelleyemedi. İbn Hatîr daha önceden erzak ve mühimmat yığdığı Luluve kalesine kaçacak fırsatı zor buldu. Bu arada Pervane, sultanı tekrar ele geçirdi. Seyfeddin Câliş komutasındaki bir başka ordu, Luluve kalesi komutanı Sâbıkeddin'den, İbn Hatîr ile birlikte müttefikleri emir-i şikâr Seyfeddin b. Kalâvuz,[21] cândâr Alemeddin Sencer, lala ve hâdim-i has Kibeh'i kendilerine teslim etmesini istedi.

---

18 İbn Şeddâd, s. 199 vd.; İbn Bîbî, s. 311 13; Aksarayî, s. 101 102 (F, 47 ve 68); *Tarih-i Selçuk*, 27a/56 57.

19 İbn Şeddâd, s. 205.

20 İbn Şeddâd, bu komutanın Abaka'nın oğlu Mengütimur olduğunu söylüyor.

21 İbn Şeddâd, s. 208'de Kalâvun demektedir, ama İbn Bîbî bu adı Kalâvuz olarak göstermektedir, bu ada kitabımızın ileriki bölümlerinde sıkça rastlanacaktır.

İbn Hatîr'in eski gulâmı olan Sâbıkeddin bu buyruğa boyun eğdi. İbn Hatîr ve adamları Delice Irmağı (Kızılırmak'ın sağ kolu) yakınındaki karargâhında bulunan Kongurtay'ın yanına götürüldüler. Pervane, Toku, Tudavun ve Kongurtay'ın huzurunda Moğol usulü bir mahkeme [yargu] kurularak isyanın genel davası görüldü. Mahkemenin karşısına önce sultan çıkmak zorunda kaldı; gençliğinden ve büyük emirlere direnemediğinden söz ederek özür diledi; Tarantay ve müstevfi Celaleddin, baskı altında olduklarını, Taceddin Kivî'nin bu baskılar sonucu öldüğünü belirttiler; bazı para cezaları ve mallarının müsadere edilmesine karşılık affedilmelerini sağladılar. Buna karşılık Pervane, Kibeh'i kendi elleriyle öldürdü; bunun nedeni ya çok şey bilmesi ya da sultanın lalası olduğu için onun hatasından sorumlu tutulmasıydı. En son olarak İbn Hatîr, bütün bu komployu başlatanın Pervane olduğu ithamını yaparak kendini savundu; ama işkence görünce bu iddiasını inkâr etti ve suç ortaklarının Nureddin Caca veya Cica,[22] Seyfeddin b. Kalâvuz, cândâr Alemeddin Sencer, eski vezir Şemseddin İsfahanî'nin oğlu Şerefeddin Muhammed olduğunu itiraf etti. Hepsi Kadûk'ta öldürüldüler. İbn Hatîr'in kesik başı Konya'ya, ellerinden biri Ankara'ya, biri Erzincan'a gönderildi. Bu arada Baybars, elinde rehin bulunan Tarantay'ın oğlu Seyfeddin'i, atabeg Mecdeddin'in kardeşi Necmeddin Yusuf'u ve müstevfi Celaleddin'in kardeşi el-Hîcî'yi babaları veya kardeşlerinin Pervane ve Moğollarla işbirliği yapmasından dolayı hapse attı; bu kişiler, ancak ertesi yıl, Baybars'ın ölümü üzerine serbest bırakıldılar.[23]

1276 olayları, yalnızca bazı ileri gelenlerin isyanı ve bu isyanın bastırılmasından ibaret kalsaydı etkileri pek büyük olmazdı. Ama, İbn Hatîr, kendisini desteklemeleri için Türkmenleri istedikleri gibi hareket etmekte serbest bırakmış, hatta onları cesaretlendirmişti. Bu durumda özellikle Karamanlılar, Baybars ile doğrudan ilişkiye girdiler; olaylar iyi değerlendirildiğinde bu hiç de özenilecek bir hal değildi. Aksarayî, "İşte o zaman ulu Selçuk-

---

22 Bu kişiden *Tarih-i Selçuk*, 27b/56'da söz etmektedir. 662/1265'ten beri Kırşehir muktası olarak tanınmaktadır (Aksarayî, s. 75, F, 58). İbn Şeddâd'a göre (s. 208), o, çok eskiden beri Kırşehir muktası idi, adını Cica diye yazıyor, bu kişinin oğullarından söz eden Eflakî de adını böyle yazar. Bu çocukların Baybars'a rehin olarak gönderilenler arasında olması gerekir.

23 İbn Şeddâd, s. 206-10; Aksarayî, s. 108-10 (F, 69-70); İbn Bîbî, s. 374-75; Bar Hebr., 1276 yılı; *Tarih-i Selçuk*, 27b'da İbn Hatîr'in öldürülmesi tarihi olarak 15 Sefer'i veriyor, bu kesinlikle fazla erken bir tarihtir.

lu devleti yerle bir oldu" diyor. Karamanoğlu Mehmed ve adamları, Urla isimli, topraklarını denetleyen ve Ma'din garnizonunda oturan Moğol ile birkaç adamını kovalamakla yetinmediler; İbn Hatîr onları Niğde'de kabul etti; vali Bedreddin Hutanî'nin görevine son verdi ve Türkmenler de artık merkezi yönetimi istemediklerini ve vergi vermeyi reddettiklerini bildirdiler. İbn Hatir isyanının bastırılmasından sonra da, Pervane'nin muhalefetine rağmen, Bedreddin, Toku ve Tudavun tarafından kendisine sağlanan Moğol ve İranlılardan oluşan bir takviye kuvveti ile Larende üzerinden Türkmenlere saldırdı. Türkmenlerin 100.000 dinar vererek barış isteme önerisini reddettikten sonra, Ermenek'in kuzeyinde Göksu Boğazı'nda yenildi, hazinesi Türkmenlerin eline geçti ve kendisi de Ermenek'in yukarısında bir kaleye kapatıldı. Bu olayın Türkmenleri nasıl cesaretlendirdiği açıktır. Emineddin Mikâîl ve Fahreddin Ali'nin oğulları komutasındaki Delice'den gönderilen yeni bir yardım kuvveti Karahisar'dan (bugünkü Afyonkarahisar) gelip Bedreddin'i kurtardı, ama Türkmenlere boyun eğdiremediler.[24] Aksine, Türkmenler Ereğli yakınında yerli Hıristiyan ve Frank tüccarların büyük bir kervanının yolunu kesip yağmaladılar. Bu hareketin cezalandırılması hükümetin çıkarınaydı. Pervanenin amcası ve Antalya müstevfisi Saadeddin Yunus b. Saadeddin[25] ve o sırada Konya'yı korumakta olan melikü's sevahil'in yerine geçen Hoca Yunus[26] Türkmenleri cezalandırmaya gittiler; onlar da Türkmenlerin uzlaşma önerilerini reddettiler, ama Bedreddin gibi ezildiler. Kış mevsimi Türkmenlerin işini kolaylaştırdı ve gerçek bir harekâtın yapılmasını önledi. Emineddin Konya'ya döndü ve ilkbaharda Pervane ile Moğol kuvvetlerinin de katılacağı daha güçlü bir seferle bu işi halletmeyi umdu. Baybars'ın Anadolu'yu istilası bu tasarının gerçekleşmesine engel oldu ve Türkmenlere boyun eğdirilemedi.[27]

Bu sırada Baybars, yandaşlarının mevsimsiz girişimlerinin felaketle sonuçlanmasına rağmen uzun zamandır hazırlandığı Anadolu'yu istila planını gerçekleştirebileceğine inanıyordu. Bunun için de, hiç kuşkusuz, hâlâ Pervane ve diğer emirlerle Türkmenlere güveniyordu. Daha sonraları Pervane, Moğollar tarafından, Kilikyalı Levon'un bütün uyarılarına rağmen istila

24 Aksarayî, s. 108, 110-111(F, 67-70); İbn Bîbî, s. 322-23; İbn Şeddâd, s. 201, 209; Bar Hebr., 1276 yılı.

25 İbn Şeddâd, s. 233.

26 Aksarayî, s. 112, 122; İbn Bîbî, s. 323.

27 Aksarayî, s. 111 (F, 71); Bar Hebr., 1276 yılı, s. 455.

tehlikesini küçümsemek, bu yüzden de Anadolu'daki savunma hazırlıklarında yetersiz kalmakla suçlanacaktı. Baybars'ın harekâtını duyunca Toku ve Tudavun, yerli kuvvetlerle gelen Pervane ile birlikte Kırşehir'den Elbistan'a doğru yola çıktılar. Hûrün Dağı'nda Mısır ordusunun yaklaştığını duydukları zaman, Niğde'de kışlayan Baycu'nun torunu Kotu komutasındaki Moğol birlikleri henüz onlarla birleşememişti. Baybars'ın kâtibi İbn Abdüzzâhir'in yazdığı Mısır ordusu yürüyüş tutanağının bir özeti bugüne kadar gelmiştir; bu tutanakta yazdığına göre Mısır ordusu Elbistan ile Göynük arasındaki boğazdan geçerek Elbistan önlerine gelmişti. İki ordunun öncü kuvvetlerinin ilk çatışmaları Moğol komutanı Karay için bir felaket oldu. Gerçek savaş Elbistan eteklerinde, yukarı Ceyhan havzasında cereyan etti. Moğol ordusu 10.000 kişiydi ve 1.000 kişilik bir Gürcü birliği onları takviye ediyordu. Savaş içinde olsalar bile Pervane'nin ordusuna güvenmediklerinden, bir kenarda tutup ileri sürmemişlerdi. İlk hücumu Moğollar yaptı; Moğol kuvvetlerine Toku, Tudavun, kardeşi Arhatu, Bahadır Yahşi,[28] Abaka'nın yeğeni veya damadı "1000 askerin emiri" Zîrek, Karluk (veya Sartuk), Tamadya ve diğerleri komuta ediyorlardı. Korkunç bir çarpışma oldu; Baybars'ın bizzat katıldığı bu çarpışmaların sonunda Moğollar ezici bir yenilgiye uğradılar. Toku öldürüldü, Tudavun ve yukarıda ismi sayılan diğer komutanlar esir edildi.[29] Daha sonra toplam altı yedi bin kişinin savaş alanında kaldığı, geri kalanların hemen hemen tamamının esir alındığı hesaplanmıştır. Esirler arasında, Pervane'nin ordusundaki oğlu Mühezzibeddin, Pervane'nin bir kızının oğlu olan beylerbeyi Baykut, Nureddin Cibril b. Caca ve kardeşi Siraceddin İsmail, atabeg Mecdeddin'in kardeşi Kutbeddin Mahmud, subaşı Seyfeddin Sungurca, Sivas'tan Taceddin Kîvî'nin kardeşi Nureddin Behman, Kemaleddin İsmail, Hüsameddin Kiyâvuk (?), Seyfeddin b. Câvîş (?) ve kendisinden daha sonra da söz edeceğimiz Türkmen beyi Şehabeddin Gazi b.

---

28 Bu kişi Nabşi olabilir mi? Bu da diğeri gibi "10.000 kişinin başı" veya Moğol söyleyişiyle Toklukbaşı idi.

29 Selçuklu kaynakları Tudavun'un da öldürüldüğünü yazarlar; ama İbn Şeddâd, s. 223, 226'da onun esir olduğunu belirtir. Bütün Suriye ve Mısır kaynakları, bu savaşı anlatırken kaynak olarak ya İbn Abdüzzâhir'in kitabını (Ömerî'nin yapıtı içinde, ed. Taeschner, s. 4-7) ya da İbn Şeddâd'ı alırlar (İbn Şeddâd da kısmen Abdüzzâhir'den yararlanmış olabilir). İbn Bîbî, s. 316-17; Aksarayî, s. 111 (F, 71); *Tarih-i Selçuk*, 29b/61; Bar Hebr., 1277 yılı (Ziyaeddin hakkında, *Tarih-i Selçuk* ile aynı öyküyü anlatmaktadır) ve eccl. 772; Brosset, *Géorgie*, s. 586-88.

Alişîr de bulunuyordu. Mısırlıların saflarında çarpışan İbn Hatîr'in kardeşi Ziyaeddin Mahmud'un savaştan sonra, ölülerin kimliklerini saptamaya çalışırken kendi saflarından atılan bir okla yaralanıp öldüğü söylenir (10 Zilkade/16 Nisan 1277).

Artık hiçbir güç galibin ilerlemesine engel olamazdı. Acele Kayseri'ye gelen Pervane, sultanı, vezir Fahreddin Ali'yi, atabeg Mecdeddin'i, müstevfi Celaleddin'i, naib Emineddin Mikâîl'i, İzzeddin'in kardeşinin oğlu olan tuğraîyi, karısı Gürcü Hatun'u (II. Keyhüsrev'in dul karısı olan Gürcü Prensesi) yanına aldı; hazineleri ve hizmetkârları ile hepsi Tokat'a, ailenin çok iyi korunan kalesine kapandılar. Bu sırada diğer emirler Baybars'a boyun eğdiler. Bunlar arasında, İbn Hatîr'in oğlu ve torunu olan Nizameddin ve Ziyaeddin; Begceken a (?) denilen kardeşi Seyfeddin Balaban, daha önce Pervane'ye candan yürekten bağlı olan Seyfeddin Câlîş b. İshak; onun oğlu Malatya emir-i ârızı Nusreteddin, Seyfeddin Şehinşah, Muzaffereddin Cehâfî (?), Zâhireddin Mütevved, Şeref el-Mülk'de bulunuyordu. Dar bir köprü ve boğaz olan Kuryâtü'r-Rumân, Kaşlarpınar[30] havzası, yakınında bir gümüş madeni bulunan Karîsü'l Atîk, Uzâk (köprü ve han), Samandû (başka bir han), Karatay kervansarayı ve en son Arîb yoluyla Baybars, 15 Zilkade/21 Nisan'da Kayseriye'ye geldi. Keyhüsrev'in çadırları bahçeye kurulmuş onu bekliyordu. Anadolu'da bir şehzadenin tahta oturması sırasında yapılması âdet olan törenin aynı yapılarak Baybars, resmen Selçukluların tahtına oturdu ve adına para basıldı. Mısırlılar, kentteki anıtlara, kâşânîlere (çini), Gürcistan halılarına, kentin güney bölümündeki çarşılara, okullara hayran kaldılar, vezir Fahreddin ve Pervane ile karısının kaçıramadığı, ellerine geçen mallardan ne kadar zengin olduklarını anladılar (17 Zilkade/23 Nisan).

Ancak, Baybars'ın zaferinin devamlı olması için tahta oturması yeterli değildi. Fırsattan yararlanıp isyan bayrağı açan Toros Türkmenlerinin desteğini alsa da, Baybars'ın adamları Rûm ülkesinde, kendileri için hayati önemi olan genel bir ayaklanmayı başlatamamışlardı; hiç kuşkusuz, Anadolu'da

Moğollardan hâlâ korkuluyordu. Belki Baybars da, müttefiki olabilecek bazı Müslümanların cesaretini kırmıştı; çünkü Anadolu'daki yerli Hıristiyanları, ayırım gözetmeksizin Moğolların işbirlikçisi gibi görmeyi reddetmişti. Barsuma Patriği'ni korumak için gönderilen muhafız birliği ile Reşideddin

30 İbn Şeddâd, burada "Yedi Uyurların" mağarasının bulunduğunu söylüyor; belki Arabissos /Yarpuz olabilir.

(eski emir-i ârız mı?) oğullarından Türkler arasında çatışma çıkmıştı. Bu arada orduyu da beslemek gerekiyordu. Kayseri'deki depolar dolu olsa da uzun süre yetmezdi; Türkmenlerin neden olduğu karışıklıklar, ordunun iaşesini güçleştiriyordu ve fiyatlar baş döndürücü bir şekilde artıyordu. Kesin kararlar alabilmek ve kuşku duyanları yatıştırabilmek için Baybars belki de Pervane'nin kendisine gelmesini bekliyordu. Ama Pervane'den gele gele Baybars'ın sabırlı olmasını dileyen bir mektup geldi. Memluk Sultanı, yendiği Moğol ordusunun Moğolların bütün gücünü oluşturmadığını gayet iyi biliyordu. Tudavun da, İlhan Abaka'nın bizzat komuta edeceği daha kuvvetli bir orduyla hemen gelebileceğini kendisine söyledi; hiç kuşku yok ki, çok kısa zaman sonra geleceği kesin olan bu ordu, Pervane'nin bir türlü karar verememesinde en önemli etkendi. Bu koşullar altında, Baybars, Pervane'nin yanıtını bir tuzak gibi yorumlayarak veya içinde bulunduğu durumu çok riskli bularak, olası bir felakete uğramaktansa elde ettiği ganimetleri yanına alarak hemen geri çekilmeyi yeğledi. 22/28 Zilkade'de geri çekilmeden önce Hıristiyanlara karşı bazı önlemler aldı. Hâlâ erzak ve malzeme bulabileceği yeni bir yol izleyerek ülkesine dönerken Keykubad'ın kervansarayının yakınından geçerek Komana kentini yaktı ve Moğolları saklamakla suçlanan Ermenileri kılıçtan geçirdi. Kutludağ'ın eteklerindeki Rûvizân havzasından geçip bu yörede çok hızlı akan Samandû Deresi'ni aştı, bölgenin ticaret merkezi olan Pazar-Bulu yakınındaki Karahisar'a geldi. Oradan yolu üzerindeki savaş alanına, yani Göynük-Hadese'ye yeniden girip Maraş'a doğru, Han (Ceyhan?) yakınındaki Askarakis'in kalesinin harabeleri ve Barkalûcâ güzergâhını izledi. Yolda çok sayıda at telef oldu.[31]

Bu arada, Baybars ile temas kuran ve tarihte ilk kez adlarının geçtiğini duyduğumuz Eşrefoğulları ve Menteşelilerin de yardım ettiği Karamanlılar isyan bayrağını açtılar ve büyük bir taarruz başlattılar. Aksaray'a hücum edip alamayınca, Moğolların yardım edemeyeceği kadar uzak olan Konya'ya saldırdılar ve kaçarken ölen naib Emineddin Mikâîl'in direncini kırıp kente girdiler ve yağmaladılar (Zilhicce/Mayıs 1277).[32] Emineddin'in, iğdiş ve ahilerin kentin savunmasını örgütleme önerisini, reislerinin destek vaat etmesine rağmen, kendisine karşı olup Türkmenlerle işbirliği yaptıklarından kuşkulanarak reddettiği sanılıyor. Türkmenler, bu arada, daha sonra tarihte Cimri

---

31 Seferin önceki bölümü için kullanılan kaynaklar. Spuler, *Mongolen*...

32 İbn Bîbî 10/16 tarihini; İbn Şeddâd, 12/18 tarihini (Cimri'nin tahta çıkışını 14/20 olarak) ve *Tarih-i Selçuk*, 30b/63'de 8/14 tarihini veriyor.

adıyla tanınacak birinin peşine takıldılar. Bu kişi, eski Sultan İzzeddin'in oğlu Siyavuş olduğunu ileri sürüyordu. Baybars'ın ülkesine geri dönmesi, acele, gözle görülebilir ve meşru hanedana mensup bir sultanın tahta geçmesini gerektiriyordu. Kırım'daki İzzeddin ile görüşülüp o veya oğullarından biri getirilebilirdi, belki bir girişim de yapıldı ama doğal olarak bu iş zaman alırdı. Kırım'daki Suğdak kentinden dönen Takî Sivasî adlı bir tüccarın tanıklığı ile Cimri'nin İzzeddin'in oğlu olduğunu kabul etmek en iyisiydi. Keykubad'ın mezarından alınan sultanlık alametleriyle Cimri tahta oturtulup sultan ilan edildi; sonra da merhum Sultan Rükneddin'in bir kızıyla evlendirildi. Doğal olarak Cimri, Karamanoğlu Mehmed'i vezir ilan etti ve hükümet görevlerini Türkmen ileri gelenlerine dağıttı. Bu arada çok ilginç bir olay yaşandı. Beratlar Türkçe yazılmaya başladı. Olaya aslında Türkmenlerin Arapça ve Farsça bilmemeleri yol açmıştı; bu asıl nedenin yanında, topluma egemen olan melez Müslümanlara karşı duyulan tepki de vardı. Beratların Türkçe yazılması ne Selçuklular ne de Moğollar döneminde rastlanan bir olay değildi, ilk kez görülüyordu.

Konya'nın düştüğü haberi gelince, melikü's sevahil Bahaeddin ve Fahreddin Ali'nin iki oğlu, Taceddin Muhammed ve Nusreteddin Mahmud, Karahisar'daki iktâlarından Germiyanların da yardımıyla bir karşı hücum hazırladılar. Germiyanlar, muhtemelen kısa süre önce bu yörelere, asi Türkmenlere göz kulak olmak için yerleştirilmişlerdi. Türkmenler daha çabuk davranıp Akşehir ve Ab-ı Germ'i işgal ettiler. Akşehir'de Çilâk adında bir serleşkerleri, Ab-ı Germ'de de Cimri'nin emir-i cândârı bulunuyordu. Savaş, Altıntaş bölgesinde, Tuzağacı'na yakın bir yerde oldu. Fahreddin'in iki oğlu öldürüldü (23 Zilhicce/29 Mayıs). Sivrihisar yakınlarında da Hoca Yunus aynı akıbete uğradı. Bir süre Karahisar kuşatma altında kaldı; Bahaeddin de bu savaşlardan birinde öldürüldü. Doğal olarak bu başarılar bütün asileri yüreklendirdi. Aksaray bölgesinde bir iktâsı olan Kızıl Hamid, çevresine bir grup Türkmen toplayıp Aksaray'ı işgal etti ve yağmaladı.[33]

Bu arada Abaka'nın bizzat yönettiği büyük Moğol ordusunun Erzincan ve Divriği yoluyla yaklaşmakta olduğu işitildi. Abaka Baybars'ın ordusunu geri çekilirken yakalayabileceğini umut ediyordu; ama sekiz gün geç kalmıştı ve ancak düşmanının birkaç artçı gücüyle bazı Türkmenleri yakalayabildi.

---

33 İbn Bîbî, s. 323-25; Aksarayî, s. 122, 125 (F, 93); *Tarih-i Selçuk*, 29a ; İbn Şeddâd, s. 233-4.

Anadolu içlerinde Türkmenler isyan halindeyken Suriye'yi fethetmeye gitmeyi de akılcı bulmadı. Elbistan'daki savaş alanının içler acısı görüntüsünü seyretmekle yetindi ve savaş alanında Anadolu Selçuklu askerlerinin cesetlerini görmeyince çok kızdı. Divriği'de Moğol komutanı Taceddin Zîrek'in çocuklarını öldürttü; suçluları tutuklattı ve kaleden ok atıldığı için Divriği kalesini yerle bir etti. Savaş alanında yakalanan kadı İzzeddin Urmevî, Fahreddin Kücekî (Küçük?), Nureddin b. Karaca ve Zeyneddin dahil 104 kişiyi öldürttü. Sonra Kayseri'ye saptı; orada Mısır yanlısı olduklarından kuşkulanılan Müslümanları idam ettirdi; bunların arasında baş kadı Celaleddin Habîb de vardı.[34] Bu arada yakaladığı Türkmenlerden de öfkesini çıkardı; buna karşılık, esir pazarlarında satıldığını gördüğü bütün Hıristiyan esirleri satın alıp serbest bıraktı. Sivas'ta da bazı idamlar yaptı. Malatya'da bulunan Reşideddin'in oğulları Mısır'a kaçıp kurtuldular. Şimdi sıra Pervane'deydi. Geçen olaylar dolayısıyla, Pervane'nin en azından kötü önerilerde bulunduğu için suçlanmaması olanaksızdı; bu arada onun Baybars ile çevirdiği entrikalar hakkındaki eskiden beri söylenen ama şimdiye kadar önemsenmeyen sözler de hiç kuşkusuz hatırlanacaktı. Abaka, Pervane'nin Rûm ülkesini yönetmedeki üstün niteliklerini, ayrıca onun gibi yetenekli bir başka yerli yönetici bulmanın veya yerli yönetici olmadan ülkeyi yönetmenin zorluklarını da hesaba katıyordu. Pervane'nin de bu hesapları yaptığı, kendi niteliklerini iyi bildiğine hiç kuşku yoktu. Yandaşlarının söylediklerine inanılırsa, Pervane, hayatını da tehlikeye atarak, son güne kadar Moğolların Müslümanlardan intikam almalarını önlemeye veya en azından ailesine kalacak mirası korumaya çaba göstermişti. Şu var ki, fırsatı olduğu halde kaçmamıştı. Aksine Abaka Kemah'a geldiği zaman, Moğol hükümdarına hizmetinde olduğunu bildirmişti. Abaka, Kayseri'den geçtikten sonra, Kösedağ yoluyla, Pervane'nin tımarlarından biri olan Şebinkarahisar'a doğru çekilmiş ve bu kentin kendisine teslim edilmesini istemişti. Pervane teslim emrini vermiş, ancak kalenin komutanı Bâzbâreh, Pervane'nin serbest olmadığını, diğer taraftan da Anadolu'da birçok Müslümanın öldürülmesinden sorumlu olduğunu ileri sürerek, kaleyi ancak o anda Mısır'da bulunan Pervane'nin çocuklarına teslim edebileceğini beyan etmişti. Bu olayda, kale komutanının Pervane'nin talimatıyla böyle konuştuğuna inanılmıştı. Toku ve Tudavun'un oğulları, mağlubiyetten onu sorumlu tutmuşlardı; Rükneddin'in öldürülmesi, Anadolu ordusu-

34 İbn Şeddâd, s. 237; Aksarayî, s. 121, (F, 73); onu Hacîb olarak adlandırmaktadır.

nun Elbistan Savaşı'na iştirak etmemesi yeniden gündeme gelmişti. Pervane ile Baybars'ın ilişkilerinin tanıkları bulunmuştu; *Tarih-i Selçuk*'a inanmak gerekirse Şeyh Aybek adında biri Pervane'ye ihanet etmişti. Sonunda Abaka onun öldürülmesine karar verdi. Onunla birlikte Seyfeddin Balakuş el-Câvlî (Çavuş?), çaşnigir Mengûr ve Seyfeddin b. el-Kasnî (Aksî ?) de öldürülmüştü (1 Rebiyülevvel 676/2 Ağustos 1277). Pervane idam edildikten sonra mallarına karşı herhangi bir önlem alınıp alınmadığını bilmiyoruz, ama, oğullarının daha sonra miraslarını aldıkları görülmektedir.[35]

Pervane'nin ölümü, bir dönemin bitişinin simgesi olarak düşünülebilir ve çağdaşları bunun farkındadırlar. Aksarayî'nin onun ölümünü daha önce ve daha sonra ölen diğer ünlü kişilerin ölümüyle birlikte anması boşuna değildir. Bu ünlüler arasında, 1277 yılı sonlarında hastalıktan Sivas'ta ölen atabeg Mecdeddin, aynı şekilde ölen Taceddin Mu'tâz, Abaka tarafından öldürülen Sivas ve Kayseri kadıları yanında, Konya'dan Siraceddin Urmevî ve Taceddin Kîvî ile birkaç yıl önce ölen Celaleddin Rumî ve Sadreddin Konevî de vardı.[36] Siyasi ve manevi olarak Selçuklu görkemini hâlâ sürdürmek için çaba gösteren ve bazı gelenekleri devam ettiren bir kuşağın, kısa aralıklarla bu dünyadan göçüp gittiği görülmektedir. Bu kuşaktan tek yaşayan ve bize göre kişisel politikası devleti kuranların çizgisinde olan kişi ise vezir Fahreddin Ali'dir; onun da iki oğlu "meşru" otoriteyi savunurken ölmüştür.

Pervane'ye gelince, tarihte oynadığı rolün mutlak önemi ve kişiliğinin tartışılmaz gücünü anlayıp da günümüze kalan belgelerin yetersizliğinden dolayı onu tam olarak değerlendiremediğimizi görünce, daha da üzülüyoruz.

---

35 İbn Bîbi, s. 318-21; Aksarayî, s. 116 (F, 72); İbn Şeddâd, s. 237; *Tarih-i Selçuk*, 31b/65; Bar Hebr., 1277 yılı ve eeel. 772; Brosset, *Georgie*, I, s. 611; İbnü'l-Fuvatî, s. 379; Vassaf, V-93; Raşid, s. 31-32 (Bu yazar, 674 yılında Pervane'nin bir oğlunun Mısır'a elçi geldiğini sanıyor); Haiton, *RHC* içinde, Arm. II, s. 179-80.

36 Aksarayî, s. 22-24 (F, 74); Siraceddin konusunda İbn Bîbi, s. 329; *Tarih-i Selçuk*, iğdişlerin emiri ve Konya reisi Fahreddin'in ölüm tarihi olarak 678/1279-80 yılını veriyor, 31b/65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1277- 1279 KRİZİ

Bu süre içinde son felaketlerin yarattığı yıkımın giderilmesine çalışıldı. Önce askeri durum ele alındı. Suriye bir güçlük yaratmayacaktı, çünkü Muharrem 676/Haziran 1277'de Baybars ölmüştü ve ardılı Anadolu macerasını yeniden deneme eğiliminde değildi.

Bu konudaki tek sonuçsuz olay, Malatya'nın Sefer/Temmuz ayında İzzeddin Aybek'e verilmesi oldu; bu kaçak Suriyeli bey kentin bir yıllık vergisini topladıktan sonra Mısır'a kaçtı.[1] Ancak, Anadolu'nun bir de tamamen Türkmenlerin egemen olduğu bölümü vardı. Abaka, bu durumu düzeltmek için bu bölgelere kardeşi Kongurtay'ı gönderdi. Kongurtay'ın yanında, noyanları Kahurkay ve Arkasun, Moğolların veziri Şemseddin Cüveynî ve Selçuklu veziri Fahreddin ile, hemen koşup Abaka'nın hizmetine giren Sultan III. Keyhüsrev vardı. İşe Tokat ve Kögonya'nın ele geçirilmesiyle başlandı. Daha sonra bütün Aksaray kenti halkını isyana sürükleyen Kızıl Hamid ile hizmetkârı ve olayların kışkırtıcısı Şengit yakalandı, bir ayırım gözetilmeksizin kent sakinlerinden 6.000 kişi, Elbistan Savaşı kayıplarının telafisi için Moğollara köle verildi.[2] Ordu sonra Konya üzerine yürüdü, Türkmenler kentten ayrılmak akıllılığını göstermişlerdi (Muharrem 676/Haziran 1277). Aynı anda Akşehir ve Ab-ı Germ yeniden fethedildi ve bu kentlerdeki Türkmen komutanları öldürüldü. Bu arada Cimri ve Karamanoğlu Mehmed, yurtları Ermenek ve Mut'a kadar takip edildi, bu arada pek çok esir alındı.[3] Yaz sıcakları ve belki de Pervane'nin idamı haberinin bazı bölgelerde yol açtığı karışıklıklar yüzünden, Moğol ordusu harekâtı yavaşlattı, Konya'yı terk ederek

---

1 Jahn, *Die Geschicte der Oguzen des Rashid al-din*, Wien 1969, s. 33.

2 Aksarayî, s. 127-8 (F, 74).

3 Aksarayî, s. 129 (F.74); İbn Bîbî, s. 329-30; *Tarih-i Selçuk*, 29b /61; Jahn, s. 32.

daha merkezi ve sulak bir bölge olan Kayseri'ye döndü. Bu geri çekilmeyi fırsat bilen Türkmenler Konya'ya yeniden saldırdılar (Sefer/Temmuz). Ahi reisleri Ahmed ve Ahmedşah'ın yönettiği Konyalılar, bu saldırıya cesaretle karşı koydular ve Moğol ordusunun geri dönmekte olduğu haberini ustaca yayıp kentin bir kez daha Türkmenlerin eline geçmesini önlediler. Üçüncü bir saldırı da Cemaziyülevvel/Ekim ayında gerçekleşti. Bu iki sefer arasında pek tabii ki Türkmenler ortalığı yakıp yıkmışlardı. Bu kez Türk-Moğol ordusu tam zamanında yetişti ve yeniden saldırıya geçen Türkmenleri Kemer (?)'den geçerek takip etmeye başladı. Kurbağahisar dağında bir ormanda çembere alınan Türkmenlerin beyi Mehmed ve iki kardeşi Tanu ve Zekeriya dahil pek çoğu da katledildi. Bu olaydan sonra, Kastamonu, Sinop ve Simre gibi şüpheli sınır eyaletlerine vergilerini ödemeleri için emirler gönderildi.[4]

Bu arada Cimri kaçmayı başarmış ve kış mevsimi de ona Batı Anadolu Türkmenleri arasında yeni bir fırsat yakalama olanağını sağlamıştı. Merkezi Karahisar'dı. Bu bölge ise, resmen Fahreddin Ali'nin ailesinin tımarıydı; yeniden fethedilmesi Fahreddin Ali için özel bir önem taşımaktaydı, Moğol ordusunun işe karışmasını, yıkıma neden olabileceğinden arzu etmiyordu. Bu işi sultanla birlikte bizzat halletmek için Kongurtay'dan izin aldı. Dânişmend eyaletini terk ederek Ankara'ya geldiler, orada Selçuk ülkesindeki bütün emirlerin askerleri, Pervane'nin eski köleleri ve Alişîr ailesi tarafından yönetilen Germiyanlar bir araya geldiler. Amorium yakınındaki Türkeli ve Yedikapı'dan geçerken, Cimri'nin ordusunun Pınarbaşı'nda olduğunu öğrendiler, Melîfidûn'a (Polyboton?) kadar gidip, beylerbeyi Tarantay'ın komutası altında Sakarya Irmağı'nı geçtiler. Tarantay'ın adını böylece bir kez daha duyuyoruz. 7 Muharrem 677 veya 678/Haziran 1278 veya 1279'da iki ordu savaştı. Bu savaşta Selçuklu ordusunda bulunanlar arasında, tuğrai Azizeddin Muhammed b. Süleyman, Bedreddin Hutanî'nin oğlu Bedreddin İbrahim, Alemeddin Keysar da vardı. Savaş Türkmenlerin yenilgisiyle sonuçlandı, Cimri'nin el koyduğu Keykubad'ın tören sancağı geri alındı, Fahreddin Ali'nin oğullarını öldüren Saruala[5] yakalandı. Germiyanlılar da Cimri'yi yakaladılar, zavallının diri diri derisi yüzülüp içine saman dolduruldu ve bir eşeğe bindirilip Anadolu'nun bütün kentlerinde dolaştırıldı.[6]

---

4 Aksarayî, s. 129 (F, 74); İbn Bîbî, s. 330-31; *Tarih-i Selçuk*, 30a / 62; Jahn, s. 32.

5 Gelecekteki Saruhan ile ilgisi var mıdır?

6 İbn Bîbî, s. 332-33; Aksarayî, s. 130-31 (F,75); *Tarih-i Selçuk*, 30a, tarih olarak 678 yılını veriyor (İbn Bîbî ise 676 diyor), 678'in biraz geç olması gerekir. 677 yılını

Bu sırada, Trabzonlular bir kez daha denizden Sinop'a saldırdılar. Kentin valisi Tayboğa, isimlerini yeniden duyduğumuz Çobanoğullarının yardımıyla bu hücumu püskürttü. Çobanoğullarının, bu an için Selçuklu-Moğol yönetimiyle uyum içinde olduğunu gördüğümüz gibi, ileride olayların kanıtlayacağı üzere, İzzeddin'in oğullarıyla da ilişkide olduklarını göreceğiz.[7]

Geriye Burgulu ve Denizli Türkmenleri kalmıştı. Bunlar muhtemelen Cimri hareketine katılmadılarsa da, Fahreddin Ali'nin Türkmenleri bastırma harekâtına katılmayı reddetmişlerdi. Selçuklu ordusu onların topraklarını işgal etti, liderleri Ali Bey yakalandı ve Karahisar'da idam edildi. Sultan bir süre Fahreddin Ali'nin yeniden ele geçirdikleri Karahisar'a kaldı, sonra Sandıklı'ya uğrayıp Konya'ya geri döndü. Bu sırada Aksarayî'nin dediği gibi, Selçuklular biraz kendilerine gelmişler, Türkmenler de bastırılmışsa da yok edilememişlerdi ve yine kendi topraklarında ve kesinlikle özerk bir şekilde yaşıyorlardı.[8]

Bu sırada, yönetimin de tekrar düzenlenmesi için İlhanlı yetkililerinin denetiminde bazı denemeler yapıldı. Pervane'nin ölümünden bir buçuk ay sonra, Abaka, Anadolu'ya, Hoca Şerafeddin Harun'un oğlu ve Rûm ülkesi müstevfisi Celaleddin yardımıyla,[9] özellikle mali konularda gerekli önlemleri alması için, veziri Şemseddin Cüveynî'yi gönderdi. Cüveynî, harap olmuş kentlerin ve yıkılmış anıtların onarımıyla uğraştı,[10] mali hesaplar ve toprak mülkiyetiyle ilgili genel kayıtları gözden geçirip yeniden düzenledi ve "Rûm ülkesini de, şimdiye kadar varolmayan tamga uygulamasına tâbi tuttu," aynı zamanda da, daha önce söylediğimiz gibi, Karamanlılara karşı yapılan ilk savaşlara da katıldı.[11] İbn Bîbî'nin pek açık olmayan anlatımından çıkarabildiğimize göre, Cüveynî, bazı suiistimalleri önlemiş ve Tuğrai zamanından kalan borçların kapanması için Selçukluların ödemek zorunda kaldığı meblağı ciddi şekilde azaltmışa benziyor. Ayrıca Erzincan'daki temlikleri "incü"le-

---

kabul etsek bile büyük bir kısmında ve sonraki yılda vekayinamelerde bu konuda hiçbir işaret yoktur.

7 İbn Bîbî, s. 333.

8 İbn Bîbî, s. 332-34; Aksarayî, s. 132-33 (F, 75).

9 Krş. Jahn, s. 32.

10 4765 numaralı kitabe, Konya yakınlarındaki Sultanhanı'nın yangından sonra Siraceddin Ahmed b. Hasan (bu zat, adı Mahmud olan kadıdan başka biri olmalıdır) tarafından onarıldığını göstermektedir.

11 İbn Bîbî, s. 329-32; Jahn, s. 33.

re, yani sultanlara ait haslara çevirmişti. Bütün bunların, Moğol hazinesinin Anadolu Selçuklu devletinin gelirleri üzerindeki hakkından vazgeçtiği anlamına gelmediği ise kesindir. 679/1280-81 yılında, Taceddin Mu'taz'ın oğlu, Mücireddin Mehmed, gerekli yarlığ ve payzalar ile Anadolu'ya geldi; görevi babasının vazifesinin aynı olup incülerin gelirleriyle, götürü vergilerin (mukata'a) ve İlhanlı hazinesine gidecek bâlişlerin toplanmasıydı.[12] Genel idari misyonla Sivas valiliğini kronolojik olarak sıralamak güç görünmektedir; bu kişi Moğollardan aldığı paranın dışında Anadolu'dan da 10.000 dinar almıştır; 678'den önce bu parayı Şemseddin'den iki ayrı dönemde Mecid el-Mülk Yezdî almış, sonra Şemseddin aleyhine çalışmaya başlamış, ama ondan önce idam edilmişti.[13] Diğer taraftan sultan Konya'ya döndükten sonra, Ordu'da bulunan müstevfi Celaleddin kendisinin sultan naibliğine, Fahreddin Ali'nin de İlhanlı naibliğine atandığını bildiren kararlarla birlikte gelmişti.[14] Tuğraî Azizeddin, Ordu'ya gitmiş ve oradan beylerbeyi olarak dönmüştü. Selçuklu hükümetinin iç atamaları bile artık Moğollar tarafından yapılıyor veya onaylanıyordu; bazı önemli makamlarda da artık Moğollar vardı.[15] 680 ya da 681'de Şemseddin Cüveynî, oğlunu pervane görevini ve Muineddin döneminde bu göreve bağlanan tüm idari yetkiyi ve gelirleri toplaması için gönderdi: Herhalde bu kişisel bir karardı, çünkü bu görev daha sonra Anadolu beylerine verilecektir.[16] Buna karşılık, Moğol hükümdarının naibi yine Rûm ülkesinden biriydi ve daima Moğol komutanlarına yardım etmek zorundaydı. Toku'nun ölümünden ve Kongurtay'ın geri dönmesinden sonra Moğol ordusunun komutanlığı, yukarıda tanıdığımız Samâğar'a verildi, yardımcısı Kahurkay'dı.

---

12 Aksarayî, s. 173 (F, 76), 136-140 (F, 78); *RCEA*, no. 4767.

13 Jahn, s. 37-38.

14 Samâğar, 1278'de Anadolu'ya döndü; krş. Ahmet Temir, *Köprülü Armağanı* içinde, 1953.

15 İbn Bîbî, s. 334.

16 Aksarayî, s. 140 (F, 78).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL YÖNETİMİ

Böylece, bazı yıkıntılara, [tam itaate alınamamış] birkaç sınır bölgesine, Moğol egemenliğinin giderek yerel özerkliğin yerini almasına-Moğollar yerel kadroları yok ettikleri ve ülke kaynaklarına el attıkları andan itibaren bu kaçınılmaz ve mantıklı bir gelişmeydi- rağmen, bir önceki dönemle yine de bir tür sürekliliği koruyan istikrarlı bir rejim kurulmuş gibiydi. Ancak, sonraki yılların tarihi bu rejimin ne kadar dayanıksız, ne kadar yüzeysel bir yapı olduğunu gösterecektir. Bastırıldıkları sanılan yeni güçler, hemen hemen hiçbir sarsıntıya uğramadan tekrar ortaya çıkacaklardır.

Karamanlılar her zaman varlıklarını koruyacaklardı. Bir tek beyleri mi vardı? Ve eğer bu sorunun yanıtı "evet"se, bu kişi Mehmed Bey'in ölümünden beri, birkaç yıl sonra her halü kârda öne çıkacak Güneri Bey miydi? Bilinmiyor. Ama ne olursa olsun, 1279'da Fırat üzerindeki Rumkale'yi kuşatmak için harekete geçen Mısır ordusunun bir Karaman komutanı için Kilikya Ermeni Krallığı'ndan tehditle serbest geçiş izni alması, Türkmenlerin varlığını, Mısırlılarla Baybars döneminden beri süren ilişkilerini yeniden geliştirdiklerini ve Selçuklu-Moğol yönetimi için dün olduğu gibi şimdi de hem baş eğmeyen hem de düşman bir güç olduklarını kanıtlamaktadır.[1] Anadolu'daki olaylardan ayrı olarak, güney sınır bölgelerindeki karışıklıkları Memluk sultanlarının sürekli desteklemesi, Moğolları Suriye Memluklarına karşı yeni bir büyük sefere girişmeye mecbur etti. Abaka, bu seferi yönetme işini kardeşi Mengütimur'a verdi. Rûm ülkesinden de takviye kuvvetleri alan[2] Mengütimur yenildi (Ekim 1281). Bu arada Abaka ve Mengütimur art arda öldüler (1282). Sınırlardaki sessizlik barış anlamına gelmiyordu. Yeni Moğol İlhanı Ahmed, Müslüman olmasının yarattığı fırsattan faydalanarak, Memluk

1 Bar Hebr., 1279 yılı.

2 Aksarayî, s. 138 (F, 76).

Sultanı Kalâvun ile müzakerelere girişmek istedi. Memluk sultanına bir elçi heyeti gönderdi, bu heyetin ileri gelenlerinden ikisi veya üçü Selçuklu yöneticileriydi: aralarında Rûm Sultanı Mesud'un atabegi veya veziri Bahaeddin Rûzkardî[3] ile Sivas kadısı Kutbeddin Mahmud b. Mesud b. Muslih eş-Şirazî vardı.[4] Ama bu girişimden bir sonuç çıkmadı. 1281'de Mısırlılar Malatya'ya bir akın yaptılar ve bu akın sırasında ilginç bir olay görüldü. İstilacıların erzak ikmalinin Barsuma Yakubî keşişlerince sağlandığı suçlaması yapıldı, neyse ki keşişler daha sonra aklandılar.[5] 1283'te, ta Harput eyaletine kadar uzanan yeni Mısır akınlarını görüyoruz. Bu akınlar özellikle Ermeni nüfusunu hedefliyordu; her yerde Moğollara en çok destek veren onlardı.[6]

Bu tarihlerde Anadolu siyasetinde karışıklığa yol açan yeni bir unsur ortaya çıktı. II. İzzeddin Keykavus, muhtemelen 678/1279-80 yılında Kırım'da öldü.[7] İzzeddin hakkı olan tahtı yeniden ele geçirmeleri için oğullarını muhtemelen sürekli kışkırtıyordu. Cimri olayı da bunun mümkün olabileceğini göstermişti. En büyük oğlu Gıyaseddin Mesud, Kırım'da kendini sultan ilan etti ve bazı kişilerden sadakat yemini aldı. 678 yılı sonuna doğru (1280 yılı ilkbaharı) kardeşlerinden biri,[8] ortamı hazırlamak için Sinop'a geldi. Ancak Kastamonu valisi Alp Yürük onu takip edip Amasya civarında yakaladı ve hapsetti. 679 yılının başında/1280 yazı, Mesud bizzat Anadolu'ya gelip Alp Yürek'in oğlu emir Yavlak Arslan ile barıştı,[9] kardeşini hapisten kurtarıp İlhanlı sarayına doğru yola çıktı. İlhanlıların yanında uzun süre kaldı. Bilinmeyen bir tarihte, muhtemelen Moğollar daha sonraları gerçekleşmediği görülen bir paylaşıma karar vermişlerdi.[10] III. Gıyaseddin Keyhüsrev Rûm

---

3 Krş. aşağıda 1284-85 yılı olayları. Makrizî, II 52'de atabeg olduğunu söylüyor.

4 Aksarayî, s. 139 (F, 77); Makrîzî, II 52; Bar Hebr., 1282 yılı, s. 460.

5 Bar Hebr., eccl., 774.

6 Bar Hebr., 1283 yılı.

7 Bu Aksarayî'nin verdiği tarihtir, s. 132 (F, 76). İbn Şeddâd 672 tarihini verir.

8 İbn Bîbî, bu şehzadenin ismini Rükneddin Keyûmert olarak veriyor. İbn Bîbî, muhakkak ki İzzeddin'in oğullarından birinin adının Siyavuş olduğunu, Cimri'nin onun adını kullanarak yerine geçtiğini biliyordu. Tarih-i Selçuk 32a / 66'daysa 678 yılındaki bu girişimini anlatırken Mesud'un kardeşine Siyavuş diyor. Aksarayî ise, *Tarih-i Selçuk*' un Siyavuş dediği kişinin daha sonraki bir isyanını anlatırken, bu kişiden Rükneddin Kılıç Arslan diye söz ediyor.

9 Sivas'ı vaat etmişti (İbn Bîbî, s. 337, belirsiz?)

10 *Tarih-i Selçuk*, 30b /63'te 679 tarihi veriliyor. Bu tarih hatalıdır, çünkü o sırada Abaka ölmüş yerine Ahmed geçmiştir; belki de Aksarayî'nin söz ettiği ve Ahmed'in daha sonra yaptığı paylaştırmayla bunu karıştırmıştır. Aksarayî'ye göre, Abaka

Sultanı unvanını korudu, Mesud'a da Kemereddin'in eyaletinin yani Karamanlı topraklarının valiliği verildi. Bu arada Mesud'un yeğeni (öldüğü kesin olan kardeşi Ferâmurz'un oğlu), Mesud'un haberi olmadan Karamanlıların yanına gitti. Hiç şüphesiz bu arada Karamanlılar da Kırım'daki İzzeddin'in ailesiyle bağlantı kurmuşlar ya da bağlantılarını yenilemişlerdi. Karamanlılar onu Selçuklu sultanı olarak tanıdılar ve Larende'de sultan ilan ettiler. Bu yeni sultan, hiç kuşkusuz III. Keyhüsrev'in verdiği emirle Niğde'de toplanan güçlere kumanda eden, Muineddin Pervane'nin oğlu İzzeddin ve Fahreddin Ali'nin torunu Saadeddin Çelebi tarafından yenilgiye uğratıldı ve Kilikya'ya sığınmak zorunda kaldı; adından hiç söz edilmeden uzun yıllar bu bölgede yaşadı.[11] Ancak daha sonra tekrar ortaya çıkacaktır. Bu olaylarla Mesud'un Karamanlı eyaletine vali atanması arasında bir ilişki var mıdır? Bunu kanıtlayacak bir belgeye sahip değiliz. Keyhüsrev, yeğeninin entrikalarına son vermek ve Türkmenlere karşı takviye güçleri istemek için İlhanlı kağanının yanına gitti. Karamanlılar ve Eşrefoğulları Konya'yı tehdit ediyorlardı. Erzurum yoluyla Rebiyülahir 681/1282'de geri döndü, yanında Kongurtay ve emir Akbuga komutasında Moğol güçleri vardı. Bu kuvvetlerin hücumu Türkmenleri şaşırttı, ezildiler, Mut ve Ermenek'e kadar kovalandılar ve Karaman toprakları yakılıp yıkıldı.[12] Ancak bu zafer de, 1277 yılındaki zafer gibi tam sonucun alınmadığı bir savaştı.

Keyhüsrev için büyük bir talihsizlik olarak bu sıralarda Abaka öldü, ardılı Ahmed'e karşı kardeşi Kongurtay Anadolu'daki birliklere dayanarak isyan etti; Horasan'da da Ahmed'in bir diğer kardeşi Argun başkaldırmıştı. Kongurtay bu macera sırasında öldü.[13] İsyan edip doğuya doğru yürürken, Keyhüsrev, Erzurum'a kadar onunla birlikte gitmişti. Tahta çıktığı ilk günden itibaren Selçuklu topraklarını Keyhüsrev ile Mesud[14] arasında paylaştırma-

Mesud'a yalnızca söz vermiştir. 1279 - 1281 arasındaki olayları anlatırken Bar Hebreaus da Abaka'nın Mesud'a belli gelirlerin verilmesini kabul ettiğini ama toprak vermediğini söylemektedir.

11 *Tarih-i Selçuk*, 30b / 63-31a / 64.

12 *Age.*, 31a / 64; Raşid, 47. 4817 ve 4825 numaralı kitabeler, Keyhüsrev'in Larende'de 681 / 1282-3 yılında, Denizli'de 682 / 1283-4 yılında sultan olarak tanındığını kanıtlıyor. Burgulu'daki'daki 4798 sayılı kitabede 680 yılında Mesud'un isminin görülmesi yanlış okuma sonucu olmalıdır; çünkü aynı yer ve tarihteki 4799 numaralı kitabede Keyhüsrev'in adı vardır.

13 Jahn, s. 49-50; Vassaf, s. 254-256.

14 Aksarayî, s. 137 (F, 77); 681'den itibaren Sivas'ta Mesud adına para basılmıştır (A. Tevhid, s. 707).

yı düşünen Ahmed, Keyhüsrev'in bu davranışı üzerine Mesud'u Konya'da tek sultan olarak kabul etti. Büyük bir olasılıkla baştan beri isyana katılmayı reddeden Fahreddin Ali'nin de desteğiyle Mesud sultan ilan edildi (Zilkade sonu 682/Mart sonu 1284). Emirlerin ve Ahmed'in de onayıyla Keyhüsrev öldürüldü.[15]

Bu arada (Cemaziyülahir 683/Ekim 1284) Argun, Ahmed'i devirdi ve Anadolu'yu yönetmek için kardeşleri Hülagu ve Geyhatu'yu[16] gönderdi ve Keyhüsrev'in annesi olan hatunun saltanatın Keyhüsrev'in şehzadeleri arasında paylaşılması önerisini de kabul etti. Bahaeddin Vurukardî (Rûzkardî?) ve bir Moğol elçisinin refakat ettiği hatun ve iki şehzade Kayseri'ye gittiler, orada Sultan Mesud ve vezir Fahreddin Ali ile karşılaştılar. Mesud ve vezir, bir kez daha Moğolların emrine baş eğmek zorunda kaldılar. Mesud Kayseri'de kalırken genç şehzadeler Konya'ya yerleşti. Böylece ta Hülagu döneminde uygulanan ve Ahmed'in ilk düşündüğü paylaşım gerçekleştirilmiş oluyordu (Ramazan sonu 683/Ocak başı 1285).[17]

Yalnız bu arada, kentteki yöneticilerin düşmanca davranışını gören Hatun, Türkmenlerden destek alması gerektiğini düşündü. Sultan Rükneddin'in eski rikabdârı Şücâ Aynasî'yi (?) Mehmed Bey'in oğlu ve Karamanlılar'ın tek temsilcisi olan Güneri Bey'e beylerbeylik, Eşref'in oğlu Süleyman Bey'e naiblik teklif etmeye gönderdi. Bunun sonucu olarak Türkmenler tekrar Konya kapıları önünde göründüler. Fahreddin Ali, ahiler, sultanın köleleri endişelenerek kentin savunulması için gerekli önlemleri aldılar ve hatuna karşı bir gösteri örgütlediler. Ancak ahi reisleri Ahmed ve Ahmedşah ve hiç kuşkusuz vezir, bu fikirlerinden bir saat içinde vazgeçtiler, bir tören tertiplendi ve iki küçük şehzade, Konyalılardan ve Türkmenlerden oluşmuş kuvvetlerin bulunduğu bu merasimde, iki yanlarında Güneri ve Süleyman olduğu halde tahta oturdular (Rebiyülevvel başı 684/Haziran ortası 1285).[18]

---

15 Aksarayî, s. 136 (F, 78); *Tarih-i Selçuk* (31b/65) Keyhüsrev'i, daha Ahmed ölmeden Erzurum'da öldürür; daha sonra; Argun'un saltanatı döneminde yeniden yaşatır ve onu Argun'a öldürtür; bu son söylenenin de doğru olması olasılığı çok azdır. Makrîzî, II 65, bu olaylar için 682 yılını veriyor; Bar Hebr. ise yalnızca 1285 diyor.

16 Jahn, s. 62.

17 *Tarih-i Selçuk*, 32a/66.

18 *Age.*, 32ab/66-67.

Ama büyük emirler bu işe karşıydılar ve Sultan Mesud da sultanlığının kaybettiği yarısını elde etmek için çabalamaktan geri kalmıyordu; bunu talep etmek için Argun'a gitme niyetini açıkladı. Hatun ihtiyatlı davranıp Mesud'dan önce Argun'a gitmek için, törenin ertesi günü yola çıktı. Şehzadelerden birini yanına almış, diğerini Vurukardî'nin (Rûzkardî ?) yanında Konya'da bırakmıştı, ama maalesef Vurukardî, o yola çıktıktan birkaç gün sonra ölüverdi. Fahreddin Ali'nin hâdimi İzzeddin Has Balaban komutasında Mesud'un adamlarından oluşan bir kuvvet, belki de vezirle gizlice anlaşarak gelip Konya'ya el koydu ve buradaki küçük şehzadeyi, o sırada Aksaray'da bulunan Mesud'un annesinin yanına gönderdi. Bu olaylar gösteriyor ki, hatunun iktidarı Konya dışında hiçbir zaman gerçekleşmemişti. Bunun bir kanıtı da yukarıda anlattığımız olaylara Aksarayî'nin hiç değinmemesi ve genç şehzadelerin adlarına kitabelerde ve paralarda rastlanmamasıdır (Cemaziyülevvel veya Cemaziyülahir 684/Ağustos veya Eylül 1285). Bu sırada, kuşkusuz önceden kandırılan Moğollar değişimi onayladılar, Keyhüsrev'in dulunu Sivrihisar'ı yönetmeye yolladılar ve yanındaki küçük şehzadeyi de öldürdüler (4 Recep 684/1 Ekim 1285), Mesud'un annesinin yanında kalan şehzade de, Konya'ya getirildikten sonra Şevval 684/Ocak 1286'da, Mesud'un buyruğuyla öldürüldü. Mesud, büyük bir ihtimalle, rakiplerinin devrilmesi sırasında Konya'da bir görünüp daha sonra yüksek rütbeli görevlilerin büyük bir bölümü ile Sivas'ta bulunan Argun'un yanına gitti ve kesin olarak ancak Rebiyülahir 685/Temmuz 1286'da Konya'ya yerleşti.[19]

Bu gelişmeler sırasında, Konya'da hükümet işleri müşrif Fahreddin ile emir-i dâd Nizameddin'in eline kalmıştı; *Tarih-i Selçuk*'un yazarı olan Konyalıya inanmak gerekirse, görevlerini suiistimal etmişlerdi. Bu iddia doğru olabilir ya da olmayabilir, her durumda, hesap soracak Moğol görevliler gelince, halk evlerini yağmalamadan, Fahreddin Eşrefoğullarının yanına, Nizameddin de Karamanlılara sığınarak canlarını kurtardılar; demek ki ikisi de belki uzun süredir onlarla ilişkideydi.[20] Bu Moğol görevlilerin gelişi belki de o zamana kadar kardeşi Hülagu ile birlikte Erzincan'da oturan Geyhatu komutasında bir ordunun Kayseri ve Aksaray'a gönderilmesiyle de ilişkiliydi;

---

19 *Age.*, 32b-33b/67-69.

20 *Age.*, 33a/68; Nizameddin daha sonra Konya'ya döndü ve o sırada İlhanlı Sarayı'nda bulunan sultanın emriyle Has Balaban tarafından öldürüldü (*Tarih-i Selçuk*, 34b/71).

bu arada Hülagu, İran'a geri çağırılmıştı.[21] Bu ordunun gelişi, o sıralarda Batı Anadolu'da cereyan eden olayları göz önüne alırsak, haklı bir nedene dayanıyordu.

Karamanlılar ve Eşrefoğulları Mesud'un dönüşüne beklenilen tepkiyi göstermediler. Aksine, ilk kez Germiyanların bir başkaldırısına tanık olundu. Germiyanlar, o zamanlar Eşrefoğullarının yönetiminde olan Gurgurum eyaletine hücum ettiler. Karşı hücuma Karamanlıların katıldığına dair bir kanıt yoksa da, bu sırada, Mesud'la her zaman bağlantılı olan Karamanlılar ile Eşrefoğulları arasında bir anlaşma olmuşa benziyor. Gerçekten de Mesud ile bu iki Türkmen grubu arasında o zamana kadar büyük bir düşmanlık görülmemesi dikkat çekicidir; belki Mesud, Moğolların gözüne girerken, Türkmenlerin gözünde de hasım gördükleri III. Keyhüsrev'e göre daha tercih edilir bir kişi olmuştu. Belki de İlhanlı Kağanı Ahmed, Abaka'nın zıddı bir davranışla, diğerlerine de olduğu gibi Mesud'a da barış için çaba harcamasını emretmişti. 1277-78 yıllarında Germiyanlar karşımıza güney Türkmenlerinin düşmanı olarak çıkmıştı; anlaşılan Keyhüsrev'in dul karısının olur olmaz vaatleri de, durumu hasıl eden asıl nedenleri değiştirmeye yeterli olmamış ve Germiyanlar da Mesud'a karşı harekete geçmişlerdi. Belki de bu işin başlangıcı Germiyanların desteklediği Kongurtay ve Keyhüsrev'in isyanına kadar gitmektedir. Bütün bu varsayımları kanıtlayabilmek açıkça olanak dışıdır.

Ne olursa olsun, Konya'ya yeniden yerleştikten birkaç ay sonra, Sultan Mesud, son yirmi yıldır Anadolu'ya müdahale eden Moğol ordularını yöneten Nabşî'nin oğlu Baltu komutasındaki bir Moğol ordusuyla birlikte Germiyanlara karşı bir harekâta girişmeye mecbur oldu. Vezir Fahreddin Ali de bir süre sonra onlara katıldı. Vezir, 684/1285-86 yılından itibaren Erzincan'da bulunan Moğol ordusunun masraflarını kendi gelirlerinin büyük bir bölümünü harcayarak karşılamıştı; şimdi Anadolu'da da masrafları onun karşılaması gerekiyordu. Moğolların çıkarlarını kollamakla görevli ve genellikle emir-i şah diye anılan Mücireddin Mehmed ve beylerbeyi Azizeddin, kendi gelirinden ordunun masraflarına katılmayı reddettiler; bu seferin tek amacının olduğunu söylediler: Fahreddin Ali'nin torunlarına ait olan ama Germiyanlıların eline geçen tımarları kurtarmak. Baştaki birkaç başarıdan sonra Selçuklu-Moğol ordusu herkesi şaşırtarak yenildi (Ramazan 685 ortası/Aralık 1286 başı); yeni bir sefer, Germiyan ülkesinden ganimetler alın-

---

21 *Tarih-i Selçuk*, 33a/68-33b/69; Aksarayî, 140 (F, 79).

masıyla sonuçlandı ama gizlenen düşman yakalanamadı. Zaten böyle kısa süren seferlerle yarı göçebe düşmanlara karşı sonuç alabilmek çok zordu. Ordu yeniden Kayseri'ye doğru yola koyulunca, Germiyanlar da geri döndüler. Fahreddin Ali'nin torunu ve Karahisar'ı hâlâ elinde tutan Saadeddin, Germiyanlılar ile savaşmak istedi ama yenilip Germiyan Beyi Barguş Bahadır tarafından öldürüldü (686/Mart 1287'de başlar). İhtiyar Fahreddin'in, sultanla birlikte bir Selçuklu-Moğol ordusunu olay yerine sevk ederek yine işe karışması gerekti. Germiyanlar bir kez daha kaçarak canlarını kurtardılar, masrafları her zaman olduğu gibi Fahreddin Ali'nin ailesi tarafından karşılanan Selçuklu-Moğol ordusu ise yalnızca uç bölgelerini yağmalayıp Karahisar'a döndü. Daha sonra Sultan ve Fahreddin Ali de Konya'ya döndüler (7 Şevval/Aralık 1287), durumu açıklamak için Kayseri yoluyla Argun'un yanına gittiler.[22]

Argun, Sultan ve Fahreddin, bu kez Karamanlılarla savaşmaya karar verdiler, çünkü Karamanlılar Kilikya'ya saldırmışlardı; Moğolların vasalı olan Kilikya Kralı III. Levon da yardım istemişti. Ama dağlara sığınan düşmanı yakalamak yine mümkün olmadı. Larende ile çevresini yağmalamakla yetindiler, ancak bölgeyi ellerinde tutamadılar, bunun kanıtı da bölgenin tekrar Karamanlıların eline geçmesidir (Zilhicce 686 / Şubat 1288). Diğer taraftan Gurgurum'daki Eşrefoğulları, Ab-ı Germ'e hücum ettiler (Muharrem 687 / Mart 1288). Ab-ı Germ, Türkmen akınlarının arttığı bir dönemde (1277?) kenti eline geçiren kadının eski bir kölesi olan Balaban'a aitti. Balaban'ın ölümünden sonra vezir Fahreddin Ali'nin eski sâkisi olan Bedreddin Ömer'e subaşı göreviyle birlikte verilmişti, ama Bedreddin Ömer öldürülmüş, yerini Balaban'ın oğlu almıştı. Balaban'ın oğlu Eşrefoğullarını yendi. Karamanlıların ve Eşrefoğullarının beyleri, bu arada sultana sadakatlarını bildirmek için huzuruna gelmek istediler. Bir hileden korkan sultan, çok sayıda silahlı muhafızla çevrilmiş vaziyette Konya dışında hazır bekledi. Aslında iki Türkmen beyi gerçekten de barış istiyorlardı. "Alişîr'in oğlunun" bir kızının oğlu

22 Aksarayî, s. 145 (F, 79-80); *Tarih-i Selçuk*, 33b-35a; 4887 numaralı kitabe, savaşta ölen Şemseddin Muhammed b. Hasan b. Ali b. Hüseyin isimli bir kişinin mezar taşıdır. Ancak en azından bu mezartaşının "Tarih"inde bir yanlış vardır; bu mezartaşı vezir Fahreddin Ali'nin oğlu Sadeddin'in değil, kızının bir oğlunun olması ihtimali vardır. Beylerbeyi Azizeddin ile Baltu arasında eski bir düşmanlık olduğu da düşünülebilir ve daha sonra Aksarayî'nin s. 192 (F, 89)'da söylediği gibi Azizeddin bu seferin de masraflarına katılmayı reddetmiştir.

olan Germiyan Beyi Bedreddin Murad da Konya'ya geldi. Bu arada sultan, İlhanlı Sarayı'na gitmek için yola çıktı, yardımcısı Has Balaban, Türkmen beyini kabul etti ve o an için barış yapılmış oldu (Cemaziyülahir 687/Temmuz 1288).[23]

Acaba sultan, Fahreddin Ali'yi Argun'a şikâyet etmiş miydi? Sultanın Argun'u ziyaret ettiği sırada, yaşlı vezirle arası iyice bozulan emir-i şah Mücireddin de İlhanlı Sarayı'na gitmiş ve Fahreddin Ali'nin yerine başkasının atanmasını sağlamıştı. Argun, vezirlik görevine Fahreddin Kazvînî'yi atamıştı. Ama Aksarayî, bu yeni vezirin Konya'ya gelmesine rağmen, ihtiyar vezirin büyük gücünü ve etkinliğini azaltmaya muvaffak olamadığını söylüyor. Ancak Fahreddin Ali kısa bir süre sonra öldü (Şevval 687/Kasım 1288); böylece Selçukluların eski görkemli günlerinin son tanığı da kaybolmuş oluyordu. Elimizdeki belgelerin onun özgün niteliklerini tam olarak bize iletmemesine rağmen, tarihte önemli bir rol oynadığı kesindir. Kişisel politikası içinde ender rastlanabilecek uzun bir yaşamla artan saygınlığı, hem gerçekçi hem de gelenekçi olması, hem Moğollara hem de Moğolların karşıtlarına ılımlı yaklaşımı, kırk yıllık süreye yayılan kitabelerin tanıklık ettiği sayısız vakıf kurarak hizmet ettiği İslamiyet'e sadakati sayesinde anısı bugün de canlıdır. Sufilere saygı gösteren ama hareketlerine katılmayan Fahreddin Ali'nin olumlu yönetim anlayışı, ailesinin sonraki kuşaklarında da devam etmiştir. Yaşlı vezirin büyük servetini, vârisleri, bir sonraki yüzyılın başına kadar korumuşlardır.[24]

Fahreddin Kazvînî bir bilgin olmayıp iyi bir hesap adamıydı, cömert sayılabilirdi; ama yeni gelen İranlı adamlarının kışkırtmasıyla hemen bir servet edinmek istemesi yüzünden önce gözü doymaz bir tahsildar izlenimi veriyordu. Ancak gücünün tam keyfini çıkaramadı, çünkü babasından miras kalan saygınlıktan yararlanan naib Mücireddin'in mevkii ondan daha yüksekti. Kazvînî'nin kimse tarafından sevilmemesi veya vergi politikalarının sonucu ortaya çıkan ekonomik güçlükler, Mücireddin'i endişelendirdi ve Rûm ülkesinin idaresinin bir dönem için yine iki parçaya ayrılması önerisini İlhanlılara kabul ettirdi. Batı bölümü Kayseri'nin batısından başlayarak Kazvînî'nin sorumluluğu altında olacaktı. Dânişmend eyaletini içeren Sinop ve Samsun'un

---

23 *Tarih-i Selçuk*, 34a /70-35a /72. 4007 numaralı kitabe gerçekten de o yıl Eşref'in oğlu Süleyman'ın Beyşehir'de Mesud'u tanıdığını kanıtlamaktadır.

24 *Agc.*, 35a /72; Aksarayî, s. 145-6 (F, 79-80); Eflakî, I, 100, 103 ve II, 32, 66, 343-44; Celaleddin Rumî, Mektuplar, s. 38, 90, 112, 138, 139, 143 ve M. M. Koman'ın *Sâhib Ata* kitabı.

da ilave edildiği Doğu bölümü Müciredddin'e verilmişti. Her birinin Moğol askeri birlikleri olacaktı. Kazvînî'nin birliklerinin komutanı Eycî, emir-i şahın birliklerinin komutanı Tolotay idi. Aslında Kazvînî'nin atanması çok dikkat çekiciydi; sultanın fikri hiç alınmaksızın, vezirliğine, şimdiye kadar hep Selçukluların elinde kalmış bu makama, bir İlhanlı yetkili doğrudan el koymuş oluyordu. Doğal olarak, yönetimdeki Selçuklu memurlar bu yabancıya pek iyi gözle bakmadılar, hatta bir bölümü İran kökenli olmalarına rağmen ona uzak durdular. Kazvînî'nin İran'dan getirdiği yakın adamlarının, hiç tanımadıkları bu ülkenin idari ve mali kurallarını bilmemeleri de anlaşmazlıklara ve kızgınlıklara neden oldu. Bir kısmı İlhanlı mali sisteminin uygulanmasından ibaret olan yeni kurallar dolayısıyla da Kazvînî eleştirildi. Pek tabii sultan da kendisine zorla kabul ettirilen bu veziri sevmiyordu.[25]

Öte yandan, belki de Fahreddin Ali'nin ölümünün neden olduğu bir başka Türkmen başkaldırısıyla karşılaşıyoruz. Germiyanlar bu kez Ladik-Denizli taraflarında ismi tam bilinmeyen bir köyün yakınında isyana başladılar; beylerbeyi Azizeddin onları yendi ve beyleri Bedreddin Murad öldürüldü. Aynı anda Fahreddin Ali'nin vârislerinin ordusu, Konya ovasında Ab-ı Germ hâkimi Balaban'ın oğlunu yakalayıp öldürdü. Ladik, Fahreddin Ali'nin torununun payına düştü (Cemaziyülevvel 688/Haziran 1289).[26] Azizeddin de bu sırada Geyhatu'nun yanına gitmenin uygun olacağını düşündü. Ama Germiyanlar tekrar harekete geçtiler. Bu durumda bir şeyler yapmak isteyen sultan, en azından Eşrefoğulları ile anlaşma yollarını aradı ve onların beyinin bir kızıyla o sırada Sinop'ta bulunan kardeşi Siyavuş'un evlenmesi tasarısını onayladı. Ancak Sinop'tan gelen Siyavuş ile Türkmen Beyi'nin Viranşehir yakınlarında buluşup görüşmeleri sırasında, Türkmen Beyi Siyavuş'u esir aldı. Karaman Beyi Güneri'nin işe karışması üzerine Siyavuş serbest bırakıldı. Bundan sonra barışma oldu mu ve evlenme gerçekleşti mi bilmiyoruz. Ancak Karaman Beyi geldi, vezir Kazvînî'nin de bulunduğu resmi bir törenle Konya kapılarında sultana saygılarını sundu (5 Cemaziyülevvel/Haziran 1290).[27]

Tam olarak nedeni bilinmemekle birlikte, Siyavuş'un tutuklandığı haberi Konya'da, sokakların hâkimi olan runûd arasında bir kaynaşmaya neden oldu (sebep, Siyavuş'un Konya halkı tarafından çok sevilmesi olabilir, daha

---

25 Aksarayî, s. 148-149 (F, 80-81); *Tarih-i Selçuk*, 35a /72-37a /76.

26 *Tarih-i Selçuk*, 34a /72 35b /73, diğer taraftan bu yerin şahnesi tarafından öldürülen Ukrume oğlu emir Ab(...)'dan söz ediyor.

27 *Age.*, 35b /73-36b /74.

sonraki olaylar bunu bize gösterecektir). Runûdun Konya dışında toplandığı bir bina vardı, Konya şahnesi onları bu binada kuşatıp dışarı çıkmalarını engelledi ve binayı ateşe verdi, liderleri canını kurtarabildi, diğerleri yanarak öldüler (1 Rebiyülevvel 689/Nisan 1290). Bundan sonraki gelişmeler, bu kanlı olayın hiç kuşkusuz aşırı uçtaki bir grubun eylemi olduğunu ve ahi şeflerinin bu olaya karışmadığını gösteriyor. Aksine, artık silahlı bir askeri gücü olmayan sultanın, Moğollara karşı bir denge unsuru olarak bir ölçüde ahilere güvendiği anlaşılıyor. Kazvînî İran'a gitmişti, dönüşünde, çok şiddetli bir fırtınadan sonra Erzincan'da bir deprem, ardından da Amasya'da bir sel felaketi yaşandı. Kazvînî halk tarafından gittikçe daha az sevilir olmuştu, yanında çalışanlar, bir türlü önleyemedikleri ve eleştirdikleri suiistimalleri yüzünden ona itaat etmemeye başladılar. Konya'ya dönüşünde, sultan geleneklere aykırı olarak runûdun hareketini bahane edip veziri Konya kapılarında karşılamaya gitmedi. Sultanın davranışında onun kışkırtmalarının da payı vardı. Bir resmi ziyafette sultanla hiç konuşmamıştı. Küçük armağanlar vererek sultanı kandırmak istedi, ama sultan bu armağanları kabul etmedi. *Tarih-i Selçuk*'un Konyalı yazarı, yeni bir sayım yapıp vergileri artırdı diyor. Ahilerin reisi Ahmedşah, gençlerden, aile reislerinden, dervişlerden bir heyet kurup gönderdi, Kazvînî onlara hakaret etti. Halk homurdanmaya başlamıştı. Yuhalar arasında vezir, sultanın yanına gitmeye karar verdi, yolda kendisiyle alay eden Sultan Veled ve müridlerine rastladı. Sonra atından düştü, bu olay, onun için kötü geleceğinin bir habercisi gibiydi. Saraya girdiği anda, ondan hesap sormak için gelen özel Moğol görevlileri de saraya geldi. Moğol görevliler Kazvînî'yi önce Sivas'ta toplanan bir meclise götürdüler, sonra da İlhanın sarayına ulaştırdılar (Cemaziyülevvel veya Cemaziyülahir/Haziran veya Temmuz 1290). Fahreddin Kazvînî'nin mahkûm edilmesinde İlhanlı hükümdarını etkileyen Konyalı Şemseddin adında birinin ve Argun'un yeni veziri Sadüddevle'nin kıskançlığının rolü olduğu söylenir; sonunda Tebriz veya Aladağ'da kafası kesilerek idam edildi (Şaban 689/Ağustos-Eylül 1290). Aynı anda Mücireddin de tutuklanmıştı, ama yakın adamları onu terk etmediler, mahkemesini uzattılar ve Argun'un ölümüyle canını kurtardı. Ficî ve Tolotay ile diğer iki Moğol komutanı Akbuga ve Kapan da, bu sırada geri çağırıldılar (İlhanlı Sarayı'na Ramazan ayında/Eylül Ekim varabildiler). Ertesi ay aralarından Akbuga yeniden Anadolu'ya gönderildi.[28]

---

28 *Agc.*, 37a /76; Aksarayî, s. 153 (F, 82-84); Jahn, s. 77.

Kazvînî'nin görevi hemen Kılâvuz'un oğlu Şemseddin Ahmed Lâkûşî'ye verildi ama Moğol komutanı Samâğar'ın denetimi altında olacaktı. Daha önceden Anadolu'da bulunan Samâğar, Muineddin Pervane'nin isteği üzerine Abaka tarafından geri çekilmiş ama yine de sık sık Batı'daki Moğol birliklerine komuta etmeyi sürdürmüştü; örneğin 1283'te Malatya yakınında bulunduğu saptanmıştır ve belki de daha 1278'de Kongurtay'ın emriyle ya da o yokken, geri çağrıldığında kendisinin yerini alan ve 1277 bozgununda ölen Toku'nun halefi olmuştu. Aksarayî ile *Tarih-i Selçuk*'un yazarı, Samâğar'dan sitayişle söz ederler. Aksarayî vezirin ve yandaşlarının kötülüklerini anlatır ama Samâğar'a toz kondurmaz. Samâğar, Konya'ya yardımcısı Bahaeddin Câkirmî'yi göndermişti (Cemaziyülahir 689/Temmuz 1290); *Tarih-i Selçuk*'un yazarı ona da övgüler yağdırır. Sebebi, yazarımızın en sevdiği kişi ve hâmisi olan müstevfi Nâsıreddin Yavlak Arslan üzerinde bıraktığı iyi izlenimdir. Samâğar da "yargıcı" unvanını taşıyordu, yani bu bölgedeki Moğolların baş yargıcıydı; bu yeni bir unvan değildi ama sanırım Rûm ülkesindeki Moğol komutanlar arasında daha önce bu unvanı taşıyan birisinin bulunduğu doğrulanamıyor. Dikkati çeken bir husus da, *Tarih-i Selçuk* yazarının Rûm ülkesinin yönetiminin "Sultan ve Samâğar'a verildiğini" söylemesidir. Bu saptama, Selçuklu devletinin İlhanlılar karşısında ne duruma düştüğünü açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, eskinin neredeyse tamamen özerk vezirlerinin gücüne bir tepki olarak, bu sultanlığa asgari bir gerçeklik kazandırma isteğinin de söz konusu olabileceğini unutmamak gerekir. Her ne olursa olsun Argun, o günlerde Mesud'a ailesinden bir prensesi, Urbay (Urbata?) Hatunu evlenmek üzere gönderdi.[29] Kılavuz'un oğulları ise, ileri gelen bir Anadolu beyliği ailesindendiler; bu ailenin bir temsilcisini daha önce görmüştük. Yine bu aileden birkaç yıl sonra çıkan bir emir-seyid hakkında da Eflakî bilgi vermektedir; ama Eflakî'nin anlatısı bu kişinin doğrudan Moğol hükümdarının maiyetinde olduğunu da kanıtlamaktadır. Aslı bilinmeyen Şemseddin Lâkûşî de birkaç yıl sonra Moğol hükümdarının maiyetinde karşımıza çıkacaktır.[30] Demek ki hepsi İlhanlı uyruğudur. Anlaşılan Anadolu krallığının artık kalıcılaşan iki parçası onlara verilmiş, ama nüfuzları az olmuş ve fazla dayanamamışlardır.

---

29 *Tarih-i Selçuk*'ta birinci kadın, Raşid'de (Jahn, s. 16, 36) ikinci kadın denilmektedir; yalnız Raşid evlenmeyi gözardı eder.

30 *Tarih-i Selçuk*, 37b/77; Aksarayî, s. 153 (F, 82-83); Eflakî, II, 310; Jahn, s. 39 vd.

Aynı durumun Samâğar'ın da başına geldiği anlaşılıyor. Nedenleri bilinmeyen bir kararla kısa bir süre sonra geri çağrılmıştı. Argun, kardeşi Geyhatu'ya, bizzat Rûm hükümetine el koymasını ve Samâğar'ı kendi yanına göndermesini emretti. Geyhatu, Samâğar'la 2 Şevval 689/Kasım 1290'da Turhal'da karşılaştı ve onu Argun'un yanına yolladı. Geyhatu, Samâğar'ın güvenini kazanan Nâsıreddin'i müstevfilik görevinde tuttu. O sırada Kırşehir'de olan Nâsıreddin, Geyhatu ile buluşmak üzere Aksaray'a geldi ve bu kentte bir süre kaldı. Bu sırada sultan da Moğol şehzadesinin resmi karşılama törenini hazırlamak üzere Konya'ya döndü. Geyhatu, 25 Zilkade/Aralık 1290'da Konya'ya girdi. Karaman Beyi de gelip bağlılığını bildirdi. *Tarih-i Selçuk*'un yazarı, Moğol ordusunun disiplinli davranışlarıyla, müstevfinin becerikliliğinin halkla çıkabilecek herhangi bir çatışmayı önlediğini yazıyor. Güneri Bey, o günlerde Kurban Bayramı'na rastladığından Geyhatu'ya ayrıca saygılarını da sunmuş oldu.[31] Geyhatu daha sonra Akşehir'e doğru yola çıktı. Samâğar'ın yönetimi sırasında bu kentte Sultan Mesud bir anlaşmazlıktan çekinen Germiyan beyi ile buluşmuş ve ona, kendisiyle yakın bir gelecekte barış yapılacağı sözünü vermişti. Geyhatu, sultanı Akşehir'den "kıyı bölgeleri"ne gönderdi ve az sonra kendisi de ona katıldı. Bununla birlikte bir ara yeniden Konya'ya döndü. Bu kısa seferde zahmetsiz bağlılık yeminlerinden başka bir şey kazanmadı; bu yeminlerin de fazla bir inandırıcılığı yoktu (Muharrem-Rebiyülevvel başı 590/Ocak-Şubat 1291). *Tarih-i Selçuk* yazarı, Geyhatu'nun naib yaptığı Nâsıreddin'i adaleti, düzeni sağlamaktaki becerisi ve dine bağlılığı dolayısıyla övüyor, aynı şekilde Geyhatu'yu da adil davrandığı için övgüye layık buluyor; belki de bunun nedeni eserin asıl büyük bölümünün Geyhatu'nun yönetimi sırasında kaleme alınmış olmasıdır.[32] Nâsıreddin Yavlak Arslan'ın isminden ne Aksarayî, ne de Eflakî'nin kitabında söz edilmemesi, yönetiminin büyük bir önemi olmadığını göstermektedir. Geyhatu'nun yönetimi de uzun sürmeyecekti, çünkü Cemaziyülevvel/Mayıs 1291'de, Geyhatu, Lagzî diye bir kişiden Argun'un ölümünü öğrenecek, hemen peşinden de Samâğar'dan, Argun'un yerine Baydu'nun seçildiği haberi gelecekti. Geyhatu, Baydu ile taht kavgası yapmak için aceleyle yola çıktı. Konya'ya komutan olarak Kutluca'yı atadı, belli başlı diğer kentlere de şahneler tayin ederek hepsinin başına Fahreddin Mesud'u getirdi. Sultan

---

31 *Tarih-i Selçuk*, 37b/77-38b/79; aynı bilgiler Aksarayî'de de var. Geyhatu pagandı ama olağan âdetler gereğince Kurban Bayramı onun önünde kutlanıyordu.

32 *Tarih-i Selçuk*, 39a /80-40.

Mesud'a gelince, onu da Konya'ya göre daha yakın ve daha kolay denetlenebilir bir kent olan Kayseri'ye yerleştirdi. Nâsıreddin ise Moğol şehzadesine eşlik ediyordu.[33]

Konya'da birbiri ardına Geyhatu, sultan ve müstevfinin kenti terk etmesi, bekleneceği gibi bir tepkiye yol açtı. İç ve dış hoşnutsuzluklar karşılıklı birbirlerini cesaretlendiriyordu. Kent içinde runûd, sultanın güvendiği büyük yöneticilerden Has Balaban gibi bazıları, Konya'da kalan Mesud'un kardeşi Siyavuş, Kutluca'nın yönetim şeklini beğenmiyor, onu sert, zorba olmakla suçluyorlardı. Siyavuş, Kutluca'nın kendisini öldürmek istediğine inandırıldı ve 2 Cemaziyülahir/29 Mayıs'tan itibaren Kutluca öldürülüp yerine Balaban geçti. Esadeddin diye biri emir-i dâd, Geyhatu'nun hâkim olarak bıraktığı Cemaleddin diye biri de naib atandı. Ama sokaklara runûd egemendi.

Kutluca'nın sindirmek istemediği veya sindiremediği Türkmenlerin saldırı haberleri de kentteki bu isyanı teşvik etmişti. Belki Türkmen güçlerinin bazılarına da Moğol karşıtı bir eylem için cesaret veriyordu. Elimizdeki bilgilere göre, Karamanlılar ile Eşrefoğulları arasındaki görüş ayrılıkları, bu sıralarda ilk kez ciddi bir savaşa yol açtı. Güneri Bey Beyşehir'i zaptetmiş ve Eşref'in oğlu Süleyman Bey'i esir etmişti. Kitabeler, Süleyman'ın en azından 687/1287-88'den beri Beyşehir'in hâkimi olduğunu kanıtlıyor. Esir düşen beyin oğlu etrafında toplanan Türkmenler daha sonra Karamanlıları geri püskürtecceklerdi ve yine kitabelerden anlaşıldığı üzere Süleyman altı yıl sonra serbest bırakılacaktı. Karamanlılar, Konya civarını da endişelendirmişlerdi, bu da Eşrefoğulları ile Konya arasında bir ittifak olduğunu düşündürüyor; bu arada Siyavuş'un evlilik yoluyla Eşrefoğulları ile akraba olmasının bu yakınlaşmada rolü olup olmadığı bilinmiyor. Kayseri'deki sultana yapılan başvurular da sonuçsuz kaldı, çünkü sultan da bu sıralar, Suriye sınırındaki Türkmenlerin çıkardığı benzer sorunlarla uğraşıyordu (Cemaziyülahir-Recep/Haziran-Temmuz 1291).[34]

Bu sırada Halil Bahadır komutasındaki Germiyanlar Konya'ya saldırdılar. Ellerindeki yetersiz kuvvetlerle açık alanda çarpışmayı göze alamayan Konya emirleri ve ahileri, kenti surların ardından savunmakla yetindiler, ne var ki 2 Şaban/27 Haziran günü ahilerin başarısız bir çıkışı felaketle sonuçlandı, onları kovalayan Germiyanlar kente girdiler ve üç gün şehri yağmaladılar. Ama

---

33 *Age.*, 40b/83; Aksarayî, s. 165 (F, 84); Jahn, s. 80

34 *Tarih-i Selçuk*, 40b/83-41b; *RCEA*, no. 4907 ve 5037.

kale kendini savunmaya devam etti. Bir İlhanlı ordusunun kente varmak üzere olduğunu haber veren Moğol görevlilerinin gelmesi üzerine saldırganlar kaçtı, ama bu ordu gecikince yeniden dönüp yağmaya devam ettiler. O zaman Konya halkı, Fahreddin Ali'nin kızının oğlu olan Ladik-Denizli Beyi Nevay'ı veya bu isimdeki bir başka beyi yardıma çağırdılar.[35] Bu bey, kendi topraklarını tehlikeye atma bahasına kendi uç birlikleriyle geldi. O sırada, Kayseri'de bulunan Siyavuş'un da hemen bazı takviye kuvvetleri göndermiş olması mümkündür. Bu kuvvetlerle Has Balaban'ın kuvvetlerinden oluşan ortak ordu önce Konya önlerinde Türkmenleri yenip yağmalanan hayvanları geri aldı, sonra da Gurgurum bölgesinde, Arınâtûsûn diye bugün yeri bilinmeyen bir kalenin yakınındaki Ubrucak denilen yerde, hücuma geçen düşmanı yine yendi. Bir diğer karşı hücum da Larende'ye yapıldı ama Karamanlılar Konya ordusunu çembere aldılar; Konya ordusu ancak aralarında Balaban'ın da olduğu büyük kayıplar bahasına bu çemberi yarabildi. Türkmenler de, ileri gelen komutanlarından birini, Seyfeddin Türkeri'yi bu savaşta yitirdiler, ama Konya'yı talan etmekten de çekinmediler.[36]

Sultan Mesud, o sırada rakiplerini ortadan kaldırarak İlhanlı tahtına oturan Geyhatu'ya başvurdu. Geyhatu'nun aslında Anadolu'da Moğol egemenliğini yeniden kurabilmeyi istemesi için böyle bir kışkırtmaya da ihtiyacı yoktu; ülkeyi tanıyordu ve uzun zaman Anadolu'daki Moğol kuvvetlerine komuta etmişti. Zilkade başı/Kasım 1291'de sultan onu Kayseri'de karşıladı. Ama bu sefer Moğolların gelişi diğerlerinden farklıydı, güçlü bir ordunun başındaki İlhanlı hükümdarı, Türkmen olsun veya olmasın bütün asileri katlederek ülkede korku yaratmak istiyordu. İlk kurban Ereğli oldu, 19 Zilkade/Kasım'dan itibaren de Larende tamamen yakıldı, Müslüman olsun olmasın bütün halkı katledildi, bu katliamdan yalnız İlhanlı ülkesine esir gönderilen kadın ve çocuklar kurtulabildi. Bir Moğol komutanı Tekin Timur Karamanlıları dağlarda da izledi ama yakalayamadı. Sonra bu kasırga 16 Zilhicce/Aralık'tan itibaren Eşrefoğullarının topraklarında esti. Önce Ladik- Denizli zaptedildi; korkan kent halkı kapıları kapatmışlardı, üç gün süresince bütün mahallelerinde kan sel gibi aktı, kent Fahreddin Ali'nin ailesinin elinden çıktı. Geyhatu her yeri yağmalayıp herkesi öldürerek Menteşe topraklarına girdi. Sonra, esir kafilelerini gönderip Muharrem sonu/Ocak

35 *Tarih-i Selçuk*, 41a /84 biraz muğlaktır.

36 *Age.*, 42a /86.

1292'de Konya'ya girdi. Moğolların on yedi günlük bu geçişleri her yerde korkunç bir iz bırakmıştı. Karamanlı ülkesine yaptığı son akından sonra, bu korkunç hükümdar 16 Sefer/Şubat 1292'de Kayseri'ye dönmek üzere yola çıktı.[37]

Aslında bu harekât arkasında yalnızca viraneler bırakmıştı. Türkmenler yok edilemedi. Şaban/Temmuz'da Karamanlıların iki akınına bir karşı akınla yanıt vermek zorunluluğu doğdu, bu karşı hücum sırasında Güneri Bey'in ailesinden iki kişi öldü. Ama Karamanlılar kısa bir süre sonra Frankların eline düşmüş olan Alâiye'yi zaptettiler ve bunu Mısır'a bildirip Kahire sultanı adına hutbe okuttular. Sonra sıra Germiyanlı Halil Bahadır'a geldi, bir Kurban Bayramı günü, Kırkpınar yoluyla gelerek Konya'yı tehdit etti. Siyavuş "gençleri" silahlandırdı ama geri kalan halk korkudan kenti terk etti. Zilhicce/Kasım-Aralıkta da Eşrefoğulları Konya bölgesinin kilit kalelerinden Kavala'yı ele geçirdiler; Siyavuş ile naib Cemaleddin'in kaleyi geri almak için bir sefere çıkması gerekti (29 Muharrem/Ocak 1293). Her yerde kargaşa hüküm sürüyordu ve asıl önemlisi Kastamonu'da Siyavuş ayaklanmaya hazırlanıyordu.[38]

Bununla birlikte Aksarayî'nin çok ayrıntılı olarak hikâye ettiği bir olaydan şüphe edip yok saymak mümkün değildir. Aksarayî'ye göre, sultanın, Mücireddin'in (Geyhatu tahta çıkınca, onun adamı olduğundan serbest bırakılmıştı) ve Geyhatu'nun Rûm'a atadığı yeni vezir Necmeddin'in komutasında Anadolu Müslümanlarından oluşan kuvvetlerle, Anit, Göktay ve Giray'ın komuta ettiği Moğol kuvvetleri, Kastamonu Dağları'nın geçitlerini kapattılar, sonra da geri çekilen Türkmenleri takibe başladılar. Aniden geri dönüp saldıran Türkmenler, Giray'ın komuta ettiği öncü kuvvetleri şaşırttılar, Göktay'ı geri çekilmeye mecbur ettiler, sonra da Anit'i öldürüp sultanı esir edip Kastamonu'ya götürmeye başladılar. Giray kuvvetlerini toplayıp yeniden Türkmenleri tehdit etti ve sultanı ellerinden kurtardı, ama ihtiyatlı davranıp Osmancık'a geri çekildi.

Tarih-i Selçuk'un yazarının söyledikleriyle Aksarayî'nin anlattıklarını (Siyavuş'un adını Rükneddin Kılıç Arslan diye vermektedir) uzlaştırmak son

---

37 *Agc.*, 42b /87-43a /88; Aksarayî, s. 163-65 (F, 85)'te anlatıyor; Bar Hebr., s. 492, Brosset, *Géorgie*, I, 611 (Ladik-Denizli ganimetlerinden pay alan Gürcü askerleri vesilesiyle). Eflakî s. 112-113'e göre, Geyhatu, ahi reisi Ahmedşah'ın çok ustaca ısrarı sonunda Konya'yı cezalandırmaktan vazgeçmişti.

38 *Tarih-i Selçuk*, 43b /89; Cezârî Sauvage, no. 163.

derece güçtür.[39] Birinci yazara göre, Siyavuş "Kastamonu emirlerini" kendi tarafına çekmişti. Kastamonu emirleri Çoban'ın soyundan gelen hanedandan olamaz, çünkü Aksarayî bize Siyavuş'un Kastamonu eyaletinde savaşarak yakaladığı Muzaffereddin Alp Yürük'ü öldürdüğünü söylüyor. Burada bir hata olması gerekir, zira Mesud'un Anadolu'ya ayak basmasından sonra Alp Yörük'ün yerine oğlu Yavlak Arslan geçmiş ve Sultan Mesud'u kabul etmişti; büyük olasılıkla Yavlak da 690 yılından önce ölmüş, yerine Hüsameddin Mahmud geçmişti.[40] Diğer taraftan *Tarih-i Selçuk*'a göre, isyanın nedeni Geyhatu'nun seferidir; Aksarayî'ye göreyse, isyan ondan korkulduğu için çıkmıştır ve Anadolu'ya gelişiyle aynı günlere rastlamaktadır. *Tarih-i Selçuk*'un verdiği ayrıntılı bilgiler karşısında Aksarayî'nin dediklerini kabul etmek zordur. Bu iddiayı kabul etmek, ancak Mesud ve Siyavuş arasındaki anlaşmazlıkların başlangıç noktası Kutluca'nın idamına ve Geyhatu'nun Moğolları'nın aşırı davranışlarına kadar geri götürülürse mümkün olur. Geyhatu'nun Konya'daki ikameti sırasında, Siyavuş'un bu kentte olduğuna dair bir bilgi yoktur; bu sırada Siyavuş kentten ayrılmış da olabilir. Ama ayrılmış olsa bile, hemen geri dönmüş olması gerekir, çünkü Cemaleddin ile birlikte Eşrefoğullarına karşı sefere çıktığını görmüştük veya Siyavuş Geyhatu'nun yanına gidip geldikten sonra bir süre için onu Konya'da temsil etmeyi sürdürmüş olabilir. Bütün bunlar pek akla yakın gelmiyorsa da Siyavuş'un daha önce isyan ettiği bir gerçektir.

İlginç olan bir husus da, Aksarayî'nin öyküyü fazla uzatmaması ve yazdıklarından Siyavuş'un sonunun ne olduğu hakkında bilgi çıkaramamamızdır. Oysa, *Tarih-i Selçuk*'a göre, Siyavuş'la ilgili olaylar çok daha basit bir şekilde cereyan etmiştir. Kesin tarihini bilemediğimiz bir anda, Geyhatu Cemaleddin'i "hâkim" görevinde bırakarak Anadolu'ya Taştemir adında yeni bir genel yardımcı atamıştı. Aksarayî de bu atamayı kitabında yazar ve atama tarihi olarak 691/1292 yılı sonunu verir. Bu arada Cemaleddin Konya'yı yönetmeye devam etmekte ve Taştemir, müstevfi (hâlâ Nâsıreddin midir?) ile birlikte Siyavuş'un ayaklanma merkezi haline getirdiği Burgulu'ya (bu kez burası muhakkak Safranbolu'dur) yürümekteydi. Müstevfinin bir elçisinin gidip Siyavuş'la konuşması, onun pişman olması için yeterli olacaktı, olay nasıl gelişirse gelişsin Siyavuş Kayseri'ye götürülecek, iki kardeş barışacaklar

39 Aksarayî, s. 80 (F, 85-87); *Tarih-i Selçuk*, 44a-45a /90.

40 Krş. aşağıda III. Kitap, 7. Böl.

ve daha sonra Siyavuş Konya'ya dönecekti. Müstevfinin bu olaydaki rolünün abartıldığında kuşku yoktur, ama bu da anlatılan öykünün kabul edilmemesi için bir sebep olamaz. Aksarayî'nin anlattığı, Siyavuş'un operasyonlara doğrudan katılımı *Tarih-i Selçuk* tarafından doğrulanmamaktadır ve kuzeydeki Türkmenlerin yarattığı kargaşanın onun kışkırtmasından başka nedenleri de olmuş ve sadece ona iyi bir fırsat olarak görünmüş olabilir. Aksarayî'nin anlattığı sefer ile *Tarih-i Selçuk*'un anlatısı farklıdır; Türkmen ayaklanmasının yeterince başarılı olmamasının daha sonra Siyavuş'u daha anlayışlı kılmaya katkıda bulunduğu kabul edilebilir; Kastamonu'ya doğru yürütülen harekât Geyhatu'nun güney Türkmenlerine karşı giriştiği seferin bir yanıtı olabilir.

Bu gelişmelere rağmen, iki yıl sonra, Geyhatu Anadolu'ya Baltu'yu gönderdiği sırada, *Tarih-i Selçuk*'a göre Siyavuş İlhanlı'ya yeniden şikâyet edildi. Mesud, kardeşine karşı harekete geçmeye hemen razı oldu; Siyavuş Develihisar'a kaçarak canını kurtardı. Sultan'ın çaşnigiri Seyfeddin Sungur, onu yeniden teslim olmaya ikna etti. Yazarımıza göre, Baltu Siyavuş'u çok yakışıklı bulup ona kızını verdi ve böylece Siyavuş bir kez daha paçayı kurtardı.

Taştemir'e gelince Konya'da hiç de iyi bir ün kazanmamıştı; zimmetine para geçirmekle suçlanıyordu. Sultan ve müstevfi onu tutukladılar. Ne Geyhatu'nun kendilerine kızmasından ne de onu yeniden bu göreve getirmesinden çekinmişlerdi; Geyhatu'nun artık onu tutmadığı anlaşılıyor. Araya giren bu olaydan sonra sultan, müstevfi ile birlikte Ankara'ya döndü. Bu, Siyavuş'un ayaklanmasından sonraki yatıştırma önlemlerinin bir uzantısı mıydı? Bunu bilmek mümkün değil.

Tarih-i Selçuk yazarının, Geyhatu'nun ölümüne neden olan olayları yönetimindeki bozukluklara bağlamasını yanlı bir yorum gibi görsek de, Aksarayî'nin de belirttiği gibi İlhanlı devletindeki bozulmanın başlangıcı, bu hükümdarın saltanatının ilk günlerine kadar uzanıyordu. Taştemir'in görevini iki kişi, İsfendiyar ve İlbaşar üstlendiler ama yönetimi yavaş yavaş asıl eline geçiren, hem ilhanın hem de sultanın naibi olan Mücireddin'di. Gerçi onun yanına da bir ikinci kişi katılmıştı, ancak bu kişi onun kardeşiydi. Aksarayî'ye inanmak gerekirse, görevlerin birçok yetki sahibine paylaştırılması, bunun en tepeden en aşağıya kadar uygulanması, herkesin kazancını artırma yollarını araması ve kendi adamını bir işe yerleştirmesi, birbirlerini kıskanmaları, iyi kötü bütün günlük işleri yürüten idari birimleri çalışamaz hale getiriyordu. Diğer taraftan, bütün yüksek mevkilerdekiler, Anadolu'yu yöneten bir üst yöneticiye bağlı olmak yerine işlerini doğrudan doğruya İlhanlı hükümdarına giderek halletmeyi yeğliyorlardı. Anadolu'da doğru dürüst bir hükümet-

ten söz edebilmek gittikçe zorlaşıyordu. Bu çözülme bir toprak paylaşımı halini de alıyordu. Herkes, egemen olduğu bölgede vergileri kendi hesabına topluyordu, dolayısıyla merkezi bütçe gitgide daha çok göstermelik bir hale geliyordu. Geyhatu da bu durumu daha kötüleştirmek için elinden geleni yapıyor ve sevdiği kişilere toprak, yani gelir dağıtıyordu; örneğin Hasan Bey, eyaletler yönetiminin, Taycu da incü mallarının genel müfettişi yapılmıştı, bu durumda Rûm ülkesinin Mücireddin tarafından idare edilmesi de havada kalıyordu. Düzensizlik ve genel hoşnutsuzluk o dereceyi buldu ki 694/1295'te Baydu Geyhatu'yu devirdi.

Baydu'nun ara dönemi daha da kötüydü. Gerçekten de her yerde genel bir itaatsizlik havası egemendi. Diğer taraftan yeni hükümdar şiddetli bir Müslüman karşıtıydı. Eğer Aksarayî'nin söyledikleri doğruysa, Müslümanların kutsal mekânlarına tecavüz edildi ve yapılma amaçlarının dışında kullanıldılar. Ancak Baydu, birkaç aylık saltanattan sonra Gazan tarafından devrildi.

Gelişmeler içinde, Doğu Anadolu'dan çok az söz edilmesi dikkat çekicidir. Bir nedeni, tesadüfen, olayları bize anlatan iki kişiden birinin Aksaraylı diğerinin Konyalı olması, dolayısıyla bu bu bölgeden pek söz etmemeleri olabilir. Ancak burada bu nedenin tam geçerli olduğu söylenemez, çünkü olaylara daha geniş açıdan bakan diğer vakanüvislerin de, bu bölgeyle ilgili olarak verdiği bilgilerin çok az ve kısa olduğu görülmektedir Örneğin Bar Hebraeus, doğu eyaletlerinde veya çevrelerindeki ülkelerde yaşamıştır. Asıl nedeni, Doğu Anadolu'nun doğrudan ve kesinlikle Moğollar tarafından kontrol edilmesine, diğer taraftan bir Hıristiyan devletle önemli bir sınırı olmadığından Türkmenlerin etkinliklerinin daha az olmasına, bu bölgedeki ileri gelen yerlilerin daha itaatkâr olmasına ve bölgenin Moğol dünyasının toplu tarihiyle daha çok bütünleşmesine bağlayabiliriz. Ayrıca Moğol tarihçileri de kendi açılarından bu olaylardan görece az söz ederler. Bunun nedeni de, büyük bir olasılıkla, yönetim açısından her şeye karşın farklı olan Anadolu ile ilgili belge bulmakta zorlanmış olmalarıdır.

***

Öykümüz gittikçe can sıkıcı bir hal alıyor ama, genel havayı anlamamıza da yardımcı oluyor. Olayları özetlersek, zaman içinde yeniden kuvvetlenen Karamanlılar, Kıbrıs'tan gelip Alâiye kalesini ele geçiren Franklardan bu kaleyi geri alıyorlar. Eşref, Konya havzasının anahtarı olan Kavala'yı elde etmeye çalışıyor; bu sırada Sultan Mesud Kastamonu Türkmenleri ile sa-

vaşmak zorunda kalıyor ve ellerinde tutsak kalma tehlikesi atlatıyor. Bu genel tespitlerin dışında, bir önemli nokta da, Kastamonu Türkmenlerinden genelde güney ve güneybatı Türkmenlerine göre daha az söz etmemizdir; nedenleri ortadadır. Bir kere Kastamonu, diğer Türkmen kentlerine göre daha uzaktadır, Kastamonu Türkmenleri ile Moğol-Selçuklu yönetimi birbirleriyle daha iyi geçinmektedirler. Buradaki olay kısmen Siyavuş'un kardeşine isyanıyla ilişkiliyse de ne zaman ne de ayrıntılar açısından aydınlığa kavuşmuş değildir. İki kardeş, bir önceki kuşaktaki İzzeddin ve Rükneddin gibi iki yıl sonra yine kavga etmek üzere barışmışlardır, yeni kavgayı yeni bir barışma izlemiştir. Türkmenler daima durumlarını kuvvetlendirmektedir; Moğol ordularının onlara saldırdığı istisnai durumlar dışında, Türkmenlerin Anadolu'daki toplumsal yaşamın asıl belirleyici unsurlarından olduğunu olaylar kanıtlamaktadır.

Çözülmenin arttığı her yerde görülmektedir; bu artışta Geyhatu'nun yaptıkları kadar onu deviren Baydu'nun ve Baydu'yu tahttan indiren Gazan'ın yaptıklarının da etkisi vardır. Geyhatu, her an Moğol hazinesinin çıkarlarını kollamakla sorumlu olan Mücireddin'in görevi dahil idari fonksiyonların büyük bölümünü sistemli bir şekilde iki kısma ayırmış, aynı göreve iki ayrı görevli atamıştır. Amaç, iki ayrı görevlinin birbirini kontrol etmesidir. Ancak bu amaç gerçekleşmemiş, aksine bu uygulama çekişmelerin, düzensizliklerin ve yolsuzlukların artması gibi bir sonuç vermiştir. Yüksek mevkilerdeki her görevli, sanki Anadolu'da hiçbir siyasi yönetim birimi yokmuş gibi, doğrudan İlhanlı Sarayı'nı muhatap kabul etmiş ve ülkenin yönetim açısından özerkliği bir hayali varsayımdan öteye gitmemiştir; dolayısıyla her bölge kendi başına buyruk beylik gibi yönetilmeye başlamıştır.

Anadolu'nun bir şanssızlığı da, Moğolların işlere gitgide daha fazla el koymaya başladıkları dönemle, Moğol devletinin temellerinin çeşitli sorunlar yüzünden sarsılmaya başladığı dönemin aynı olmasıdır. Güçlerinin azaldığından korkan Moğol hükümdarları, hükmettikleri ülkeler üzerindeki denetimlerini artırma yoluna gitmişlerdir. Bu davranış aslında doğrudur, çünkü Anadolu'daki Moğol kuvvetleri bu aşamada daha çok önem kazanmışlar ve İlhanlı devletinin iç işlerinde daha büyük rol oynamaya başlamışlardır. Kongurtay'ın sonu kötü biten macerasını ve Geyhatu'nun başarılı isyanını daha önce anlatmıştık. O sırada sultan ve diğer yerel yöneticilerin bu olaylara karışmak zorunda kaldıklarını da görmüştük. 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın ilk yıllarındaki tarihi olayları saptayabilmek, bizim için ne yazık ki epeyce güçtür. Kaynaklardan Anadolu'da bulunan Moğol komutanlarının isyanları-

nın öyküsünü öğrenebiliyoruz, ama orada yaşayan halkın durumu hakkında ayrıntılı bilgi edinemiyoruz; sebebi kısmen elimizdeki belgelerin eksikliği olabileceği gibi, Moğolların yol açtığı kıyım ve Türkmenlerin bağımsızlık isteklerinin olayları daha karmaşık bir hale getirmesi de olabilir. Ama bazen de hangi Türkmen beylerinin birbiriyle müttefik olduğu pekâlâ kesinkes saptanabilmektedir. Bir Moğol valisinin bağımsızlaşması mutlaka zararlı bir olgu sayılamazdı; çünkü bu yönetim istikrar kazanabilse, yabancı bir güç yararına ülkenin sömürülmesinin getirdiği usulsüzlükleri düzeltme şansı bulabilirdi. Ama genel bağımsızlık girişimleri birbiri ardına başarısızlığa uğradı ve Anadolu bağımsızlığına ancak İlhanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ve dağınık bir sürü beylik halinde ulaşabildi.

Gazan henüz tahta çıktığı sırada, eskiden Baydu'nun yandaşı olan Tugaşar isimli bir Moğol komutanı, Muineddin Pervane sülalesinden gelenlerin işbirliğiyle Anadolu'da bağımsız bir güç haline gelmeyi denedi. Önce Samâğar'ın oğlu Arap tarafından tam da kesin olmayan bir şekilde yenilgiye uğratıldıysa da, daha sonra Anadolu'daki eski bir Moğol komutanının oğlu olan Baltu tarafından kesin yenilgiye uğratıldı (694/1295). Ama bu kez de Baltu isyan etti; bir süre için Karamanlıların desteğini almış ve hiçbir gücü olmayan Sultan Mesud'u da ayaklanmasına katmıştı. Baycu'nun torunu olan Sülemiş tarafından yenildi, Kilikya Ermenilerine sığınarak canını kurtardı; ama Moğol hükümdarının gazabından korkan Ermeniler onu teslim edince başı kesilerek idam edildi (696/1297). Sultan Mesud özür dileyerek hayatını kurtardı, ama Tebriz'de oturmaya mahkûm edildi ve yerine eski rakibi olan yeğeni Alaeddin Keykubad getirildi. Keykubad'ın Kilikya'ya kaçışından bu olaya kadarki yaşamı hakkında bilgimiz yoktur, belki de onu Ermeniler önermişlerdi. Ama olaylar aynı minval üzerinde devam edip gidiyordu, bu kez de Sülemiş, Karamanlıların yardımıyla ayaklandı (698/1299) ve Sivas civarında kendisine karşı koyan bir İlhanlı ordusuna yenilip Suriye'ye kaçarak canını kurtardı. Bu kez Memluk vekayinâmelerinde de anlatıldığından, önceki ayaklanmalara göre bu olay hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahibiz. Ertesi yıl Sülemiş tekrar Anadolu'ya geldi, bu kez yakalanıp öldürüldü. Aslında bütün bu kişiler baştan beri isyan etmeyi düşünen kişiler değillerdi, bir önceki asiyi yenip bu ülkenin tek hâkimi oluyorlar, ülkeyi istedikleri gibi yönetmeye başlıyorlar, duruma İlhanlı hükümdarı el koyup onları denetlemeye başlayınca, bunu kabul etmeyip isyan etme yolunu seçiyorlardı. Bir diğer dikkat edilecek nokta da, bütün bu kişilerin, babalarının veya dedelerinin daha eski dönemlerde Anadolu'da komutanlık yapmasıdır. Demek ki

söz konusu kişiler, ne yolla elde edilmiş olursa olsun Anadolu'daki toprakları sahiplenme duygusu içindeydiler.

Çok iyi bilindiği gibi, her galip, kendinden öncekilerin yandaşlarını ortadan kaldırır; bu kural sultanlar için de geçerlidir. Alaeddin Keykubad da kendi açısından böyle hareket etti, ama intikam almakta o kadar ileri gitti ki adı kötüye çıktı. Durumu kurtarmak için Gazan'a gitti ama, bu kez de Gazan onu kurban edip öldürttü. Mesud yeniden tahta geçti, ama sultanlık ona bu kez yaşamını sürdürecek geliri bile sağlayamadı, üstelik bu taht fiili iktidardan her zamankinden çok yoksundu (702/1303). Güç, Sutay'ın ve özellikle Sülemiş'in yenilgisini sağlayan Moğol komutanlarının en önde geleni Çoban'ın elindeydi; daha sonra yeni İlhanlı hükümdarı Olcaytu tarafından, hükümdar sülalesiyle kan bağıntısı olan bir şehzade, İrencin gönderildi. İşte tam bu sıralarda sultanlık tarihten silindi, bu olay o kadar karanlık bir biçimde gerçekleşti ki, o dönemin yazarları bu gelişmeden hiç söz etmezler. Daha sonraki dönemlerde bu konuyu açan yazarlar ise olayı ortaya çıkarmayı denemişler, ancak aralarında ne olayların gelişiminde ne tarihlerde bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Bir sultanın ölmesi, hatta yerine geçecek birinin bulunmaması, aslında o dönem için hiç de önemsenecek bir olay değildi. Selçuklu sülalesinden hayatta kalanlar olmuştur, özellikle bu soydan bazı kadınların varlığı bilinmektedir ve bazı ileri gelenlerin bu soydan geldikleri için nasıl övündüklerini ileride göreceğiz, ancak siyasi olarak Selçuklu hanedanı sona ermişti, zaten yirmi-otuz yıldır bu hanedanın bir gücü olduğu da söylenemezdi.

1312'de Olcaytu'nun hangi koşullarda gerçekleştiğini tam bilmediğimiz ölümünden sonra, imparatorluğun gerçek hâkimi olan Çoban, yönetime el koymak üzere Anadolu'ya döndü. İrencin, hemen görevden alınmadı. Ancak fiili güç, Anadolu'da uzun süre kalamayan Çoban tarafından oğlu Timurtaş'a verildi. Timurtaş'ın 722/1321'de daha önceki diğer komutanlar gibi yalnızca bir politik anlaşmazlık sonucu değil, kendini mehdi ilan ederek dini bir bir ayaklanmayı başlatmasının nedenleri bilinmemektedir. Mehdi, bütün Müslümanlarca ama özellikle Şiilerce gelmesi umutla beklenen kişidir. Bu olayda, o sırada imparatorluğu elinde tutan Çoban, hükümdardan bizzat olaya el koyma iznini aldı, sorumluluğu Timurtaş'ın suç ortaklarının üstüne atarak onları cezalandırdı ve yeni İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in oğlunu affetmesini sağladığı gibi, Anadolu'da yönetimin başında kalması kararını da çıkarttı. Vekayinamesini bu olaylardan sonra, hamisi Timurtaş'ın yanında tamamlayan Aksarayî, bu isyandan hiç söz etmez; suçu Timurtaş'a

isyan eden ve sonunda öldürülen İrencin'e yükler. Bu olayın Timurtaş'ın ikinci kez Anadolu yönetimiyle görevlendirilmesinden sonra geliştiğinde kuşku yoktur. Ancak Timurtaş isyanı çok açık bir olgu değildir ve bu isyanın bazı nedenlerini Anadolu'da değil İlhanlı devletinde aramak gerekebilir. 727/1327'de Çoban düştü, Timurtaş da ikinci kez isyan etmek zorunda kaldı. Sivas'ta direnmesine rağmen, sonunda Sülemiş gibi Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Ancak bu kez devletlerin ilişkisi eskisi gibi değildi. Memluklar ile Ebu Said arasında barış yapılmıştı. Bu veya bir başka sebeple, Timurtaş'ın bir komplo kurduğundan şüphelenildi ve öldürüldü (728/1327).

Timurtaş'ın düşüşüne kadar devam eden dönemdeki olayları, bu şekilde incelemiş olduk. Aslında bu dönemin olayları, önemli bir değişiklik göstermeden sürüp gitmektedir. Ancak okur, öykünün muğlak bir şema olmadığına da hiç kuşkusuz dikkat etmiştir. Gerçekten de artık, Anadolu'daki olayların merkezinde bir tarafta İran Moğolları, diğer tarafta Türkmenler bulunmaktadır. Şimdi Türkmenlerden, mümkün olduğu kadar ayrıntılı söz etmenin zamanı geldi.

Bu yeni konuya girmeden önce, nihai olarak, son İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'in 1335 yılındaki ölümünden sonra ortaya çıkan yeni bir gelişmeden söz edelim. Teorik de olsa, Ebu Said, İlhanlı İmparatorluğu'nun bütünü üzerinde saltanat süren son kişidir. Onun ölümünden sonra, yerinde gözü olan pek çok kişi birbirleriyle savaştı. Bunlardan biri olan Küçük Hasan bir süre Orta ve Doğu Anadolu'yu karıştırdı. Gerçekte ise, bazı göçebe Moğol aşiretlerinin gelip geçtiği bazı topraklar hariç, Moğol egemenliği diye bir kavram artık yoktu. Sivas eyaleti (aslında tam doğru olmayan bir şekilde, eskiden beri Rûm diye tanımlanmaktadır), toprakları biraz daha büyümüş bir şekilde Timurtaş'ın eski bir yardımcısı olan Eretna'nın eline geçti. Eretna'nın Anadolu'da daha fazla toprak elde etme gibi bir düşüncesi yoktu. Daha büyükçe bir güç ise İran'da Celayir hanedanının eline geçti, ancak bu hanedan kağıt üstünde bazı iddialarda bulunsa da, Anadolu'da hiçbir zaman egemen olamadı. Belki Eretna Beyliği'nde belli bir kurumsal süreklilikten söz edilebilir, ama bu beylik de kendisini çevreleyen toplum tarafından giderek emildi ve şu ya da bu ölçüde yeniden Türkleşti.

KURUMLAR VE TOPLUM

BİRİNCİ BÖLÜM

ETNİK VE SOSYOEKONOMİK EVRİM

Sırası geldikçe sık sık, Moğol istilasının Anadolu'ya çeşitli yeni halkların gelmesine neden olduğunu belirtmiştik. Bu halklar önceleri Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelmişlerdi, ardından diğerleri de, İranlılar, Türkmenler ve 1256'dan itibaren önce ülkenin doğusuna, sonra Orta Anadolu yaylalarına hayvanları ve aileleriyle birlikte gelen Moğollar da geldi.[1] Nicelik olarak değişiklikleri izlemek zorsa da, bu yeni gelenlerle birlikte bazı niteliksel değişimler de ortaya çıkıyordu. Moğolları bir tarafa bıraksak bile, ekonomik ve kültürel açıdan yeni gelen Türkmenler, eskiden beri Anadolu'ya yerleşmiş Türkmenlere yakın gruplar değillerdi.[2] Yeni gelen Türkmenlerin hangi etnik gruplara ve aşiretlere ait olduklarını saptamak, sorunun en önemli kısmıdır. Biz, Selçuklu yayılmasının gerisinde, Türkmenlerin bir bölümünün, daha doğrusu Oğuzların bulunduğu görüşünde ısrarlıyız. Eskiden Anadolu'ya yerleşen Türkmenler, batıya ve Bizans İmparatorluğu'na doğru göç ederlerken, çoğu zaman doğrudan doğruya Orta Asya'dan gelen yeniler, Anadolu'daki kuzenlerinin evrim biçimlerine uymak zorunda kalmadılar. Anadolu'ya ilk gelen Türkmenlerde pek kuvvetli olmadığını gördüğümüz aşiret geleneklerine, yeni gelenlerin sıkı sıkıya bağlı olup olmadıklarını bilemiyoruz. Moğol dönemi metinlerinde, öncüllerinden olduğu gibi bunlardan da hiç söz edilmemektedir. Moğolların karşısında Türkmenlerde

---

1 Bkz. yukarıda s. 240.

2 Batı Oğuzlarının içinde eriyen ama aslında önceleri Oğuzlara karşı koymak için Laskarides ve Palaeogoslar tarafından Anadolu'ya getirilen Kuman / Kıpçak Türklerinden söz etmiyorum.



Harita 4: El-Ömerî dönemine doğru Anadolu.

bir çeşit aşiret bilincinin gelişmiş olması olanaksız değildir,[3] ama bunun kanıtlarını kesin olarak 14. yüzyılın sonuyla 15. yüzyılın yeni koşullarında görmekteyiz. Diğer taraftan, 14. yüzyılda olayları incelememize yardımcı olan Osmanlı belgelerindeki yer adları, kuşaklar boyunca süren göçleri göz önüne almazsak, aşiretlerin birleşmesiyle gruplaşmalar oluşmasından ziyade, ayrışmaların söz konusu olduğunu göstermektedir.[4] Nihayet Moğolların yakınında, başka Türk halklarının, özellikle Oğuz Türkmenlerinden tamamen farklı Uygurların da bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Daha sonra Anadolu'nun batısında kurulacak beyliklerin incelenmesi bakımından bu sorunların önemi açıktır. Bu arada Kürtlerin göçünü de unutmamak gerekir.[5] Gruplar yalnız bunlar olmadığı gibi, incelediklerimiz bir yerde sürekli kalma ve ekonomik açıdan da eşdeğer değillerdi. İçlerinde çiftçiler gibi yarı yerleşik yaşayanlar olduğu gibi, koyun ve deve sürüleri olanlar da vardı.

Artık Anadolu'da karşımıza çıkan Türkmenler hangi aşiretten olurlarsa olsunlar, anlattığımız olayların sonucunda, Moğol istilası onların Selçuklu döneminde de sahip oldukları sınır bölgelerine yayılma eğiliminin artmasına yol açmıştır. Büyük yolların kavşak noktalarının bulunduğu Orta Anadolu'yu ellerinde tutan Moğollara karşı, Türkmenler de periferide örgütlenmişlerdi. Bir anlamda, Türkiye periferidedir. Moğolların zayıflamasıyla birlikte, merkezdeki bölgeler zamanla iç dinamizmlerini kaybedecek, Türkiye periferiden hareketle kurulacaktır.

13. yüzyılın sonuyla, 14. yüzyılın başındaki Türkmen yayılımı, 11. yüzyılın sonuyla, 12. yüzyılın başındaki Türkmen yayılımıyla aynı nitelikte değildir. 11. ve 12. yüzyıldaki yayılımı gerçekleştirenler savaşçıydı, oysa yeni gelen Türkmenlerin niteliği farklıydı; yerli köylülerle iyi kötü barış içinde yaşayan çobanlar olarak düzlüklere sızmışlardı. Kentler ise, yaşamsal tarımsal alanların mahvolmasını önlemek için yeni gelenlerle çabucak anlaşmışlar ve onları kabul etmişlerdi. Ancak, ana hatlarıyla birbirinden farklı iki bölgeyi ayırdetmek gerekir. Bu bölgelerden biri, eskiden de Selçuklulara ait olan ve eski tarz yaşamın büyük ölçüde devam ettiği bölgedir. Diğeri ise, Bizans İmparatorluğu'nun Batı Anadolu'da hâlâ kalan topraklarından Türkmenlerce

3 Bilinen Moğol aşiretleri, İslamiyet'i kabullerinden sonra heterodoks inançlarıyla tanınmışlardır.

4 Bkz. Lindner, *agc.*

5 "Contribution à l'histoire du Diyâr Bakr au XIVe s." adlı makalemi (*JA*, 1955) *EI*[2]'deki "Kürt" maddesiyle karşılaştırmak gerekir.

ele geçirilen ve Rum köylülerin ve Bizans tebaasının fazla bir değişim olmaksızın yaşadıkları bölgedir. El-Ömerî'nin 1300 yıllarına doğru kendisine anlatılanlardan bize naklettiği ekonomik durum, büyük olasılıkla, iki veya üç kuşak öncesine göre radikal bir değişiklik göstermemektedir; kuşkusuz hayvancılık ekonomisi gelişmiştir ama tarım da yok olmamıştır.

***

Moğol korumacılığı altında Anadolu'nun siyasal ve kurumsal tarihi, pek de yanlış olmayan bir şekilde kargaşa ve yıkımı gösterir. Ancak bu arada bazı ayrıntıları da değerlendirmek gerekir, örneğin aynı dönemde, özellikle 14. yüzyıldan önce, ticari ve kültürel alanda yoğun bir etkinlik de gözlenmekteydi. Savaş sürekli olmadığı gibi her yerde de yoktu. Selçuklu devletinin kaynaklarının küçülmesi, ülkenin fakirleşmesinin göstergesi değildi, basitçe, kaynakların bir taraftan Anadolu'da bazı dengeleyici masraflar yapan İlhanlı devletine, diğer taraftan da, eskiden devletin kurduğu bazı vakıfları çoğu zaman kendi ceplerinden para harcayarak kuran üst düzeydeki görevlilere transferini gösteriyordu. Bu bakımdan bizim, hiçbir önyargıya kapılmaksızın, belgelerin yardımıyla çeşitli somut soruları ortaya koymamız gerekir.

Tarım alanında, Moğolların mevcudiyeti ve Türkmen yayılımı, ekili toprakların yapısını ve yayılımını değiştirmiş miydi? Daha önce Türkmen çobanların gelişinin tarım için daima zararlı bir etken olmadığını belirtmiştik. Ama incelememizin bu aşamasında bu olgu o kadar net değildir. Genel anlamda, Moğol istilasına uğramış ülkelerin çoğunda çoban göçebeliğinin kısa yahut uzun vadede tarımın aleyhine ilerlediği yadsınamaz. Yeni gelenlerin, Orta Asya'da alışkın olmadıkları tarımsal çalışmalara ve ekili alanlara, ilk gelen Türkmenlere göre daha az saygılı davrandıkları görülmekteydi; ayrıca köylüleri taciz ediyorlar, onlar da sonunda mücadeleden vazgeçip topraklarını isteyenin otlak yapması için terk ediyorlardı; Kürtler de bu durumdan yararlananlar arasındaydı. Bu gelişmelerin bazı durumlarda Türkmenleri bir çeşit yerleşik düzene geçmeye teşvik etmesi de mümkündür. Eğer Rûm ülkesinde bir evrim söz konusu ise, bunu tam anlamıyla izleyebilmek olanaksızdır. Diğer taraftan ülkenin her yerinde bu evrim görülmeyebilir; sonuçta, 14. yüzyılda beylikler düzeni istikrar kazanınca, el-Ömerî'ye bilgi verenlere göre, hayvancılığın doğal olarak gelişmesi yanında tarım da gelişme göstermiştir.

Ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesi hakkında bazı daha iyi işaretler olduğunu söyleyebiliriz. Ne işlenen ürünlerin, ne de yerlerinin değişmesi için bir neden görmüyoruz, ama bazı durumlarda işletme örgütlenmesinde

değişiklikler olmuştu. Daha önce şap yataklarının işletilmesine başladığından söz etmiştik, 1255'te Dominiken misyoneri Guillaume de Rubrouck,[6] şap yataklarının Suriye'de doğmuş bir Ceneviz olan Nicolo de San Siro ile, Kıbrıs'tan gelen Venedikli Bonaficio de Molinis'in elinde olduğunu ve bir tekel kurmak için birleştiklerini yazıyor. Şap üretimi, Batılı tüccarların taleplerine ve çıkarlarına bağlıydı ve işletilmesi de başından itibaren, az çok özerk bir şekilde Batılılara bırakılmıştı, rakip Suriyeli ve Kıbrıslıların çıkarlarını karşılıklı olarak gözetmek ve çok özel konumu olan bir tekelin mahzurlarına karşı Selçuklulara güvence vermek için, işin başında her iki gruptan birer temsilci bulunuyordu. Ancak böyle bir tekel hakkı verilmesi, ileri gelenlerin devlet gelirlerini artık aralarında paylaşmaları çerçevesi içine de yerleştirilebilir. Bu yanıtlanması gereken bir soru olduğu gibi, bu şekildeki işletmenin sürüp sürmediğini veya Guillaume de Rubrouck'un bölgeden geçtiği dönemi izleyen yıllarda, devletin doğrudan şap satışına geçip geçmediğini de tam olarak bilemiyoruz. Yalnız, 1275'e doğru, Cenova'dan gelen Zaccharia'ların, hâlâ Bizanslıların elinde olan Fokaia/Foça'da yeni bir şap yatağı bulup işlettikleri biliniyor. Bu yeni yatak, Türk şapının sağlanmasındaki güçlükler nedeniyle mi faaliyete geçmişti veya gemilere yükleme rıhtımının hemen yukarısında bulunan bu yeni yatak Türk şapının tamamen veya kısmen işletilmemesine mi neden olmuştu? Hiç olmazsa bir süre için Cenevizlerin, kuşkusuz fiyat dengesini sağlayarak, Trabzon ve diğer limanlar aracılığıyla her iki şap yatağından da yararlandığını belirtelim.[7]

Anadolu'nun diğer kaynakları üzerine Moğol döneminin başlangıcı için başvurabileceğimiz başlıca tanık, daha önce de yararlandığımız Simon de Saint-Quentin'dir.[8] Anlattıkları, daha sonra yazanlarca da onaylanmış ve tamamlanmıştır. Simon'un söz ettiği, Türkmenlerin ürettiği kırmızı külâhlar, 1260 yılından itibaren beyaz olmaya başlamıştı, ancak beyaz külâhların da aynı şekilde ihraç edilip edilmediğini bilmiyoruz.[9] İtalyanlar, Anadolu'da Flandre çuhalarını satın alacak müşteri bulabiliyorlardı. Marco Polo da en azından Anadolu Rumlarının çok güzel halılar, kırmızı ve diğer renklerde ipekli kumaşlar dokuduklarını, Erzincan Ermenilerinin çok güzel sert bir

6 Rubrouck, müşterilerin fiyatlarla ilgili şikâyetlerini anlatıyor, Böl. LII.

7 "L'alun..." başlıklı makalem.

8 Simon de Saint-Quentin için bkz. yukarıda s. 92, 94, 114.

9 Bkz. yukarıda s. 118 ve Eflakî, II, 10-11.

kumaş olan "bukran"lar ürettiklerini biliyordu.[10] Elli yıl sonra, Pegolotti de Erzincan bukranlarını tanımıştı.[11] İbn Battuta ise, bu kentin güzel kumaşlarına muğlak bir atıfta bulunmuştur.[12] Aynı yazar, Aksaray'ın yün halılarına, aynı şekilde Ladik-Denizli ve o sırada Bizans'ın elinde olan veya Bizanslıların yeniden ele geçirdiği Efes'in pamuklu kumaşlarına (altın işlemeli?) da hayran kalmıştır. Reşideddin'in yazışmalarında da, bu bağlamda, Rusya ve Kırım'dan gelen birinci sınıf kumaşlar arasında, bir yandan Rûm ülkesinin çok çeşitli kumaşları, diğer taraftan özellikle Erzincan'ın kumaşları zikredilmektedir.[13] İbn Kiyâ Mâzenderânî'nin *Risale*'sinde de aynı yüzyılın ortalarına doğru Tokat'ta yapılan semerlerle Sivas ve Kastamonu'nun yünlülerîne değinilmektedir.[14]

Madenler hakkında çok az bilgimiz var, ama önceden de söylediğimiz gibi, el-Ömerî, 1330 yılları için geçerli olan bazı bilgiler verir; dediklerinin hatırlarsak, bu yıllarda Gümüşsaray, Luluve/Ulukışla ve Bayburt'ta (?) üç gümüş madeni vardır.[15] İbn Battuta, Erzincan eyaletinde bakır yatakları olduğunu söyler; bu yataklardan elde edilen bakırla çok revaçta olan vazo ve lambalar üretiliyordu. Bu dağınık verilerden, zanaatkâr etkinliklerinin seviyesi, gelişmesi veya gerilemesi konusunda belirgin bir izlenim edinebilmek zordur. Ancak, İlhanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından önce, ülkede kargaşanın egemen olduğunu gösterecek hiçbir kanıt da yoktur.[16]

Şimdiye kadar sözünü ettiğimiz nesneleri ticari metalar oldukları için biliyoruz. Ticaretin çok canlı olduğuna kuşku yoktur, ancak bu ticaretin büyük bölümü, bu ülkeden geçen ve muhtemelen ülkenin bu ticaretten yarar sağlamasına olanak vermeyen yabancı tüccarların elindedir. Bu bağlamda Moğol egemenliğinin etkilerinin ne olduğunu anlamamız çok güçtür. Bize biraz ilkelce gözüken ve sık rastladığımız heyecanlı anlatımlarda olduğu gibi, Moğol döneminde ticaretin gelişme gösterdiği düşüncesine katılmamak gerekir. Bu düşünce sahiplerine göre, Marco Polo ve diğer İtalyanlar madem ki bu-

---

10 Marco Polo, Böl. XX.

11 Pegolotti, s. 57 58; Avrupa çuhalarının nihai işlemleri yapılmış olarak teslim edildiğini, halkın gerekli boyama işlemlerini bilmediklerini söylüyor.

12 İbn Battuta, s. 294.

13 Zeki Velidi Togan, " Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun...", 1937.

14 İbn Kiyâ Mâzenderânî, ed. Hinz.

15 El-Ömerî, s. 19 vd.

16 İbn Battuta, s. 294.

radan geçmişlerdir, öyleyse en azından onlar için ticari olanaklar mevcuttur. Bu varsayım, bu topraklarda herkes için geçerli bir ticari etkinliğin zorunlu bir kanıtı olabilir mi? Moğol döneminden önce aktif bir ticaretin var olduğunu görmüştük. Moğol İmparatorluğu'nun kurulması, Anadolu'ya kendi ekonomik sistemini sokması ve Konya'nın politik güçsüzlüğü, hiç kuşkusuz, ülkenin batı bölümünün ekonomideki rolünü yok etmemiş ama doğu bölümünün yararına azaltmıştı. 1255'te Guillaume de Rubrouck, Konya'da hâlâ asker olmayan Frankların varlığından söz ediyor. Celaleddin Rumî'nin dönemini anlatan Eflakî, Konya'ya Tebriz'den gelmiş bir tüccardan bahseder.[17] Moğollar ile Suriye-Mısır Memlukları arasındaki ilişkilerin kopması, o dönemin savaşlarına göre daha kesin ve yaygın bir nitelik gösterdiğinden büyük zararlar vermiş, Antalya ve Alâiye gibi limanlardan yapılan ticaretin, bu limanlar İtalyanların elindeyken Kıbrıs adası yoluyla yapılan ticarete göre geçici olarak azalmasına neden olmuştu. Bu durum, en azından, olayların yardımıyla Türkmen beyliklerinin bu limanları ele geçirip siyasi olarak Mısır'a yönelmelerine kadar devam etmişti. Aynı şekilde İran Moğolları ile Rusya Moğollarının aralarının bozulması ve Rusya Moğollarının Memluklarla yakın ilişki içinde olması sonucunda, Memlukların Cenevizler aracılığıyla Rusya'dan sağladıkları köle ve paralı askerlerin nakliyesi, kısmen ve özellikle köle ticaretinde Boğazlar üzerinden yapılmaya başlamıştı. Oysa eskiden bu ticaret Anadolu üzerinden yapılırdı. Bu yeni yol, özellikle Sinop ve Samsun gibi limanlara zarar vermiş ve belki de tarihte ilk kez ticaretin yerini, 14. yüzyılın başlarında bu bölgenin beyi olan Gazi Çelebi'nin önayak olduğu korsanlık almıştı.[18] 1243'ten önce Anadolu'daki ticaretin çapı, Yakındoğu ülkelerinin Avrupa ülkeleriyle ticaretine göre veya en azından Avrupalıların daha uzak Doğu ülkeleriyle olan ticaretine göre daha küçüktü. Bu tarihten sonra ve Moğol egemenliği döneminde, İtalya ile İlhanlı hükümdarlarının başkenti olan Tebriz'i ve bazan daha uzak yöreleri birleştiren geniş çaplı uluslararası yeni ticaret yolu, yalnızca ülkenin doğu bölümünden, o da transit geçiyordu. 1243'ten önce tüccarlar için Anadolu ticaret yapılacak bir yerken, artık, mal satıp kâr sağlamayı düşünmedikleri bir transit yoluydu. İlhanlı devletine denizden iki giriş yolu vardı: Biri Kilikya'da Ayas/Yumurtalık, diğeri Karadeniz'in doğusunda Trabzon. İkisi de İlhanlıların vasallarının elindeydi.

---

17 Eflakî, I, 76.

18 Bu konuda bkz. *EI*[2] ve kitabımızın daha sonraki bölümleri.

Trabzon'dan yola çıkan kervanlar, ülkeyle ilişkisi gitgide azalan Erzurum'a gitmek için Anadolu topraklarından geçiyorlardı. Ayas limanına gelen mallar ise, Kayseri, Sivas, Erzincan yoluyla Erzurum'a varıyordu. Her iki yol da aslında Anadolu'nun büyük bölümünü güzergâh dışında bırakıyordu. İtalyanların Tebriz'le ticareti ne kadar önemli olursa olsun, Hint Okyanusu'ndan ithal edilen malların büyük bölümü, Akdeniz'e Mısır yoluyla geliyordu. Çin ile yapılan ticarette, İran yollarına rakip olarak, daha kuzeyden, İlhanlıların düşmanı olan Altınordu devletinin topraklarından geçen yollar da vardı.

Eskisine göre rolü küçülmüş de olsa, Sivas yine önemini koruyordu. Çünkü örgütlenmesinin eskiden beri sağlam olmasının yanı sıra, hâlâ Tebriz'e gitmek için Kırım'daki Kefe'den yola çıkıp Samsun, Vatiza/Fatsa veya Sinop'a gelen tüccarlar (çoğu Cenevizdi) ile Tebriz'den yola çıkıp Konstantinopolis'e gitmek isteyen tüccarların buluşma yeriydi. Bugün elimizde Celaleddin Rumî'nin Sivas'a giden Şibabeddin isimli bir tüccara gönderdiği mektup bulunmaktadır.[19] Tesadüfen elimizde bazı Cenevizlere ait Sivas'ta düzenlenen noter belgeleri de vardır. Bu belgeleri tanzim eden Cenevizler, mallarıyla başka bölgelere (Fatsa üzerinden Kırım'a ve Erzincan yoluyla Tebriz'e) gitmeden önce, şu veya bu Müslüman meslektaşlarının (1280'de Kemaleddin diye birinin, 1274'te Latince transkripsiyondan ismi anlaşılamayan bir diğerinin) "funduk"larında konuk olmuşlardı.[20] Daha sonra devam edip etmediğini bilmiyoruz ama, 1300'te Cenova kent devleti, Sivas'ta daimi bir temsilcilik tesis etmişti, bu da Ceneviz tüccarların bu kente hâlâ düzenli olarak geldiklerinin kanıtıdır. Pegolotti de bize, yolun her bölümünde, İlhanlıların muhafızlarına rastlandığını, bir ödeme karşılığında onların da yolların güvenliğini sağladığını anlatır.[21] Diğer taraftan, ciddi iç karışıklıklarla geçen 1276 yılında, Sivas'a giden tüccarlara ait bir "Sivas kadırgası"nın korsanlar tarafından fırsattan istifade yağmalandığını görüyoruz.[22] Belki de bu gibi olaylara tepki olmak üzere Franklar 1298'de Sinop'a saldırmışlardı. Bir başka olayda da, Sivas ile Samsun veya Sinop yolu arasında, Amasya yakınlarında Frank tüccarlara ait bir kervan yağmalanmıştı, bir diğer olayda ise kervanlarının yolu Toroslardaki veya daha batıdaki Türkmenler tarafın-

---

19 Celaleddin Rumî'nin mektupları, no. 26.

20 Bkz. Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe s.)*, 2 cilt, 1978. [Funduk, Arapça otel anlamına gelir. -çev. n.]

21 Pegolotti, s. 28-29.

22 Röhricht, *Regesta...*, no. 1381.

dan kesilip, malları ellerinden alınmıştı. Ancak bütün bu ticaret içinde, bu olaylar gerçekten de istisnai olmalıydı ki, Cenevizler —söz konusu olan hemen hemen sadece onlardır— İlhanlı devleti devam ettikçe Anadolu yoluyla ticaretlerini sürdürmüşlerdi. Elimizde, isimlerinin gösterdiği gibi, çeşitli uluslar ve dinlerden "İlhanlı tebaası" tüccarların gemileriyle mal nakledettiklerini gösteren bazı belgeler de bulunmaktadır. 1271 yılında bu tüccarlardan birçoğu zarara uğramışlardı, çünkü gemileri saldırgan bir Italyan tarafından yağmalanmış, ama tüccarların zararı karşılanmıştı. Bir öykü bize, Celaleddin Rumî'nin "Batı Franklarının yanındaki" bir tüccarla konuştuğunu anlatır, bir diğer öykü de Mısır'a gitmek için Antalya'dan yola çıkan ve Franklar tarafından tutsak edilen bir Müslümanla ilgilidir.[23]

Kervansarayların 1243'ten önce inşa edildiklerini görmüştük,[24] ancak bunlara Moğol döneminde yenileri eklendi. Bu durum, ticaretin canlılığına kanıt olduğu gibi, bu konuda gerek Selçuklu gerekse İlhanlı hükümetlerinin veya bazı önemli kişilerin (Karatay gibi) ne kadar titizlikle durduğunu da gösterir. Ancak kervansarayların bazıları, karışıklık dönemlerinde bazı asilere ve haydutlara kale olarak da hizmet etmişti. Ne olursa olsun, kitabeleri kuruluş yıllarını belirlememize izin veriyorsa, bu kervansarayların ülke içindeki dağılımlarını incelemek çok ilginç olacaktır. 1243 felaketinin hemen ertesi günlerinde, felaketin etkisi hâlâ hissedilirken, Güneybatı veya Batı Anadolu'da birçok han bitirilmiş veya inşa edilmişti. Karatay, ünlü vakfının katkılarıyla, Konya'yı veya Suriye'yi Kayseri ve Sivas'a bağlayan yolun donanımını, bugün de kısmen ayakta olan bir hanı bitirerek tamamlamıştı. Bir süre sonra kuşkusuz Muineddin Pervane'nin etkisiyle Sivas'ı Tokat'a ve sonra Karadeniz'e bağlayan yollar, diğer vakıfların katkılarıyla güven altına alınmış, bu arada Fahreddin Ali Batı Anadolu ve Denizli tüccarlarını vakıf kurmaya teşvik etmeyi sürdürmüştü. Kervansarayların yanında "ribât" denilen tahkim edilmiş karakollar ile manastırlar bulunurdu. Ayrıca Tebriz ile Erzurum arasındaki toprakların Moğol valisi Çoban'ın adını taşıyan Çoban Köprüsü gibi önemli köprülerin ve yolların girişlerine de göz kulak olunurdu. Önemli bir yolun her kademesinde, "kutval" denilen bir komutanın yönetiminde bir devriye birliği bulunurdu, tüccarlar bunlara bir koruma ücreti öderlerdi. Bu arada Moğol hükümeti, Anadolu'da bir cins giriş vergisi olan ve İran'da uy-

---

23 Eflakî, I, s. 101.

24 Bkz. Erdmann ve Osman Turan, *Osmanlı Kervansarayları.*

gulanan "tamga"yı alıyordu, bu vergi muhtemelen daha önce, Selçuklular döneminde uygulanmıyordu.[25]

Kıbrıs'la Antalya ve Alâiye arasındaki ilişkiler asla tam olarak kesilmediği halde, Cenevizlerin ve diğerlerinin batı ve güneydeki Türkmen beylikleriyle hemen ilişki kuramadıkları oldukça kuşkulu [bir varsayımdır.] Bu arada Eflakî'den, bir Müslüman tüccarın mallarının uc beyi Mehmed tarafından yağmalandığını da öğreniyoruz.[26] Ancak beylikler kuvvetlenmeye başlayınca, yabancı tüccarlara kolaylıklar sağlanmaya başlanacaktı. Doğal olarak büyük bir ticaret söz konusu değildi, ama bölgeler arası deniz ticareti gitgide İtalyanların eline geçmişti ya da gıda maddeleri veya Kütahya şapı şimdi özellikle Efes/Altaluogo (Ayasuluğ) yoluyla satılmaktaydı. Hem Ayasuluğ, hem de Antalya ve Alâiye, Pegolotti'nin kitabına girmeye layık görülmüşlerdi. Bu kitaptan öğreniyoruz ki, bir süredir Pisa gemileriyle Antalya'ya gelen Floransalı Bardi'ler, bu kentte aşağı yukarı Kıbrıslılara tanınan önemli gümrük indirimlerinden yararlanma hakkını kazanmışlardı.[27] Provencelılara da Antalya'da çok sık rastlanıyordu.[28] Hatta Cenevizlerin de limanlardan hareketle ülkenin içlerine kadar gidip ticaret yaptıkları muhtemeldir. Nitekim el-Ömerî'nin Batı ve Orta Anadolu ile çeşitli beylikler hakkında bize naklettiği o ilginç bilgilerin (kabaca 1330 yılı hakkında) yarısını kendisine sağlayan Domenico Doria[29] bu tüccarlardan biriydi ve Mısırlılara esir düşmüştü.

Anadolu'nun Moğol sistemine girmesi, bir süre sonra ülke parasının İlhanlılarınkine ayarlanmasına yol açtı. İlhanlıların dinar adı verilen paralarının dayandığı sistem, gümüş esasına dayanıyordu, ancak klasik Müslüman sisteminden ve komşu devletlerde yürürlükte olan sistemlerden farklı bir değer oranına sahipti. Rûm'da önceleri, en azından ilke olarak Selçuklu sikkelerin kullanımına devam edilmişti, ancak Reşideddin'e inanmak gerekirse (nümizmatik koleksiyonlar onu ancak kısmen doğruluyor), Memluk devletinde olduğu gibi paralardaki gümüş oranı iyice düşürülmüştü. Aynı karışıklık İlhanlılar altında da görüldü, sebebi İlhanlıların bu konudaki politikalarından ziyade daha genel etkenlerdi.

---

25 Bkz. yukarıda s. 272 ve Spuler, *Mongolen*...
26 Eflakî, II, s. 10-11.
27 Pegolotti, s. 57-58.
28 Heyd, I, s. 303.
29 El-Ömerî, s. 19 vd.

1294 yılında, Moğol ilhanı Geyhatu'nun, imparatorluğu yeniden örgütleme çabaları sırasında, akrabalarının yönetiminde olan Çin'de mevcut bir modeli, bir cins kâğıt parayı dolaşıma sokmak istediği biliniyor. Hem psikolojik hem de teknik hazırlıklar doğal olarak yetersiz kaldığından, bu yenilik uygulanamadı. Bu sistem Anadolu'ya da sokulmak istenmişti, Aksarayî bu yüzden ortaya çıkan şikâyetleri bize nakletmektedir. Sonra Gazan, dolaşıma yeni paralar soktu: dinar, yasal İslam dinarının yarısı değerindeydi ve dirhem de dinarın altıda biriydi. Moğolların Anadolu'da sikke basmaya başlaması, doğrudan doğruya hükümete el koymalarıyla aynı zamana rastlar. Bundan sonra, Anadolu'nun resmi parası, üzerlerinde Anadolu darphanelerinin adları olan Moğol sikkeleri oldu.[30]

---

30 Spuler, *Mongolen*...

İKİNCİ BÖLÜM

TOPRAK VE VERGİ SİSTEMİNİN EVRİMİ

Anadolu'da Moğolların önce korumacılığı, sonra da doğrudan yönetimleri gerek toprağın kullanımında gerek vergilendirilmesinde derin değişikliklere yol açtı. Bu arada, birçok araştırmacının bir yanlışlığa düşerek Selçuklu bağımsızlığı dönemindeki ve Moğol dönemindeki kurumların birer eş bütün oluşturduklarını söylemeleri, işleri karıştırmaktadır. Aslında değişimin nedeni, bir taraftan Anadolu'daki yönetimin iç koşulları, diğer taraftan da İlhanlı devletindeki İran-Moğol yöntemlerinin Anadolu'ya uygulanması çabasıdır. İran-Moğol yöntemleri, önceleri sınırlı olarak Anadolu'daki Moğol yöneticiler eliyle getirilmiş olabilir, daha sonraları, ülkenin yönetimindeki düzensizliğe çare olmak amacıyla ve İlhanlı İmparatorluğu'nun bütün bölümlerindeki kurumların aynı olması eğiliminin ağır basmasıyla, daha sistemli olarak tatbik edilmişti.

Eyaletlerin bir bölümünün devletin tepesinde, vezirler ve ileri gelen yöneticiler arasında paylaştırıldığını daha önce görmüştük. Bu aşamada, bu paylaşmanın beylikler gibi mi yoksa mülklerin dağıtımı gibi mi olduğunu söyleyebilmek güçtür. Ancak daha alt seviyede de devletin hak ve mülkiyeti ileri gelen özel kişilere devrediliyordu; bu devirler ya doğrudan doğruya yeni özel mülkler yaratılarak ya da daha karmaşık bir yolla, iktâların özel mülkiyete dönüştürülmesiyle gerçekleştiriliyordu.

Sultanlar, iç çatışmalarda yeni yandaşlar kazanmak veya mevcut yandaşlarını tutabilmek için, devletin topraklarını özel mülk olarak dağıtıyorlardı. Özellikle Rükneddin bu konuda çok cömertti.[1] Aslında bu yeni bir uygula-

1 İbni Bîbî, Ayasofya yazması, 642.

ma değildi, ama devlet toprakları bu kadar geniş çapta hiçbir zaman dağıtılmamıştı. Rükneddin'in bir şeyhe yaptığı böyle bir bağışın senedi elimizdedir, ama işin daha çarpıcı tarafı, Rükneddin'in İzzeddin ile sayısız çatışmalarından birinde, yanındaki bütün emirlere rakip emirlerin iktâlarını vermeyi vaat etmesi, bununla da yetinmeyip, eğer zafer kendilerine nasip olursa bu iktâları özel mülk haline çevireceğini söylemesiydi.[2] Rükneddin, kısa yaşamının sonunda gözdelerine bu şekilde pek çok bağışta bulunmuş, bu davranışı, ona duyulan kuşkuları artırmış ve öldürülmesiyle sonuçlanacak olayları hızlandırmıştı. Öte yandan devlet topraklarının satılması, gelir sağlamanın bir yolu olarak da görülmüş ve bu kez de İzzeddin bu çareye başvurmuştu. 657/1259'da bir emire Sivrihisar'ın bir köyünü ve 660/1262'de bir diğer emire Amasya'nın bir köyünü satmıştı;[3] bu satışların senetleri bugün elimizdedir. Mülkiyeti elde edilen toprakların, örneğin bir vakıf kurmak için yeniden devredildiğini[4] gösteren kanıtlara da sahibiz. Bu nizami tahsislerin dışında, özellikle karışıklık dönemlerinde muhtemelen birçok arazi de gaspediliyordu. 700/1300 yılında İlhanlı hükümdarı Gazan ve ünlü veziri Reşideddin imparatorluğu yeniden örgütlemeye çalışırken, Anadolu'da haksız ele geçirilen toprakların geri alınması yolu denenmişse de, mal sahiplerinin ayaklanmasına neden olacağı düşüncesiyle bu uygulamadan vazgeçilmiş, ama haksız mal edinenler tazminat olarak oldukça büyük bir meblağ ödemek zorunda kalmışlardı.[5] Ne var ki, Gazan'ın ardılı Olcaytu döneminde, Rûm topraklarının veziri Ahmed Lâkûşî,[6] hazineyi güçlendirmek için yüksek dereceli devlet görevlilerine, devletin topraklarından bir bölümünü satmıştı. Buna rağmen devlet topraklarının, komşu ülkelerin devlet topraklarından daha çok olduğunu söyleyen Osman Turan haklı gözükmektedir, ama elimizde bu konuda istatistik yoktur.[7]

Bazı toprakların özel mülkiyete geçmesi, bu toprakları işleyen köylülerin maddi koşullarını olmasa da, yasal statüsünü bir parça değiştirmişti. Elimizde bulunan 697/1298 tarihli bir senedin ifade ettiği budur. Bu senette, bir

2 Baybars Mansurî, ondan nakleden Ayn-ı Ikd (aln. O. Turan, *REI*, 39 n. 2).
3 Osman Turan, *REI*, s. 40 ve not 1 ve *Belleten*, 1948.
4 Osman Turan, *REI*, s. 40 ve not 4.
5 Aksarayî, s. 159, 216, 231.
6 Müstevfi, Gibb Memorial, 486, Osman Turan tarafından zikredilmiştir, *REI*, s. 31 not. 2.
7 Bundan sonra anlatacaklarımız için genel olarak kaynağımız Osman Turan'dır.

emirin bazı toprakları teminat olarak gösterdiğini görüyoruz ki bu, emirin topraklara sahip olduğunun kanıtıdır. Senette bu topraklar eskiden birisinin "feddân"ı diye tanımlanırken, şimdi bir başkasının "mu'âkarası" olarak belirtilmektedir.[8]

İktâlarda iki zıt gücün işlediği anlaşılmaktadır. Bir taraftan, artık özel mülke dönüştüklerinden iktâlar ortadan kalkmakta, diğer taraftan da -iktâ adı altında eyalet yöneticilikleri dağıtılması dışında- yüksek rütbeli askerlere daha büyük oranda iktâ dağıtımı devam etmektedir, zira doğrudan nakit ödeme yapmak gittikçe güçleşmiştir, ayrıca bu dönemlerde askeri birlikler artık yöresel karakterdedir ve paralı asker kullanılmamaktadır. Yine de uzun vadede iktâ sisteminin büyük ölçüde gerilemiş olması gerekir; çünkü artık Selçuklu devletinin büyük bir orduyu silah altında tutması olanaksız hale gelmiştir. Hiç kuşkusuz Moğollar da bunu istemiyorlardı, zaten isteseler bile, mali yaptırımları bunu engellerdi. Bu tarihten sonra, Moğol ordusunun Anadolu'daki askeri görevlerin bir bölümünü üstlenmesi, Selçuklu devletini bu maliyetten kurtarmıştı; ancak bu, genel harcamaların azalması veya çoğalması değil, başka alanlara kayması sonucunu getirmişti. Moğol ordusunun giderleri iktâlarla karşılanmıyordu (Gazan zamanında bu yola gidilmişse de, uygulanan yöntem, tüm Anadolu'ya gerçekten yayılmamış gibidir). Anadolu'daki ordunun bir bölüm masrafları, Selçuklu devletinin düzenli ödediği haraçla karşılanıyordu, diğer masraflar ise, pek düzenli olmasa da, ordunun ülkenin doğusundaki otlaklarda konuşlanmasıyla ve keyfi salmalarla sağlanıyordu; Selçuklu devleti görevlilerinin bu salmaları ayrıntılarıyla tanımlama ve belirgin hale getirme çabaları ise hiçbir zaman sonuç vermedi. Moğol ordusunun belirli yörelerde konuşlanması, doğal olarak, ordu kaldığı sürece

---

8 Feddân, genellikle Mısır'da kullanılan bir sözcüktür ve Arapça yazmak zorunda olan kâtip herhalde bu sözcüğü çift sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanmıştır, ama ne olursa olsun ekili tarım alanları için kullanılan bir birimdir. Dolayısıyla adı geçen kişinin, bu toprağı eskiden devletten aldığı ve bu birim esas alınarak vergilendirildiği anlaşılmaktadır. Şimdi ise aynı toprağı bir başka kişi mu'âkara olarak almıştır. Eğer mu'âkara sözcüğü klasik Arapça'daki anlamını taşıyorsa, kiracının ürününün bir bölümünü malsahibine vermek zorunda olduğunu anlatır. Kişilerin isimleri belki de arada zaman geçtiği için değişmiştir; toprağın eski sahipleri başka yere gitmiş veya yerlerine başkaları gelmiş olabilir. Ama her iki durumda da, adı geçen kişilerin isimleri Müslüman isimleridir. Bu isimlere genellikle bütün İslam ülkelerinde rastlanır, ama içlerinden birkaçının ismi Türkçedir; bu da yerli halkların Müslüman olmasın çok Türklerin yerleşik düzene geçtiğini gösterir.

bu yörenin mülkiyetinin Selçuklu devletinin elinden çıkması anlamına geliyordu, ancak bu, toprakların iktâ olarak Moğollara verilmesi demek değildi. Hatta, bazı durumlarda, Moğollar başka yörelere çekildiğinde, bu topraklar yeniden Selçuklu devletinin malı oluyordu. Moğol komutanlarının, yasal yollarla veya yasal olmayan yollarla Anadolu'da mülk sahibi olmalarının ise doğal karşılanması ve bunların özel mülkiyet kapsamında düşünülmesi gerekir.

Açıklamış olduğumuz Anadolu'daki toprak rejimi ve vergilendirme sisteminin yalnızca Selçuklu yönetiminin çerçevesi içinde oluşmayıp Moğol müdahalelerinin de burada etkili olduğu görülmektedir. Bu niteliğe özellikle dikkat etmek gerekir. Eğer bu dikkat gösterilmezse, bazı kişilerin düşündüğü gibi, Selçuklu düzeninin özellikleri ile yanyana varolan İlhanlı uygulamalarını bir Selçuklu özelliği gibi kabul etme hatasına düşebiliriz. Bu durumun tek sebebi Moğollara verilen haraç ile Moğol kuvvetlerinin gereksinimlerini karşılama zorunluluğu değildi. Hatırlanacağı gibi, 658/1260 yılında, iki sultan İzzeddin ve Rükneddin ile müşterek vezirleri Şemseddin Baba Tuğraî, Suriye'yi fethetmekle meşgul olan Hülagu'nun yanında, öngörülenden daha uzun süre kalmak zorunda kalmışlar ve İlhanlı hazinesinden büyük borçlar almışlardı. Moğollar bu konularda şakaya gelmezler, boş vaatlere kanmazlardı. 400.000 dinar olarak belirlenmiş eski vergiye ilaveten, alınan borcun geri ödenmesi için yılda 200.000 dinar ve 300 zerküb yani altın külçe veya bunun karşılığı para ile belirli miktarda hayvan ve kumaş ödenmesi gerekiyordu. Borcun tasfiyesi işini düzenlemek için, Moğollar, Celaleddin Mengübertî'nin Alaeddin Keykubad'a elçi olarak gönderdiği eski Hârizm baş kadısının oğlu Taceddin Mu'tâz'ı görevlendirdi. Mu'tâz da, öngörülen meblağın ödenmesini sağlama bağlamak için, Kastamonu eyaleti ile Aksaray ve Develi Karahisar'ı kendine iktâ olarak tahsis ettirdi. Aksaray'da o sırada defterdar olan ve Mu'tâz'ın oğlu ve gelecekteki ardılı olan kişiden bu bilgileri alan Aksarayî sayesinde bu durumu saptayabiliyoruz. Mu'tâz'ın ölümü üzerine (676/1277), oğlu Müciréddin, aynı görevi üstlenmiş ve bir süre için yetkisi Sivas, Tokat, Kastamonu ve Sinop'a kadar genişlemişti. Doğrudan doğruya Moğollardan aldıkları bu güç sayesinde bu baba-oğul, Anadolu'daki genel siyaset üzerinde büyük nüfuz sahibi olmuşlar, hatta Moğollara hizmet ederken sultanın nâibi de olmuşlardı. Ama hayatının sonlarına doğru Mücireddin, hem Anadolu'da hem İlhanlı Sarayı'nda güçlü kişilerin düşmanlığını kazandı ve Sinop'ta Pervane'nin sülalesinden gelenler onun nüfuzunu neredeyse sıfıra indirdiler. 701/1302'de öldü, ölümünden sonra da

Rûm ülkesinden İran'a para gönderilmeye hiç kuşkusuz devam edildi, ancak görevinin bir başkasına verilip verilmediği bilinmemektedir, zaten ülkenin Moğol valilerince doğrudan doğruya yönetilmesi de böyle bir görevin gerekçesini ortadan kaldırıyordu.[9]

Moğol müdahalesinin sonucu olan durumun tam olarak anlaşılabilmesi için, metinlerde, neyin İlhanlıların "Büyük Divan"ı ile ilgili, neyin ise yalnızca Anadolu'daki yönetimle ilgili olduğunu dikkatlice ayırmak gerekir. Moğolların gelirleri "mukâta'a"dan elde ediliyordu; bu klasik İslami terim belirli yörelerin ve doğal kaynakların gelirlerinin bir bedel karşılığı şahıslara devredilmesi anlamına geliyordu. Bunun yanında bâliş, incü ve delâi denilen gelir kaynakları da vardı. Bâliş, İlhanlı devletinde, özellikle ilk dönemlerinde genel bir vergi veya baç gibi anlaşılmaktaydı, ancak gerçek niteliğini tam olarak saptamış değiliz. İncü topraklar ise, İlhanlı devletinin malı olan topraklar demekti, Anadolu'da da edinilen incülerin geliri İlhanlı hazinesine gidiyordu.[10] 676'da İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî, incülere Erzincan eyaletinden yeni topraklar ilave etmişti. Delâi sözcüğüne çok ender rastlanmaktadır ve anlamı pek açık değildir. Osman Turan, bu sözcüğün, Moğol temsilcilerinin idare ettiği Selçuklu devletine ait topraklar anlamına geldiğini söylemektedir; başlıca kanıtı da, İlhanlı devletinde tam anlamıyla delâi kapsamına girecek bir uygulamaya rastlanmamasıdır. Ben bu konuda bu kadar kesin konuşabileceğimi sanmıyorum. Kesinlikle söyleyebileceğimiz husus, incü ve delâi'nin Moğolların Anadolu'daki vergi sistemiyle ilişkili iki ayrı gelir kaynağı olduğudur; birbirleriyle ilişkili olmakla birlikte yine de farklıdırlar. 692/1293'te ikisinin de Müciredddin'in altında ayrı yöneticileri ve ayrı müstevfileri yani muhasebecileri olan iki ayrı divanı olduğu biliniyor. Bu dönemde, artık pek bir önem taşımıyan esrarengiz bâlişi bir tarafa bırakırsak, incü ve delâi sözcüklerinin alınan vergilerin tahsisiyle ilgili olduğunu ve vergilendirme sisteminde bir değişikliği ifade etmediğini söyleyebiliriz.[11]

Ama yine de, hiç kuşkusuz bazı değişiklikler yapılmıştır, ancak bu değişikliklerin neler olduğunu belirtebilmek çok güçtür. Bu konuda esas kaynağımız olan Aksarayî, III. Keyhüsrev'in saltanatının ilk günlerinde (664/1265)

---

9 Aksarayî, s. 136, 174, 176-180, 196-295 (F, 76-83, 87, 90-93, 98-99, 101-105, 108-110).

10 Aksarayî, s. 180-1 (F, 76), ed. Osman Turan, s. 174; Osman Turan, *REI*, s. 39.

11 Osman Turan, s. 89.

vergilerin dört bölüme ayrılmasına karar verildiğini söylüyor:[12] "y.v.yt [illegible], na'ibahâ, mâl-i âm ve mâl-i büzürg. Bu vergiler dört ayrı işlemle toplanacaklardı. Adını okuyamadığımız ilkini bir tarafa bırakırsak, diğer üçünün anlamı (= süvari, menzil ve büyük), verginin nereden alınacağından ziyade nasıl tahsis edileceğinin tanımlandığı izlenimini veriyor. Yazarımız, ayrıca hudut bölgelerinden alınan küçük bir verginin dışında başka hiçbir vergi alınmayacağını da sözlerine ekliyor ama bu da bizim yorumumuzu değiştirmez. Gerçekten de, daha önce de söz ettiğimiz ve Aksarayî'nin de belirttiği gibi, hiç şüphesiz, gayrimüslim çiftçilerin esas vergisi gibi algılanması gereken cizye, eskiden olduğu gibi Moğolların yönetiminde de Anadolu'dan alınan ana vergiydi.[13] Moğolların bazı temsilcilerinin yöntemi, sistemi değiştirmek değil ama zor kullanarak, kuralların saptadığından daha yüksek vergi almaktı. Fahreddin Kazvînî, özellikle bu yöntemi kullandığından halkın nefretini kazanmıştı. Ondan bir süre sonra, Kemaleddin Tiflisî, hasat toplanmadan, tahıl üzerinden keyfî bir vergi almak yoluna gitmişti. Ancak Moğolların doğrudan yönetime el koymaları arttıkça, uygulamaya konan yenilikler, örneğin Gazan'ın yeniden örgütlenme dönemindeki gibi, imparatorluğun başka bölümlerindeki eski vergilerin yürürlüğe girmesinden ibaret kaldı. Bir tür giriş vergisi olan ve İran'da eskiden beri varolan, ama Anadolu'da bilinmeyen tamganın uygulanması buna bir örnektir. Aslında Anadolu, Moğollar için, İlhanlı devleti adına veya şahıslar adına sömürülecek bir ülkeydi. İster Selçuklular adına ister İlhanlılar adına yapılan denetim uzaktan yönetiliyordu ve düzensizdi. Genel görünümde de bir düzensizlik egemendi. Zaman zaman büyük yolsuzluklar görüldüğü gibi yine zaman zaman bunları cezalandırma çabaları da görülüyordu. Bu durum İlhanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına kadar sürdü gitti.

1339'da bir coğrafya kitabı yazan müstevfi Hamdullah Kazvînî, İlhanlı İmparatorluğu'ndaki eyaletlerin pek çok büyük kentinden toplanan veya toplanması gereken vergi miktarlarını belirtmişti. Zeki Velidi Togan, yazmaları karşılaştırarak, daha düzgün rakamlara ulaştı. Anadolu için ayrı olarak verilen 3.300.000 dinarlık toplam tutar kabul edilebilir bir rakamdır (Selçuklular döneminde bu rakamın 15.000.000 dinar olduğu söyleniyor). Ancak geri kalan rakamlara ne kadar güvenebileceğimizi bilmiyoruz. Sorun,

12 Aksarayî, s. 159, 216, 228, 231.

13 Aksarayî, s. 153.

yalnızca geri kalanların hepsinin güvenilir olmaması değildir, birçok kentin ismi de vergileri gösterilmeden verilmiştir (bu nedenle de Zeki Velidi Togan onları listesine almamıştır). Ayrıca bu toplanan vergilerin hangi esasa göre alındığını ya da hangi yıllara ait olduğunu da bilmiyoruz. Gerçi Kazvînî bütçeyle ilgili bazı verilerin (tahsisini başka yerde anlatır) 1336 yılına ait olduğunu söylüyorsa da, İlhanlı devletinin bütünlüğü içinde bu tarihi kuşkuyla karşılamamız gerekir, çünkü Ebu Said'in ölümünü izleyen bu yıllarda İlhanlı devleti tam bir anarşi içindeydi. Söz konusu bu tarihin, biraz dikkatle incelenirse, Anadolu için kabul edilmesi pek kolay değildir. Eğer bu liste bütün Anadolu'yu kapsıyor iddiasında ise eksiktir, eğer yalnızca vergilerin doğru dürüst toplandığı eyaletleri kapsıyorsa, 1336 yılı için bu liste çok geniştir. Bu bakımdan, birkaç yıl sonra Kiya Mâzenderânî'nin, hiç kuşkusuz teorik bir listeden verdiği ve Türkmen beyliklerini içermeyen listedeki toplam meblağın (3.000.000 dinar), Kazvînî'nin rakamına çok yakın olması, sözünü ettiğimiz listenin daha eski tarihlere ait olması ihtimalini artırmaktadır. Ne olursa olsun, herhalde en doğru yaklaşım, bu an için bu rakamı kaydetmek, ama sonuçlar çıkarmaya çalışmamaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KENTLER

Moğolların Anadolu'ya askeri müdahalesi, Anadolu kentlerinde, İran ve Orta Asya kentleri hatta Bağdat kadar büyük bir yıkıma neden olmamıştı. 1243'te Kayseri yağmalanmış ama kısa sürede kendini toparlayıp eski haline dönmüştü. En büyük zarara uğrayan yerleşimler, yüzyılın sonunda Geyhatu'nun seferi sırasında yanıp yıkılan sınır bölgelerindeki küçük Türkmen kentleriydi. Siyasi liderleri doğudaki kentlere çektiğinden, Moğol yönetiminde bazı kentlerin önemi biraz değişmiş olabilir. Bu bağlamda Kayseri ve Sivas önem kazanırken, Konya önemini bir ölçüde yitirmişti. Ama Konya'nın önemini yitirmesi, bir kargaşa ve bunalıma neden olacak kadar da büyük değildi. Konya, her şeye karşın, ülkenin geleneksel ve kültürel başkentiydi ve bu niteliğini kısa zamanda kaybedecek de değildi. Moğol muhalifleri, bu kentte, doğudaki diğer büyük kentlere göre çok daha rahattı. Ayrıca kent, Moğol döneminin ilk yıllarında, Karatay'ın, Fahreddin Ali'nin ve diğerlerinin yaptırdığı camiler, medreseler ve diğer kurumlarla gelişmesini sürdürmüştü. Daha sonraları Karamanlıların saldırıları sonucunda epeyce zarar görmüşse de 14. yüzyılda hâlâ önemli bir kent olma özelliğini koruyordu. 14. yüzyılın karakteristik niteliği büyük kentlerin ortadan kalkması değil, orta büyüklükteki yerleşim merkezlerinin sayısının artmasıdır.

Kentler gelişmelerini böylece sürdürürken, iç yönetimleri zaman içinde göze çarpacak kadar değişmişti. Bunun işaretleri kısmen kamusal yapılarda görülür. Artık bu yapıların banileri sultanlar değil, vezirler ve diğer yüksek rütbeli görevlilerdir, hatta orta büyüklükte kentlerde yerel ileri gelenler, örneğin ahi reisleri böyle anıtlar yaptırmaktadır. Bir süre Karatay, daha uzun bir süre Muineddin Pervane ve özellikle Sahip Ata denilen vezir Fahreddin Ali, Konya'da ve Anadolu'nun hemen hemen bütün kentlerinde pek çok

vakıf kurmuşlardı. Konya, Moğol döneminin başında çok sayıda yeni anıtsal yapıyla zenginleşip güzelleşmişti. Karatay Camii, Larende ve İnce Minareli denen camiler, bir hankâh, Fahreddin'in türbesi, Celaleddin Rumî'nin dergâhı ve türbesi bunlar arasında sayılabilir. Karatay, Kayseri'yi de pek çok anıtla bezemişti. Bu zengin dönem yüzyılla beraber sona ermiş, bundan sonra küçük Türkmen beyleri kendi mütevazı başkentlerini güzelleştirmek için çaba harcamışlardı. Moğollar döneminde, Şemseddin Cüveynî'nin Sivas'ta yaptığı gibi, Müslüman olan yüksek rütbeli Moğol görevlileri de cömertliklerini göstermekte Selçuklulardan geri kalmamışlardı.

Merkezi otoritenin zayıflaması, yalnızca Türkmenlerin değil, kentlerdeki fütüvvet ehlinin de güçlenmesine neden olmuştu. Onları dizginleyebilecek yeterli yerel güçlerin olmaması, fütüvvet ehlini, dilek ve isteklerini açıkça belirtmeye teşvik etmişti,[1] bu arada hükümet ve bazı yüksek rütbeli görevliler de onlardan, şu veya bu düşmana karşı, askeri güçlere yardım etmelerini, hatta onun görevini üstlenmelerini istemişlerdi. Özellikle Konya'da bu duruma çok sık rastlanmıştı, ama diğer kentlerde de benzer şeyler oluyordu.

Ahilerin kendilerini gösterdiği ilk olay Kösedağ yenilgisinden hemen sonradır. O sırada Sultan Keyhüsrev'in maiyetindeki bazı önemli kişiler, muhaliflerini öldürtmek için Akşehir ve Ab-ı Germ runûdundan bazılarını kullanmıştı. Daha sonra Şemseddin İsfahani Konya runûdunu kurbanların evlerinde arama yapmaya göndermiş, böyle olayların bir daha tekrarlanmaması için aldığı önlemlerde de onlardan yararlanmıştı. Bir süre sonra, aynı vezir Moğollar tarafından bu cinayetlerde suç ortaklığıyla itham edilince, Konya runûdu, bu kez onun tutuklanmasına yardım etmişti. Yani runûd, bu örnekte hiziplerin iktidar kavgalarına karışmıştı. Ancak bu olay tipik bir örnek değildir.[2]

Benzer ayrıntılar bulmak için bir kuşak atlamamız ve Cimri olayını gözden geçirmemiz gerekecektir. Bu dönemdeki Konya ahileri ve runûdu üzerine bilgileri, ***Tarih-i Selçuk***'un adını bilmediğimiz ama onlara büyük bir ilgi duyan Konyalı yazarından alıyoruz. Ona göre, başkentteki ahileri, Ahi Ahmed ve Ahi Ahmedşah isimli iki reis yönetiyordu; bu iki kişinin adı Eflakî'nin Mevlevi ermişlerin yaşamöykülerini anlattığı kitabında da geçmekte-

---

1 Bkz. s. 229.

2 İbn Bîbî, s. 259-265.

dir. Eflakî yeterince soylu olmadığı ve Celaleddin Rumî'nin düşmanı olduğu için Ahi Ahmed'den pek hoşlanmaz.[3] Ahi Ahmed'in o dönemde fütüvvetle ilgili bir kitap yazan adaşıyla aynı kişi olması ihtimali vardır. Eğer bu doğruysa, Kuzeybatı İran'daki Erdebil kentinden gelmiş olması gerekir. Bu kent, bazı ahilere yardım eden Safevilerin atalarının kentidir. Eflakî Ahmedşah'a daha iyi gözle bakar, onu daha saygıdeğer bulur ve binlerce runûdun lideri olduğunu söyler. 1291'de Geyhatu'nun Konya'yı yağmalama kararını değiştirmesinde katkısı olmuştur.[4] Ardılı Ahi Sıddık dünyevi işlerle uğraşıp sonunda belki bazen zor kullanmasına rağmen, Mevleviler ile tartışır, onların sûfî görüşlerini hoşgörüyle karşılardı. Bu grubun Mevleviler ile daha iyi ilişkiler içinde olduğu anlaşılıyor; 1312'de Karamanlıların yaptığı katliamdan sonra, Mevleviler ölen kişilerin mallarının başında nöbet tutmuşlardı. Aslında her yerde fütüvvetin varlığından söz edilebilirse de, aralarında gerek örgüt gerekse ruh olarak tam bir birlik olduğu anlamına gelmiyordu.[5]

Bu dönemde yazılmış metinlerden nüfuzlu bir kişi olduğu anlaşılan üçüncü ahinin adı Emir Muhammed'dir. Büyük olasılıkla, Nâsırî'nin ünlü fütüvvetnamesi bu emire ithaf edilmişti. Bu örnek, daha sonra başka örneklerine de rastlayacağımız bir olguyu, yüksek siyasi askeri görevliler kategorisine (emirlere) mensup olmakla fütüvvet ehli olmak arasında görünüşte bir karşıtlık olmadığını kanıtlamaktadır.[6]

Ahilerin Karamanlılara ve Cimri'ye karşı Konya'nın savunulmasındaki rolü, günümüze ulaşabilen çeşitli metinlerde aynı şekilde hikâye edilmemektedir, ayrıca ahilerin bu olaylardaki tutumlarının değişik olması da mümkündür. Ahiler ilke olarak, bütün kentliler gibi, Türkmenlere düşmandı. Kentin valisi başta onlara güvenmemiş, diğer güçlerin yetersiz kaldığını gördükten sonra onlarla işbirliğine yanaşmıştı; ama ahilerin bu son anda ortaya çıkan güvene ihanet ettiklerini gösteren bir kanıt yoktur. Birkaç yıl sonra, III. Keyhüsrev'in dulu, Karamanlıların desteğini almak istediğinde de tutumları değişmemiş ve bu politikaya karşı direnmişlerdi. "Kargaşanın dindirilebilmesi" için vezirin siyasi becerisini kullanması ve Türkmen önderlerinin resmen güvence vermesi gerekmişti (1285).[7]

---

3 *Tarih-i Selçuk*, birçok yerde; Eflakî, s. 246; Taeschner, *Zünfte*...
4 Eflakî, I, s. 206-247, II, s. 238-293.
5 Eflakî, II, s. 212.
6 Eflakî, I, s. 305, II, s. 323, 346.
7 Bkz. yukarıda s. 277 ve *Tarih-i Selçuk*, 692 ve 697 yılları.

1290-91 yılı olayları, izlenimlerimizi doğrulamakta ve kesinliğe kavuşturmaktadır. Eşrefoğullarının beyi Sultan Mesud'un kardeşi Siyavuş'u tutuklattığı zaman, Konya'da bazı karışıklıklar çıkmıştı, bu olaylarda runûdun hepsi aynı şekilde davranmamıştı; bu yüzden bir bölümü kent dışındaki evlerinde sarılmışlar ve diri diri yakılmışlardı. Muhtemelen fırsattan yararlanmak istemişlerdi, çünkü sıradan bir olayda runûdun Mesud'un tarafını tutmuş olmaları gerekiyordu; Mesud, serbest kaldıktan sonra, Moğollar tarafından vezirliğe getirilen Fahreddin Kazvînî'nin aşırı mali taleplerine direnebilmek için runûda, özellikle de Ahmedşah'a bel bağlamıştı. Bu sırada Sultan Kayseri'ye doğru yola çıkmış, Konya'da sadece kardeşi Siyavuş ile Moğol komutan yardımcısı Kutluca kalmıştı. Ahiler, Siyavuş'u Kutluca'yı öldürmeye ikna ettiler. Kendilerini açıkça tehdit eden Karamanlılara karşı, ahiler de sultan gibi Eşrefoğullarıyla yakınlaşmak istiyorlardı. Fakat savaşta talih Eşrefoğullarına gülmeyince, Konya'da bazı ahilere karşı kanlı bir isyan çıktı. Birkaç ay sonra ise Germiyanlara karşı kenti yine ahilerin savunduğunu görüyoruz. Ahmedşah'ın gücünün sarsılmaz olduğu görülmektedir, bu arada Ahi Ahmed belki de daha önceki olaylarda öldürülmüştü. *Tarih-i Selçuk*'un Konyalı yazarı, 1294'te Ahmedşah'ın kardeşinin cenaze törenine on beş bin kişinin katıldığını yazıyor. 697/1298'de Ahmedşah da öldürülmüştü. Yeni sultan Alaeddin Keykubad b. Ferâmurz, Ahmedşah'ın intikamının alınmasına açıkça izin vermiş ve sultanın subaylarından olan katil gerçekten de birkaç ay sonra öldürülmüştü. Ölümünden kısa bir süre önce Ahmedşah, artık dayanılmaz bir adam haline gelen Karamanlı temsilcisini kentten kovdurmuştu. Bu konudaki belgeler pek yetersiz olsa da, Karamanlılara karşı koyma olanakları var olduğu sürece, bozuk ilişkilerin devam ettiğini sanıyoruz. Bunun bir kanıtı da, 1292'de Karamanlıların Konya'yı ele geçirdikleri zaman yaptıkları ahi katliamıdır. Ahiler Moğollara pek yakın değildiler, onlar için tercihan yerel yurtseverler diyebiliriz; ancak bu tarihlerde bir Türk dayanışmasından söz edilemez.[8]

İbn Battuta[9] ve diğer yazarlar, ahiler ve reisleri hakkında yeterli bilgi vermişlerdir, dolayısıyla her kentte ahilerin varolduğunu anlıyoruz. O tarihlerdeki nitelikleri özellikle bir meslek kuruluşu olduklarını göstermektedir. Belirli olaylar üzerinde tek tek durmanın gereği yok, ama bir kişiden, Ahi

---

8 Eflakî, bkz. yukarıda s. 286-287.

9 İbn Battuta, s. 240 vd.

Evran'dan[10] söz etmemiz gerekiyor. Ahi Evran'ın ünü o kadar büyüktür ki, daha sonraki birkaç yüzyıl boyunca, onun soyundan geldiklerini iddia edenler, ahiler üzerinde denetim kurabilmişlerdir. Pek çok diğer örnekte de görüldüğü gibi tarihi bir kişilik olmasına karşılık, Ahi Evran hakkında pek çok efsane de çıkarılmıştır. Söylenebilecek tek şey, evliya olduğu kabul edilen bu kişinin Kırşehir'de yaşadığı ve 1300 yıllarında bu kentte öldüğüdür. Efsane onun sepiciler loncasından olduğunu söylemektedir, ancak zaten çok ender olan eski metinlerde bunu doğrulayan hiçbir bilgi yoktur. Sepici olsun veya olmasın, ününü zaten mesleği dolayısıyla değil, evliya olmasıyla, döneminin diğer evliyalarıyla şu ya da bu şekildeki ilişki kurmuş olmasıyla kazanmıştır.

Ahi Evran'ın kişiliği, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bütün fütüvvet ehlinde belirgin olan ikili karakteri gösterir. Bir taraftan ahiler eylem adamlarıydı, hatta sık sık şiddete başvurabiliyorlardı; reislerinden biri böyle davranmalarının gerekli olabildiğini Mevlevilere anlatmıştı.[11] İbn Battuta, ki bu arada ahilerin şiddete başvurmasını olağan karşılıyordu, kolluk kuvvetlerine karşı gelmekte onlarla kimsenin yarışamayacağını söyler. Ancak diğer taraftan ahilerin veya en azından yöneticilerinin mistik bir idealleri de vardı. Sadece yöneticiler yazabildiğinden fütüvvet üzerine yazılan risalelerde bu kurumun sadece ritüelleri ve mistik yönleri öne çıkar. Bunları okuyunca, ilk bakışta aynı örgüt mü söz konusu diye insan şaşırmaktadır.

Bu fütüvvetnamelerin sayısı giderek çoğalmıştır ve günümüze kadar gelmişlerdir. Anadolu dışında yazılmış birkaç fütüvvetname de vardır. Ama bu tür risalelerin Anadolu'da geliştiği çok açıktır ve bu da ahiliğin Anadolu'da çok özel bir gelişme gösterdiğinin kanıtıdır. Erdebilli Ahmed ve Nâsırî'nin eserlerinden daha önce söz etmiştik,[12] bazı ansiklopedilerde, incelediğimiz dönemin dışına çıkmasa da bu konu hakkında bazı bilgiler verilmektedir. O dönemde bütün bu eserler hâlâ yalnızca Farsça yazılmaktaydı. Aynı dönemlerde, bilindiği gibi İran'dan çok etkilenen ahi çevreleri, İranlıların bir "ulusal" masal kahramanı gibi sevdikleri Ebu Müslim'i de benimsemişlerdi.

Selçuklu-Moğol otoritesinin çökmesi ve Türkmen beyliklerinin kentleri de kapsayacak şekilde güçlenmesiyle birlikte, ayakta kalan iki gücün yani Türkmen beyleri ile ahi reislerinin arasında bir yakınlaşma doğdu. İbn Battuta, geçtiği hemen her yerde ahilerin gücünün resmen kabul edildiğini ve

10 *EI²*, "Ahi Evran" maddesi.

11 Bkz. yukarıda s. 313.

12 Taeschner, *Zünfte*... s. 394, 319, 402.

itibarlarının yüksek olduğunu görmüştü. Aynı yazar, bir beyin oturmadığı kentlerde (Ankara gibi), ahilerin reisinin kentin de efendisi olduğunu söyler. Müslümanlık tarihinde benzer durumlara rastlanmaktadır, ama Selçuklu-Moğol Anadolu'sunda olduğu gibi hiçbir yerde bu kadar çok ve güçlü olmamışlardı.[13]

Bu arada zihinlerde karışıklık yaratmaması için şu hususu da belirtelim: Anadolu'da bazı kentler bir süre, aşağı yukarı özerk şekilde o kentin ahileri tarafından yönetilmişlerse de, aynı dönemdeki İtalyan kentleriyle aralarında bir benzerlik yoktur.

---

13 Eflaki'nin kitabında (indeks) ve Taeschner'in "Beitrage..." makalesinde birçok ahinin ismi vardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLER

Moğol egemenliği, Anadolu'daki gayrimüslimlerin koşullarında sanıldığı kadar büyük bir değişikliğe yol açmamıştı; çünkü gayrimüslimler, önceden de gördüğümüz gibi, zaten oldukça rahat bir yaşam sürdürüyorlardı, ayrıca Moğollar da Selçuklu rejiminin özerkliğini bu bağlamda değiştirmemişlerdi. Genelde ilk kuşak Moğollar din konusunda yansız davranmışlar ve her türlü inanışa saygı göstermişlerdi. İslamiyet de onlar için bu inanışlardan biriydi, yani İslamiyet, eskisi gibi diğer dinlerden üstün bir konumda olmamıştı. Moğollar, politika olarak da, olanaklar izin verdiği oranda, eski rejimin ikinci sınıf muamelesi yaptığı gruplara dayanmayı yeğlemişlerdi; bunlar çoğu zaman Hıristiyanlar ve Şiilerdi. Batı Asya'da Moğolların gözdesi olan ulus Ermenilerdi. Ermeniler başından beri, bilinçli olarak, Moğol taraftarı olmuşlardı. Moğolların Rumlarla ilişkileri fazla değildi, ancak gelişen siyasi olayların sonucu olarak Mihail Palaelogos ile İlhanlılar arasında bir yakınlaşma olunca, Moğolların Rumlara bakışı da daha olumlu bir seyir göstermiş, bu arada Trabzon da, Kilikya Ermenileri gibi, Moğolların vasalı olmuştu. Kilikya Ermenilerinden toplanan askerlerden oluşan birlikler, bazan Suriye'deki Moğol ordularında görev yapmışlarsa da, Türklerin bu toprakları fethiyle siyasal özgürlüklerini kaybedip artık askerlik yapmayan asıl Ermenistan'daki Ermeniler, Erzincan piskoposunun bir girişimine rağmen,[1] bu görevin dışında kalmışlardı. Yakın geçmişlerinde askeri değerlerini ortaya koyan Gürcüler ise, birçok kez Moğollar tarafından Batı Anadolu'ya gönderilen güçlere katılmışlardı.[2] Ancak Moğolların yansızlığından dolayı bazı ayrıcalıklar kazanan çeşitli Hıristiyan gruplar, İlhanlı hükümdarlarının ve halkının Müslüman olmasıyla, bu ayrıcalıklarını yitirmişlerdi. Onlara zulüm yapılmamıştı, ama İsla-

---

1 Bkz. yukarıda s. 257-258.

2 Brosset, *Géorgie*, çeşitli sayfalarda.

miyet örneğin vakıflar bakımından ayrıcalıklı konumunu yeniden kazanınca, gayrimüslimlere daha önce hiç uygulanmamış kısıtlamalar getirilmişti. Diğer taraftan, daha önceki dönemlerde gayrimüslimlere tanınan bazı ayrıcalıklar yüzünden Müslümanların duyduğu düşmanlık hisleri bu dönemde daha belirgin hale gelmişti. Nihayet, köylülerin yaşadığı bazı bölgelerin göçebeleşmesi de, yerli halkın dininden ziyade, Müslümanlığın yayılmasına yol açmıştı. Moğol egemenliğinin bilançosunu çıkarırsak, bu yeni rejim sonuç olarak gayrimüslimler için olumlu neticeler vermiştir denilemez. Geçici olarak veya bazı özel durumlarda ilerlemeler kaydedilmişti, bunlar hakkında birkaç söz söylememiz gerekir kanısındayız.

Rum patrikliği belgelerinin[3] değerlendirilmesi sonunda (ne yazık ki bunlar ancak 14. yüzyıla ait belgelerdir), bazı ortadan kalkmış piskoposlukların Moğolların rızasıyla yeniden kuruldukları izlenimini ediniyoruz. Moğolların Müslümanlığı kabul edişi dönemindeki bazı güçlüklere rağmen, Zile'de, Amasya'da, Erzincan'da, Malatya'da Rum cemaatleri ve piskoposları vardı. Kemah, Kolonia, Nazianzos ve Tokat yakınındaki Komana'da da Rum cemaatleri bulunmaktaydı. 14. yüzyılın ikinci yarısındaki, dini sapkınlıkla suçlanan bir kişinin hareketi, bir kez daha, Orta Anadolu'nun her yanında Rum kilisesine mensup kişilerin yaşadığını ve Konstantinopolis patrikliğinin bu uzak bölgelerle temasını kesmediğini göstermektedir. Ancak bu bölgelerin görece yalıtılmışlığı, her tür inancın yayılmasını kolaylaştırmaktaydı. Bu yalıtılmış yörelerde yaşayanlar öylesine Türkleşmişlerdi ki, 15. yüzyılda artık Rumcayı tamamen unutmuşlardı. Rum soylularının kaçıp gittiği Batı Anadolu'da, artık dinler arası evlilikler görülmüyordu.

Ermeniler için, daha önce de söylediğimiz gibi, asıl metropol hâlâ Erzincan'dı. Bu kentin patriği Sarkis, yalnızca yerel bir gücün simgesi olarak değil, aynı zamanda İlhanlıların sözüne itibar ettikleri bir danışman olarak da ünlenmişti. Beş yüz kişilik bir askeri birlik sağlamak vaadiyle, Erzincan'da kendisine bir iktâ verilmesi konusunda, olumlu sonuçlanmayan bir talebi bile olmuştu. 1276 yılındaki kargaşa sırasında, bu patrik, Moğollara karşı Doğu Anadolu'da ayaklanmaya kışkırtılan Kürtler ve onların suç ortakları tarafından tuzağa düşürülüp öldürüldü. Buna rağmen Erzincan, büyük bir Ermeni kenti olarak kaldı.[4]

---

3 Grumel.

4 Bkz. yukarıda s. 299-300.

Bar Hebraeus her ne kadar koşullarında genel bir bozulma olduğu izlenimini vermiyorsa da, monofizitler Kürtlere zaman zaman verilen hareket serbestliğinden, Malatya olaylarında görüldüğü gibi, zarar görmüşlerdi.

Moğolların Müslüman olmaları, bazı dramatik olaylara da neden olmuştu. Mezopotamya'daki İrbil'de yapılan katliam, bazı yörelerde Hıristiyanların vermesi gereken kelle vergilerinin kırk yıl geriye gidilerek istenmesinin yol açtığı mali güçlükler, bunun örnekleridir. Ancak Anadolu'nun yapısı bu tür sorunlara uygun değildi. Timurtaş, bazı kentlerde, klasik İslam hukukuna uygun olarak, gayrimüslimlere bazı giysi kısıtlamaları getirmeyi denemişti.[5] 1314'te Erzincan'da, Ermenilerin de çok saygı gösterdiği bir Fransisken rahibi öldürülmüştü.[6] Timurtaş'ın tutumuyla bu olayın aynı tarihlerde olması tesadüf olamaz.[7]

---

5 Bkz. yukarıda s. 293.

6 Golubovitch, *Bibliotheca Franciscana Terrae Sanctae*, IV-183, 1314 yılı.

7 Ebu Said'in ölümünden sonra, Avrupalı tüccarlar ülkeye gelmekten vazgeçtiler, ancak sebebi dini hoşgörüsüzlük değil, ülkedeki karışıklıklardı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE İDARİ KURUMLAR

Moğollar döneminde hükümet ve idare organları, başlarında ya da yanlarında İlhanlı iktidarının temsilcilerinin bulunması dışında, bağımsızlık dönemindekilerle aynıydı. Ancak bu organların çalışma şekillerinde bu nedenle büyük değişiklikler olmuştu. Bu konuda olayların akışı içinde vardığımız sonuçları vermekle yetineceğiz.[1] İlk vurgulanması gereken nokta, öncelikle ülkenin yeni hâkimleri için en önemli bölge olan Doğu Anadolu'da, sultanın otoritesini hızla kaybetmesidir. Bu otorite kaybında, Moğolların işlere karışmasının dışındaki etkenler, veraset hakkı konusunda bazı şüpheler olmasının ve özellikle bazı sultanların çocuk yaşta olmasının (tahta çocuk sultanların geçmesi için babaları öldürülüyordu) etkisi vardı. Halifeliğin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından önce de, artık sultanlar, teorik olarak bile halife tarafından onaylanmıyor, Selçuklu ailesinden olmak koşuluyla İlhanlı hükümdarı tarafından atanıyordu. Sultanların aksine vezirlerin önemi ise bağımsızlık dönemine göre artmıştı; sebebi ise tabii ki Moğollardan bağımsız olmaları değil, aksine, kan bağıyla tahta geçme hakları olan sultanlardan farklı olarak, göreve doğrudan doğruya ve açıkça Moğollar tarafından getirilmeleriydi. Bu durum uydurma sultanlığın sessizce ortadan kalkmasına ve Rum ülkesindeki bütün yüksek görevlilerin İlhanlı hükümdarı tarafından doğrudan atanmaya başlamasına kadar sürdü.

Vezirlerin ikinci niteliği de, makamlarının masraflarını karşılamak için devlet topraklarını aralarında paylaşmaları ve fiili eyalet beyleri durumuna gelmeleri, Moğolların da bu durumu kabul etmeleriydi. Böylece paylaşılan toprakların gelirleri, Moğolların gaspından korunmuş oluyordu. Vezirlerden ikisi üzerinde özellikle durmalıyız, bunlar pervane Muineddin Süleyman ve vezir Fahreddin Ali'dir. Önceden de belirttiğimiz gibi ikisi de asker değildi. Muineddin Süleyman'ın babası, İran kökenli bir vezirdi, Fahreddin Ali de

1 Bu bölümde geçen isimlerin neredeyse tamamı İbn Bîbî ve Aksarayî'den alınmıştır.

İran asıllıydı ve emir-i dâd olarak tanınmıştı. Ülkede eskiden gerçek anlamıyla bir derebeylik sistemi olmadığı için yükselebilmişlerdi. Türkmenlerle ilişkileri çerçevesi içinde ancak küçük askeri birliklere sahip olup gerçek anlamda askeri güçleri yoktu. Birbirlerine evlilik yoluyla bağlıydılar (örneğin melikü's-sevahil, Pervane'nin damadıydı) ve karşılıklı birbirlerini destekliyorlardı.

Kanımca burada da, bağımsızlık döneminde verdiğim gibi, Moğol döneminde de çeşitli görevlilerin listesini vermek yeterli olacaktır. Genel olarak bu listeleri, daha sonraki dönemlere ait belgeler çok yetersiz olduğundan 13. yüzyılın sonuna kadar vereceğim. Ama listemizdeki bu tarihten sonraki eksiklikler çok önemsizdir. Çünkü Selçuklu topraklarında bu tarihten sonra gitgide birçok küçük beylik kurulacak ve bunun doğal sonucu olarak da, kurulan yeni beyliklerin daha küçük ve bazı durumlarda değişmiş yönetim organları yeniden örgütlenecektir.

Atabegler

Esadeddin Rûzbeh, 646

Arslandoğmuş (?), 654

Karatay 646, ölümü 651, başlangıçta naibdi.

Mecdeddin, 675

Bahaeddin Ruzkârdî, 682

Naibler

Karatay (atabeglere bakınız), 646

Şücaeddin Abdurrahman, 647, 652

Nizameddin Hurşid, 654

Fahreddin Ali, 657, 658'de vezir oldu.

Emineddin Mikâîl, Fahreddin Ali'nin yerine geçti, daha önce müstevfi

Celaleddin, daha önce müstevfi, 676

Mücireddin Emirşah, 680

Cemaleddin, 690

Pervane Emir Mehmed, naib Kemaleddin Tiflisî ile birlikte, 695 dolaylarında

Pervaneler

Fahreddin Attar Ebubekir, 646'da öldü

Nizameddin Hurşid, 656'da öldürüldü

Muineddin Süleyman, 656-76

İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin bir oğlu, 680
Vezir Fahreddin Kazvînî'nin bir kardeşi, 684
Muineddin Mehmed Pervane (Muineddin Süleyman'ın oğlu), 693'ten önce
Rükneddin, 699

Vezirler

Muhezzibeddin, 642/ 1244'de öldü
Şemseddin İsfahanî, önce naibdi, 642-646
Kadı İzzeddin Râzî, sonra Nizameddin Hurşid (pervanelere bakınız), sonra 647'de Necmeddin Nahcıvanî, sonra Baba Tuğraî, onu takiben ikinci kez Râzî 648-654
Şemseddin Baba Tuğraî, 654-658
Fahreddin Ali, 658-670
Mecdeddin Mehmed b. Hüseyin Erzincanî, daha önce müstevfi
Fahreddin Ali, ikinci kez, 671-687
Fahreddin Kazvînî, 689 / 1290
Necmeddin, 691
Cemaleddin Muhammed, 695
Alaeddin Sâvî, 700, 703

Müstevfiler

Necibeddin (Delihânî?), 654, 661'de idam edildi
Emineddin Mikâîl, belirsiz bir tarihte
Mecdeddin Muhammed b. Hüseyin Erzincanî, 661-670 (sonra vezir)
Celaleddin Mahmud, 670, 675-676
Cemaleddin, vezir Fahreddin Kazvînî'nin kardeşi, 689
Nâsıreddin Yavlak Arslan, 689-691
(Abdülaziz ile 697 ?) ve Konya'da (?) adı bilinmeyen biri
(Şerefeddin Abdurrahman Tebrizî ile)

Müşrifler

Kıvameddin Eşher b. Hamid, 654
Cemaleddin b. Emirü'l-Hac Mahmud, 661
Zâhireddin Mütevved b. Abdurrahman, 670
İmadeddin Zencanî, 680
Fahreddin, 685

Nazırlar

Hümameddin Şâdbehâr, 652
Zeyneddin Ahmed Erzincanî, belirsiz bir tarihte

Tuğraîler

Şemseddin Baba, 646
Emineddin Mikâîl'in bir yeğeni, 675
Tarihçi İbn Bîbî, 680'den önce bilinmeyen bir tarihte

Ârızlar

Reşideddin Cüveynî, 647, 658'de, belki daha önce yerine Şihabeddin gelmiştir, 654?
(Daha sonra bu makam ya kaldırılmış ya da önemini yitirmiştir)

Emir-i dâdlar

Nusreteddin, 646
Fahreddin Ali, 654-657, sonra naib ve daha sonra vezir
Nizameddin, 683-685

Beylerbeyileri

Şemseddin Has Oğuz, 646
Şerefeddin Mahmud, 646
Siraceddin b. Bâbâ, 647
Tavtaş, 656'da öldü
İsmi bilinmiyen bir kişi (İbn Bîbî, s. 271)
("Rum kondestabl", Mihail Palaeologos)
Şerefeddin Mahmud b. el-Hatîr
Toruntay
Azizeddin, 684-95

Selçuklu vezirlerinin üstünde veya yanında, Moğol iktidarının çeşitli temsilcileri bulunuyordu. Kendileri istemeseler veya İlhanlı hükümdarı resmen yasaklasa bile, doğal olarak Selçuklu vezirlerinin işlerine karışıyorlardı. Bu kişiler başlangıçta askeri birliklerin komutanları olan noyanlardı ve askeri otoritelerinden başka resmi bir yetkileri yoktu. Ama bu yetkiye sahipmiş gibi davrandılar, çünkü merkezden çok uzakta olmaları yüzünden özerk hareket edebiliyorlardı, askerlerinin bakımını sağlamak zorundaydılar, kendi çıkar-

larını kollamak da istiyorlardı; ayrıca Selçuklu görevlileri de onlarla birlikte çeşitli entrikalar çevirip birbirlerinin kuyusunu kazıyorlardı. Aynı dönemde şu veya bu nedenle, Moğol temsilcileri veya elçileri diyebileceğimiz "ilçiler", sık sık Selçuklu vezirleri veya askeri komutanlarının, sultanın veya naibinin yanında kalıyorlardı. Gördüğümüz gibi Muineddin Süleyman yaşarken işler fazla ileri gitmemişti. Ancak, Moğol kuvvetlerinin sayısı ve Anadolu'daki ikamet süreleri arttıkça komutanların gücü de artıyordu, bu durum özellikle Moğol ordularının kışlak olarak yerleştikleri ülkenin doğu yarısında belirgindi. Moğol ordularının kışlak olarak Doğu Anadolu'yu yeğlemelerinin bir nedeni, bu yörenin İlhanlı topraklarına en yakın bölge olmasıysa, diğer nedeni de Memluklara saldırabilmek için çok uygun olmasıydı. Bu birliklerin başına bu nedenlerle, sık sık, zenginleşmenin yollarını arayan ve kendilerine karşı konulması da zor olan "hükümdar sülalesinden" şehzadeler getirilmeye başlanmıştı. Diğer taraftan İzzeddin ve Rükneddin'in 1258-1260 arası aldıkları borcun ödenmesi için güvence olmak üzere bazı gelirlerin bir tarafa ayrılması yüzünden, veya hiç kuşkusuz diğer sebepler ve olaylar sonucunda, Anadolu'da hem Moğol ileri gelenlerinin özel mülkleri, hem de Moğol devlet toprakları oluşmaya başladı ki bu topraklar Selçuklu sınırları içinde de olabiliyordu. Bu toprakların başında İbnü'l-Mu'tâz gibi Moğol iktidarının genel ve daimi temsilcisi vardı ve Selçuklu görevlilerinin bu temsilcileri dikkate almaması olanaksızdı. Nihayet, Muineddin'in ölümünden sonra, Moğollar doğrudan doğruya hükümet etmeye başladı. O zaman, eski başkomutanlık makamının yerini, unvanı bilinmeyen ama eyalet-i vilayet diye adlandırılan yeni bir görev aldı; yetkilerini tam olarak tanımlıyamıyoruz ama muhtemelen bir genel vali gibi çalışmaktaydı. Bu görevi 691/1292'de Taştemir Hitay'ın, 692'de Melik Pehlivan Horasanî'nin ve 697'de Bayencer'in yaptığını biliyoruz.[2] İsimlerine baktığımız zaman, bu görevi Moğol olanların da olmayanların da yaptığını görüyoruz. Aynı dönemde emâret (başemirlik makamı) sorumluluğu, diğer görevlerinin yanı sıra Mücireddin Emirşah'a, sonra pervane Mehmed'e, daha sonra da Behşur'a (başka görevi yoktu) verilmişti.[3] Bu unvanların, Moğol İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerindeki benzer unvanlarla eşdeğerli olup olmadığını bilemiyoruz.

Kaynakçada sözünü ettiğimiz birçok kural kitabı veya belge derlemeleri Moğollar döneminde yazılmıştır. Vergilerin hesaplanmasında esas alınan

---

2 Aksarayî, F, 87, 92 vd., 98.

3 Aksarayî, F, 98.

Arapça belgeler, Fahreddin Ali'nin isteğiyle Farsça'ya çevrilmişti. Cimri'nin zamanında Konya' da Türkçe bir divan kurulması için Karamanlıların yaptığı girişim ise sonuçlanmamıştı.[4]

Moğollar her şeyi üstlendiği için, birkaç geçici özel birlik dışında, ne ordu, dolayısıyla ne de askeri idare kaldığını yineleyelim.

---

4 Bkz. yukarıda s. 267.

ALTINCI BÖLÜM

MOĞOLLAR DÖNEMİNDE ANADOLU'DA KÜLTÜREL YAŞAM

Kültürel evrimin, toplumdaki maddi ve siyasi evrime göre, her zaman daha yavaş geliştiği iyi bilinir. Siyasi ve maddi evrimleri belirleyen unsurlar, toplumun üyelerinin düşüncelerini de kuşkusuz etkileyecektir, ama asıl etkilenenler, fikir yapıları bu unsurların varoluşundan önce oluşmuş toplum üyelerinden ziyade, maddi ve siyasi olaylar gerçekleştikten sonra doğan çocuklar olacaktır. İşte bu yüzden, Selçuklu bağımsızlığının son dönemlerinde meyve vermeye başlayan kültürel yaşamdaki gelişmenin 1243'ten sonra da sürmesi şaşırtıcı değildir.

Moğol fethinin etkileri de basit değildi. Doğrudan etkisi hemen hiç yoktu, belki folklor alanında ve halk inanışlarında bazı etkileri olmuştu. Ancak dolaylı üç etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Önce birbirinden kopmuş, ayrılmış olan ülkede, Moğolların etkisiyle siyasal bir görece birleşme sağlanmıştı. İkincisi, Moğol askerinin arkasından İranlı görevliler Anadolu'ya gelmiş ve karşılığında yüksek mevkilerdeki Selçuklular İran'daki İlhanlı Sarayı'na gitmişlerdi, bu iki olay Anadolu'da İran etkisinin artmasına neden olmuştu. Zaten bu etki, 12. yüzyılda tek tek İranlıların ülkeyi çekici bulup gelmeleriyle ve Kösedağ'dan yirmi otuz yıl önce, çok sayıda İranlının Moğollardan kaçıp Hârizmlilerin ardından Anadolu'ya yerleşmeleriyle başlamıştı. Son olarak Selçuklu-Moğol yönetiminin kışkırtmasıyla ve bu yönetime tepki olarak Türkmenler arasından çıkan hareketin hem politik-toplumsal hem de manevi yönleri olmasıydı. Bu manevi etkinin güçlenmesi ve renklenmesinde Orta Asya'dan gelen halk vaizlerinin etkisi büyüktü. Moğol rejiminin sonuç olarak getirdiği düzensizlik, kültürel alanda da geçerliydi. Daha açık anlatırsak, Farsçanın ve ikinci derecede Arapçanın üst sınıflarda kültür aracı olmaya devam etmesine karşın, kültür yaşamındaki payları, 13. yüzyılın sonlarından

itibaren azalmaya, Türkçe ise, 14. yüzyıldan başlayarak gittikçe artan bir yer kazanmaya başlamıştı.

Dini açıdan ise, Anadolu, bir Müslüman ülkesi olmaya devam etmişti, yani İran İlhanlılarının dinler karşısındaki tarafsızlığı gerçek anlamda Anadolu'ya yansımamıştı. Başlangıçta Hıristiyanların bazı ayrıcalıklar kazandıklarına kuşku yoksa da hiçbir zaman Anadolu'da yeniden egemen bir güç olmadılar. Hükümet personelinin, iki ya da üç kuşaktır görevde bulunan İran-Müslüman çevrelerinden toplanması gerekti. Üstelik İran'da yönetim bir iki istisna dışında hep Müslümanların elinde kalmıştı; büyük vezir Şemseddin Cüveynî bunun bir örneğiydi. Yüzyıl sonundan itibaren İlhanlılar ve Moğollar Müslüman olunca bu olgu iyice belirginleşti. Moğolların İslam mezhepleri karşısındaki yansızlığı da, İran'da olduğu gibi, Anadolu'da da Şiiliğin yayılmasına neden oldu. Ancak bu dönemde Şiilik ile Sünnilik arasındaki farklar pek belirgin değildi ve Nâsıreddin Tusî gibi bir kişi, her iki inanıştan olan fikir adamlarıyla, aralarında bir fark gözetmeksizin yazışabiliyordu.[1]

İran etkisinin büyüklüğü, Araplaştırma etkisinin de belirli bir ölçüde geliştiğini görmemize engel olmamalıdır. Bu etkinin gelişmesine, Suriye ve Mezopotamya ile siyasi ilişkilerin iyi veya kötü olmasının yol açtığına hiç kuşku yoktur. Arapça, üst sınıflarda bile hiçbir zaman Farsçanın yerini almamıştı;[2] dolayısıyla Araplaştırma hareketinin genelde pek önemi olmamış, özellikle hukuk bilimlerinde kullanılmasıyla o sıralarda oluşmakta olan Türkiye'nin kültür yapısına katkıda bulunmuştu. Diğer taraftan iki dil arasında bir düşmanlık da görülmemişti.

Arapçanın ağırlıkta olduğu Islam dünyasının en önemli temsilcisi Sadreddin Koneví'dir. Adını, daha önce, yüzyılın başında babasının İbn Arabi ile ilişkilerinden söz ederken anmıştık.[3] Malatyalı bir Arap aileden gelmekteydi, ama hemen hemen bütün yaşamını, 673/1274-75'te öldüğü Konya'da geçirdi. Arap kökenli olmasının yanında, Şafii mezhebine bağlı olması da, yaşadığı İran-Türk ortamında, onun için bir sıkıntıya sebep olmamıştı. Neredeyse tamamı Arapça olan eserleri, sağlam geleneksel kültürünün kanıtıdır. Fakat eserlerinde görülen tasavvuf biçimi, babası ve Anadolu'ya yerleşmiş

1 Bkz. "Le Shi'isme...." başlıklı makalem.

2 İbn Abdülzahir, Baybars'ın seferinin anlatılmasında.

3 Bkz. yukarıda s. 214 ve Osman Ergin'in Kaynakçası.

Afîfeddin et-Tilimsanî[4] gibi müritleri aracılığıyla öğrendiği İbn Arabî tasavvufunun etkisi altındadır. Hayatının son yıllarında itibarı Anadolu sınırlarını aşmıştı. Müritlerinden biri, Ömer İbnü'l-Ferîd'e yazdığı şerhle tanıdığımız Said el-Ferganî idi; diğeri de, zamanında Pervane Muineddin'in Tokat'a yanına aldığı. Daha sonra Hindistan'a gidip Sadreddin Konevî'yi tanıtan Fahreddin el-Irakî'dir (aslında İranlıdır).[5] Sadreddin Konevî ile Nâsıreddin Tusî'nin yazışmaları çok ilginçtir.[6]

Baş kadı Siraceddin Urmevî de büyük ün kazanmıştı. Müritlerinden tanınmışı, Hindistan'da doğan, önce Yemen'e yerleşen ve 674-685/1275-1286 yıllarını Anadolu'da geçiren Safiyeddin el-Hindî idi.

Bilim alanında ise, eskiden Horasan'da Nâsıreddin Tusî'nin öğrencisi olan, Tebriz'de 710/1310'da ölmeden önce bir süre Rûm ülkesinde kalan Kutbeddin Şirazî önemlidir. Farsça büyük bir araştırmasının dışında Arapça astroloji risaleleri yazmıştı.[7]

Burada, Anadolu'da Farsça yazılmış yapıtların bir listesini verme iddiasında değiliz,[8] ama, fırsat düştükçe söz ettiğimiz inşa derlemeleri ile fütüvvetnamelerin de Farsça yazıldığını belirtelim. Bir de, Konya'nın rolünün azaldığını ve yerel güçlerin doğması sonucu küçük bilim ve sanat koruyucularının sayılarının arttığını ekleyelim. Örneğin, Kayseri'de 675/1276'da yazılmış bir astroloji risalesinin III. Keyhüsrev'e ithaf edilmesine karşılık, Şirazî'nin kitabı, bâtınilerle ilgili bir eser ve bir yönetim kitabı, Kastamonu beylerine ithaf edilmişti. Dunaysirli Muhammed b. Eyüb isimli yazarın eseri olan bir diğer büyük araştırma da, ismi bilinmeyen Karahisarlı bir emire sunulmuştu. Eşrefoğullarından birine de, Kûzistan'daki Tustar kentinden Şemseddin isimli bir yazar 1310 yılında Arapça yazdığı bir felsefi yapıtını ithaf etmişti.

Bu arada tasavvuf konusunda en önemli eserlerin yazımı devam ediyordu. Yarı mistik nitelikteki fütüvvetname yazarlarından birinin tamamen tasavvuf üzerine yazdığı bir kitabı da vardır. Yukarıda söz konusu ettiğimiz Irakî ve Ferganî hem Arapça hem Farsça yazıyorlardı. Fakat hepsi, Celaleddin Rumî'nin, müritlerinin ve soyundan gelenlerin etkisinde kalmışlardı. Bu büyük

4 Cl. Huart, "Afif al-dîn Sulayman..."

5 Ahmet Ateş, *age.*

6 Brockelmann, ek I, s. 808.

7 *Age.*, ek I, 817; Eflakî, dizin; Ahmet Ateş, *age.*

8 Farsça yazılmış eserler konusundaki verdiğimiz bilgilerin hemen hemen tamamı Ahmet Ateş'in makalesinden alınmıştır.

adamın eserlerinin edebi değerine rağmen, burada belirtilmesi gereken, her şeyden önce bu eserlerin güçlü bir dini etki yaratmış olmasıdır.[9]

Gençlik yıllarına daha önce değindiğimiz Celaleddin Rumî, bir menakıbnameye göre, 643/1245'de Konya'da Şemseddin Tebrizî'ye rastlamıştı. Bu karşılaşma ikisi arasında çok anlamlı bir yakınlaşmaya ve dostluğa neden olmuş ve bu dostluk, Celaleddin Rumî'nin müritleri tarafından kıskanılan Şemseddin'in kaybolduğu veya büyük bir olasılıkla öldürüldüğü güne kadar devam etmişti (1247). O günden sonra ideal olarak Şems'i aramaya başlayan Celaleddin için, tasavvuf her şeyin üstünde bir değer kazanmış, sonunda müritlerinden Selahaddin Zerkûb'da Şemseddin'i yeniden görmeye başlamıştı. Müritlerinin çokluğu, bir cemaat şeklinde örgütlenmelerini gerektirmiş, başlarına, bazen arzularına ters düşse de Celaleddin tarafından seçilen kişiler getirilmişti. Zerkûb'un ölümünden sonra, ilk liderleri, Konya'nın belli başlı ahi reislerinden Hüsameddin olmuştu. Böylece "efendimiz" anlamına gelen Mevlana sözcüğünden bir tarikat doğmuş ve bu tarikat mensuplarına Mevleviler denmiştir. Celaleddin'in ölümünden sonra, Hüsameddin "halife"si olmuş, ancak 683'te tarikatın yönetimi, Celaleddin'in büyük oğlu Sultan Veled'in eline geçmiştir, Sultan Veled'in çocukları 14. yüzyılın ortalarına kadar bu görevi ellerinde tutmuşlardır. Sultan Veled, iyi bir şair olduğu kadar, tarikatın gerçek örgütleyicisidir.

Celaleddin'in etkisinin sınırlarını belirleyebilmek, düşüncesini özetlemek kadar zordur. O, bizim için her şeyden önce, Fars edebiyatında çok sık rastlanan aşırı süslemelerden uzak, içtenlik ve sadelik içindeki coşkun mısralarıyla duygularını ifade eden bir şairdir. Şiirlerinde, mantıklı ve özgün olmaktan çok doğal ve ateşli duygular, inançlar gözlenmektedir. Mevlana, açıklamalarındaki görünür çelişkiler, merhamet gücü ve "yok oluşları" ile "var oluşları"nın bilgece düzenlenmesiyle insanları etkiliyordu. Görüşlerine katılmayanların, Celaleddin'i ve müritlerini "meczub" dervişler diye tanımlamalarına karşın, Celaleddin'in saygınlığı, Konya'da ve diğer yerlerde, gerek üst sınıflarda ve gerekse tamamı Müslüman olmayan halk arasında tartışılmayacak kadar büyüktü. O Müslümandı, hatta bütün panteist eğilimleri reddettiğinden, ona örneğin İbn Arabî'den daha tutucu bir Müslüman denebilirdi. Onun yolunu izlemeye karar veren gayrimüslimler hemen İslamiyet'i kabul ediyorlardı, ancak onun eriştiği yükseklikte veya düzeyde zaten inanç

9 Bkz. yukarıda ilgili bölümler, ayrıca EI2 ve Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlâna Celâleddin*, 1952.

farklılıkları önemini kaybetmekte ve bütün inananlar arasında müşterek değerler ortaya çıkmaktaydı. Farsça yapıtlarının içinde rastlanan tek tük Türkçe ve Grekçe mısralar, aslında geçici bir oyundan başka bir şey olmasalar da, Celaleddin'in bütün dinleri kapsayan fikirlerinin bir kanıtı gibi yorumlanabilir. Belli başlı eserleri, içinde kısa şiirlerini topladığı *Divan*'ı, beyitlerden oluşan didaktik eseri *Mesnevi*, çeşitli sözlerinin toplandığı *Fîhi mâ fîh* (İçinde ne varsa o vardır) ve Anadolu'daki, hatta fırsat düştüğü zaman İlhanlı İmparatorluğu'nun diğer bölümlerindeki önemli kişilere yazdığı mektuplardır.

Mevlevilerin ibadet usulleri ancak 14. yüzyılın ortalarında bir düzene sokulmuştur. Ancak Celaleddin Rumî için en önemli öğe kuşkusuz sema ve zikir, yani "ruhsal uyumu" yakalamaktı. Kesin olarak yeni bir fikir olmamasına rağmen, bu düşüncenin önemi, Celaleddin'e karşı olanların gözünde bir bid'at (yenilik) olarak yorumlanmasından geliyordu. Tutucu Müslümanların gözünde her çeşit bid'at kınanması gereken bir tutumdu.

Celaleddin'in birçok müridi kendilerinden söz edilecek kadar önemli kişilerdir. Konya'da yaşayan Tebrizli Fahreddin Gazanfer (630-692 / 1232-1292), üstadı Celaleddin hakkındaki, yakın zamanlarda bulunan ve Celaleddin'i tanımamızda bize hatırı sayılır yeni bilgiler sağlayan mektupları yazan sipahsalâr Feridun b. Ahmed bunlar arasındadır. Celaleddin'in oğlu Sultan Veled'in nazım ve nesir karışık yazılmış yapıtında çok sayıda Türkçe ve Grekçe bölümler bulunmaktadır. Nihayet bir kuşak sonra (14. yüzyılın ortasında) Eflakî, Mevlevilerle ilgili dikkate değer bir yaşam öyküsü ve tarih kitabı olan *Menâkıbü'l-ârifîn*'i yazmıştır. Clement Huart bu yapıtı *Les Saints des Derviches Tourneurs*, (Dönen Dervişlerin Evliyaları) adı altında Fransızcaya çevirmiştir. Bu eser, Mevlevi tarikatı kadar, dönemin tarihi için de hemen hemen tek kaynaktır. Mutasavvıf şairlerin dışında, daha önce adından söz ettiğimiz şair Kâni'î'yi hatırlayabiliriz.

Tasavvuf eserlerinin yanında, Anadolu'da, bir başka edebi türde, üç önemli Farsça eser görülmektedir: İbn Bîbî'nin (1280 yılında biter) ve Aksarayî'nin (1325 yılında biter) vekayinâmeleri ile yazarı bilinmeyen *Selçuknâme* (kısa bir ek dışında 1294 dolaylarında yazılmıştır). İlk iki yazar yüksek mevkilerde bulunmuş görevlilerdir, üçüncü eserin adı bilinmeyen yazarı ise, olayları daha sade ve doğrudan doğruya yazan bir Konyalıdır.[10] Birbiriyle ilişkisi olmayan bu üç eserin ortaya çıkması, hiç kuşkusuz, İlhanlı İmpara-

---

10 Bkz. Kaynakça.

torluğu'nun geri kalan kısımlarının yanında, Anadolu Selçukluları devletinin kendine özgü bir değeri olduğunun bilincine varıldığını ve Anadolu'daki entelektüel seviyenin İlhanlı İmparatorluğu'nun genelindeki seviyeden hiç de aşağı olmadığını gösterir.

Celaleddin'in üst sınıflarda ve kentlerde yaşayan halk üstündeki etkisi ne kadar bü- yük olursa olsun, Türkmenler çevresinin hemen hemen bütünüyle dışında kaldığına hiç kuşku yoktur. Buna karşılık, Moğollar döneminde, gelecekte çok büyük gelişmelere konu olacak dinsel hareketler, esas olarak Türkmenler arasında yerleşmeye başlamıştı. Her zaman olduğu gibi, bu evrimin gelişmesini saptamamızı sağlayacak gerçek ve dolaysız bilgileri elde etmek mümkün değildir. Çünkü bu konuda edinebildiğimiz bütün bilgiler, daha sonraki dönemlerde yazılmış evliya menkabelerinden gelmektedir. Bu menkabeleri yazanlar ise olayları süsleyip püsledikleri gibi, isteyerek veya bilmeden gerçekleri de değiştirmişlerdi.

Okuyucularımız Baba İshak ve Babaîler'i hatırlayacaktır. Şu veya bu şekilde 13. yüzyılın ortasında Horasan kökenli Hacı Bektaş ile[11] bu grup arasında ilişki kurulacaktı. Hacı Bektaş daha sonraki yüzyılda Bektaşilerin tarikatına adını verecekti. Bu tarikatta Baba İshak adı Hacı Bektaş'ın yardımcılarından biri olarak anımsanmaktadır.[12] Çoğu zaman İshak, bir diğer Baba olan İlyas'la özdeşleştirilmek veya birleştirilmek istenmektedir. İlyas da Orta Asya kökenli olup Türkçe yazan büyük mutasavvıf Ahmed Yesevî'nin geleneğinin yayıcısıdır. Bu iki kişiyi özdeşleştirmenin nedeni İlyas ve İshak'ın ikisinin de az çok aynı dönemlerde yaşamaları ve yine az çok Türkmen hareketlerinin başını çekmeleridir. Ben bu düşünceye pek katılmıyorum.[13] Baba İshak Moğollardan önceki dönemde yaşamış bir Anadolulu idi ve bu iki kişinin özdeşliğini ilke olarak ileri sürebilmek için, Baba İshak isyanının öyküleri içinde İlyas'ın var olduğunu göstermek gerekir, halbuki bu öykülerde İlyas diye biri görülmemektedir. Nuri Sûfî denen kişinin aracılığıyla İlyas'a bağlanan Türkmenlerden bir süre sonra Karamanlı hanedanı çıkacaktır ve İlyasîler iki veya üç yüzyıl Karamanlılara bağlı kalacaklardır. Onların daha sonradan yazılmış *Tarikat-ı İlyasiye* adlı bazı metinleri de vardır.[14] Günümüzde de yaşama şan-

---

11 Eflakî, I-296-97, II -20.

12 *Vilayetnâme*, ed. A.Gölpınarlı, İstanbul, 1958, Erich Gross'un Almanca çevirisi,1927.

13 "Bâbâ Ishâq, etc..." başlıklı makalem.

14 Bu bilgiyi Madam Mélikoff'un bir yazısından öğrendim.

sına sahip olan Bektaşiler ise, kısa bir süre sonra, Karamanlıların düşmanı Osmanlılara bağlanmışlar ve zafer onlardan yana olmuştur. Bektaşiler, 13. yüzyıldan itibaren İslamın ibadet kurallarına uymamaya başlamışlardır, bu durumun İlyasîlerde de aynı olup olmadığını bilmiyoruz.

Moğollar döneminde, aynı şekilde, diğer Doğu ülkelerinden gelen bazı tarikatların Anadolu'da çeşitli halk tabakaları içine sızdığını görüyoruz. Bunlara örnek olarak, Mısır kökenli Rıfâîleri, yarısı gezici dervişlerden yarısı şarlatanlardan oluşan, Hindistan veya Orta Asya kökenli Kalenderî veya Cevlâkîler'i verebiliriz. Haklarında ayrıntılı bilgi verebilmek için gerekli çok az şey biliyoruz.

Türkmenler, Selçukluların bağımsızlık döneminde varlıklarının bilincinde olduklarının kesin kanıtlarını vermişlerse de, Orta Asya'daki Türklerden farklı olarak bunu yazılı bir edebiyat olarak ortaya çıkarmak için uzun süre beklemişlerdi. Bazen kentliler Moğollar karşısında kendilerini kanıtlama ve Türklüklerini göstermeye çalışmışlarsa da, bu çabanın asıl kaynağı her zaman Türkmenler olmuştu. Bu bilincin gelişmesine yeni göçmen akınlarının katkısı olduğu gibi, eski Anadolu gazilerinin soyundan gelenler de onlara Seyyid Battal Gazi'nin kahramanlık destanını nakletmişlerdi. Türklük bilincinin gelişmesi bağlamında, Moğollar ve onların yandaşlarıyla yaptığı mücadelelerde Türkmenlere dayanmak zorunda kalan II. İzzeddin Keykavus için hazırlanan ve bilinen en eski Türkçe eserin *Dânişmendnâme*[15] olmasını tesadüfle açıklamak zordur. Elimizde bulunan ve 14. yüzyıldan kaldığına inanılan nüshanın içeriğine baktığımızda, öyküde Selçuklulara çok az değinildiğini görmekteyiz, ancak Aksarayî'nin vekayinâmesindeki başlangıç satırları ve ilk sayfasının gösterdiği gibi, başka destansı anlatıların Selçuklular ile ilgili gelenekleri belirtmiş olması mümkündür. Buna karşın, *Dânişmendnâme* ile Battal Gazi ve[16] İranlı Ebu Müslim destanları arasında ilişki kurulmuştur.

Destanların yanında, ilk Türk edebiyatındaki başlıca yaratım alanının tasavvuf olması şaşırtıcı değildir. Celaleddin Rumî'nin *Divan*'ı içindeki birkaç Türkçe mısra, Arap-Fars alfabesiyle Türkçe yazabilme olanağı olduğunu ortaya çıkarmıştı.[17] Ancak tamamen Türkçe yazılmış bazı önemli eserlerin ortaya çıkması için, Türkmen beyliklerinin gerçek anlamda kurulmasını beklemek gerekti. Baba İshak'tan kalmış hiçbir yapıta sahip değiliz, belki böyle

---

15 Ed. ve çev. Irène Mélikoff, 1960, 2 cilt.

16 EI^2.

17 Bombaci, *Storia della letteratura turca*, 1956, Fransızca çevirisi I. Mélikoff, 1968.

bir yapıt da yoktur. Onun döneminden bize, kentli ama münzevi bir şair olan Ahmed Fakih'in birkaç dizesi kalmıştır.[18] Bir süre sonra Şeyyâd Hamza, büyük bir olasılıkla, Orta Asya'da daha önce yazılan bir risaleden esinlenerek Yusuf ile Züleyha öyküsünün Türkçe bir uyarlamasını yazmıştır.[19] Fakat daha önemli bazı eserlerin ortaya çıkması için yüzyılın sonunu beklemek gerekecekti. Kuzeybatı Anadolu'da yaşadığı sanılan ve bir şiiri 707 / 1307 tarihini taşıyan (bu şiir gerçekten ona mı aittir?) Yunus Emre, bir halk ozanıdır.[20] Celaleddin Rûmî'nin, hatta daha eskilerden Azerbaycanlı büyük İranlı şair Nizamî'nin dizelerini okumuş veya işitmişti. Onunla aşağı yukarı çağdaş olan Gülşehrî, 12. yüzyıldaki İranlı mutasavvıf Ferideddin Attar'ın *Mantıkü't-tayr* (Kuşların Dili) adlı yapıtını Türkçeye uyarlamış ve döneminin evliyalarından Ahi Evran için bir övgü yazmıştı.[21]

Bunları fazla abartmamak gerekirse de, artık, daha önceleri Orta Asya'da oluşmaya başlayandan farklı bir Türkçe edebiyatın Anadolu'da var olmaya başlaması önemlidir.[22]

Nihayet değinmek istediğimiz son nokta, büyük bir olasılıkla Moğol-Selçuklu Anadolusu'nda halk arasında Nasreddin Hoca'nın da yaşamış olmasıdır. Nasreddin Hoca, günümüzde bile Türk halklarının ve civar halkların keyifle dinlediği, kuşaktan kuşağa sayısı artan fıkraların sahibi olup bazen saflık, bazen kurnazlık görüntüsü içinde, sağduyunun simgesi olan bir tiptir.

***

Güneydoğu Anadolu'da, büyük bir olasılıkla Kürtler arasında da benzer hareketler görülmüştür. Moğol fetihlerinden önceki dönemde, Kürtler arasında, çok eskiden beri varolan Yezidi mezhebi ile ilişkisi bulunan ve Şeyh Adî tarafından kurulan Adeviye tarikatı yayılmıştı.[23] 1257'de Malatya bölgesindeki karışıklıklarda, Şeyh Adî'nin bir oğlunun veya sülalesinden gelen bir kişinin komutan olarak bulunduğunu görmüştük. Diğer taraftan, bir süre sonra Batı Anadolu'ya yerleşecek olan ama o sıralar Malatya yöresinde bulunan ve büyük bir olasılıkla Kürtler ve Türklerin karışımından oluşan Germi-

---

18 Köprülü, "Ahmet Fakîh", Kaynakça.

19 Bombaci, *age*.

20 Gölpınarlı, *Yunus Emre*, 1936; şiirleri, ed. Burhan Toprak, 3 cilt, 1933-34.

21 Bombaci ve *EI*².

22 Doğal olarak, burada, 14. yüzyılın çok tanınmış Türkmen eserlerinden söz etmekle yetindim.

23 *EI*².

yanlar, 14. yüzyılda İbn Battuta'nın bilgi kaynaklarınca Yezidi Kürtler diye tanımlanmıştı. Ayrıntılar ve olayların gerçeği ne olursa olsun, Moğol fetihleri sırasında, Kürtlerin arasında Yezidi propagandasının yayıldığına kuşku yoktur.[24]

***

Moğol fetihlerinin etkisinin en az hissedildiği alan ise sanattır. Uzun dönemde, iktidar boşluğu ve parçalanması, özellikle Türkmen beylikleri zamanında yaratılan yapıtlarda daha sâde bir görüntüye neden olmuşsa da, genel eğilimde bir değişiklik olduğu söylenemez. Moğol korumacılığı döneminde, ilk bakışta çelişkili görünmesine karşın, sanat eserlerinin üretiminde bir artış görülmüştü. Yüzyılın ilk yarısındaki kültürel gelişmenin etkileri, bu dönemde kendini daha çok hissettirmiş ve yeni rejimin ileri gelenleri arasında anısını yaşatmak ve kendi kültür değerlerini koruyabilmek endişesiyle başlayan yararlı yarışma olumlu sonuçlar vermişti. Bu arada İlhanlı veziri Şemseddin Cüveynî'nin, temsilcisi olduğu egemen gücün varlığını ve çıkarlarını kanıtlamak için gösterdiği çaba da Selçuklu ileri gelenleri arasındaki yarışma çabasından hiç geri kalmamıştı. Bütün bu gelişmeler, gerek daha önce de söz konusu ettiğimiz kervansaraylar gibi sivil mimarinin, gerekse cami, medrese, türbe gibi daha çok dini yönü olan yapıların sayısının artmasına ve belli merkezlerin dışında da yapılmasına yol açmıştı. Sanatın doğası ise pek az değişmişti. Şüphesiz, dikkatli bir inceleme, beklendiği gibi, özellikle ülkenin doğu yarısında, İran etkisinin yoğunlaştığını ortaya çıkaracaktır. Fakat bu etki, eskiden beri var olduğundan, gerçek anlamda bir yenilik veya bir eskiden kopuş gibi anlaşılmamalıdır. Ayrıca, bir binanın yapılış tarihi kesin kanıtlarla bilinmiyorsa, bu yapının 13. yüzyılın ilk yarısında mı, ikinci yarısında mı yapıldığını çıkarabilmek her zaman kolay değildir. Konuyu genel bir çerçeve içinde incelediğimizden, burada birkaç anıtsal yapıyı anmakla yetineceğiz. Artık Konya ile rekabet içinde olan Sivas'ta 1271'de iki büyük anıt birden yükselmişti. Bunlar Çifte Minare denilen cami ve Gök Medrese'dir. Birincisini Cüveynî,[25] ikincisini Fahreddin Ali Sahib Ata yaptırmışlardı. Fahreddin Ali'nin daha eski tarihlerde Konya'da benzer kurumlar yaptırdığını görmüştük, bu arada Kayseri'de bir medrese ve kendi iktâsı olan Karahisar'da bir de cami yaptırmıştı. Döneminde benzer anıtsal binaları yaptıranların başında

24 *JA* 1951'de, "Note sur l'histoire des Turcomans..." başlıklı makalem.

25 Belki, Anadolu'dan geçen İranlı tüccarların yararlanması için.

gelmektedir. Pervane veya ailesinden gelenler ise kendi mülkleri olan Tokat, Amasya, Kastamonu, Sinop'ta camiler, medreseler ve daha önce gördüğümüz gibi kervansaraylar inşa ettirmişlerdi. Aynı dönemde Celaleddin Rumî, Sadreddin Konevî, hatta Fahreddin Ali gibi ünlü kişilerin türbeleri de yapılmıştı. Bu üç kişinin türbesi Konya'dadır. Daha az ünlü kişilerin yaptırdığı anıtsal binalar arasında, özellikle Cacabey'in Kırşehir'de inşa ettirdiği medrese ünlüdür.

Yüzyılın sonundan başlayarak bu hareketlilik yavaşladı. İlhanlılar açısından, Müslüman olmasına karşın Gazan ve büyük veziri Reşideddin, imparatorluğu çevreleyen eyaletlerde anıtsal yapılar yapmayı düşünmemişlerdi. Selçuklularda da bu işleri yapabilecek büyük kişiler artık kalmamıştı. Bu durumda, bu işi sürdürmek, belli ölçüler içinde, çevrede oluşan yeni güçlerin temsilcilerine düştü. Beyşehir'de, Birgi'de (Aydın), Karaman'da (eski Larende), Kastamonu'da bazı anıtsal yapı örnekleri görülmektedir. Ancak bu alandaki etkinlikleri, Türk edebiyatında gözlemlediğimiz gelişmelere benzer bir yenilik ortaya koyamamıştı. Bu küçük çaplı etkinlikleri, kentsel kültürü özümsemeye başladıkları oranda, sadece, kent sakinlerine kendilerinden öncekilerin yerine geçmeye layık olduklarını kanıtlamak için gösterilen çabalardan ibaret kalmıştı.[26]

26 Burada, kültür faaliyetleri içinde, sanat hakkında daha çok söz edilebilirdi. Ancak sanat konusunu ayrı, özel ve resimli bir fasikül içinde incelemek istiyoruz.

YEDİNCİ BÖLÜM

İLK TÜRKMEN BEYLİKLERİNİN TEŞEKKÜLÜ

Olayların tarihini incelediğimiz bölümde, 13. yüzyılın sonunda Anadolu'da belli başlı üç siyasi gücün kaldığını göstermiştik: Moğollar, kentlerin Müslüman sakinleri ve Türkmenler. Türkmenler, ilk Türk fetihlerinden itibaren varlardı, ama sayıları ve önemleri Moğolların sahneye çıkmasıyla birlikte artmıştı. Bu üç grup, içlerindeki çekişmelerin daha karmaşık hale getirdiği olaylarda, değişik ittifaklar yaparak birbirlerine karşı mücadele etmişlerdi. Moğolların Türkmenleri yok etme çabaları, Orta Anadolu yaylası dışında, özellikle Batı Anadolu'da sonuçsuz kaldı. Hâlâ merkezi yönetimi temsil edenler tarafından yönetilen kentlerin çevresindeki, göçebe çobanlardan oluşan gruplar, yavaş yavaş özerklik kazandılar ve sonunda kentlere de egemen oldular. Böylece ilk beylikler oluşmaya ve ülkeyi paylaşmaya başladılar. Hiçbiri Moğol müdahalesinden önce yoktu, ama artık Bizans İmparatorluğu ve İznik devletinin topraklarına da göz koymuşlardı. Aslında, Bizanslılar, Selçuklular ve Moğollarla ilişkileri göz önüne alınmadan bu beyliklerin tarihini incelemek çok zordur. Tablonun bir parça tamamlanabilmesi, 1330 yılları civarında, el-Ömerî ve İbn Battuta sayesinde mümkün olmuştur. Bu iki yazarın önemi, yazdıkları sayesinde, özellikle 14. yüzyılın başı için, Pahimeres ve Nikeforos Gregoras'ın çoğu kabaca ve muğlak yazılmış metinleri ve listelerini karşılaştırma olanağını bulmamızdan ileri gelmektedir.[1]

Bu beyliklerin en eskisi ve bu dönem için en güçlüsü, veya en güçlü iki beylikten birisi Karamanlılardır. Bu beylik Moğol istilasından sonra ortaya çıkmıştı, bölgeleri de çok eskiden beri iyice Türkmenleşmiş Batı Toroslardı. Bu beyliğin kökenlerini ve tarihini, Selçuklu-Moğol tarihiyle kesiştiği ve özellikle de 1276-1277 krizinde oynadığı rol nedeniyle daha yukarıda ele

1 *Mélanges İ. Hakkı Uzunçarşılı, Tarih Dergisi*, XXXII, 1979'daki makalem ve *EI²*.

aldık. Konyalı yazar Eflakî'ye göre (14. yüzyıl),[2] onun zamanında çok moda olan beyaz külahların çıkışını Denizlili Mehmed Bey'den çok, Karamanlı Mehmed Bey'e atfetmek gerekir: bu da Karamanlı Mehmed Bey'in nüfuzunun kanıtıdır. Mehmed Bey, Konya'ya egemen olduğu dönemde, eskiden belki pek az yazışma için kullanılan Türkçeyi divanın tek dili haline getirmeyi denemişti. Bu reformun sonradan sanıldığı gibi belki hemen arkası gelmedi, ama yine de anlamlı bir olaydı. Mehmed Bey'in iktidarını pekiştirmek için gerçek veya sahte bir Selçuklu şehzadesinden yararlanma yolunu seçtiğini de görmüştük.[3]

Mehmed Bey'in ardılı, 1283 yılından itibaren, kardeşlerinden Güneri Bey oldu; en azından, bu Karaman beyinin karıştığı tarihi olayları çok iyi bilen *Selçuknâme* yazarı ondan bu isimle söz etmektedir. Ancak ne sikkelerde, ne kitabelerde, hatta ne de Karamanlıların tarihini yazan Şikarî'de ondan bu isimle bahsedilmemesi şaşırtıcıdır. Büyük bir olasılıkla başka bir ismi ve bu arada onursal olarak kullandığı adı Mecdeddin de vardır. Ancak, *Selçuknâme*'nin ondan söz ettiği 683-699 veya 700 yılı için diğer metinlerden elde edebildiğimiz bilgiler de çok kısıtlıdır. Galiba en iyisi, onu, Mehmed Bey ile 14. yüzyılın ilk yıllarında Karamanlıların başında olduğunu gördüğümüz Karaman'ın en küçük oğlu Mahmud arasına koymaktır. Güneri'nin komşu güçlerle olan ilişkilerinin tarihi, onun da babası gibi Moğol karşıtı olduğunu göstermektedir. Anlaşılan siyasi eğilimi, Selçukluları ortadan kaldırmaya muktedir olduğunda onlara isyan etmek değil, Selçuklu sultanlarının arkasına gizlenerek faaliyet göstermekti. İsauria Torosları'nda ve Kilikya'da güçlü ailesinin eski merkezleri olan Ermenek ve Mut'u elinde tuttuğu gibi, Larende'yi ve sahildeki Alâiye'yi de topraklarına katmıştı ve nüfuzu hiç kuşkusuz Konya Ereğlisi'ne ve Niğde'ye kadar uzanıyordu. 700 yılından kalma, adı bilinmeyen bir diğer Karamanlı'ya ait kitabe, ailenin kentsel dini kurumlarla ilgilendiğini göstermektedir. Karamanlıların birçok kez Selçukluların taht kenti ve kendi dağlık bölgelerinin önündeki toprakların gerçek merkezi Konya'ya egemen olmak için çaba harcadıklarını görmüştük. Mahmud'un ardılı Musa, tam olarak hangi koşullarda gerçekleştiğini bilmediğimiz bir şekilde, ahilerin karşı koymasına rağmen Konya'yı ele geçirmişti, ama Moğol komutanı Çoban, kenti geri almıştı.[4] Timurtaş Niğde yöresini onlara karşı

2 Eflakî, yukarıda s. 299'da zikredilmiştir.

3 Bkz. yukarıda s. 267.

4 Eflakî, yukarıda.

savunmuştu, ama bölgeyi iyi tanıyan Aksarayî, Timurtaş'ın kuşkusuz isyan ettikten sonra Türkmenlerle iyi ilişkiler kurup, barışı sağladığını söylemektedir. Bu sıralarda Konya'nın artık kesin olarak Karamanlıların eline geçtiğine ise hiç kuşku yoktur. Moğollar artık bu bölgeyle meşgul olmuyorlardı veya meşgul olacak güçleri yoktu. Konya sakinleri de, zararı en azına indirmek için, kadere boyun eğmek gerektiğini anladılar; belki de, belirli hallerde, Moğollara karşı Türkmenleri yeğliyorlardı ve Karamanlılar da gözle görülür şekilde "uygarlaşmaya" başlamışlardı.[5]

Eşrefoğullarını[6] ise ilk kez Karamanlıların yanında görüyoruz. Hiçbir zaman Karamanlıların gücüne erişememişlerdi. Belki de Kürtlerle de karışmış olan Eşrefoğulları Konya'yı ele geçirmek için veya hiç kuşkusuz daha genel anlamda bir bağımsızlık duygusuyla Karamanlılar ile mücadele etmişlerdi, daha sonraları Konya eyaletinin batı sınırlarındaki Beyşehir'e yerleşmişler ve zamanla Ab-ı Germ ve Kavala'yı ele geçirmişlerdi. Eşrefoğlu Süleyman ölümünden önce, 1290'a doğru, bir kitabenin de gösterdiği gibi, Beyşehir surlarındaki bir kapıyı onartmıştı. Beyşehir de onun döneminde Süleymanşehir diye anılmaya başlamıştı, Süleyman Bey bu kentte bir cami de yaptırmıştı. Caminin vakfiyesi elimizdedir ve bu beyin "uygar" bir kişi olduğunu kanıtlamaktadır. 702 / 1302 yılında gömüldüğü türbeyi bugün de görmek mümkündür. Oğlu Mübarizeddin Mehmed egemenlik alanını Akşehir ve Bolvadin'e kadar genişletmiş ve Akşehir'de bir cami yaptırmıştı. 1314'de Timurtaş'a saygılarını sunmak için gitmiş ve zahmetsizce yeni beyliğini yasallaştırmıştı. Ancak 1326'da İlhanlılara isyan eden Timurtaş, Beyşehir'i ele geçirmiş ve Mübarizeddin'i idam ettirmişti. Bu olay hanedanın sonu olmuştur; sebebi topraklarının Moğolların elinde kalması değil, olaylardan yararlanan Karamanlılar ve Hamidoğullarının onun topraklarını paylaşmasıdır.[7]

Hamidoğullarının adına, 14. yüzyılın başlarındaki edebi metinlerde rastlanmaktadır. Bu metinlere göre, Antalya, Eğridir ve Burgulu'ya egemendir-

---

5 *WZKM* 55, 1959'da Mehmed Önder'in işaret ettiği menakıbname içinde, Karamanlılar üzerine yeni bir belge bulunduğu izlenimi uyanmış, bu belge Ahmet Yaşar Ocak tarafından incelenmiştir (Strasbourg Üniversite'sinde tez ve *JA* 1979'da makale, aynı derginin 1980 yılındaki sayısında benim notuma bkz.). Ancak bu belge, eğer 1330 yıllarında Karamanlı sarayının saygınlığını gösteriyorsa, somut tarihi metinlerle açıkça çelişki içindedir.

6 *EI*[2] "Ashraf" maddesi.

7 *EI*[2] ve Barbara Flemming, krş. Kaynakça.

ler. Diğer komşu Türkmen beyliklerinde olduğu gibi, kitabelerden, bu kentlerdeki varlıklarının 13. yüzyılın sonuyla, 14. yüzyılın ilk yıllarına rastladığı anlaşılmaktadır. Antalya'nın artalanında çok sayıda Türkmenin bulunduğu daha 13. yüzyılın ortalarında İbn Said'in yazdıklarından bilinmektedir, ancak Pervane döneminde, merkezi Antalya olan kıyı eyaletini elinde tutan akrabalarından veya müttefiklerinden melikü's-sevahil Bedreddin, kendi yararına yarı özerk bir şekilde, eskiden Ertokuş'un yaptığı gibi eyaleti yönetiyordu. 1280 yıllarında onun ardılının elinden Türkmenlerin eline geçtiğine hiç kuşku yoktur. Hamidoğullarının yönetimi altında, beyliğin toprakları ailenin üç üyesi arasında bölüştürülmüştü. Antalya'ya egemen olan aile üyesini Timurtaş yendi, ancak, geçici olarak Mısır'a sığınan ailenin bir diğer üyesi beyliği yeniden kurdu. Karamanlılarla ilişkileri olduğu gibi, adlarından ilk kez söz edilen ve sonraları Güneybatı Anadolu üçgeninde yerleşen Menteşeliler[8] ile de bağ kurmuşlardı. Menteşelilerden biraz sonra söz edeceğiz.

Orta Anadolu bozkırının sınırlarıyla Ege Denizi'ne doğru inen yüksek vadilerin oluşturduğu alanda, 13. yüzyılın son çeyreğinde farklı nitelikleri olan bir beylik kurulmuştu. Bu topraklara egemen olan Germiyanlar, daha önce de görüldüğü gibi, büyük olasılıkla Türkleşmiş Kürtlerden oluşan özgün bir etnik topluluktu. 1275 yıllarında, Selçuklu-Moğol hükümetinin onları batı Türkmenleriyle yapılan savaşta yardım etmeleri için nasıl Batı Anadolu'ya getirdiklerini görmüştük. Belki de bu nedenle, bir süre için Germiyanlar kendilerini komşu beyliklerden az çok üstün görmüşlerdi. Diğer taraftan, vezir Fahreddin Ali'nin, ailesi yararına Karahisar çevresinde özerk bir bölge kurarken ihtiyaç halinde Germiyanlara dayanmayı düşündüğü de hatırlardadır. Daha sonraları, tahtta hak iddia edip kendilerine yandaş arayanların etkisiyle Germiyanlar, Konya'daki resmi iktidar sahipleriyle bazen savaşmış, bazen de işbirliği yapmışlardı. Selçuklu devletinin dağılışı aşamasında da diğerleri gibi bir beylik haline geldiler. Ancak, Germiyan bir topluluğun adıdır, diğer beyliklerde olduğu gibi yönetici ailenin adı değildir. Germiyanların en eski yöneticilerinin adı Alişîr'dir. Merkezleri Kütahya idi, 13. yüzyılın sonunda, Alişîr'in soyundan gelen Yakub, güçlü bir beydi. Bir kitabede belki biraz abartılı olarak belirtildiğine göre, doğuya doğru Ankara'yı ve batıya doğru özellikle Menderes kıyısındaki Tripolis'i, Gümüşaşâr'ı, Sovriköy, Simav ve Kula'yı kontrol ediyordu. Akrabaları veya vasalları, Bi-

8 Bkz. yukarıda s. 266.

zans İmparatorluğu toprakları içindeki Denizli, Tralles ve Filadelfia'yı[9] ellerinde tutuyor ve Yakub'a vergi ödüyorlardı. El-Ömerî, devletinin zenginliğinden övgüyle bahseder. Yakub bir cami inşa ettirmiş ve oğluna ithaf edilen bir kahramanlık öyküsü yazdırmıştı. Ancak aynı dönemlerde İbn Battuta, Germiyanları sapkın Yezidi eğilimlerle suçlayan dedikoduları nakletmektedir.[10] Fahreddin Ali'nin soyundan gelenler, el-Ömerî'nin eserinde büyük bir olasılıkla mevcutturlar, ancak isimleri, Saib'e bilgi veren Cenovalı tarafından değişik şekilde söylenmiş olabilir.[11]

Denizli'nin, başarısızlıkla sonuçlanan ilk Türkmen özerklik girişiminin cereyan ettiği yer olduğunu görmüştük. Kent, önce doğrudan Selçuk-Moğol hükümeti tarafından yönetilmiş, sonra zamanla, Germiyanlar ile Fahreddin Ali'nin soyundan gelenler arasında bir çekişme konusu olmuştu. İlhanlı Hükümdarı Gazan zamanında, onun ünlü tarihçi veziri Reşideddin, belki de biraz kuru sıkı atarak, Denizli'yi, İlhanlı hükümdarlarınca yazlık diye kullanılacak kadar sağlam bir şekilde ellerinde tuttuklarını düşünüyordu.[12]

Germiyan topraklarından başlayarak Türkmenler, zaman içinde Ege'deki Bizans topraklarına girmeye başladılar. Bu gelişmenin çekiciliği, Germiyanların savaşçı birliklerinin bir bölümünün bu bölgeye aktarılmasına yol açmış, dolayısıyla çöküş sebeplerinden birini teşkil etmişti.

Türkmenlerin Bizans topraklarındaki ilerlemelerine, Bizans hükümetinin İznik'ten Konstantinopolis'e taşınması da yardım etmişti. Çünkü Konstantinopolis, Türkmen çobanlarının sızdığı Asya sınırlarına artık eskisi kadar önem vermiyordu. Zaten bu topraklar, İmparator II. Andronikos'un o sırada Yunanistan'da bulunan büyük Katalan paralı asker birliğinden yararlanmaya karar vermesi ve bu girişiminin başarısızlığa uğramasıyla, pratik olarak kaybedilmişti. 1304'ten sonra, Anadolu'nun Ege sahillerindeki artalanında artık Bizans kuvvetleri görülmedi.[13] Güneyden kuzeye "cephe", artık Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi beylikleri ile kuzeydoğuda Osman'ın beyliği tarafından tutuluyordu.

Menteşe Beyliği, aşağı yukarı 1290 yıllarından önce, ancak 1277'den sonra kurulmuştu.[14] Bu tarihte eskiden muhtemelen Sivas yöresinde yerleş-

---

9 Hélène Ahrweiler ve P. Lemerle, *Byzantina -Sorbonnensia*, 1983 içinde.
10 Daha önce sözü edilen *IA*'daki makalem.
11 Ömerî, s. 36, aynı şekilde Eflakî, II - 343.
12 Reşideddin, *Letters of Rashid al-din*, Lahor, 1948.
13 Ostrogorsky'deki referanslar.
14 Wittek, Das Fürstentum...; İslam Ansiklopedisi.

miş Türkmenlerin beyi olan Menteşe, Karamanlıların mücadelesinde onlarla birlikte hareket etmişti. Hiç kuşkusuz bu savaştaki veya daha sonra Eşrefoğullarına karşı savaşlarındaki yenilgilerini takiben "Ladik'in ötesine" göç etmiş ve 1282'de bu yörelerde bulunanlarla savaşarak bölgeye yerleşmişti. 14. yüzyılın başında Menteşelilerin toprakları Milas, Muğla vb, yani eski Karya'yı kapsıyordu. Sahile vardıklarında Rodos'a yerleşmekte olan Hospitalier tarikatına bağlı Hıristiyan şövalyelerle karşılaştılar. Yerli denizcilerin geleneklerini benimsediler ve bölgede deniz ticareti ve korsanlık sayesinde geliştiler.

Daha sonra Aydın Beyliği'nin topraklarını oluşturacak bölge, bir taraftan Menteşe'nin vasalı olan Sasa'nın güneyden gelerek genişlemeye çalıştığı, bir yandan da doğudan Germiyan topraklarından gelen Aydınoğullarının göz koyduğu yörelerdi. Aydınoğlu Mehmed hakkında 700/1300 yılından önce hiçbir şey bilinmiyor. Saruhan hanedanı hakkında da bu yıllarda var olduklarından başka bir bilgimiz yok. Saruhan topraklarının ortasındaki Alaşehir'in pek belirgin olmayan bir özerk statüsü olduğu sanılıyor. Küçük Karesi hanedanı ise, bir taraftan güneyden Türkmenlerin sızması, diğer taraftan Bizanslıların Balkan Türklerini buraya getirmesi sonucu kurulmuş olabilir. Daha sonraları içinden Osmanlı İmparatorluğu'nun doğacağı, Söğüt çekirdeği etrafındaki Osman'ın küçük beyliği ise, o zamanlar, diğerlerine benzer küçük bir gruptu.[15]

Coğrafi koşullar, bu beyliklerin, yavaş yavaş Boğazların ötesine ve Ege kıyılarına kadar uzanan yeni bir güç oluşturmalarına olanak sağlamıştı. Trabzon'da ve batıda Samsun'a kadarki alanda kalan Trabzon Rum devletiyle savaşan daha az örgütlü Türkmen gruplarının durumu da batıdaki Türkmenlerden farklı değildi. 14. yüzyılın başlarında bu Türkmen grupları, Gürcülerle takviyeli Moğol kuvvetleriyle de çarpışmak zorunda kalmışlardı.[16]

Kuzeydeki Türkmenlerin önemli bir bölümü Kastamonu Beyliği'ni oluşturmuştu.[17] Bu bölgede çok sayıda Türkmenin bulunduğunu ve Alaeddin Keykubad'ın bölge valisine, ünlü Kırım seferinde çok önemli bir görev verdiğini görmüştük. Bu yöre yöneticilerinin, 13. yüzyıl boyunca ne kadar

---

15 Daha sonra Osmanlı kaynaklarınca anlatılanlara inanmamalı.

16 Brosset, *Georgie*, s. 627, 640 ve 648.

17 13. yüzyılda Kastamonu Beyliği'nin genel tarihi için bkz. Yaşar Yücel'in *Oriens* 1959 s. 205 vd. içinde yayınlanan iki makalesinin yeni basımı olan "Çoban...." adlı makalesi. Ayrıca "Questions d'histoire..." 1971 başlıklı makalem ve E. Zakhariadou, "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu" *Byzantine and Modern Greek Studies* 3, 1977'ye bakılabilir.

özerkliği olduklarını ve bölgedeki Türkmenlerin ne kadarını yönettiklerini iyi bilmiyoruz.

İbn Bîbî'ye göre, Hüsameddin Alp Yürük'ün oğlu Muzaffereddin Yavlak Arslan, Çoban döneminden Keykubad'a kadar atalarının mülkü olan topraklara sahipti. Muzaffereddin, sultanlar arasındaki savaşta, Kırım'dan gelen Mesud'u destekledi ve 691/1292'deki karışıklıklar sırasında öldü. Ailenin kültür düzeyi ve politikadaki etkinliği, ona ithaf edilen popüler bir astroloji kitabı, bir dini tarih ve yönetimle ilgili metinlerin toplandığı derlemeyle de kanıtlanmaktadır. Bu bilgilere karşın, Kastamonu'nun 1256'da bir beylerbeyi, Konya'da genelde çok nüfuzlu bir kişi olarak tanınan Tavtaş tarafından yönetildiğine kuşku yoktur. 1258'de eyalete, vezirlik masraflarını karşılamak için Baba Tuğraî el koydu ve bu vesileyle Taceddin Mu'tâz, eyaletin yönetimini bir süre üstlendi, gerekçesi Tuğraî'nin borçlarının ödenmesi için güvence olarak bu gelirlere el konulduğuydu. 671/1272'de Pervane Muineddin'in bir oğlu eyaleti yönetti, onun oğlu Mehmed Bey de 1295-99 arası yine Kastamonu'ya hâkim oldu. Aynı eyaletteki Osmancık 670/1271'de kesin olarak Selçuklu-Moğol hükümetinin kontrolü altındaydı, çünkü bu tarihte vezir Fahreddin Ali geçici olarak burada hapsedilmişti. Bütün bu nedenlerle, Hüsameddin, Muzaffereddin ve onun oğlu Mahmud'un Kastamonu'ya Pervane'nin düşüşünden sonra çok kısa bir süre egemen olduklarını kabul etmek gerekiyor, buna karşın bu ailenin yörede geleneksel ve düzenli ama sınırlı bir gücü olduğu da açıktır. II. Mesud ve Siyavuş'un isyanlarında önemli bir rol oynadıkları görülüyor. Bu arada 1280 yılında Sinop'a Bizanslıların hücumunu Çepni Türkmenlerinin püskürttüğünü biliyoruz. Yukarıda adı geçen beylerin, Türkmen beyleri olması söz konusu değildir, aksine Siyavuş Türkmen beylerini onlara karşı isyan ettirmiştir. Şu halde, uzun süre yaşayan Çandarlı Beyliği'ni bu ailenin kurmadığı kesin kes ortaya çıkmaktadır. Çandarlıların kökeni, Kastamonu'nun batısındaki Eflani'ye yerleşmiş Çandar'a kadar uzanmaktadır. Daha sonraları bu kişinin Eflani ve Sinop'un fethine iştirak ettiği söylenmiştir. Oysa Sinop, en azından 1326 yılına kadar bağımsız kalmıştır. Aksarayî, Çandar'ın oğlu Süleyman Paşa'nın 1314 yılında İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'e biat ettiğinde Kastamonu'nun hâkimi olduğunu belirlemiştir. Bizanslı yazarlar onu 1300 yılından itibaren tanımaktadırlar, ama babasının ismini hiç anmamışlardır. Süleyman Paşa, İbn Battuta ile karşılaşmıştı, ama el-Ömerî'nin seyahati sırasında, onun yerine kısa süre önce oğlu İbrahim geçmişti. Buna rağmen el-Ömerî bu yöreyi daima "Süleyman Paşa'nın ülkesi" diye adlandırmaktadır. Süleyman Paşa ile eski Kastamonu

hanedanı arasında hiçbir ilişki görülmemektedir. Bizanslı tarihçilerin, bölgenin güçlü beylerinin isimlerini Amour(oi) şeklinde yazmalarından doğan tartışmalar hâlâ çözüme kavuşmamıştır. Bizanslıların söz ettikleri hanedan daha önce gördüğümüz iki hanedandan biri midir, yoksa el-Ömerî ve Mâzenderânî'nin de tanıdığı, Kastamonu'nun batısında Girdebolu'da olduğu bilinen hanedan mıdır, kesin olarak bilinmemektedir.

Sinop'un Çandarlı Beyliği'ne katılmasından önceki tarihi de pek belirgin değildir. Pervane Muineddin'in topraklarından bir bölümünü oluşturduğunu ve 13. yüzyılın sonunda hâlâ oğlu Mehmed Bey'in elinde olduğunu veya yeniden onun eline geçtiğini biliyoruz. Sonra, 14. yüzyılın başında belki Mehmed Bey'in oğlu Mesud Bey Samsun'u da ele geçirmişti. Bu dönemlerde Sinop, hakkında hiçbir bilgimiz olmayan ünlü bir kişinin, Gazi Çelebi'nin yönetimi altındaydı. Trabzonlulara ve Cenevizlere göre Gazi Çelebi bir korsan olarak ün yapmıştı, İbn Battuta ve el-Ömerî ise onun Kefe ve Kırım'da denize dalıp gemileri batıran bir kahraman olduğunu söylemektedirler. Osmanlı dönemi yazarlarına göreyse, bir Selçuklu olan Mesud'un oğluydu, bu Mesud yukarıda sözü geçen Mesud olabilir. Gazi Çelebi, mezar taşı yazısına göre de Mesud (Bey veya Çelebi)'nin oğluydu. Faaliyetleri en azından 1324 yıllarına kadar devam etmişti. İbn Battuta'nın ziyareti sırasında Sinop Çandarlı Beyliği'ne katılmıştı.[18]

14. yüzyıl başlarında, kesin olmayan istikrarsız Suriye-Mezopotamya sınırlarında da özerk başka gruplar vardı, ama hepsi o zamanlar güçlü olan Memluklar tarafından bastırıldı.

Burada, yeni doğan bu beyliklerin bundan sonraki kaderlerini izlemeyeceğiz. Daha sonra aralarından birçoğu, kendilerine, son Selçuklular hatta büyük Keykubad tarafından egemenlik haklarının yasal olarak verildiğini kabul ettirmenin yollarını aradılar. Bazı beyler de daha gerçek bir tanınma sağlamak için İlhan Hükümdarı Ebu Said'e saygılarını sunma yolunu yeğlediler, ama bu yolun tercih edilmesi gerçekte hiçbir yarar sağlamadı.

---

18 *EI*[2].

SONUÇ

Ortaçağda Türkler, egemen oldukları hiçbir ülkede nüfus olarak çoğunluğu temsil etmiyorlardı, ancak burada önemli bir farklılığa dikkat etmemiz gerekir. Arap ülkelerinde ve İran'ın bir bölümünde yerli bir nüfusun üzerine yerleşen bir ordu vardır, bu ordu bu Türklerin geldiği toplumdan kopuktur ve o an için yerleştikleri topraklardaki toplumla bütünleşmiştir. Anadolu'da ve Kuzeybatı İran'da ise, yerli halklar varolsa da, sayısal oranları büyük olsa da, bir halk bu bölgelere kadınlarıyla, çocuklarıyla, hayvanlarıyla, gelenekleriyle, atalarının Orta Asya'sından getirdikleri örgütlenmeleriyle göç etmiştir. Diğer taraftan bölgedeki yerli halkları incelersek, birbiri içinde erimiş tek bir halk söz konusu değildir, her halk ülkenin bir bölümünü işgal etmiştir, oysa Türkler, sayıca az olsalar da ülkenin her yerine dağılmışlar ve şu ya da bu şekilde Rum yahut Ermeni bölgelerinde bir "Türkiye" kurmuşlardır. Bu "Türkiye"yi belirleyen karakter, hâkim halkın yararına çeşitli halklardan faydalanılmasıdır, ama bu halklar arasında bir birleşme, kaynaşma olduğu söylenemez.

Ancak, böyle baktığımızda, söz konusu "Türkiye"de birbirinden bütünüyle farklı iki nüfus kategorisi bulunduğunu görüyoruz. Türk soyluları ve kentlere yerleşmiş halk, az çok İranlılaşmıştır, İran'daki modelleri, Anadolu'da yeniden inşa etmeye çalışmaktadırlar, İranlıları ülkeye davet ederler veya ülkeye gelen İranlıları iyi karşılarlar, dil ve kültür açısından bir Türkten ziyade İranlı gibi davranırlar. İlk dönemlerdeki Bizans etkisinin İran etkisinin gücü karşısında gerilemesi kısmen de olsa, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki dini engel yüzündendir. Kırsal alanda yaşayan halkın durumu ise bambaşkadır. Başlangıçta Türkmenler ile Rum köylüler iyi geçinememişlerdi, ama durum çok çabuk değişti: artık karşılıklı birbirinden yararlanabilecek, aynı ülkede yaşayan iki halk söz konusuydu. 13. yüzyılda yerli köylüler için Türkler, Bizanslı büyük toprak sahiplerinden daha kötü değildi. Ancak bir

kaynaşma olmadı; Türkmenler ne İranlılaştılar ne Rumlaştılar ve kentlerin İranlılaşan halkları karşısında, daha sonra onları da egemenliği altına alacak bir Türk unsuru olarak kaldılar.

Daha sonraki tarihlerde, Osmanlı İmparatorluğu, bazan bir Türk-Rum imparatorluğu gibi tanıtılmıştır.[1] Bu sorunu basite indirgeyen bir görüştür, ama bütünüyle de yanlış sayılamaz. Selçuklu devleti, Osmanlı İmparatorluğu değildir, çünkü coğrafi olarak Anadolu'nun tamamını bile kapsamamıştır. Son iki yüzyıldaki olayların etkisi altında değer yargıları teşekkül etmiş, ondan öncesini önemsemeyen kişilere çelişkili gibi görünecekse de doğruluğundan hiç kuşku duymadığımız bir saptamamızı söylemek zorundayız. Bizanslılar veya bazı Bizanslılar, Türklere karşı Batılıları yardıma çağırdıkları gibi, Batılılara karşı yardım etsinler diye Türkleri de çağırmışlardır. Batılıların da özellikle Haçlılara iyi gözle baktıkları söylenemez. Soylular arasında Türk-Rum evlilikleri çok rastlanan bir olaydır ve ne Bizanslılar ne de Türkler açısından bu olaya kötü gözle bakılmamaktadır. Hiçbir zaman, Bizanslılar ile Araplar ve aralarında din bağı da olmasına rağmen Türkler ile Araplar arasında buna benzer ortak bir yaşam olmamıştır. Moğol döneminde ve daha küçük boyutlarda bağımsızlık döneminde, İran etkisinin, zayıflayan Bizans etkisinin yerini aldığı, sonra da Türkmenlerin çabasıyla bir Türkleşme hareketinin geliştiği bir gerçektir. Bu dengeler, incelediğimiz dönemin belirleyici nitelikleridir. Daha sonra aynı dengelere Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemiş topraklarında ve başka biçimler altında yeniden rastlanacaktır. Osmanlıların tarihini incelemeye, sanki bütün çevresinden soyutlanmış gibi, Osman'ın küçük beyliğinden başlamak, gülünç olur. Aynı şekilde Selçuklu dönemini, Osmanlı dönemine bir başlangıçmış gibi düşünmek de gülünçtür. İki dönem arasında bazı müşterek noktalar ortaya çıkarılabilir ama bu noktalar zorunlu olarak aynı sonuçlara yol açmamıştır. Bu kitabın bu konular üzerinde bazı düşüncelerin gelişmesine katkı yapacağını umuyorum.

1 Son olarak Dimitri Kitzikis'in küçük kitabı: *Empire Ottoman*, P.U.F. "Que sais-je" dizisinden, 1985.

KRONOLOJİK TABLO

TÜRKİYE	YAKINDOĞU (Türkiye Dışı)	BATI
İlk Türk akınları	1055 Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi	
1071 Malazgirt		
1092 Melikşah'ın ölümü		
Süleyman B. Kutulmuş Antakya'yı ele geçiriyor.		
1096-1099...	İlk Haçlılar	....
1107 I. Kılıç Arslan'ın ölümü		
1140 Dânişmendli Muhammed'in ölümü		
	1146 Zengi'nin ölümü	
	1148 İkinci Haçlı Seferi	
1155 Mesud'un ölümü		
	1174 Nureddin'in ölümü	
1176 Myriokefalon		
1177 II. Kılıç Arslan'ın Dânişmend topraklarını ilhakı		
	1187 Selahaddin Kudüs'ü alıyor	
	1190 Üçüncü Haçlı Seferi................................	
1192 II. Kılıç Arslan'ın ölümü Oğulları arasında bölünme	1192 Selahaddin'in ölümü	
	1202-04 Dördüncü Haçlı Seferi.....................	
1205 I. Keyhüsrev'in ölümü		
1218 Keykubad'ın tahta çıkışı		
	1228 Altıncı Haçlı Seferi - II. Friedrich..........	
1230 Hârizmlilerin İstilası		
Yassıçimen Savaşı		
1237 Keykubad'ın ölümü		
1243 Kösedağ Savaşı		
	1248 Yedinci Haçlı Seferi -Saint Louis............	
		1250 II. Friedrich'in ölümü
1256 Anadolu'da ikinci Moğol istilası		
	1258 Moğolların Bağdat'ı alması	
	1260 Ayn-Câlut Savaşı	
	Baybars'ın tahta çıkması	
1261 Bizanslıların Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmesi......................................		
II. Keykavus'un Konstantinopolis'e kaçması		
1265 IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın ölümü		
		1270 Saint-Louis'nin ölümü
1276-77 Baybars'ın saldırısı		
Pervane Muiniddin'in idamı		
Cimri krizi		
1292 Geyhatu'nun seferi		

KAYNAKÇA

Son kuşaklarca konu hakkında yazılan yeni eserler nedeniyle, 1968 İngilizce basımda verdiğimiz kaynakçayı geniş bir şekilde tadil etmek zorunluğu ortaya çıkmıştır.

Genel olarak Anadolu tarihinin Osmanlı öncesi dönemi için, özellikle Sp. Vryonis Jr'ın ***The Decline of Mediaeval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*** (California Univ., Los Angeles, 1971) adlı eserine bakmak gerekir. Bu kitap hakkındaki eleştirilerim *IJMES* (1972) içindedir. Daha yakın tarihlerde yayımlanan ama olaya Osmanlı tarihi açısından yaklaşan kitaplar arasında, A. Bombaci ve S. Shaw'un ***L'Impero ottomano*** (Turin, 1982) ve E. Werner'in ***Die Gebürt einer Grossmacht***'ı (1966; yeni bas. Viyana/Köln 1985) tavsiye edilir. Genel Türk tarihiyle ilgili yapıtlar arasında, Viyana Üniversitesi'nin ***Türkologischer Anzeiger*** adlı eseri (W. Tietze ve izleyicileri tarafından çıkarılmaktadır) ile ***İslam Ansiklopedisi*** ve ***l'Encyclopédie de l'Islam***'ın ikinci baskısı, ilk başta dikkate alınacak kaynaklardır. İkinci derecede yararlanacak bir eser J. D. Pearson'un ***Index Islamicus*** (Londra, 1. cilt, 1958) adlı yapıtıdır. Bu yapıtın ekleri 1980 yılına kadar gelmektedir ve son cildinde, bizim incelediğimiz dönemle ilgili makaleler vardır. 1975-1980 arasındaki bir cildi kitaplar üzerinedir. Bu yayın, büyük hatalarına karşın yine de faydalıdır ve yeni sorumluların denetiminde sürmektedir. Başvurulabilecek diğer bilimsel dergiler ise ***Turcica*** (1971 yılı ve sonrası) ve 1935'ten beri çıkan ***Belleten***'dir. Biz burada tam ve eksiksiz bir kaynakça vermek iddiasında değiliz. Yalnızca bu kitapta açıklanmaya çalışılan konular üzerinde bilgilerini tamamlamak isteyen okuyucu ve araştırıcılar için önerilebilecek okuma parçalarının bir seçimi söz konusudur.

Sanat tarihi açısından bir kaynakça ise, eğer Tanrı izin verirse, bu konuya ayrılacak özel fasikülün sonunda verilecektir.

I. Kitap

Kaynaklar

Türkler, burada incelediğimiz dönemle ilgili, kendi dillerinde hemen hemen hiçbir tarihi eser yazmamışlardır. Bu durumda biz de çevre ülkelerin literatürüne, yani Bizans, Arap, İran, Süryani, Ermeni edebiyatına ve ikinci derecede de Gürcü ve özellikle Doğu Latin yapıtlarına başvurmak zorunda kalıyoruz. Arapça kaynaklar, C. Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Literatur* (2. baskı, 2 cilt, Leiden 1943-49 ve 3 cilt ek, 1937-42) adlı yapıtında listelenmiştir. Bu kaynakların klasikler dışındaki ciltlerini hazırlamasını Fuat Sezgin'den bekliyoruz. Fuat Sezgin bu beklentimizin ilk yanıtını, *Geschichte der arabischen Schriftums* (9 cilt, özellikle I. cildi, Leiden 1961) adlı yapıtıyla vermiştir. Hıristiyan Arap edebiyatı için G. Graf'ın *Geschichte der christlischen arabischen Literatur* (5 cilt, Vatikan 1944-53) adlı yapıtı vardır. Fars edebiyatı C. A. Storey'in *Persian Literature I* (Londra, 1927-53) isimli eserinde listelenmiştir; ancak Y. E. Bregel'in *Persidskaya Literatura* (Rusça; Moskova 1972) isimli yapıtı yeniden gözden geçirilmiş haliyle yeğlenmelidir. Süryani edebiyatı için bir inceleme, A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*'da (Bonn, 1922) vardır. Bizi ilgilendiren Bizans edebiyatı ise, G. Moravcsik tarafından, *Byzantino Turcica*'da (2. baskı, 2 cilt, Berlin 1958) incelenmiştir. Eski Latin kaynaklarıyla ilgili bilgi ise A. Porthast, *Bibliotheca historica Medievi*'de mevcut olup bu çalışmalar 1962 yılından beri Roma'da uluslararası kolektif bir girişimin ürünü olarak yayınlanmakta olan *Repertorium Fontium Historiae Medio-Aevi*'de sürmektedir.

ARAPÇA VE FARSÇA KAYNAKLAR

11. yüzyıl için ana kaynağımız, Hilal es-Sâbî'nin vekayinâmesine oğlu Garsu'n Ni'me Muhammed'in yaptığı, 1055-1085 yıllarını kapsayan ilavedir. Bu yapıt, Sibt b. el-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zeman* adlı eserinde dercedilmiştir. Mısır ve Suriye ile ilgili bazı eksikliklerle birlikte Ali Sevim tarafından yayınlanmıştır: *Mir'âtü'z-zeman fî tarihi'l-âyân* (Ankara 1968). Diğer Irak kaynakları, Anadolu'dan çok az söz eder. 12. yüzyılın ortasında Suriye'de çeşitli eserler yazılmaya başlamıştır. Bunların en önemlileri el-Azîmî'nin *Chronique abrégée*'si ve İbnü'l-Kalânisî'nin *Zeylü't-ta'rihi'l-Dimeşkî*'sidir. Azîmî'nin vekayinâmesi, "La chronique d'al-Azîmî" adı altında *JA*'de (CCXXX-3, 1938) tarafımdan yayımlanmıştır. İbnü'l-Kalânisî'nin eserinin Fransızca çevirisi ise, R. Le Torneau tarafından *Damas de 1074 à 1154* (Şam

1952) başlığı altında çıkmıştır. İbnü'l-Azrak el-Farikî'nin Meyâfârikîn (Silvan) tarihi (1078 yılına kadar gelir) hâlâ yayınlanmamıştır; bu konuda, *JA* Kasım-Aralık 1935'te çıkan "Le Diyâr Bakr au temps des premiers Artuqides" adlı makaleme bakılabilir. İbn Ebi Tayyî, eserinde Suriye'nin kaybolmuş yöresel tarihlerinden büyük ölçüde yararlanmıştır (İbnü'l-Furât sayesinde korunabilmiş olan bu eser henüz yayımlanmamıştır). Bu kaybolmuş yöresel tarihlerden Kemaleddin b. el-Adîm de *Zübde*'de (S. Dehhan, ed., *Târih-i Haleb*, Şam, 1951-1968, 3 cilt; ayrıca *Recueil des Historiens des Croisades* içinde, Orientaux, III, Paris ve son kısmı *Revue de l'Orient Latin* 1895-8'de E. Blochet'nin Fransızca çev.) ve 13. yüzyılın ilk yarısında yazılmış *Bugye*'de yararlanmıştır (Paris, Bibliothèque Nationale'de yazma no. 2138). 12. yüzyıla gelince, Selahaddin Eyyubî'nin yaşam öyküsü Bahaeddin b. Şeddâd ve İmadeddin el-İsfahanî tarafından yazılmıştır: *el-Berkü'ş-Şâmî* adındaki bu eser Fransızcaya *Conquête de Jérusalem* adıyla H. Massé tarafından çevrilmiştir (Paris, 1972); ayrıca, *Recueil des Historiens des Croisades*, Orientaux IV edisyonunda, Ebû Şâme'nin *Le livre des deux jardins* içinde seçmeli baskısı vardır. Mezopotamyalı tarihçi İbnü'l-Esîr'in kitabı *el-Kâmil fî't-ta'rih*, Tornberg tarafından (X-XII. ciltler, Leiden 1851-76), ayrıca Fransızca'ya çevrilmiş ama eksik olarak *RHCO*, c. I ve II'de de basılmıştır. Bütün bu kaynaklar ve diğerleri H. 628/1231 yılına kadarki olaylar için kullanılabilir. 1262'ye kadarki olaylar İbn Vâsıl'ın Eyyubi tarihi olan *Müferricü'l-Kûrûb fî ahbâr-i Benî Eyyub* adlı yapıtının içindedir (Şeyyâl [c I-III] ve Rebi' [devamı] tarafından Kahire'de 1953-1972 arasında 5 cildi basılmıştır; bir son cilt daha basılması [Paris Bibliothèque Nationale, yazma no. 1702] öngörülmektedir); Fransızcaya çevirisi Bruno Halff tarafından yapılmıştır. 1255 yılına kadarki olayları veren bir diğer kitap, *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*'dir (Paris/İskenderiye 1943-1974). Sibt b. el-Cevzî'nin *Mir'atü'z-zeman*'ının özellikle 13. yüzyılla ilgili ve 1253'e kadarki olayları anlatan bölümü önemlidir; bu yapıt Haydarabâd'da yayınlanmıştır: *Mir'at uz-zaman or the Mirror of the Age*, (1951-52). Diğer ikincil kaynakların listesi benim *La Syrie du Nord et la Principauté d'Antioche à l'epoque des Croisades* başlıklı tezimde (Paris 1940) vardır. Bu listede bulunanlar arasında önemli olanlar yapıtlar şunlardır: 1235 tarihine kadar, İbn Nazif Muhammed el-Hemavî'nin *Ta'rihü'l-Mansur* adlı yapıtı (tıpkıbasım, G. A. Gryaznevitch, Moskova 1970); 13. yüzyıl Anadolusu için önemli bir yapıt olan ve *RHCO* V içinde yayınlanan Ebu Şâme'nin *Deux Jardins* adlı kitabının devamı; benim *BOE* XV, 1955-57'de "La chronique des Ayyubides d'al Makin

b. al-Amîd" başlığıyla yayımladığım el-Mekin b. el-Amîd'in 1260'a kadarki olayları anlatan vekayinâmesi; Nesevî'nin *Siretü'l-Celaleddin Mengüberti* adlı eseri (Fransızcaya çev. Houdas, *Histoire de Djalal al-dîn Manguberti*, 2 cilt, Paris 1891-95); Abdüllatif el-Bağdadî, *Mémoirs* (bkz. *BOE* XXIII, 1970'teki "Abdallatif al-Baghdâdî, portraitiste et historien de son temps" başlıklı makalem). Memluklar dönemi içinse, Baybars el-Mansurî (yayınlanmamış) ve Kirtay veya Karatay el-İzzî'nin yapıtları (yayımlanmamış) ve özellikle İzzeddin b. Şeddâd'ın yalnızca ikinci bölümü elimize geçen kitabı çok önemlidir (Fransızcası: *Vie de Baybars*, Hoteit, Beyrut 1980). İbn Abdüzzâhir'in Baybars'ın yaşam öyküsünü yazdığı kitabı *Ravzü'z-Zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir (ed. Hoveyter, Riyad ve Şam, 1976), Kalavun'ın yaşam öyküsü olan* Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usul fi sîreti'l-Meliki'l-Mansur (Kahire, 1961), el-Eşref Halil'in yaşam öyküsü kitabı olan *el-Eltâfü'l-haffiyye mine's-sîreti'ş-şerifeti's-sultaniyyeti'l-melikiyyeti'l-eşrefiyye* (yalnız ön bölümü, A. Moberg tarafından Arapça ve İsveççe baskısı, *Ur Abd-allâh Ibn Abd ez-Zâhir's Biografi över Sultanen el-Melik el-Asraf Halîl*, Lund 1902). Yunînî'nin *Mir'atü'z-zeman*'a zeyli Haydarabad'da basılmıştır (4 cilt, 1954-61); bu kitap, İbn Şeddâd'ın kayıp bölümünün geniş bir özetini içermektedir. Zehebî'nin hâlâ yayımlanmamış büyük tarihine ve İbn Devâdârî'nin Kahire'de 1960'da H. R. Roemer tarafından yayımlanan tarihinin IX. cildine ve Nüveyrî'nin ansiklopedisi *Nihayetü'l-erab*'a da bakılabilir. Bu dönem için seyyah ve coğrafyacılardan da yararlanılabilir, başlıcaları Ebu'l-Hamîd el-Gırnatî ve bilhassa İbn Zübeyr'dir; ikincisinin kitabı Fransızcaya Gaudefroy-Demombynes tarafından çevrilmiştir (*Voyages*, 4 cilt, Paris 1949-1965). İsminden daha önce söz edilen İzzeddin b. Şeddâd'ın *el-A'lakü'l-Hatîra* adlı kitabının Kuzey Suriye'yi ilgilendiren bölümü Anne-Marie Eddé-Terrasse tarafından *el-Alakü'l-Hatîra fi zikri ümerati'ş-Şam ve'l-Cezire* adı altında 1984'te Şam'da yayınlanmıştır. Bir diğer seyyah da İbn Said'dir (bu seyyah hakkında *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1968'de "Ibn Said sur l'Asie Mineur seldjuqide" adlı bir makalem vardır). Ali el-Herevî'nin kitabı J. Sourdel tarafından Şam'da 1953'te *Guide des lieux de pélerinages* adıyla basılmıştır. Daha ileriki tarihler hakkında olmalarına rağmen faydalanabileceğimiz kitaplardan biri İbn Battuta'nın seyahatnamesidir. Bu kitabın Fransızca çevirisi, Defrémery-Sanguinetti tarafından yapılmıştır: *Rihle,* Paris 1853-58 (İngilizce çevirisi H. A. R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta,* 3 cilt, Cambridge 1958-71). Diğeri ise el-Ömerî'nin kitabıdır, Anadolu hakkındaki kısmı Fr. Taeschner tarafından yayınlanmıştır: *al-Umarî's Bericht über Anatolie*

in seinem Werke Masâlik al-absar fî mamâlik al-amsâr (Leipzig 1929; E. Quatremère tarafından yapılan Fransızca analizi, Kıraliyet Kütüphanesi yazmaları konusundaki *Notices et extraits* no. 13 içindedir). Çok sık yararlanılan Ebu'l-Fidâ'nın seyahatnamesi, yukarıda sözü edilen İbn Said'den elli yıl sonraki durumu anlatır. Farsça olarak, İranlı Ravendî'nin Anadolu Selçuklu Hükümdarı Keyhüsrev'e sunduğu *Râhatü's-südûr*, yalnızca "Büyük Selçuklular"dan söz eder. Anadolu Selçukluları ile ilgili tarihi kaynak olarak, Moğol dönemi öncesi için hiçbir eser yoktur; yalnızca 1280'lerde yazılmış İbn Bîbî'nin eseri, *Selçuknâme*, 13. yüzyılın ilk yıllarından sonraki olayları anlatır ama 11. ve 12. yüzyıl olaylarından hiç söz etmez. Yazmanın tıpkıbasımı, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l Alâ'iyye*, Adnan Erzi tarafından (Ankara 1956) gerçekleştirilmiş, ancak çevrimyazısı başarılamamıştır. Oldukça özetlenmiş bir basımı, Houtsma tarafından *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjuqides* adlı yapıtın IV. cildinde "Anadolu Selçukluları'nın Tarihi" başlığı altında (Leiden 1902) yapılmış, Almanca çevirisi, H. Duda'nın özgün metinden yaptığı ilavelerle 1959'da Viyana'da yayınlanmıştır: *Die Seltschuken Geschichte des Ibn Bîbî*. Bu kitap, 13. yüzyılın ilk yarısı için, bizim yararlandığımız, ana, hatta bazen tek eserdir. Üslubunun biraz süslü olmasına ve bazan tarihlerde belirsizlikler bulunmasına rağmen yüksek değerde bir yapıttır, Selçuklu Sarayı'nda yüksek mevkideki bir görevli olan yazarı, bize mükemmel bir belge hazırlamıştır. Yazıcıoğlu'nun, Osmanlılar döneminde 15. yüzyılda Türkçeye yaptığı uyarlaması (*Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjuqides*, c. III, Leiden, 1902) İbn Bîbî yerine çoğu zaman hem de Türkologlar tarafından kullanılmaktadır. Halbuki Yazıcıoğlu, Osmanlı çerçevesi içinde eklemeler ve değiştirmeler yapmış, özgün metinde olmayan kısımlar koymuştur. Bu haliyle kaynak olarak kullanılamaz. Bizim burada sözünü ettiğimiz metin, Houtsma yayınına göre olan metindir ve Duda'nın Almanca çevirisinde kalın harflerle işaretlenen sayfalardır. Aksarayî ve adı bilinmeyen bir Konyalı'nın yazdığı tarih ileride incelenecektir.

DOĞU HIRİSTİYAN KAYNAKLARI

Bir Rönesans döneminden geçmekte olan Süryani kronikleri, Müslüman kaynağı olmamalarına rağmen önemlidir, çünkü yazarları uzun süre Anadolu'da yaşamışlardır. Bu yazarların en önemlileri Mihail ve Bar Hebreaus'tur. Mihail kroniğini 12. yüzyılın sonunda yazmış, bu yapıt J. B. Chabot tarafından çevrilmiş ve yayımlanmıştır: *Chronique de Michel le Syrien* (4 cilt, Paris 1899-1910); 13. yüzyılı Ani kenti Sarkavag'ının bir öğrencisi düzenlemiştir

(J. P. Mahé'nin iletisi). Ermenice epeyce geniş bir uyarlaması da yapılmıştır (yay. ve çev., *RHC* Historiens arméniens I). Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, Arapça ismiyle İbnü'l-İbrî, kroniğini 13. yüzyılın sonunda yazmış, eser E. W. Budge tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve yayınlanmıştır: ***Chronography***, Oxford 1932. Aynı kitabın bir özet Arapça basımı da vardır. Bar Hebraeus'un bir başka kitabına da bakmalıdır: ***Chronicon ecclesiasticon*** (yay. Abbelos-Lamy, 2 cilt, Louvain 1872-77). 1235'e kadarki olayları anlatan anonim bir kroniğe de bakılmalıdır: ***Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens*** (yay. Chabot, Louvain 1916). Süryani Mihail'den bağımsız olarak birbirini izleyen iki veya üç yazarın eseri olan bu kitabın bir de çevirisi vardır: ***Anonymi auctoris chronicon ad A.C. 1234 pertinens*** (çev. Abuna, Louvain 1974).

11. yüzyıl Ermeni edebiyatı yazarlarını Lasdivertli Aristakes temsil etmektedir. K. Yuzbashian, Rusça basımı esas alınarak M. Canard ve A. Berberian tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: ***Récit des malheurs de la Nation arménienne*** (Brüksel 1973). 12. yüzyıl için önemli olan eser, Urfalı Mateos [Mathieu] ve ona bir zeyl yazan rahip Grégoire'ın yapıtıdır (çevirisi *RHC* Historiens arméniens I içindedir). 13. yüzyılda Ermenice kitaplar iki kola ayrılır: Özellikle Moğol döneminde bugünkü Ermenistan'da yazılan kitaplar (Anadolu dışı: Vartan, Giragos, Keşiş Malachie vb, bu kitaplarda Anadolu ile ilgili bölümler ayrıntılı değildir) ve Kilikya ile ilgili kitaplar. İkinci türün en önemlisi kondestdabl Sempad'a atfedilen kroniktir; kısa süre önce Matmazel Der Nersessian tarafından gün ışığına çıkarılmış, genişçe bir İngilizce özeti ***Etudes byzantines et arméniennes***'de (Louvain 1973) yayımlanmıştır; Fransızcaya ise Gérard Dedeyan tarafından çevrilmiştir: ***la Chronique attribuée au Connétable Sempad*** (Paris 1980). Bu dönem için Anadolu ile doğrudan ilgili Ermenice bir tarih kitabı yoktur; 14. yüzyılda Sivas'ta böyle bir kitap yazılacaktır.

Gürcü edebiyatı konusunda ise esas aldığımız kitap F. M. Brosset tarafından Fransızcaya çevrilen ***Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIXe siècle*** (Saint-Petersbourg, 2 cilt, 1849-58) adlı kitaptır, o dönemde Gürcistan'da yayımlanan kaynaklara göre hazırlanmıştır.

BİZANS KAYNAKLARI

11. yüzyıl için, Skylitzes/Cedrenos'un *Synopsis historiarum* (ed. I. Bekker, 1838-39) ve Mikhail Attaliates'in *Historia* (ed. I. Bekker, 1853) kronikleri yararlıdır; ikisi de 1079'a kadarki olayları anlatır. Bryennios Nikefo-

ros'un yapıtı *Commentarii* (ed. A. Meinecke, 1836) ise 1057-1080 arasını kapsar. Bu üç kitap da Bonn'da basılan *Corpus Scriptorum Historicae Byzantinae (CSHB)* içinde 19. yüzyılda yayımlanmışlardır. 12. yüzyılın başında yazılan Anna Komnenos'un *Alexiade*'ı 1069-1118 arasındaki olayları anlatır; *CSHB*'deki yayımının dışında B. Leib tarafından yeniden çevrilmiştir: *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)* (3 cilt, Budé koleksiyonu, Paris 1937-45). 12. yüzyıl için Kinnamos'un yapıtı *Epitome historiarum* (ed. A. Meinecke, 1836) ve Niketas Honiates'in eseri *Historia* (ed. I. Bekker, 1835) *CSHB* içinde yayımlanmışlardır, ikisi de iki cilttir. 13. yüzyılın ilk yarısı için, Georgios Akropolites'in *Opera* (ed. Heisenberg, Leipzig 1903) ve B. Lehmann'ın *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Seldschuken* (Leipzig 1939) adlı kitaplarına bakılmalıdır. Daha sonraki yıllar içinse Pahimeres'in *De Michaele et Andronico Paleologis libri XIII* (ed. I. Bekker, *CSHB*, 2 cilt, 1835) ve Nikeforos Gregoras'ın *Romania Historia* (ed. L. Schopen ve I. Bekker, *CSHB*, 2 cilt, 1829-33) adlı kitapları önemlidir.

Trabzon Devleti için, A. Papadopoulos - Kerameus'un *Fontes rerum imperii Trapezuntini* (Saint-Petersburg, 1897) kitabına bakılabilir.

LATİN VE BATI KAYNAKLARI

Bizi ilgilendirenler, esas olarak, bazı Haçlıların Anadolu'dan geçişlerini ve Latin egemenliği sırasında Kuzey Suriye'yi anlatan kitaplardır. Özellikle 1. ve 3. Haçlı Seferleri (Frederik Barbarossa'nın Haçlıları) önemlidir. Genel olarak 1. Haçlı Seferi için benim *Syrie du Nord* ... adlı çalışmama bakılabilir; daha özel kaynak olarak da *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum* (yay. ve Fransızcaya çev. L. Brehier, Paris 1924) adlı kitapla Raymond D'Aguilers'in *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* (*RHC* Occidentaux III içinde) kitabından yararlanılabilir. 3. Haçlı Seferi içinse bilhassa *Das Itinerarium Peregrinorum* (ed. H. E. Mayer, Münih 1962) ve *le Poème d'Amboise* önemlidir. 1. Haçlı Seferini izleyen yıllar, Foucher de Chartres ve Albert D'Aix'nin *RHC* Occidentaux III ve IV'te yayınlanan kitaplarında incelenmiştir; bu arada Gauthier le Chancelier'ye de bakılabilir. 12. yüzyıl Doğu Latinleri için en önemli tarih kitabı Guillaume de Tyr'inkidir. 13. yüzyılda yazılmıştır, ekleri eski Fransızca'dır ve *RHC* Occidentaux I'de basılmıştır: *Historia rerum in partibus transmarinis.* Eski Fransızca ile yazılmış ek için R. Morgan'ın *La continuation de Guillaume de Tyr (1184-*

1197) (Paris 1982) adlı kitabına bakılmalıdır. Batılı da olsa bazı kronikçiler konumuzla ilgilidirler. Bunlara bir örnek Ordéric Vital'in kitabıdır: *Historia ecclesiastica* (A. le Prevos yay., 5 cilt, Paris 1838-55). Kaynak niteliğinde bir şiir Hacı Richard'ın kitabıdır: *La Chanson d'Antioche* (ed. Suzanne Duparc, Paris 1978). Bir yüzyıl sonra, Simon de Saint-Quentin'den söz eden ve J. Richard tarafından yayınlanan Vincent de Beauvais'nin kitabı da çok önemlidir: *Historia Tartarorum* (Paris 1965). Bu yapıtta, Douai de Vincent'in ve Guillaume de Rubrouck ile Marco Polo gibi diğer seyyahların orijinal basımlarının sayfa numaraları kenarlarda belirtilmiştir. Pegolotti'nin kitabında da kıymetli bilgiler vardır: *La pratica della mercatura* (ed. A. Evans, Cambridge, Mass., 1936).

Hiç kuşkusuz, İtalya'nın tüccar kentlerinin ve dini tarikatların belge derlemelerinden de bilgi elde edilebilir. Bu bağlamda şu yapıtlar önemlidir: Tafel ve Thomas, "Urkunden zur alteren Handels," *Fontes rerum Austriacarum* (3 cilt, Viyana 1856-57) içinde; *Regesta regni Hierosolymitani* (ed. R. Roehricht, Innsbruck 1898 ve eki 1904); *Cartulaires des Hospitaliers de St Jean de Jérusalem (1100-1310)* (ed. J. Delaville le Roux, Paris 1894-1906); *Bibliotheca biobibliographica della Terra Sancta et dell'Oriente francescano* (ed. G. Golubovich, Floransa 1906-27).

MOĞOL DÖNEMİ DOĞU KAYNAKLARI

Bu konuda başvurulacak bir çalışma M. Z. Oral'ın "Anadolu'da İlhanlı Devri Vesikaları, Temürtaş Noyan Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeler"dir (*V. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1960). Moğol dönemi için, hepsi de Farsça olan eserler arasında İranlı tarihçiler ile Anadolu kökenli tarihçileri birbirinden ayırmak gerekir; özellikle Anadolu kökenli tarihçiler arasında ikisi, yani *Tarih-i Selçuk*'un bilinmeyen yazarı ile Aksarayî çok önemlidir. Birincisi Konyalı bir yazar olup eseri tıpkıbasım olarak ve Türkçe çevirisiyle Feridun Nafiz Uzluk tarafından yayımlanmıştır: *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi,* Ankara 1952. Bu kitap özellikle 1275-1292 yılları için önemlidir. Aksarayî ise yüksek mevkideki bir görevli olup 14. yüzyılın ilk yıllarında yazmıştır. Eseri *Müsameretü'l-ahbar*, Osman Turan tarafından Ankara'da 1944'te yayımlanmış ve Fikret Işıltan tarafından Almanca bir analizi yapılmıştır: *Die Seltschuken-Geschichte Akserâyî* (Leipzig 1943). Mehmet Önder'in yayımladığı evliya menkabeleri gerçek anlamda bir tarihi belge olarak kabul edilemez, bu konuda benim *JA* CCLXVIII/1-2 1980'deki notuma

bakılabilir. 14. yüzyılın ortalarında, 1320 yılına kadar Mevlevilerin yaşamöykülerini yazan Eflakî biraz daha tarihi öneme haizdir; bu eseri Clément Huart Fransızcaya çevirmiştir: *Les Saints des derviches tourneurs* (2 cilt, Paris 1918-1922).

Moğol döneminin Fars kaynakları, Anadolu'dan çok az söz ederler. Buna karşın Reşideddin'in büyük dünya tarihine bakılabilir; bu tarihin Hülagu'nun fetihleriyle ilgili cildi E. Quatremère tarafından Fransızcaya çevrilmiştir: ***Jâmi al-tawârîkh*** (Paris 1836).

ARŞİV BELGELERİ

12. yüzyılın son yıllarından itibaren, Selçuklularla ilgili hepsi Arapça yazılmış, belirli belgeler elimizde bulunmaktadır. Bunlar özellikle vakfiyelerdir ve birçoğu Osman Turan tarafından yayımlanmıştır: "Altın Aba ve Vakfiyesi," *Belleten* 42, 1947 ve "Celaleddin Karatay ve Vakfiyeleri," *Belleten* 47, 1948. Aynı şekilde Moğol dönemine ait yazmalar ile kâtiplerin yazı örneklerinin toplandığı mecmualar da elimizde olup bunlar Farsçadır: Hasan b. Abdülmümin el-Hûyî'nin *Gunyetü'l-kâtib*'ini Adnan Erzi yayımlamıştır: *Gunyetü'l-kâtib ve münyetü't-tâlib rüsûmu'r-resâ'il ve nücûmü'l-fazâ'il* (Ankara 1963). Bunlara Celaleddin Rumî'nin yazışmalarını da eklemek gerekir. Bu yazışmalar Paris'teki Bibliothèque Nationale'de Farsça ekler 1353'te, Berlin'de 1929 30 = Marburg or. 3173'te mevcuttur. Bu yazışmaların hepsi Osman Turan'ın kitabında yayımlanmıştır: *Türkiye Selçukluları... Vesikalar* (Ankara, 1958). Şehir monografilerinin birçoğunda da, örneğin Kastamonu'da olduğu gibi vakıflara ait bazı belgeler vardır. Aynı şekilde Divriği ile ilgili kitapta cami vakfiyesine bakılabilir. İlhanlı devletiyle ilgili daha geniş derlemeler içinde birkaç mektup da yararlı olabilir; örneğin V. Rosen, Musée Asiatique, Leningrad'da ve H. Horst'un büyük bir âlicenaplık örneği vererek bana fotoğraflarını gönderdiği *Kısâs-ı Selâtin* derlemesindekiler.

KİTABELER

Bu konuda ilk girişim, kent monografileri yazan Türk yazarlarının da katkısıyla Max Van Berchem'indir: *Corpus Inscriptionum arabicarum,* I ve III (Kahire 1894- 1903/1910-1917). Kitabeler, *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe (RCEA)* Cilt XII ve XIII'te (ed. G. Wiet ve J. Sauvaget, Kahire, 1931 yılından itibaren) ve *Index Géographique du R.C.E.A.*'de (Kahire, 1975) listlenmektedir.

Okuyucular kitabımızda verdiğimiz, ama burada zikretmediğimiz bazı kaynakları, kitaptaki notlarda bulabilirler.

II. KİTAP

ÇAĞDAŞ KAYNAKÇA

1) Anadolu'nun tarihi topografyasını çıkarabilmek, özellikle bu topraklardaki diller ve isimler çok sık değiştiğinden çok zordur. Selçuklu dönemi içinse eldeki bilgiler çok yetersizdir. Bu konuda geçici olarak, eski çağlar kadar onu izleyen dönemler için de önemli bir yapıt olan W. Ramsay'in *The Historical Geography of Asia Minor* (Londra 1890; yeni baskı Amsterdam 1962) isimli kitabına başvurulabilir. Osmanlı dönemi için F. Taeschner'in *Das anatolische Wegenetz* (2 cilt, Leipzig 1924) isimli kitabına olduğu kadar *EI2*'deki "Anadolu" maddesine de bakılabilir. İncelediğimiz bölgeler için E. Honigmann'ın kitabı, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (Paris 1935) ve X. de Planhol'un yapıtı *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens* (Paris 1958) de faydalı eserlerdir. D. Pitcher'in *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden 1972) adlı kitabı oldukça iyi bir eserse de Selçuklu dönemi için yetersizdir. *Encyclopédie de l'Islam* için neşredilen W. C. Brice'ın (ed.) *An historical Atlas of Islam*'ına da bakılabilir.

2) Yörenin çevresi, özellikle de Haçlılar konusunda yararlanılacak kaynaklar şunlardır: R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem* (3 cilt, Paris 1934-36); J. Prawer, *Histoire du Royaume Latin de Jérusalem* (2 cilt, Paris 1969-70); K. Setton dizisi, *A History of the Crusades* (5 cilt, Univ. of Wisconsin, Madison 1955-1985); Setton'un son cildinde, H. E. Mayer'in 1960'ta Hanover'de basılan bibliyografyası *Bibliograhpie zur Geschichte der Creuzzüge*'nin tamamı; G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* (Münih 1952), Fransızca çevirisi *Histoire de l'Etat byzantin* (Paris 1954); çok ayrıntılı ama biraz değeri azalmış bir yapıt F. Chalandon'un *Les Comnènes*, I - *Essai sur la règne d'Alexis Ier Comnène* (Paris 1900), II- *Jean II Comnène et Manuel Ier Comnène* (Paris 1812); Claude Cahen'in *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades* (Paris 1940) biraz eskimiştir ve aynı yazar, *Orient et Occident au temps des Croisades* (Paris 1983); R. J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten* (Münih 1981).

3) Genel tarih: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye (İstanbul 1971). V. I. Gordlevsky,* Gosudartstvo Seldhukidov Maloy Azii (Mos-

kova 1941; Türkçe basımı *Anadolu Selçuklu Devleti*, Ankara 1988). Gordlevsky'nin kitabı kurumlar ve toplum açısından çok ayrıntılı bir eserdir ve yararlıdır, ancak çevre devletlerinin tanıtılması yetersiz olup hâlâ yayımlanmamış önemli kaynaklardan (Aksarayî ve anonim *Selçuknâme*) yararlanmamış ve İbn Bîbî ile Yazıcıoğlu arasında ve Moğol öncesi dönemle Moğol dönemi arasında gerekli ayırımı yapmamıştır. Bu son iki hata, Avrupa'da yayımlanmış kitaplarda olduğu kadar Türkçe kitaplarda da neredeyse günümüze kadar devam etmiştir. Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450* (Cambridge 1985). Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (Ankara 1959).

4) Ekonomik ve toplumsal yaşam: W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Fransızca, 2 cilt, Paris 1885), bu kitap döneminde dikkate değer bir eserdi ve bütünüyle yerini tutacak bir eser hâlâ yazılmadı. Kurt Erdmann, *Das anatolische Karavanserail des 13 J.* (Tübingen, 1961). Osman Turan, "Le droit terrien sous les Seldjuqides de Turquie", *Revue des Etudes Islamique* 1948 içinde; "Les souverains seldjuqides et leur sujets non musulmans", *Studia Islamica* 1953 içinde; "L'islamisation dans la Turquie du Moyen âge" *Studia Islamica* 1959 içinde. İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi* (Konya 1964); krş. Vryonis'in yukarıda adı geçen eseri. G. Bratianu, *Recherche sur la commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle* (Paris 1929). Michel Balard, *La Romanie génoise* (2 cilt, Paris 1978).

5) Kültürel yaşam: Ahmet Ateş, "Hicrî VI-VIII (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *Türkiyat Mecmuası* 1945. W. Björkman, *PTF (Philologiae Turcicae Fundamante)* II (Wiesbaden 1965). A. Bombaci, *Storia della letteratura turca* (Milano 1956), I. Melikoff'un Fransızca çevirisi, Paris 1968. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1918; Latin harfleriyle Ankara 1966), bu kitap eleştirilmesine rağmen hâlâ yararlıdır, Fransızca bir incelemesi L. Bouvat tarafından *Revue du Monde Musulman*'da (1921) yapılmıştır.

6) Türkmen beyliklerinin teşekkülü: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara 1937), bu kitap yazarın kendisi ve başkalarınca yeniden gözden geçirilmiştir, son baskısı 1969'dur. Aynı yazarın *Osmanlı Tarihi*, c. I (Ankara 1961) adlı eseri ile *İslam Ansiklopedisi*'ndeki makalelerine de bakılmalıdır. Bu yazarın çalışmaları, bağımsız bir monografiye konu olmayan beylikler için hâlâ çok değerlidir, ama sentez duygusundan yoksundur. Beyliklerle ilgili monografilere iyi bir örnek P. Wittek tarafından verilmiş-

tir: *Das Fürstentum Mentesche* (İstanbul 1934). Bu konudaki diğer iki eser ise şunlardır: Barbara Flemming, *Landschaftgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spatmittelalter* (Wiesbaden 1963); X. de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne* (Paris 1958).

KISALTMALAR

Ak.W.W. : Akademie der Wissenschaft zu Wien (Viyana)
BEO : Bulletin d'Etudes Oriental (Şam)
Byz. Z. : Byzantinische Zeitschrift (Münih)
CSHB : Corpus Scriptorum Historicae Byzantinae (Bonn)
JA : Journal Asiatique (Paris)
JESHO : Journal of the Economic and Social History of the Orient (Leiden)
RCEA : Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (Kahire)
REI : Revue des Etudes Islamiques (Paris)
RHC : Recuil des Historiens des Croisades (Paris) (Batılılar, Doğulular, Ermeniler...)
WZKM : Wiener Zeitscrift für die Kunde des Morgenlandes (Viyana)

KAYNAKÇA

Agadzanov, J. G. ve K. N. Yuzbashian. "Contribution à l'histoire des incursion turques en Arménie", *Palestinskiy Sbornik*, XIII/7, 1965, s. 144-159.

Ahmet Tevhid, *Catalogue des anciennes monnaies islamiques du Musée (Müze-i Hümayun) d'İstanbul,* cilt IV, İstanbul 1321/1904.

Ahrweiler, Hélène. "Les forteresses construites en Asie Mineur face à l'invasion seldjuqide", *Akten des XI. international Byzantinischen Kongress,* Münih, 1958-1960.

——— ve P. Lemerle. *Byzantina Sorbonnensia*, Paris, 1983.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, *1243-1453*, Ankara, 1959.

Artuk, İbrahim ve Cevriye Artuk. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirde Bulunan Sikkeler Kataloğu*, I, İstanbul, 1971.

Ateş, Ahmet. "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, 1965.

——— "Hicrî VI-VIII (XII-XIV) asırlarda Anadolu farsça eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, 1945.

Atiya, A. *A history of Eastern Christianity*, Londra, 1968.

Balard, Michel. *La Romanie génoise (XIe - début XVe s.), Paris, 1978.*

Basmadjian, K. J. Numismatique générale de l'Arménie (Ermenice), Venedik, 1936.

Bedoukian, P. "The bilingual coins of Hethoum Ier (1226-1270), King of Cilican Armenia", *American Numismatic Society, Museum notes*, 7 , New York, 1957.

Beldiceanu, I. "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *JESHO,* XIX , 1976.

Berbérian, H. "Le patriarcat arménien du sultanat de Rûm", *Revue des Etudes arméniennes,* 1966.

Bianquis, Th. *Damas et le Syrie sous la domination fatimide, 359 - 458 H/969 - 1076,* Sorbonne'da tez, 1984.

Bombaci, A. *Storia delle letteratura turca*, Milano, 1956, I. Mélikoff'un Fransızca çevirisi, Paris, 1968.

——— "The army of the Saljuqs of Rûm", *Annali dil Istituto Orientali de Napoli*, c. 38, 4, 1978.

——— ve S. Shaw, *L'impero ottamano,* Turin, 1982.

Bratianu, G. P. *Recherches sur la commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle,* 1929.

Broome, M. "Some silver dinars of Seldjuq of Erzerum", *Num. Circular* 84, 1976.

——— "New thoughts on the silver coinage of the Seldjuqs of Rûm", Royal Numismatic Society'de verilen tebliğ.

Bryer, A. "A byzantine family, the Gabrades", *Univ. of Birmingham Historical Journal*, XII, 1970-72.

Cahen, Claude. "Sur les traces des premiers Akhis", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953.

——— "L'alun avant Phocée", *Revue d'histoire économique*, 1965, s. 443-449.

——— "Bâbâ Ishâq, Bâbâ Ilyas, Hadjdjî Bektash et quelques autres", *Turcica*, I, 1970.

——— "A propos d'un article récent et des Bâbâ'is", Ahmet Yaşar Ocak'ın makalesi üzerine not, *JA*, CCLXVIII, 1980.

——— "La campagne de Manzikert d'après les sources musulmanes", *Byzantion*, 1934 veya *Turco-Byzantina*, 2.

——— "Une campagne du seldjuqide Alp-Arslan en Géorgie", *Bedi Kartlisa* (Kartveloloji Dergisi), XLI - XLII, 1962, s. 87.

——— "Le chi'isme dans l'Asie Mineur turque pré-ottomane", *Actes du colloque sur le Shi'isme imamite*, Strasbourg, 1968 (basımı 1970).

——— "Le commerce anatolien au début du XIIIe siècle", *Mélanges L. Halphen*, Paris 1951, s. 91-101.

——— "Y a-t-il eu des corparations professionnelles dans le monde musulman", A.H. Hourani ve S. Stern (ed.), *The Islamic City* içinde, Oxford, 1970 (yen. bas. *Peuples musulmans*).

——— "L'évolution de l'iktâ du IXe au XIIIe siècle", *Annales ESC*, 1953 ve *EI2*.

——— "Une famille byzantine au service des Seldjuqides d'Asie Mineure", *Polychronion, Festschrift für F. Dölger*, Münih, 1966.

——— "A propos de quelques anciennes institutions ottomanes: questions de méthode", *Mémorial Ömer Lütfi Barkan*, İstanbul, 1980.

——— "Mouvements populaires et automanisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age", *Arabica*, 1958-59 ve ayrı olarak 1959.

——— *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris, 1983.

——— *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Şam, 1977.

——— "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion*, 1948 veya *Turco- Byzantina*, 1, 2 ve 3.

——— *Pre-ottoman Turkey*, Londra, 1968.

——— "Les principautés turcomanes au début du XIVe siècle d'après Pachy-

mère et Grégoras", *Mélanges İ. Hakkı Uzunçarşılı, Tarih Dergisi,* XXXII, 1979.

——— "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Der Islam* 39, 1964 (Mélanges Taeschner) veya *Turco-Byzantina.*

——— "Questions d'histoire de la province Qastamonu au XIIIe s.", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* III, 1971.

——— "Simples questions hérésiographiques en Asie Mineure", *Festchrift Fr. Meier,* Wiesbaden, 1975.

——— "Seldjuqides, Turcomans et Allemands au temps de la 3ème Croisade", *Mélanges Duda, WZKM,* 1960.

——— *La Syrie du Nord à l'époque des Croisades et la Principauté franque d'Antioche,* Tez, Paris, 1940.

——— "Note sur l'histoire des Turcomans de Rûm", *JA,* 1951, s. 335-354.

——— "Les tribus turques d'Asie occidentale pendant la période seldjuqide", *WZKM,* 1952.

——— "La tughra seldjuqide", *JA,* 1947 (1943-45 yılları).

——— "La tughra seldjuqide et les Khazars", *JA,* CCLXXIII, 1985.

——— *Turco-Byzantina ve Oriens Christianus* (Variorum Reprints), Londra 1974.

——— Compte rendu de Sp. Vryonis, *IJMES,* 1972 içinde.

Casanova, P. "Numismatique des Danishmendites", *Revue Numismatique,* XII, 1896, s. 445.

Chalandon, F. *Les Comnènes,* I- *Alexis Ier* II- *Jean et Manuel,* Paris, 1900-1912.

Dedeyan, G. "L'immigration des Arméniens en Cappadoce (XIe s.)", *Byzantion,* 45, 1975.

——— *Histoire des Arméniens,* Toulouse, 1983.

Demiroğlu, A. *Tarih Enstitüsü Dergisi,* XII, 1981-82, s. 621-626.

Deny, Jean. "Fütüwwet-name et romans de chevalerie turcs", Şarkiyatçılar Dernekleri Federasyonu Toplantısı, *JA* XVI, 1920, s. 182.

Der Nersessian, S. *Armenian and the Byzantine Empire, a Study of Armenian Art and Civilization,* Cambridge (Mass.), 1947.

——— *Manuscrits arméniens illustrés du XIIe au XIVe s.,* Paris 1937.

Eickhoff, E. *Friedrich Barbarossa im Orient,* Münih, 1977.

Erdmann, K. *Ibn Bîbî als Kuntshistorische Quelle,* Tübingen, 1962.

——— *Der Orientalische Knüpfteppich,* Tübingen, 1955.

——— *Das anatolische Karavansaray des 13. J.,* Tübingen, 1961.

Ergin, Osman. "Sadr al-dîn al-Qunawî ve Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası,* 1958.

Flemming, B. *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spatmitelalter,* Wiesbaden, 1964.

Fouchecour, Ch. H. de. "Hadâyeq al-Siyar, un miroir des Princes de la cour Qonya au VIIe -XIIIe s.", *Studia Iranica,* 1/2, 1972.

Gabriel, Albert. *Monuments turcs d'Anatolie,* 2 cilt, Paris, 1934.

Giesebrecht, W.V. *Geschichte der deutschen Kaiserzeit,* 6 cilt, Leipzig, 1881-1895.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlânâ Celâleddin,* İstanbul, 1952.

——— *Yunus Emre,* İstanbul, 1936.

Gordlevsky, Vl. *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii,* Moskova, 1941.

Grousset, R. *Histoire des Croisades et du Royaume de Jérusalem,* 3 cilt, Paris, 1934-36.

Hartmann, A. *An-Nâsir li Din Allâh (1180-1225),* Hamburg, 1975.

Hasluck, F.W. "Christianity and Islam under the Sultans of Konia", *Annual of the British Sch. of Athens,* XIX, Atina, 1912-13.

Hennequin, F. *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale,* 5, Paris, 1985.

Heyd, W. *Histoire de Commerce du Levant,* 2 cilt, Paris, 1885.

Hill, G. *History of Cyprus,* 1, 4 cilt, Cambridge, 1940-1952.

Histoire des Croisades (A History of the Crusades), K. Setton koll., Univ. of Wisconsin, 5 cilt, 1955-1985.

Honigmann, E. *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071,* Brüksel, 1935.

——— "Le couvent de Bar Saumâ et le Patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie", *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium,* cilt 146, VII, 1954.

Huart, Cl. "Afîf eddin Soleiman de Tlemcen", Centenario della nascita di Amari, II, Palermo, 1910.

Jansky, H. "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâ al-dîn Key-Kubad'ın Emniyet Politikası", *Zeki Velıdi Togan'a Armağan,* Ankara, 1955.

Kaegi, W.E. "The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia", *Speculum* 39, 1964.

Karabacek, J.v. "Ein Koranfragment im Besitz des Kaïqubad", *Ak.W.W,*PA Klasse 184-3 Zur Or. Akd. 6, 1917.

Kaymaz, Nejat. *Pervâne Mu'înü'ddin Süleyman,* İstanbul, 1970.

Kitzikis, Dimitri. *L'empire ottoman, Que sais-je?,* Paris, 1985.

Koman, M. Mesut. *Sahip Ata,* Konya. 1934.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Konya Tarıhi,* Konya, 1964.

Köprülü, Fuat. "Ahmed Faqih", *Anatolischen Dichter in der Seldschukenzeit,* II, Budapeşte (Körösi Csoma Archivum), 1926.

——— "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar" *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* 1931, İtalyanca çevirisi: *Alcune osservazioni in torno all'influenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane,* Roma, 1953.

——— "Le féodalisme turc au Moyen Age", *Belleten,* 1941.

——— *Türk Edebiyatı Tarihi,* 2 cilt, İstanbul, 1926-28.

Kouymjian, D.K. Paris Doğubilimciler Kongresi'ne verilen tebliğ, 1973.

——— "Mxit'ar (Mkhtiar) of Ani on the rise of the Seldjuqs", *Rev. Et. arméniennes,* VI, 1969.

Kramers, J.H. "Islam in Asia Minor", *Analecta Orientalia* I, 1954.

——— "The role of the Turks in the history of hither Asia", *Analecta Orientalia* I, 1954.

Lafontaine-Dosogne, J. "Une église inédite de la fin du XIIe s. (?) en Cappadoce", *Byz. Z.,* 1968, II.

——— "Nouvelles notes cappodociennes" *Byzantion,* 1963.

Lampros, Sp. "E Ellenike os episemos glossa ton soultanon", *Neos Ellenomnemon,* 5, Atina, 1908.

Lane-Poole, S. *Catalogue of the Oriental Coins in British Museum,* 1870-90, c. VIII.

Launois, A. "Monnaies musulmanes d'Erzerum et de Khwarezm", *Rev. numismatique,* VI S., 2, 1959-60.

Lemerle, P. *Actes de Kutlumus* (Archives de l'Athos II), Paris 1946.

Leuthold, E. "Monete con leggende in arabe-islamiche e dei Crociati in un ripostiglio del XIII secolo", *Riv. ital. numismatica,* 1971, s. 181.

Lilie, R.J. "Die Schlacht von Myriokephalon", *Revue des Etudes byzantines,* 35, 1977, s. 257-275.

Lindner, P. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia,* Indiana Univ., Bloomington, 1983.

——— "The challenge of Qilidj Arslan IV", *Mélanges Miles,* Beyrut, 1974.

Mansuroğlu, M. "The rise and development of written turkish in Anatolia", *Oriens,* 1954.

Mas-Latrie, L. *L'histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan,* 3 cilt, Paris, 1852.

Massignon, L. "L'oeuvre hallagienne d'Attar", *REI,* 1946-49, s. 117

——— "Les Sept Dormants d'Ephèse (Ahl al-Kayf) en Islam et en Chrétienté", *REI,* XXIII, 1955, s. 93.

Matuz, J. "Der Niedergand der anatolischen Seldschuken bei Köse-Dâgh", *Central Asiatic Journal,* XVII, 1973.

Mélanges Jerphanion, Orientalis Christ. Per., XIII.

Mélikoff, I. *Abu Muslim,* Paris 1962.

Mémorial Levi-Provençal, Paris 1962.

Müller, K.E. *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischen Sektengebilden in Vorderasien,* Wiesbaden 1967.

Niebuhr, G. *Reisebeschreiburg nach Arabien und den umliegenden Landern,* 3 cilt, 1780.

Nystazopoulos, M. "La dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde", *Revue des Etudes byzantines,* Paris 1964.

Ocak, Ahmet Yaşar. *La révolte de Baba Resul. Un mouvement socio-religieux dans la première moitié du XIIIe siècle en Anatolie,* 3. dönem tezi, Strasbourg 1978.

——— "Les Menâkib'ul-Kudsîya fî menâsib'il-Unsîya: une source importante pour l'histoire religieuse de l'Anatolie au XIIIe s.", *JA,* 1979.

Oikonomidès, N. "Les Danishmendites entre Byzance et Bagdat et le Sultanat d'Iconium", *Revue numismatique,* XXV, 1983.

Omont, M. "Peintures d'un évangéliaire syriaque", *Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot,* Paris 1912.

Ostrogorsky, G. *Geschichte des Byzantinischen Staates,* Fransızca çevirisi: *Histoire de l'Etat byzantin,* Paris 1954.

Otto-Dorn, K. *Türkische Keramik,* Ankara 1957.

Planhol, X. de "Le boeuf porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord", *JESHO* XII, 1969.

——— *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam,* Paris 1968.

——— *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne,* Paris, 1958.

Prawer, J. *Histoire du Rolaume latin de Jérusalem,* 2 cilt, Paris 1969-70.

Ramsay, W. *The Historical Geography of Asia Minor,* Londra 1880, yeni baskı 1962.

Ritter, H. "Djalal al-dîn Rûmî", *Der İslam,* 1940.

Runciman, S. *History of the Crusades,* 3 cilt, Cambridge 1951.

Sağlam, O. Ferit. "Şimdiye Kadar Görülmeyen Cimri Sikkesi", *Belleten,* 1945.

Savvidès, G.C. *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seldjuq Sultanate of Rum in Asia Minor - The Armenians of Cilicia and the Mongols A.D.C. 1192-1273,* Selanik 1981.

Schaedlinger, A.C. "Amter und Funksionen des Rum Seldjuken nach Ibn Bîbî", *WZKM* 62, 1967, Festschrift Herbert Jansky.

Sevim, Ali. "Harun b. Han", *Belleten,* 1979.

Sinor, Denis. "The Inner Asian Warriors", *Journal of the American Oriental Society,* 101-2, 1981.

Spuler, B. *Die Mongolen in Iran,* Berlin 1943, 4. bas. 1986.
Storey, C.A. *Persian Literature* I, Londra 1927-53.
Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I, 1969-70.
——— "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten* XXIV, 1960.
——— "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* III, 1971.
Taeschner, Fr. "Beitrage zur Geschichte der Achis in Anatolien (14-15 Jhdt) auf Grund neuer Quellen", *Islamica,* 1929, 1-47.
——— *Zünfte und Bruderschaften im İslam,* Zürih/Münih 1979.
——— "Konya", *EI*1.
Temir, Ahmet. *Kırşehir Emiri Cacaoğlu Nureddin'in Arapça-Moğolca Vakfiyesi,* Ankara 1959.
——— "Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar Noyan", *Köprülü Armağanı,* İstanbul 1953.
Thierry, Nicole. *Revue des Etudes arméniennes*'deki makaleleri, 1968 ve sonraki yıllar.
Tournebise, F. *Histoire politique et religieuse de l'Arménie,* Paris, 1910.
Turan, Osman. "Selçuk Kervansarayları", *Belleten* 39, 1946.
——— "Le droit terrien sous les Seldjuqides de Turquie: terres domaniales et diverses formes de propriété privée", *Rev. Et. Islamique,* 1947.
——— "Celâleddin Karatay Vakıfları", *Belleten,* 1948.
——— "L'islamisation dans la Turquie du Moyen Age", *Studia Islamica,* 1959.
——— "Le souverains seldjuqides et leurs sujets non musulmans", *Studia Islamica,* 1953.
——— "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *Ankara Üniv. Tarih Dergisi,* IX, 1951.
——— "Selçuk Devri Vakfiyeleri", *Belleten,* 1947, 1948.
——— *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, 1971.
——— *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* İstanbul, 1958.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatı'na Medhal,* İstanbul 1941.
——— *Anadolu Beylikleri,* 1937 (ayrıca bkz. *Osmanlı Tarihi*'ndeki ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki makaleleri.
Vajda, G."Les certificats de transmissions dans les manuscrits arabes de la B.N. de Paris", *Bull. inf. IRHT* 3, Paris, 1954.
Vasiliev. "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum* XI, 1936.
——— *The Goths in the Crimea,* Cambridge (Mass.), 1936.
Vryonis, Sp. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the XIIth through the XVth Century,* UCLA, Los Angeles, 1971.

Werner, E. *Das Gebürt einer Grossmacht. Die Osmanen,* yeni bas. Viyana/Köln, 1985.

Wittek, P. "L'épitaphe d'un Comnène à Qunya", *Byzantion,* X, 1935 ve XII, 1937.

——— *Das Fürstentum Mentesche,* İstanbul, 1934.

——— "La descendance chrétienne des Seldjuqides en Macédoine", *Echo d'Orient,* XXXIII, 1934.

——— "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantion,* X, 1935.

——— "Zur Geschichte Angoras in Mittelalter", *Festschrift für G. Jacob,* 1932.

Wittek P. ve P. Lemerle. "Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque", *Archives d'histoire du droit oriental* III, 1948.

Wolff, R. L. "The Lascarid's Asiatic frontiers", *Orientalia Christiana Periodica,* 1948-49.

Yücel, Yaşar. *Çobanoğulları/Çandaroğulları,* Ankara 1980 (*Oriens*'de çıkan iki makalenin yeni basımı).

Yuzbashian, K.N. "Les Daylémites dans l'Histoire d'Aristakès Lastivertc'i", *Palestinsky Sbornik* VII, 1970.

Zachariadou, E. "Pachymeres on the 'Amourioi of Kastamonu' ", *Byzantine and Modern Greek Studies* 3, 1977.

Zakkar, A. *Benû Mirdas* (Arapça; Mirdasitler), Şam, 1972.

ÇEVİRENİN NOTU

Kaynakça'da yer alan bazı eserlerin Türkçe basımları ve konu hakkında Türkçe yazılan bazı eserler şöyledir:

Azimî Tarihi. Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.

Buğyat at-Talab fi Tarih Halab. Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1976.

Baypars Tarihi. Çev. M. Şerafüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1941,

Seyahatname-i İbn Batuta. 2 cilt, Mehmed Şerif Paşa, İstanbul, 1917-1919.

Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Selçuknâme). Kısaltarak Çev. M. Nuri Gençosman, Ankara, 1941.

Abu'l-Farac Tarihi. 2 cilt, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1950.

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor zeyli (1136-1162). Çev. Hrant D. Andresyan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1987 (2. baskı).

Alexiad - Malazgird'in Sonrası. Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Niketas Khoniates. *Historia (Ioannos ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1995.

Aksarayî. *Müsameretü'l-Ahbar*, Çev. M. Nuri Gençosman - F. Nafiz Uzluk, Ankara, 1943.

Eflaki. *Ariflerin Menkıbeleri*, Çev. Tahsin Yazıcı, 2 cilt.

Ramsay, W. M. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, M. Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1960.

Ostrogorsky, G. *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1981.

Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1976 (3. baskı).

Köprülü, Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müsseselerine Tesiri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981 (2. baskı).

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980.

Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 3 cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986-1987.

Spuler, B. *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987 (2. baskı).

Wittek, P. *Menteşe Beyliği*, Çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986 (2. baskı).

YER VE KİŞİ ADLARI DİZİNİ